CRISTINA A. BEJAN

INTELECTUALII ȘI FASCISMUL ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

ASOCIAȚIA CRITERION

LITERA

KRONIKA

CRISTINA A. BEJAN

INTELECTUALII ȘI FASCISMUL ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

ASOCIAȚIA CRITERION

Traducere din limba engleză şi note de
ALINA PAVELESCU

LITERA
București

Intellectuals and Fascism in Interwar Romania
The Criterion Association
Cristina A. Bejan
Ediţie publicată prima oară în limba engleză cu titlul
Intellectuals and Fascism in Interwar Romania. The Criterion Association
de Cristina Bejan, prima ediţie.

Editura Litera
tel.: 0374 82 66 35; 021 319 63 90; 031 425 16 19
e-mail: contact@litera.ro
www.litera.ro

Intelectualii şi fascismul în România interbelică
Asociaţia Criterion
Cristina A. Bejan

Editor: Vidraşcu şi fiii
Redactor: Ilieş Câmpeanu
Corector: Georgiana Enache
Copertă: Bell Studio
Tehnoredactare şi prepress: Marin Popa

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
BEJAN, CRISTINA ADRIANA
Intelectualii şi fascismul în România interbelică :
Asociaţia Criterion / Cristina A. Bejan;
trad. din lb. engleză şi note de Alina Pavelescu. –
Bucureşti: Litera, 2023
ISBN 978-606-33-9912-1
I. Pavelescu, Alina (trad.; note)
94

CUPRINS

pentru Petru Comarnescu

Cuvânt înainte: O arheologie a pasiunilor radicale

Intelectualii pot fi susţinători sau opozanţi ai mişcărilor şi regimurilor totalitare. Această poveste a seducţiei exercitate de ideologiile radicale asupra unor figuri proeminente de intelectuali ai secolului XX e un catalog al iluziilor, pasiunilor, entuziasmelor şi amarelor dezamăgiri. Căutarea unei ordini cu totul noi – sau, mai degrabă, a unei dezordini compulsive – era generalizată în anii 1930.

Istoria atracţiei exercitate de miturile politice asupra unora dintre intelectualii străluciţi ai României interbelice are legătură cu toate aceste lucruri. E o poveste fascinantă despre pacturi faustice, adoraţii charismatice și lipsă totală de speranţă. Cartea Cristinei A. Bejan este excelent documentată şi propune o nouă perspectivă asupra principalelor tensiuni politice şi culturale din România (şi din Europa de Est) interbelică. Autoarea ne invită la un exerciţiu de arheologie a ideilor, la o explorare în profunzime a genezei, tribulaţiilor, conflictelor interne, marilor realizări, ca şi a deziluziei finale şi a dezintegrării grupării Criterion – o strălucită constelaţie creatoare de filosofi, sociologi, scriitori şi artişti convinşi că aveau misiunea de a regenera cultura română printr-o poziţionare iconoclastă faţă de predecesorii lor. Toţi urau orice formă de provincialism şi visau să transforme Bucureştiul într-o vibrantă capitală a Europei culturale.

Această carte revelatoare lărgeşte şi adânceşte literatura de specialitate despre generaţia de la 1927. Am scris eu însumi despre revoluţionarii mistici ai României (Mircea Eliade, Emil Cioran, Mihail Polihroniade, Constantin Noica, pentru a-i numi doar pe cei mai faimoşi). Lucrarea de faţă duce mai departe descrierea efectului

profund vătămător pe care l-a avut fascinația membrilor acestei generații față de ideile nebulos organiciste, primordialiste și antidemocratice profesate de filosoful Nae Ionescu. Personal, o consider o contribuție valoroasă la un bogat corpus de lucrări semnificative, care include scrierile lui Zigu Ornea, Marta Petreu, Leon Volovici, Irina Livezeanu, ale regretatului Matei Călinescu, ale lui Constantin Iordachi, Valentin Săndulescu, Marius Turda, Radu Ioanid, Philip Vanhaelemeersch și ale regretatei Ilinca Zarifopol Johnson.

Cercul de prieteni pe care îi analizează Cristina A. Bejan era format din tineri profund nemulțumiți de mediocritatea status-quo-ului românesc, entuziasmați de exotism (fascinația lui Eliade pentru India) și gata să adopte forme rapide de experiență a Absolutului. Gruparea este comparabilă cu asociații similare de prieteni din alte țări ale Europei Centrale, spre exemplu cu gruparea Skamander, analizată de Marci Shore în cartea ei *Caviar and Ashes*. Deși mișcarea/grupul/asociația Criterion a funcționat numai doi ani, între 1932 și 1934, impactul său asupra culturii românești a fost foarte puternic și durabil. Se poate chiar spune că „școala de la Păltiniș", reunită în anii 1970 și 1980 în jurul lui Constantin Noica, membru al grupării Criterion, a resuscitat grandioasa aspirație originară a acesteia către universalism cultural și regenerare spirituală.

Autoarea documentează foarte bine rolul crucial jucat de istoricul și filosoful Petru Comarnescu în activitatea Criterion. El a fost, într-adevăr, un rebel printre ai săi: un mare admirator al Statelor Unite, având un doctorat la University of Southern California, a fost unul dintre puținii lideri Criterion care a refuzat să adere la vreo formă de sectarism politic. Comarnescu a fost, de fapt, oponentul oricărui radicalism sau fundamentalism. El a respins magnetismul în ascensiune al religiilor politice, atât de dreapta, cât și de stânga. Din multe puncte de vedere, el este eroul principal al acestei povești, la care iau parte și alte personaje: Mircea Eliade, Mihail Sebastian, Emil (ulterior E.M.) Cioran, Eugen Ionescu (Eugène Ionesco), Mircea Vulcănescu, Constantin Noica, Marietta Sadova și, firește, filosoful Nae Ionescu, înzestrat cu un șarm de tip mefistofelic. Când mulți au alunecat spre

o formă sau alta de radicalism, Comarnescu a rămas la fel de creativ și de democrat în opiniile sale politice.

Cristina A. Bejan reușește să demonstreze interacțiunea dintre valorile spirituale și cele sentimentale în dezvoltarea și în declinul Criterion. Ea examinează universul masculin predominant și statutul ambivalent al femeilor (Sorana Țopa, Floria Capsali, Marietta Sadova). Asociația a fost deliberat iconoclastă, a refuzat etichetele și s-a mândrit cu refuzul oricărei dogme. Mi s-a părut în mod particular relevant capitolul în care este abordată complexitatea identităților sexuale în România interbelică, inclusiv implicațiile relațiilor homosexuale, reale sau presupuse. Consider esențială discuția despre exaltarea criterionistă a experienței, o versiune a ceea ce germanii au numit *Erlebnis* și a existențialismului francez de după al Doilea Război Mondial.

Această carte e azi de maximă actualitate. În timp ce scriu aceste rânduri, lumea se confruntă cu ceea ce aș numi fantezii ale salvării. Ucigașul în masă din cele două moschei din Noua Zeelandă pretinde că a fost inspirat de povești balcanice prost digerate despre rezistența antiotomană. Studiul Cristinei A. Bejan contribuie semnificativ la înțelegerea culturii politice a României interbelice și a semnificațiilor pe termen lung ale polemicilor privind identitatea națională, incluziunea și excluziunea, antisemitismul, religiozitatea și așa mai departe. Unele dintre vedetele Criterion au trecut apoi la extrema dreaptă, Mircea Eliade s-a convertit la gardism și a scris cu seninătate în favoarea fascismului (german, italian, spaniol, portughez). Ulterior, după război, a decis să rămână în vest, unde a devenit un apreciat istoric al religiilor. Eliade a păstrat o tăcere stânjenită cu privire la trecutul său fascist (dar la fel a procedat, ani de zile, și Mihail Sebastian, care i-a rămas credincios lui Nae Ionescu în pofida faimoasei lui prefețe antisemite la romanul *De două mii de ani*).

Criterion nu a fost o mișcare națională, ci, mai degrabă, un cerc elitist bucureștean, un fenomen urban care încerca să concilieze un anumit cult pentru tradiție (românitatea) cu o acută sensibilitate modernistă. În cazul său, se poate folosi conceptul lui Jeffrey Herf,

modernismul reacţionar. Prelegerile găzduite de Criterion au situat cercul dincolo de stânga sau de dreapta: spre exasperarea fundamentaliştilor ortodocşi, au existat discuţii depre Freud şi revoluţia psihanalitică. Garda de Fier şi autorităţile au dezaprobat (pentru a ne exprima eufemistic) faptul că un comunist cunoscut, Lucreţiu Pătrăşcanu, a vorbit despre Lenin (într-un moment în care Partidul Comunist din România era scos în afara legii). Comarnescu avea el însuşi convingeri de stânga, raţionaliste, umaniste şi antitotalitare. Totuşi, grupul părea mult mai înclinat către misticism politic şi iraţionalism filosofic. Dezgustaţi de ceea ce ei percepeau drept senilitatea, scleroza sistemului politic românesc, aceşti intelectuali pledau pentru afirmarea unei iuventocraţii. Prin aceasta, s-au înrudit cu fascismul italian. Respingeau status quo-ul, dispreţuiau filistinismul generaţiilor mai vârstnice şi detestau valorile burgheze. Pentru criterionişti, pura meditaţie şi speculaţia filosofică erau insuficiente. Au dorit să fie implicaţi practic într-o *vita activa*. Au scris despre aventură şi unii au fost gata să se îmbarce pentru aventuri politice. Polihroniade şi Tell au fost executaţi pentru activitatea lor gardistă.

În cartea de faţă găsim o minunată investigaţie a unui nucleu intelectual interesat să combine, aproape mistic, *vita contemplativa* cu *vita activa*. Aceştia au fost nişte revoluţionari ai spiritului. Unii au ajuns să-şi regrete fervorile de tinereţe. Unii au ales, după al Doilea Război Mondial, calea exilului. Alţii au rămas în România şi au suferit persecuţii politice. Spiritul director al întregii aventuri, istoricul de artă Petru Comarnescu, a devenit, potrivit unor recente revelaţii din arhive, informator al Securităţii. Un altul, Constantin Noica, s-a aflat în permanenţă sub urmărirea poliţiei secrete. Nimic nu a fost simplu pentru Asociaţia Criterion, care se angajase într-o epuizantă căutare a autenticităţii existenţiale. Cartea dă la iveală aceste complicităţi agonizante.

Washington, DC
18 martie 2019

VLADIMIR TISMĂNEANU

PREFAȚĂ

În 1932, cu un an înainte ca Hitler să devină cancelar al Germaniei și în același an cu foametea provocată de Stalin în Ucraina, un grup de tineri intelectuali, curioși și progresiști, începea să se întâlnească la București, luându-și numele de Asociația Criterion. Rețeaua lor de socializare o reprezentau foiletoanele: scurte articole apărute într-o multitudine de publicații, inclusiv eponima revistă *Criterion*. Publicau și critică literară, romane, non-ficțiune, poezii și piese de teatru. Erau umblați prin lume, studiaseră în străinătate, din Statele Unite până în Franța și în India, și doreau să-și unească energiile intelectuale pentru a construi o nouă „Românie Mare", care devenise semnificativ mai mare după Primul Război Mondial.

Membrii Criterion erau buni prieteni și foarte uniți ca grup. Totuși, pe măsură ce își împărtășeau ideile și experiențele, simpatiile politice au început să îi dezbine. Mișcarea Legionară a fost cea mai cunoscută dintre mișcările de extremă dreapta din România. În 1932–1933, ea și-a mutat cartierul general în București, iar în 1940 a ajuns, pentru scurtă vreme, la putere. În anii 1930, monarhia constituțională era pe cale să se dezintegreze, iar criterioniștii au fost reprezentativi pentru toate posibilele evoluții viitoare: comuniști, democrați și fasciști. Eșecul Criterion a arătat cât de repede putea să se afirme extremismul plecând de la eforturi nobile de a construi un viitor mai bun.

Asociația oferă povestea compactă și completă a unor minți educate în Occident care au cochetat cu forme politice autocratice, non-occidentale ale Estului. În timpul acestui scurt și strălucit moment cultural, România a trăit vremuri de prosperitate, de diversitate și, da, de democrație. Istoria Criterion ne arată cât de ușor

poate fi pentru intelectuali să îmbrățișeze extrema, să urmeze calea dictaturii și să devină vinovați de a le fi cerut și altora să meargă în această direcție.

Urmările nedorite ale ideologiilor extremiste, ale terorismului și ale autoritarismului nu mai au nevoie de explicații în secolul XXI: gândiți-vă numai la Rusia, China, Coreea de Nord, Turcia, Africa (de exemplu, Boko Haram, Ansar Dine, al-Shabaab), la Orientul Mijlociu (Statul Islamic din Iran și Siria, talibanii, al-Qaeda), la Asia de Sud (Tigrii tamili din Sri Lanka, represiunea autoritaristă din Rajapaska și atacul terorist asupra bisericii din 2019), la America Latină (Venezuela, Nicaragua, Cuba), la Noua Zeelandă și la afirmarea extremei drepte în India, Ucraina, Germania, Ungaria, Brazilia și Statele Unite. Maria Bucur argumentează că acest curent politic din Statele Unite seamănă cu fascismul românesc.[1] Mai mult, în Statele Unite rămâne permanentă amenințarea atacurilor armate, având uneori motivații rasiale, homofobe sau antisemite.

Un exemplu faimos de intelectual care a sprijinit extremismul este cel al câștigătorului Premiului Nobel, scriitorul Gabriel García Márquez, susținător al terorii lui Castro și a celei a lui Chavez. Și, firește, nu putem vorbi despre instabilitatea globală din secolul XXI fără a aminti extremismul islamic. Jeffrey Herf afirmă că „Islamul radical constituie cea de-a treia variantă a ideologiilor politice totalitare din istoria modernă"[2]. Acesta este al treilea val, după nazism și comunismul sovietic. Extremismul islamic seamănă cu predecesorul său nazismul, deoarece folosește tehnologia modernă (internetul, în cazul islamului) și este motivat în foarte mare măsură de antisemitism. O similaritate între extremismul islamic și fascismul românesc este importanța acordată religiei, în cazul românesc creștinismului ortodox.

1 Maria Bucur, „Remembering Romanian Fascism; Worrying about America", *Public Seminar*, 3 septembrie 2017

2 Jeffrey Herf, „The Totalitarian Present", *The American Interest*, 1 septembrie 2009

Ura propagată de extrema dreaptă, creșterea antisemitismului, persistența autoritarismului și amenințarea constantă a atacurilor teroriste arată că riscul violenței extremiste există și astăzi. Simbolurile naziste și invectivele rasiste trimit înapoi către o epocă în care a triumfat ura: mișcările fasciste din Europa interbelică, patronate de Germania nazistă. Apoi ura s-a transformat în violență; au urmat al Doilea Război Mondial și Holocaustul, iar Europa s-a împărțit. Azi ne întrebăm cum de au putut oamenii să cadă sub vraja unei asemenea uri și să susțină acest program de extremism și de violență? Potrivit lui Herf, ne aflăm „într-o eră de politici totalitare" și, concluzionează el, „ideile, chiar și cele proaste, pot fi într-adevăr foarte puternice."[1]

Pentru Madeleine Albright, fascismul e o chestiune cât se poate de presantă. În cartea sa *Fascism: A Warning*, se apleacă asupra lecțiilor trecutului spre a găsi soluții pentru lupta de azi împotriva fascismului. Cu studenții ei de la Georgetown, discută despre dimensiunile fascismului: naționalism, autoritarism, antidemocrație. Studenții sugerează că fascismul este adesea legat de grupuri sociale sau etnice distincte și că teama de fascism se poate extinde la toate nivelurile societății. Ea sugerează că fascismul poate fi interpretat ca un mijloc de a prelua și de a menține puterea mai degrabă decât ca o ideologie politică. În această carte, nu îi susțin afirmația și analizez fascismul mai ales ca ideologie extremistă. Pentru Albright și studenții ei, liderii fasciști sunt charismatici, ca Mussolini, Hitler și românul Codreanu. Fasciștii controlează informația și se bazează pe sprijinul maselor. În ultimă instanță, fascismul este o formă extremă a conducerii autoritare.[2] Aceste afirmații le susțin și eu.

Problema extremismului se pune pentru noi toți, nu doar pentru protestatarii de dreapta și pentru cei care pun la cale atacuri teroriste în lumea întreagă. Această carte abordează problema istorisind povestea României interbelice și a Mișcării Legionare.

1 *Ibidem*
2 Madeleine Albright, *Fascism: A Warning*, pp. 8–12

La începutul războiului, România a fost unul dintre aliații Germaniei naziste. În timpul Holocaustului, a fost unul dintre participanții și autorii crimelor împotriva umanității. Înainte de succesul fascismului, România era o monarhie constituțională liberală și trăia începutul promițător al unei societăți libere. Ceea ce îl poate șoca pe cititor este că, în România, intelectuali de frunte au sprijinit fascismul. Acesta nu a fost un caz unic. S-a întâmplat și în alte țări, inclusiv în Franța, Germania, Irlanda și Italia.

Cartea dezvăluie seducția fascismului prin intermediul vieții unei societăți culturale moderniste și progresiste, Asociația Criterion. Din 1932 până în 1934, asociația a reflectat toate ideile, de la cele liberal-democratice la comunism și fascism. Cartea este o biografie, atât a Criterion ca întreg, cât și a membrilor săi reprezentativi și vorbește despre eșecul final al asociației datorat adeziunii la fascism a unora dintre membrii ei.

Alături de căderea în fascism a multor intelectuali români, mai arăt cum au fost recrutați intelectuali de frunte și cum au rezistat unii dintre ei, concentrându-mă pe activitatea politică și culturală individuală. Criterion a fost un grup foarte select, care i-a inclus pe Emil Cioran, Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Eugène Ionesco, Constantin Noica, Marietta Sadova și Mihail Sebastian. Evoluția grupului coincide cu afirmarea fascismului în România.

Criterion a fost la început un concept democratic, pentru care Comarnescu se inspirase din experiența sa în Statele Unite. Avea o organizare democratică, iar structura conferințelor (cu un vorbitor pro și unul contra) garanta reflectarea egală a ambelor fațete ale unui subiect. Fondatorul și conducătorul Criterion, criticul de artă și traducătorul de piese de teatru Petru Comarnescu, era un democrat convins, iar ulterior a devenit comunist.

Caracterul său colectiv a fost de o importanță crucială pentru Criterion. Grupul s-a bazat pe o relație de prietenie, iar asociația a funcționat cooperativ. Pe măsură ce Criterion a început să se dezintegreze, grupul de prieteni și asociația au cedat locul unei formule

colective alternative: Mișcarea Legionară. Cioran, Eliade, Noica și Sadova au devenit fasciști; Comarnescu, Ionescu și Sebastian, care era evreu, nu au devenit. A fost o perioadă dureroasă pentru toți. Modul colectiv mai apare în alte două situații din carte, reprezentative pentru ascensiunea extremismului politic: semnalul de alarmă tras de Ionesco pentru generația sa împotriva pericolului rinocerizării (convertirea la extremism) și împotriva gândirii politice colective, respectiv lamentația lui Sebastian că Nae Ionescu își încuraja studenții să adopte colectivismul politic și să respingă individualismul. Romanul *De două mii de ani* al lui Sebastian (1934), tradus în engleză în 2016, documentează experiența sa ca evreu în anii 1930, în perioada ascensiunii fascismului bucureștean, și evidențiază antisemitismul prefeței scrise de Nae Ionescu. Ca roman, se înscrie în forma distinctivă a literaturii vremii: literatura experiențială.

Cartea dezvăluie, printre altele, simpatiile și activitatea fascistă ale cunoscutului istoric al religiilor Mircea Eliade. Rolul său e subiect de controversă, atât în România, cât și pe plan internațional. În Statele Unite s-a vorbit despre îndepărtarea sa de la catedra de la Universitatea din Chicago ca o consecință a trecutului său politic. E de reținut că Eliade nu și-a cerut niciodată scuze pentru greșelile de tinerețe, în vreme ce Cioran și-a exprimat regretele în anii petrecuți la Paris.

Mulți criterioniști au căzut victime acelei trădări pe care o critica, în 1927, Julien Benda în faimosul său studiu *Trădarea cărturarilor*. Intelectualii, *les clercs*, s-au înstrăinat de vocația lor unică, aceea de gânditori și, în schimb, au lăsat pasiunile politice să devină parte a misiunii lor. Cu această trădare, Benda prezicea particularismele naționale ce aveau să devină dominante în secolele XX și XXI. El a scris: „Subliniez o altă caracteristică a patriotismului intelectualului modern: xenofobia"[1]. Cartea mea analizează reflectarea criticii lui Benda în activitatea Asociației Criterion.

1 Julien Benda, *The Treason of the Intellectuals*, p. 35

Cartea vorbește despre fascism, dar este și despre mult mai mult de atât. Fascismul a fost un aspect al vieții culturale din perioada interbelică. Dar aici e vorba și despre prietenie, despre cultură, despre ce însemna să fii un intelectual, despre artă, gen, identitate și religie. Pe scurt, e vorba despre punctul maxim al realizărilor României și despre cât de adânc s-a scufundat ulterior. Explorez toate aceste aspecte prin intermediul portretelor unor intelectuali importanți și al istoriei inedite a Asociației Criterion.

Cât din această istorie s-a uitat? Unii cercetători au cedat tentației omisiunii. Mai mult, cultul eroic al lui Eliade în România de după 1989 a creat tendința de a-i spăla trecutul politic. E o istorie inconfortabilă în multe feluri, dar una pe care, azi mai mult decât oricând, avem nevoie să o înțelegem, deoarece există tentația de a o uita și de a o repeta. Spunând povestea Criterion, fac efortul de a nu demoniza și de a nu emite sentințe. La fel ca Marci Shore, care a scris despre grupul intelectualilor din Varșovia, „am încercat să înțeleg ce însemna să trăiești [extremismul] ca un european, un est-european, un intelectual evreu din secolul XX“[1]. Propun o analiză echilibrată a asocierii lor culturale, a relațiilor dintre figurile reprezentative și dintre acestea și extremism.

Importanța Asociației Criterion trebuie privită din locul central pe care îl ocupă în istoria europeană a secolului XX. Mă raportez la dictaturile de secol XX din România (fascism și comunism) ca la o unitate totalitară. Înainte și după ele, România a fost – iar acum este din nou – o democrație funcțională. Restricțiile impuse de o dictatură au fost accentuate de cealaltă. Dintre cei cinci dictatori, trei au fost fasciști (regele Carol al II-lea, liderul legionar Horia Sima și mareșalul Antonescu), iar doi comuniști (Gheorghe Gheorghiu-Dej și Nicolae Ceaușescu). Naționalismul a fost trăsătura centrală a fiecărui regim dictatorial din România.

1 Marci Shore, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*, p. 6

Eșecul Asociației Criterion a fost primul indiciu al valului dictatorial ce avea să cuprindă România. Politici naționale de mână forte aveau să reducă la tăcere vocile creatoare și disidente din rândul tinerelor elite bucureștene. Iar blamarea publică a lui Comarnescu pentru presupusa lui homosexualitate a fost nota finală a eșecului acestui ambițios cerc cultural. Deși succesul Criterion a avut o viață scurtă, impactul criterioniștilor a fost unul de durată, în România și în străinătate. Din exil, Eliade, Cioran și Ionesco au devenit celebri în lumea întreagă.

CRISTINA A. BEJAN
Denver, Colorado

MULȚUMIRI

Acest studiu nu ar fi fost posibil fără sprijinul generos al Rhodes Trust, al The Fulbright Association, al Woodrow Wilson International Center for Scholars și al Institutului Cultural Român. Cartea a fost scrisă (în parte) și cu ajutorul fondurilor oferite autoarei, prin Yetta and Jacob Gelman Fellowship, de Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies al Memorialului Holocaustului din Statele Unite (USHMM). Afirmațiile și opiniile exprimate sunt exclusiva responsabilitate a autoarei. Sunt recunoscătoare Programului pentru tineri cercetători de la Mandel Center for Advanced Holocaust Studies pentru sprijinul acordat la pregătirea manuscrisului și a propunerii de publicare.

Am avut șansa să lucrez cu unele dintre cele mai mari personalități din domeniu și le sunt profund îndatorată conducătorilor mei de doctorat, Regius Professor Robert Evans de la Oxford și Dennis Deletant de la Georgetown University, precum și mentorului meu, profesorul Marius Turda de la Oxford Brookes University. La Oxford, aș mai dori să le mulțumesc lui Roger Griffin, Jane Garnett, Sir Colin Lucas și Chaplain Harriet Harris. La Universitatea Central Europeană, le mulțumesc lui Constantin Iordachi și lui Balacz Tzereni pentru călăuzirea timpurie a cercetării mele.

În Statele Unite, îi mulțumesc în special lui Vladimir Tismăneanu, referentul extern al lucrării mele de doctorat și autorul Cuvântului înainte al acestei cărți, pentru îndrumarea și ajutorul pe care mi le-a acordat constant încă din 2006. Îi adresez cele mai calde mulțumiri lui Radu Ioanid, pentru opiniile și ajutorul oferite de câte ori am avut nevoie. De asemenea, la USHMM, aș dori să le mulțumesc personal lui Steve Feldman, Jürgen Matthäus, Geoffrey

Megargee și regretatului Jospeh Robert White. Îi sunt recunoscătoare Paulei Ganga pentru citirea primei versiuni a cărții și pentru opiniile sale care mi-au fost de ajutor.

De asemenea, îi sunt îndatorată profesorului Malachi Hacohen de la Duke University pentru sprijinul său, pentru că m-a încurajat și m-a ajutat de-a lungul anilor. La WWC, le mulțumesc lui Christian Ostermann și Blair Ruble, care mi-au facilitat cercetarea. Mac Linscott Ricketts m-a ajutat în multe feluri, inclusiv împrumutându-mi materiale și răspunzând nesfârșitelor mele întrebări despre Eliade. Îi sunt sincer recunoscătoare lui Keith Hitchins de la University of Illinois Urbana-Champaign, care l-a cunoscut personal pe Petru Comarnescu și mi-a spus unde îi pot găsi arhiva personală. În România, aș dori să le mulțumesc lui Liviu Antonesei, Bogdan Antoniu, Lazslo Alexandru, Sorin Antohi, Sorin Alexandrescu, Adrian Cioflâncă, Florin Constantiniu, Dorin Dobrincu, Mihai Dinu Gheorghiu, Marius Lazăr, Lucian Nastasă, Bogdan Neagota, Andrei Oișteanu, Eugenia Oprescu, Marta Petreu, Alexandru-Florin Platon, Victor Rizescu, Anca Șincan, Michael Shafir, Gabriel Stănescu, Romina Surugiu, Florin Țurcanu, Cornel Ungureanu, Leon Volovici, Alexandru Zub, Barbara Nelson, Mihai Moroiu și Corina Daniela. Mulțumiri speciale pentru Valentin Săndulescu, Camelia Crăciun și Cristian Vasile, care mi-au răspuns la nenumărate întrebări. În Marea Britanie, le mulțumesc lui Roland Clark și Smarandei Șchiopu pentru ajutorul lor.

În toamna lui 2008, o expoziție despre Mircea Eliade de la Muzeul Național al Literaturii Române era împărțită după locurile în care a trăit: București, Roma, Calcutta, Londra, Lisabona, Paris și, în sfârșit, Chicago. Asta m-a făcut să mă gândesc la traiectoria mea personală de când am început această cercetare. Cartea m-a urmat din Carolina de Nord la Chicago, la Oxford, la Londra, la Colombo, la București, la Port Vila, la Washington DC, înapoi în Carolina de Nord, iar acum în Denver, Colorado. Această călătorie a fost o plăcere absolută și, cu siguranță, nu ar fi fost posibilă fără

prieteni și fără afecțiunea pe care am primit-o din partea lor de-a lungul drumului. De aceea aș vrea să mulțumesc în special familiei mele (mama Mary, sora Teresa, fratele William, tata Adrian), prietenilor mei din lumea largă, lui Jess, Mariei și lui Hal Mekeel.

Bunicii mei români, Marioara Ene și Anghel Bejan, au fost studenți în Bucureștiul interbelic, unde s-au întâlnit la balul de la Cercul Militar. Amândoi erau primii din familiile lor care ajunseseră la universitate. Ei mi-au inspirat această carte, alături de tatăl meu și de mătușa mea, Veronica Ene din Galați. Poveștile și fotografiile lor alb-negru mi-au hrănit, înainte de toate, curiozitatea cu privire la istoria României.

LISTĂ A PERSONAJELOR

Petru Comarnescu (1905–1970), fondatorul (secretar general) Criterion; critic literar şi de artă, filosof şi traducător de teatru; democrat convins; şi-a făcut doctoratul în estetică la University of Southern California; demascarea lui ca homosexual a dus la destrămarea Criterion după scandalul *Credinţa*; colaborator al regimului comunist şi al fostei Securităţi.

Nae Ionescu (1890–1940), profesor la Universitatea Bucureşti; filosof şi jurnalist; a promovat o filosofie a trăirismului şi politici de extremă dreapta; editor al ziarului *Cuvântul*; mentor al Tinerei Generaţii; simpatizant al Gărzii de Fier; arestat de două ori pentru convingerile sale politice.

Mircea Eliade (1907–1986), istoric al religiilor; romancier şi jurnalist; liderul Tinerei Generaţii; a studiat în India; a scris prima carte occidentală despre yoga; membru Criterion; căsătorit cu Nina Mareş; discipol al lui Nae Ionescu; simpatizant al Gărzii de Fier; închis pentru opiniile sale politice; a plecat din România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, ca diplomat, și s-a stabilit în Statele Unite, unde a devenit profesor de istoria religiilor la University of Chicago.

Mihail Sebastian (1907–1945), romancier şi dramaturg; evreu; democrat; membru Criterion; discipol al lui Nae Ionescu; a scris *De două mii de ani*, carte pentru care Nae Ionescu i-a redactat o prefaţă antisemită; s-a simţit tot mai izolat de-a lungul anilor 1930 şi 1940; după ce a supravieţuit Holocaustului din România, a murit în 1945 lovit de un camion pe când traversa strada.

Eugène Ionesco (1909–1994), eseist și dramaturg franco-român; părintele teatrului absurdului; democrat convins; căsătorit cu Rodica Ionesco; avea, în parte, o descendență evreiască; a fugit din România în Franța în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a trăit la Marsilia, apoi la Paris; membru Criterion.

Emil (E.M.) Cioran (1933–1995), filosof nihilist; a studiat, în 1933, la Universitatea din Berlin și a publicat articole pronaziste în *Vremea*; membru Criterion, a avut vederi prototalitare; celebru pentru cartea extremistă *Schimbarea la față a României* (1936); a părăsit România în timpul celui de-al Doilea Război Mondial și s-a stabilit în Franța, unde a devenit un filosof celebru.

Constantin Noica (1909–1987), filosof; cel mai bun prieten de tinerețe al lui Petru Comarnescu; membru Criterion; a devenit membru al Gărzii de Fier în 1938; a rămas în România și a divorțat de soția lui englezoaică, Wendy, în 1947 (ea s-a întors în Marea Britanie împreună cu cei doi copii în 1955); persecutat sub comuniști; victimă a procesului Noica–Pillat; creator al școlii disidente de la Păltiniș, unde s-au format tineri filosofi ca Gabriel Liiceanu și Andrei Pleșu.

Marietta Sadova (1897–1981), actriță și regizoare de teatru; antisemită vehementă și susținătoare a Gărzii de Fier; membră Criterion; căsătorită mai întâi cu Ion Marin Sadoveanu, apoi cu Haig Acterian; a folosit Teatrul Național pentru demonstrații progardiste în timpul Rebeliunii Legionare din 1941; în timpul regimului comunist a fost arestată pentru activitate subversivă și implicată în procesul Noica–Pillat; după eliberarea din închisoare a devenit profesoară la Universitatea Națională de Teatru și Cinematografie.

Haig Acterian (1903–1943), regizor de teatru și poet armeano-român; al doilea soț al Mariettei Sadova; fratele mai mare al avocatului,

jurnalistului și scriitorului Arşavir Acterian și al regizoarei Jeni Acterian; a studiat teatru și cinema la Berlin și la Roma; membru Criterion; a fost mai întâi comunist, apoi a devenit fascist convins, susținător al Gărzii de Fier; după ce Antonescu a pus capăt Rebeliunii Legionare, Haig Acterian a fost arestat și închis; la intervenția Mariettei Sadova și a regelui Mihai a fost trimis pe frontul de est, în Kuban, unde a fost ucis.

Mihail Polihroniade (1906–1939), avocat și activist politic; împreună cu Comarnescu, Ionel Jianu și Noica a publicat *Acțiune și reacțiune* între 1929 și 1930; membru Criterion; inițial comunist, a devenit un fascist militant și susținător al Mișcării Legionare; soția lui, Mary, era englezoaică; a publicat *Axa* în 1933; a fost arestat și ucis în 1939, ca urmare a asasinării prim-ministrului Armand Călinescu.

Mircea Vulcănescu (1904–1952), economist și filosof; membru Criterion și secretar al secției de filosofie; a avut un rol major în publicarea revistei *Criterion*; una dintre țintele scandalului *Credința*; a fost subsecretar de stat la Ministerul Finanțelor în timpul guvernului Antonescu; după al Doilea Război Mondial, a fost judecat pentru crime de război; a fost închis la Aiud, unde a și murit.

Alexandru Christian Tell (m. 1939), avocat și scriitor; membru Criterion și secretar al secției de științe sociale; a condus publicația *Criterion*; a fost țintă în scandalul *Credința*.

Floria Capsali (1900–1982), balerină și coregrafă; în 1926 s-a căsătorit cu sculptorul Mac Constantinescu; una dintre fondatoarele Criterion (administrator general); avea propriul studio de dans, pe care l-a oferit Criterion ca loc de desfășurare a întâlnirilor; gelozia ei față de activitatea profesională a lui Gabriel Negry a provocat scandalul *Credința*.

Gabriel Negry, dansator, a descoperit dansul clasic în studioul Floriei Capsali, în 1929, și a colaborat cu Capsali în 1933; în 1934, felul în care a dansat la Opera Națională din București a determinat-o pe Capsali să îl acuze că promova homosexualitatea și pederastia, ceea ce a condus la scandalul *Credința*.

Sandu Tudor (1896–1962), jurnalist conservator, poet, teolog și călugăr ortodox; colaborator la *Gândirea*; aflat pe lista conferențiarilor Criterion, a colaborat cu membrii importanți ai Tinerei Generații (la publicația *Azi*); director al ziarului *Credința*, un tabloid ortodoxist cu înclinații de stânga; la început, înaintea scandalului, s-a aflat în relații bune cu Petru Comarnescu și s-au împăcat public din nou, la scurtă vreme după aceea; a contribuit la fondarea mișcării religioase Rugul Aprins și s-a călugărit în 1948; a fost arestat de două ori în timpul regimului comunist; a murit la închisoarea Aiud, ca urmare a torturilor.

Zaharia Stancu (1902–1974), scriitor de stânga, romancier, poet și filosof; s-a aflat pe lista de conferențiari a Criterion și a colaborat cu membrii importanți ai Tinerei Generații (la publicația *Azi*); editor la *Credința*; închis în lagărul de la Târgu-Jiu pentru activitate antifascistă, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial; autor apreciat în timpul regimului comunist; a devenit director al Teatrului Național; a fost numit membru al Academiei Române și președinte al Uniunii Scriitorilor din România.

Corneliu Zelea Codreanu (1899–1938), fondatorul și conducătorul Mișcării Legionare (Garda de Fier), de orientare fascistă și antisemită; originar din Bucovina; a studiat dreptul la Iași; împreună cu Alexandru C. Cuza, a fondat, în 1923, Liga Apărării Național-Creștine; s-a despărțit de Cuza și, în 1927, a înființat Legiunea Arhanghelul Mihail; și-a mutat sediul la București în 1932–1933; dictatura regală a regelui Carol al II-lea i-a reprimat pe gardiști; a fost închis și executat, împreună cu membrii brigăzilor de Nicadori și Decemviri, în 1938.

Regele Carol al II-lea (1893–1953), fiul regelui Ferdinand I și al reginei Maria ai României; cunoscut ca „regele playboy“, a preluat puterea în 1930; a avut o relație amoroasă controversată cu Magda Lupescu, care avea origini evreiești; s-a înconjurat de o camarilă formată din sfătuitorii săi de încredere, printre care s-a aflat, până la un punct, și Nae Ionescu; a fost inițial simpatizant al Gărzii de Fier, apoi s-a străduit să o reducă la tăcere și a instaurat propria dictatură regală în 1938; forțat să abdice în 1940, a plecat în exil, în Mexic, împreună cu Magda Lupescu, iar ulterior s-au stabilit în Portugalia.

ABREVIERI

BAR Ach 17/2001 APPC	Biblioteca Academiei Române (BAR) Ach 17/2001, Arhiva personală a lui Petru Comarnescu (APPC)
AMNLR	Arhiva Muzeului Național al Literaturii Române
CNSAS	Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, București
CNSAS MS	dosarul de Securitate al Mariettei Sadova
CNSAS HA	dosarul de Securitate al lui Haig Acterian
CNSAS CN	dosarul de Securitate al lui Constantin Noica
USHMM	Arhiva Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, Washington DC
PCJ	Petru Comarnescu, *Jurnal. 1931–1937*, Iași: Institutul European, 1994
MEAI	Mircea Eliade, *Autobiography,* vol. I: *1907–1937 Journey East, Journey West*, traducere Mac Linscott Ricketts, Chicago, The University of Chicago Press, 1981
MSJ	Mihail Sebastian, *Journal 1935–1944*, traducere Patrick Camiller, Londra, Pimlico, 2003

Capitolul I

INTRODUCERE

André Gide a fost o sursă de inspirație pentru multe minți tinere din România interbelică, iar acțiunile lor în acele timpuri dinamice arată felul în care au urmat sfatul lui Gide. „În fiecare ființă există calități admirabile. Convinge-te de forța și de tinerețea ta. Nu înceta să-ți repeți: «Totul depinde de mine».“[1] Cu un talent excepțional, cu zel și energie, Tânăra Generație[2] a pornit pe calea realizării ambiției ei de a crea noi forme de cultură în propria țară. Ideologia și scandalul au umbrit însă marele experiment intelectual reprezentat de Asociația Criterion în Bucureștiul interbelic. Acea ambiție de a crea a eșuat deoarece înșiși purtătorii ei au fost agenții propriului eșec. În anumite cazuri, aceștia s-au autodistrus în adevăratul înțeles al cuvântului.

Tânăra Generație și Asociația Criterion

O fotografie din 1932 ne arată un grup de prieteni într-o vacanță în Munții Bucegi. Acei tineri intelectuali români erau Mihail

1 André Gide, *Les nouvelles nourritures*, p. 141

2 Problema semantică privind denumirea acestui grup impresionant de tineri intelectuali e încă de actualitate. Mai întâi au fost denumiți „Tânăra Generație“, așa cum își spuneau ei înșiși, apoi „Noua Generație“. George Călinescu se referă la ei ca la „Noua Generație“. Dan C. Mihăilescu, Matei Călinescu și Marta Petreu îi numesc „Generația 1927“, după anul în care Eliade a lansat manifestul grupului. Ocazional, se folosește termenul de „Generația 1930“. Mai recent a început să se folosească termenul de „Generația Criterion“. A se vedea capitolul 3 pentru discuția privind distincția necesară între Tânăra Generație și Asociația Criterion.

Sebastian, Floria Capsali, Mary Polihroniade, Mihail Polihroniade, Marietta Sadova, Mircea Eliade și Haig Acterian. Grupul era foarte eterogen (români, evrei, armeni, greci, britanici). Andrei Oișteanu observă cât de tipic era acest asortiment de prieteni în România interbelică, mai ales în București, „un oraș multietnic, multicultural și multiconfesional"[1]. Diverși ca etnie și religie, acești vechi prieteni, care se cunoșteau din liceu sau din facultate, aveau să-și împărtășească experiențele diferite din călătoriile lor prin lume, din California până în Franța și în India. Opiniile lor politice erau și ele diferite, dar la începutul anilor 1930 erau prieteni și împărtășeau aceeași dorință de a îmbunătăți viața culturală a României.

Mihail Sebastian povestește o scenă arhetipală din Bucureștiul literar în cartea sa *Cum am devenit huligan* (1935). Un critic literar francez, prieten cu Gide și Proust, Léon Pierre-Quint, a venit în 1933 într-o vizită la București și s-a întâlnit cu un grup de tineri intelectuali, în care comuniști și susținători ai lui A.C. Cuza (un politician de extremă dreapta) fraternizau cu jovialitate. Pierre-Quint și-a exprimat uimirea că simpatizanții celor două extreme se înțelegeau atât de bine. Scrie Sebastian:

> Țin foarte bine minte candidul răspuns al celor doi extremiști amici: „Vedeți, noi nu suntem decât prieteni. Asta nu ne angajează la nimic".[2]

Într-o notă de subsol, Sebastian precizează că personajele acelei scene erau Mihail Polihroniade, de extremă dreapta, și Belu Silber, simpatizant al extremei stângi.

1 Andrei Oișteanu, „Mihail Sebastian și Mircea Eliade: cronica unei prietenii accidentate", *Revista 22*, 4–10 decembrie 2007, pp. 10–11. Oișteanu menționează în articol o fotografie similară.

2 Mihail Sebastian, *Cum am devenit huligan*, p. 14. Și Matei Călinescu citează acest episod în „The 1927 Generation in Romania: Friendship and Ideological Choises (Mihail Sebastian, Mircea Eliade, Nae Ionescu, Eugène Ionesco, E.M. Cioran)", *East European Politics and Societies*, vol. 15, nr. 3 (2002), p. 650.

O excursie la munte în 1932; în picioare, de la stânga la dreapta: Mihail Sebastian, Floria Capsali, Mary Polihroniade, Mihail Polihroniade, Marietta Sadova; așezați, de la stânga la dreapta: Mircea Eliade și Haig Acterian. Prin bunăvoința Muzeului Național al Literaturii Române, cota 26625.

Matei Călinescu susține că aceste prietenii erau posibile fiindcă România era o țară uitată de Occident, cu o cultură provincială și cu o elită foarte redusă numeric.[1] Dacă indivizii doreau să ia parte

1 Călinescu, „The 1927 Generation in Romania: Friendship and Ideological Choices", p. 651

la curentele culturale și intelectuale ale vremii, trebuiau să ajungă la un compromis cu loialitățile lor politice. Se poate ca elita să fi fost redusă numeric, dar asta nu presupune în mod necesar că oamenii erau nevoiți să își ascundă convingerile politice pentru a putea lua parte la viața culturală a Bucureștiului. Pentru o vreme, și-au echilibrat cu succes activitatea socială, culturală, intelectuală și convingerile politice. Această generație nu a privit cu superficialitate tensiunea dintre prietenie și ideologie, iar catastrofa s-a produs când indivizii au ales ideologia în defavoarea prieteniei.

O dovadă limpede a acestei catastrofe a fost colapsul Asociației Criterion pentru Artă, Litere și Filosofie (cunoscută mai ales drept Criterion sau Asociația Criterion), denumirea unui cerc cultural, a unei serii de conferințe și de expoziții, a unei publicații, la care tineri intelectuali români au luat parte între anii 1932–1935. Fondată de filosoful, devenit critic de artă, Petru Comarnescu, Criterion îi includea ca membri pe cei menționați anterior ca fiind un grup de prieteni, cele mai proeminente figuri intelectuale ale Bucureștiului de la sfârșitul anilor 1920 și începutul anilor 1930, reprezentanții Tinerei Generații românești.

Desigur, au fost mai mulți factori care au condus la disoluția Criterion, dar de o importanță fundamentală a fost solidificarea pozițiilor politico-ideologice extremiste. Mirajul fascismului asupra acestor tineri intelectuali a eclipsat valorile liberale în care trăiseră. Mișcarea Legionară (cunoscută și ca Legiunea sau Garda de Fier – care era, practic, ramura paramilitară –, iar membrii săi erau numiți legionari), fondată de Corneliu Zelea Codreanu în 1927, a acaparat imaginația multora și multe voci moderate au fost reduse la tăcere. După o serie de conferințe controversate și după asasinarea prim-ministrului Ion Duca, pe 30 decembrie 1933, ciocnirea ideologică a devenit violentă. Aceasta, alături de alte motive, a contribuit la disoluția Criterion în primăvara anului 1935.

În ciuda eșecului său final, scurtul succes al Criterion de la jumătatea anilor 1930 a reprezentat un moment unic în tumultuoasa perioadă interbelică a României. Grupul cultural a avut un

rol semnificativ și în lupta generală pentru democrație liberală din România, luptă care începuse odată cu revoluția munteană de la 1848, liberală și naționalistă, și care s-a încheiat odată cu instalarea la putere a comuniștilor, în 1948. Liberul exercițiu al dezbaterilor publice pe o varietate de teme politice și culturale de actualitate a adus în prim plan conferențiari reprezentând toate opiniile din spectrul politic. Subiectele abordate la conferințele Criterion au fost la fel de diverse ca și participanții. De la Gandhi la Charlie Chaplin, de la Mussolini la Lenin, figurile provocatoare ale contemporaneității au fost investigate cu seriozitate. În sfera socială a Criterion, fenomenul descris de Sebastian în *Cum am devenit huligan* s-a produs de foarte multe ori. În pofida diferențelor de opinii politice, relațiile de prietenie, activitatea culturală și intelectuală au înflorit în capitala monarhiei constituționale atâta timp cât a fost cu putință.

Într-un mediu atât de vibrant și de stimulator, membrii grupării Criterion au fost deosebit de productivi la începutul anilor 1930. Asemenea idolului lor, Gide, mulți dintre membrii Tinerei Generații au ținut jurnale și au scris o literatură specifică și reprezentativă pentru timpul lor: confesională, autobiografică și experiențială.[1] Romancieri, critici și filosofi, ei au fost, în egală măsură, și autori de foiletoane în periodice și în reviste precum *Criterion* (publicația omonimă a grupului cultural), *Cuvântul* (cel mai cunoscut dintre ele), *Gândirea, Viața Românească, Revista Fundațiilor Regale, Axa, Credința, Revista Buna-Vestire, Vremea, Facla, Universul literar, Rampa, Păreri libere* și altele. Aceste publicații reprezentau toate nuanțele spectrului politic: stânga, dreapta și social-democrația.

După succesul de tinerețe, mulți dintre membrii marcanți și talentați ai grupului și-au continuat ascensiunea în domeniile lor de activitate și, în unele cazuri, au obținut o celebritate mondială. În afara țării, au devenit Eugène Ionesco, dramaturgul absurdului; Mircea Eliade, profesorul de istoria religiilor la Universitatea

1 Vezi Eugen Lovinescu, *Memorii II 1916–1931*, pp. 1–7, și Doina Uricaru, „Postfață“ în Jeni Acterian, *Jurnalul unei ființe greu de mulțumit*, p. 522.

din Chicago, și E.M. Cioran, filosoful francez al nihilismului. În România, filosoful Constantin Noica a fondat „Școala de la Păltiniș" și a promovat disidența prin cultură în ultimii ani ai comunismului. Petru Comarnescu a trăit într-un relativ anonimat, în calitate de critic de artă, la București. În cazurile nefericite, carierele personale nu au mai continuat după al Doilea Război Mondial din cauza morții premature sau persecuțiilor comuniste.

Probleme și abordări după 1989

Memoria Tinerei Generații a fost resuscitată în România postcomunistă, iar implicarea de tinerețe pe scena culturală a Bucureștiului a fost admirată și rememorată cu înduioșare și cu nostalgie. Chiar și așa, discuția despre alunecarea spre fascism a intelectualilor români reprezentativi în secolul XX a dat naștere la îngrijorare, la scepticism și chiar la indignare din partea inteligheției românești contemporane. Au existat diferite încercări de a investiga acest subiect și de a găsi răspunsuri la următoarele întrebări:

> De ce mulți dintre membrii strălucitei generații românești de la 1927... s-au simțit atrași, mai ales după 1933, de naționalismul extremist al Gărzii de Fier și de ce atât de mulți dintre ei au devenit simpatizanți activi sau chiar membri ai acestei organizații mistico-teroriste?[1]

Norman Manea a reanimat dezbaterea în postcomunism cu prezentarea trecutului legionar al lui Eliade, în eseul său „Felix Culpa", publicat în *The New Republic* în 1991. Descoperirea și publicarea jurnalului lui Mihail Sebastian, în 1996, au șocat publicul român prin expunerea ororilor îndurate de un intelectual evreu, marcant și de succes, ca urmare a creșterii popularității fascismului în România interbelică. După publicarea cărții Alexandrei Laignel-Lavastine

1 Călinescu, „The 1927 Generation in Romania: Friendships and Ideological Choices", p. 650

Cioran, Eliade, Ionesco, L'oubli du fascisme (2002), o dezbatere aprinsă s-a declanșat în presa românească. Au abundat acuzațiile de părtinire, exces de fantezie, plagiat și lipsă de sensibilitate îndreptate împotriva lui Laignel-Lavastine.[1] Călinescu susține că, prin abordarea generală a subiectului, se pot obține doar răspunsuri indirecte. Așadar, el încearcă să discearnă câteva răspunsuri directe despre Tânăra Generație prin analiza relațiilor de prietenie.[2]

Florin Țurcanu abordează subiectul concentrându-se asupra lui Eliade, în cartea sa *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire* (2003). Prin intermediul unei cercetări extinse în arhive, Țurcanu demonstrează că Eliade a fost un susținător activ și vocal și un simpatizant al Mișcării Legionare. Marta Petreu dedică un studiu amplu și foarte util simpatiei lui Cioran pentru fascism și cărții sale *Schimbarea la față a României* în lucrarea *Un trecut deocheat sau „Schimbarea la față a României“*[3]. Mai recent, Petreu a publicat controversata carte *Diavolul și ucenicul său: Nae Ionescu–Mihail Sebastian* (2009), în care argumentează că Sebastian, ca jurnalist la *Cuvântul* lui Nae Ionescu, a fost, la începutul anilor 1930, complicele mentorului său antisemit. Bryan Rennie și Philip Ó Ceallaigh au dezbătut problema antisemitismului lui Eliade în *The Los Angeles Review of Books*.[4] Camelia Crăciun i-a studiat pe scriitorii evrei care au scris în limba română, inclusiv pe Mihail Sebastian, în cartea *Scriitori evrei de limbă română: de la rebeli marginali la critici canonici*.

Tendința de după 1989 a fost de a condamna și de a respinge comportamentul politic al acestor intelectuali marcanți, care, retrospectiv, pare unul urât și disprețuitor. Actuala inabilitate a României

1 Cartea lui Laignel-Lavastine a fost discreditată mai ales printr-o serie de cinci articole publicate de Marta Petreu în *Revista 22*, prin care o acuza de plagiat și de lipsă de expertiză științifică. Vezi Marta Petreu, „Laignel-Lavastine: metoda «franceză»“, (1)–(V), *Revista 22*, 1–29 iulie 2002.

2 Călinescu, *op. cit.*, p. 650

3 Marta Petreu, *Un trecut deocheat sau „Schimbarea la față a României“*, Biblioteca Apostrof, 1999

4 Philip Ó Ceallaigh și Bryan Rennie, „Mircea Eliade and Antisemitism: An Exchange“, *Los Angeles Review of Books*, 13 septembrie 2018

de a-și gestiona moștenirea dificilă rezidă în rescrierea istoriei perioadei comuniste. Spre deosebire de Italia și de Germania de Vest, datorită revizionismului istoric al comunismului, România nu a avut niciodată ocazia de a se confrunta cu acest trecut dificil. Acea epocă a fost uitată, iar membrii Tinerei Generații au fost eliminați din cărțile de istorie de după 1948. Discipolii lui Eliade și Noica au fost mai preocupați să păstreze nobila contribuție a mentorilor la tradiția intelectuală românească decât să scormonească printre acțiunile lor discutabile din anii de tinerețe. Când unul dintre acești discipoli, Ioan Petru Culianu, a început să investigheze trecutul lui Eliade legat de Mișcarea Legionară, se pare că a plătit cu viața în 1991.[1]

Aceste suspiciuni și sensibilități sunt încă prezente în România și în diaspora românească, din Canada până în Israel, așadar este de maximă importanță adoptarea unui punct de vedere obiectiv, fără părtinire politică, în abordarea subiectului. Așa cum a scris Sorin Alexandrescu, „pot încerca să înțeleg un criminal, dar nu-i pot accepta crima“[2]. Intenționez să realizez o analiză mai complexă a Tinerei Generații și să completez un gol în literatura de specialitate. Pentru a face dreptate contextului istoric și cultural în care a evoluat această generație, am ales să-mi concentrez atenția pe Asociația Criterion.

Literatura de limbă engleză dedicată Asociației Criterion este aproape inexistentă. Philip Vanhaelemeersch se referă în trecere la ea în *A Generation Without Beliefs*. În română, prima analiză substanțială îi aparține lui Liviu Antonesei.[3] Monica Grosu scrie despre Tânăra Generație și despre Criterion în monografia *Petru Comarnescu: un neliniștit în secolul său* (2008). În solida sa monografie, Grosu trece cu vederea prezența Mariettei Sadova la Criterion și nu discută suficient despre orientarea sexuală a lui Comarnescu.

1 Ted Anton, *Eros, Magic and Murder of Professor Culianu*

2 Sorin Alexandrescu, *Paradoxul românesc*, p. 19

3 Liviu Antonesei, „Un model de acțiune culturală: Grupul Criterion", în Alexandru Zub, ed., *Cultură și societate*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1991, pp. 367–396

Constantin Mihai a scris două articole și o carte despre asociație, *Europenism și dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion* (2013). Cartea mea, prima în limba engleză dedicată Asociației Criterion, propune o analiză mai aprofundată, mai comprehensivă și mai personală a asociației, concentrându-se pe personalitățile implicate, pe relațiile lor de prietenie, pe creația și pe activitatea lor culturală și politică.

Nu subscriu opiniei lui Mihai potrivit căreia Criterion a fost o manifestare a europenismului și că asociația a reprezentat ultimul efort de integrare în spiritualitatea europeană. De fapt, Criterion a fost o antrepriză globală. Criterioniștii erau fascinați de Spengler și cereau României să se transforme dintr-o cultură mică într-o cultură mare. În conferințele lor au analizat personalități internaționale ca Gandhi, Krishnamurti, Greta Garbo și Charlie Chaplin. În cartea mea, intenționez să răspund la următoarele întrebări: de ce unii membri ai aceleiași familii intelectuale au ales calea politică și spirituală a terorii, în vreme ce alții au rămas strict pe o cale academică sau artistică, în căutarea excelenței culturale? Printr-o investigație temeinică a succesului și eșecului unui grup cultural ce a avut o viață scurtă, Asociația Criterion (1932–1935), combinată cu studiul detaliat al biografiilor membrilor săi, al conferințelor, publicațiilor și evenimentelor produse în jurul grupului, sper să pot oferi o nouă înțelegere a Tinerei Generații, surprinsă într-o vreme în care își fixa punctele de vedere ideologice și își începea activitatea politică.

Intelectuali și ideologii extremiste

Diversitatea și înzestrarea Tinerei Generații ar fi putut fi un eveniment excepțional, dar fenomenul intelectualilor implicați politic nu este doar o particularitate a acestui grup de intelectuali sau a României în general. Pe parcursul secolului XX, în Europa, rolul și responsabilitatea intelectualilor în societate au dat curs unor dezbateri importante. Dacă intelectualii ar trebui să aibă un

cuvânt de spus în politică rămâne și azi o temă controversată. Paul Johnson ne avertizează să ne temem de orice sfat dat de intelectuali. El scrie „Atenție la intelectuali!", căci ei pot promova idei periculoase și distructive pentru specia umană.[1] Jeremy Jennings și Anthony Kemp-Welch consideră că argumentul lui Johnson, care ilustrează o opinie antiintelectualistă mai răspândită în Marea Britanie, e unul greșit. Ei sunt mai degrabă de partea portretului, mai convingător, ideal și atractiv, făcut intelectualilor de Julien Benda și de Edward Said.[2]

Benda este autorul definiției clasice a intelectualului: „păzitorul și deținătorul unei judecăți independente, care nu este loial decât adevărului"[3]. Printr-o coincidență, textul crucial al lui Benda, *Trădarea cărturarilor*, a fost publicat pentru prima dată în 1927, în același an de la care Tânăra Generație și-a luat numele: Generația 1927. În prefața la traducerea românească, Andrei Pippidi arată că teoria lui Benda despre intelectuali se poate aplica și în afara Franței, la Tânăra Generație a României interbelice.[4] Benda însuși, un critic al fascismului francez, i-a influențat pe criterioniști, care erau foarte familiarizați cu textul ce l-a făcut faimos, dar și detestat în 1927. Acesta a avut un impact puternic asupra lui Noica, autorul a două articole critice publicate în *Ultima oră*, intitulate „Cum minte Julien Benda!" și „Acuzatul Julien Benda".[5] Mai târziu, Noica a audiat la Paris prelegerile cărturarului francez, într-o vreme în care tânărul filosof român tocmai își declarase susținerea pentru legionari. Poate că nu a fost doar o ironie referința lui Comarnescu la Benda atunci când condamna convertirea politică a prietenului său numindu-l

1 Paul Johnson, *Intellectuals*, p. 342

2 Jeremy Jennings, Anthony Kemp-Welch, ed., *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, p. 5. Vezi și Stefan Collini, *Absent Minds: Intellectuals in Britain.*

3 Julien Benda, *The Treason of the Intellectuals*, pp. 1–2

4 Andrei Pippidi, „Benda singuraticul", în Julien Benda, *Trădarea cărturarilor*, traducere de Gabriela Creția, pp. 5–30

5 *Ibidem* pp. 22–23

de trădător.[1] Vulcănescu menționează ideile lui Benda în articolul său „Spiritualitate", apărut în revista *Criterion*.

Cartea din 1987 a lui Bernard-Henri Lévy *Eloge des Intellectuels* deplânge faptul că intelectualii nu mai sunt acei gânditori serioși de referință în chestiuni de morală și de politică. Lévy îi acuză pe intelectualii francezi că și-au pierdut rolul istoric și exprimă temerea că aceștia nu mai sunt luați în serios de societate. Atât definițiile pozitive, cât și cele negative îi sugerează intelectualului că are o responsabilitate culturală și politică față de societatea și de națiunea în care trăiește. El se poate considera îndreptățit să răspândească morala corectă și mesajul politic în rândurile poporului. Așadar, intelectualii sunt mesageri autodesemnați ai „adevărului". Dar ce se întâmplă dacă mesajul lor despre „adevăr" promovează imoralitatea? Sau când căutarea „adevărului" nu e dezinteresată? Oportunismul și lașitatea morală sunt doi factori importanți ce trebuie analizați când îi judecăm pe intelectualii fasciști.

În perioada interbelică abundă de-a lungul Europei exemple de intelectuali care au susținut facțiuni naționale fasciste. Sprijinul lui Heidegger pentru regimul nazist din Germania este, probabil, cea mai evidentă ilustrare a acestui fenomen. Printre filosofii germani din mediul academic care au flirtat cu fascismul se numără Ernst Krieck, Hans Heyse și Alfred Baeumler, precum și Carl Schmitt și Gottfried Benn. În Republica Irlanda, poetul William Butler Yeats disprețuia liberalismul și a avut legături cu naționaliștii Cămășile Albastre. Filosoful bulgar Ianko Ianev, inspirat de Nietzsche și de Spengler, vedea viitorul Bulgariei și al Europei de Sud-Est în reînvierea lumii europene tradiționale, după modelul Germaniei naziste.[2] În Italia, Julius Evola, unul dintre modelele intelectuale ale lui

1 AMNLR, pentru Comarnescu, Corespondență, Scrisori către Constantin Noica, 25.219/1–8, ff. 1–8, 23 decembrie 1938 (n.a.). Textul în italice e citat în română în original. (n.tr.)

2 Keith Hitchins, „Modernity and Angst between the World Wars: Emil Cioran and Yanko Yanev", în Alexandru Zub și Adrian Cioflâncă, ed., *Cultură politică și politici culturale în România modernă*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2005, pp. 151–165

Eliade, și Filippo Marinetti, fondatorul mișcării futuriste italiene au fost suporteri convinși ai fascismului lui Mussolini.

În Franța interbelică au existat în rândul intelectualilor numeroase curente extremiste și absolutiste. Principalul gânditor din spatele *Action Française* era avocatul monarhist și catolic Charles Maurras. Din 1934, grupul lui a fost un susținător puternic al fascismului. Consorțiul cunoscut sub numele de „nonconformiștii din anii 1930" a inclus intelectuali de la publicația *Esprit*, grupările „Noua Ordine" și „Tânăra Dreaptă".[1] Ei au sprijinit revoluția spirituală și au avut experiențe atât cu curentul fascist, cât și cu cel comunist. Elementul constant al discursului lor a fost un puternic antiamericanism, iar odată cu anunțarea de către Stalin a Primului Plan Cincinal, a existat o teamă că industrializarea americană o va lua înaintea celei a Uniunii Sovietice și că această despiritualizare a amenințat restul Europei.[2] Doi americani, deveniți intelectuali proeminenți în Europa interbelică, au avut și ei simpatii fasciste și antisemite: poeții T.S. Eliot și Ezra Pound. Canadian prin naștere, pictorul și autorul Wyndham Lewis (cu care Pound a colaborat la revista literară *Blast*) e un alt exemplu. Printre cercurile culturale din străinătate comparabile cu Criterion s-au numărat, în secolul XX, suprarealismul și dadaismul, în Elveția și în Franța, futurismul în Italia, Bauhaus în Germania, Noua Mișcare Culturală din jurul Universității din Pekin, în China, și Grupul Bloomsbury, în Marea Britanie. Bloomsbury se asemăna cu Criterion prin aceea că era un cerc de prieteni moderniști care se cunoscuseră mai ales în timpul studiilor universitare. Era, de asemenea, un grup dedicat artei și literaturii, iar membrii săi aveau relații complicate de prietenie (multe cu tentă sexuală). Prietenia masculină și homosexualitatea se regăseau printre trăsăturile ambelor grupuri. Un grup românesc comparabil cu Criterion, prin importanța relațiilor de prietenie

1 Vezi Jean-Louis Loubet del Bayle, *Les non-conformiste des années 30*, și Paul Mazgaj, *Imagining Fascism: The Cultural Politics of the French Young Right 1930–1945*.

2 Mazgaj, *Imagining Fascism*, pp. 81–82

și a legăturilor generaționale, este Cercul Literar de la Sibiu. Creat la Sibiu în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, după mutarea în acest oraș a Universității din Cluj ca urmare a ocupării nordului Transilvaniei de către Ungaria, cercul s-a constituit în jurul lui Lucian Blaga și a liberalului cu idei moderniste Eugen Lovinescu.

În cartea *Caviar and Ashes*, Marci Shore prezintă cazul unei generații literare similare din Polonia, cu o activitate culturală structurată în jurul cafenelei varșoviene Ziemanska, un grup ai cărui membri au început ca avangardiști și au sfârșit ca marxiști convinși. Shore afirmă că lucrarea ei tratează „complexitatea identității umane și extraordinara complexitate a relațiilor dintre oameni" și cred că această descriere se aplică și poveștii mele despre Criterion.[1] Ambele istorii, cea despre Criterion și cea a lui Marci Shore despre cercul de la Varșovia, explorează ideologii (fascism și comunism) ale modernității. Actorii lor au fost preocupați să își facă un loc în istorie, iar eforturile lor le-au revelat „idealismul și dezamăgirea"[2].

Modernism și fascism: cazul românesc

Pentru unii, fenomenul sprijinului acordat de intelectuali fascismului poate apărea paradoxal sau, altfel spus, există o dispută în jurul faptului că o relație atât de strânsă între fascism și marea cultură nu a putut fi altceva decât o anomalie. Interacțiunea dintre unele dintre cele mai strălucite, mai lucide și mai creative minți românești și o ideologie politică violentă poate părea bizară. Potrivit interpretării pe care o dă modernității cunoscutul cercetător al fascismului Roger Griffin, Eliade s-ar încadra perfect în matrița intelectualului modernist. Griffin leagă modernismul de căutarea lui Carl Gustav Jung a „sursei scopului transcendent și a spiritualității ce au părut să fi izvorât din lumea sub condiționările vieții moderne încă din

1 Shore, *Caviar and Ashes*, p. 373
2 *Ibidem*, p. 9

secolul al XIX-lea".[1] Eliade și generația lui au vrut să umple vidul pe care l-au văzut în România în urma deopotrivă a ororii și a succesului Primului Război Mondial.

Definiția unui fascism generic a fost extrem de contestată în afara tradiției marxiste, dar în ultimii 30 de ani o abordare a întrunit un consens larg, anume în a vedea fascismul ca o formă revoluționară de ultranaționalism, sau ceea ce Griffin numește „ultranaționalism palingenetic". Această abordare este în mod particular utilă în contextul prezent deoarece se bazează pe mărturia unor activiști militanți și a unor protagoniști teoretici ai unor soluții radicale la problemele materiale ale națiunii. Problemele spirituale cu spectru mai larg ale „civilizației moderne" se bazează nu pe socialism internațional sau pe liberalism, ci pe forme de naționalism care pot cuprinde elemente tehnocratice, politice, sociale, biologice, istorice, culturale sau religioase. Preocuparea Asociației Criterion pentru criza României democratice și pentru civilizația europeană ca întreg i-a predispus pe unii să fie atrași de soluțiile palingenetice oferite de Garda de Fier. Mișcarea Legionară a pus accent pe resurecția națională, pe renașterea spirituală și pe crearea omului nou, care sunt interpretate de Griffin ca simptome ale încercării modernismului de a găsi noi surse de înțeles, de acțiune și de transcendență într-un faliment cultural și într-o epocă decadentă.[2]

Tânăra Generație a oferit României o renaștere politică și culturală prin cultură într-o vreme de acut rău social și de disperare. Prin Asociația Criterion și prin propriile lor eforturi independente în publicistică și în arte, membrii Tinerei Generații au fost o forță de modernizare strălucită. Zelul lor revoluționar în arena intelectuală

---

1 Roger Griffin, „Faith in an Age of Isms", *The Times Higher Education Supplement*, 27 iulie, 2007. Pentru mai multe date despre modernism, vezi Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of Beginning under Mussolini and Hitler*, Malcolm Bradbury și James McFarlane, „Introduction", *Modernism 1980–1939*, și Christopher Wilk, „Introduction: What was Modernism?", în Christopher Wilk, ed., *Modernism 1914–1939. Designing a New World.*

2 Vezi Roger Griffin, *The Nature of Fascism.*

și culturală a fost atât de înspăimântător pentru unii membri ai status quo-ului politic (politicieni liberali și regele Carol al II-lea, deopotrivă), încât a trebuit să le fie limitată libertatea de exprimare.

Criterioniștii au crezut în puterea tinereții lor și aceia înclinați către extrema dreaptă au promovat iraționalitatea filosofică și misticismul politic. Sprijinul pe care l-au acordat Gărzii de Fier este un exemplu de „modernism reacționar" definit de Jeffrey Herf. Cei care au cedat au fost naționaliști care au îmbrățișat modernizarea tehnologică respingând totodată Iluminismul și democrația liberală"[1]. Respingerea Iluminismului de către criterioniști vine la pachet cu celebrarea „românității". Chestionând puținătatea literaturii existente ce situează Tânăra Generație în contextul cultural-istoric al perioadei interbelice, cartea de față aruncă o nouă lumină asupra activităților personale, de creație și politice ale acestor intelectuali influenți, punându-i într-o perspectivă mai puțin contrariantă, mai puțin misterioasă și, da, mai puțin paradoxală.

Tradiții intelectuale moștenite

Diferită de predecesorii săi de tipul Generației de la 1848, care a adus liberalism, forme democratice și influențe din Vest, Tânăra Generație a fost în căutarea a ceva nou ce ar fi putut aduce un sens transcendent în lumea sa de după Primul Război Mondial. Și-au dorit să vindece răul societal rezultat din adopția timpurie a unor forme occidentale neautentice, care nu se potriviseră pe substanța autentică orientală a României.[2]

Keith Hitchins împarte dezbaterea despre cultura românească, începută în secolul al XIX-lea și continuată în secolul XX, între tradiționaliști și europeniști.[3] Tradiționaliștii, cunoscuți și ca autohtoniști sau indigeniști, pledau pentru ortodoxia mistică (Biserica României),

---

1 Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism*, pp. 1–2

2 Vezi teoria lui Titu Maiorescu despre „forme fără fond" discutată de Vlad Georgescu, *The Romanians: A History*, p. 183.

3 Keith Hitchins, *Romania 1866–1947*, pp. 292–334

iar europeniștii, cunoscuți și ca moderniști sau occidentaliști, îmbrățișau valorile raționalismului iluminist. În anii 1930, această împărțire era politizată în cel mai înalt grad și e adeseori folosită de cercetătorii români pentru a explica polarizarea „câmpurilor" intelectuale și artistice.[1] Mai recent, Sorin Alexandrescu a prezentat o schemă nuanțată, împărțind intelectualii din România interbelică în „tipuri ideale", potrivit teoriei lui Max Weber: liberali, agrarieni, tradiționaliști, antimoderni și extremă dreapta/stânga.[2] Această interpretare se opune celei a lui Norman Manea, care menține diferența dintre ideologiile aflate în spatele implementării unor sisteme totalitare distincte: fascism și comunism.[3] Practic, unii dintre membrii Tinerei Generații au acordat sprijin alternativ comunismului și fascismului în perioada interbelică și după al Doilea Război Mondial.

Tânăra Generație e a șasea generație din istoria socială a României moderne. În *Criterion*, Vulcănescu enumeră generațiile anterioare: *generația premergătorilor*[4] (generația afirmată după revoluția lui Tudor Vladimirescu, de exemplu Gheorghe Lazăr); *generația pașoptistă* (generația Revoluției de la 1848, prima care a studiat în Franța, creatoarea României moderne: Ion Brătianu, Golescu, Kogălniceanu, Rosetti, Avram Iancu); *generația junimistă* (Maiorescu, Creangă, Eminescu: au existat două momente: unul cultural, la Iași, celălalt politic, la București); *generația socială* („Vechea Generație", îndreptată împotriva mișcării aristocratice și asociale a Junimii: *sămănătorismul* lui Nicolae Iorga și A.C. Cuza și *poporanismul* lui Stere) și *generația de*

1 Katherine Verdery adaugă o a treia categorie, „pro-Orientalii", în vreme ce Irina Livezeanu subliniază natura spirituală a generației postbelice. Vezi Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, pp. 46–47. Irina Livezeanu, „General Politics and the Philosophy of Culture: Lucian Blaga between Tradition and Modernism", în *Austrian History Yearbook*, vol. 33 (2002), p. 210.

2 Sorin Alexandrescu, „Modernists and Antimodernists: Enemies or Friends?" (lucrare prezentată la conferința internațională *Modernism and antimodernism: Theories, Visions, Ideologies, Politics*, București, 19–21 septembrie 2008)

3 Norman Manea, „Romania: Three Lines with Commentary", în *On Clowns: The Dictator and the Artist*, pp. 4–5

4 Aici și în continuare, sintagmele în italice apar în română în original. (n.tr.)

(„Generația Sacrificată", cu Nae Ionescu, Lucian Blaga, Nichifor Crainic, Ion Marin Sadoveanu, Mihail Ralea, printre reprezentanți).[1]

Asociația Criterion își are locul său în lunga tradiție a cercurilor culturale din România modernă. O revistă literară importantă, care, la începuturile sale, a unit cu succes modernismul și tradiționalismul, a fost *Gândirea* (1921–1944). Poziționându-se în concurență cu publicațiile aflate mai la stânga, *Sburătorul* lui Eugen Lovinescu (1919–1927) și *Viața Românească* a lui Mihail Ralea (1906–1940), printre contributorii importanți ai *Gândirii* se numărau Nichifor Crainic (1889–1972, fost preot, fondator al ortodoxismului și susținător al autohtonismului) și Lucian Blaga (1895–1961, poetul marcant al României Mari și un eminent filosof). În prima decadă a existenței sale, *Gândirea* a inclus lucrări ale unor autori aflați în avangarda modernității, ca Marcel Iancu și Brâncuși. Însă Crainic a preluat conducerea revistei în 1926 și, până în 1941, a transformat-o în revistă reprezentativă a tradiționalismului și a fascismului ideologic.[2] În acest punct, în 1941, Blaga s-a despărțit de Crainic și de *Gândirea* dezaprobând agenda politică a lui Crainic.

În România, pledoaria pentru o substanță spirituală românească specifică, națională a început odată cu introducerea, în anii 1920, de către Vasile Pârvan și alții, a termenului *élan vital* susținut de Bergson în Franța și a celui german *Lebensphilosophie*. Interpretarea românească a fenomenului a fost cunoscută mai întâi sub numele de *trăire*, apoi sub acela de *experiență*.[3] Acest curent filosofic a structurat de o manieră semnificativă discuțiile din interiorul Tinerei Generații la sfârșitul anilor 1920 și discursul ei în cadrul Asociației Criterion la începutul anilor 1930.

1 Mircea Vulcănescu, „Generație", în *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie – 1 decembrie 1934

2 Livezeanu, „General Politics and the Philosophy of Culture: Lucian Blaga between Tradition and Modernism", p. 211

3 Vezi Philip Vanhaelmeersch, *A Generation Without Beliefs and the Idea of Experience in Romania*, textul de referință în limba engleză pentru filosofia *experienței* în România.

Criterion: un model de acțiune culturală

Ca admirator al lui Noica, studiul lui Liviu Antonesei despre Criterion are un ton optimist, concentrat mai mult pe meritele grupului decât pe neajunsurile acestuia. El numește Asociația Criterion *un model de acțiune culturală*[1] care țintea să creeze *o umanitate integrată*[2]. În analiza sa detaliată a acțiunilor culturale ale generației, Antonesei se grăbește să le ia apărarea intelectualilor împotriva criticilor. În opoziție cu afirmațiile lui Dumitru Micu și Zigu Ornea, potrivit cărora această generație a adoptat anumite tendințe filosofice (moștenite, printre alții, de la Kirkegaard și Nietzsche) mai degrabă ca o modă decât în substanța lor, Antonesei îi contrazice cu hotărâre și se străduiește să demonstreze că Criterion a inițiat o investigație epistemologică reală.[3] Pentru a-și proba ipoteza, subliniază explorările intelectuale ale generației în direcția *trăirii* și *experienței*. Mulți membri Criterion au trăit în acord cu filosofia lor experiențială și s-au străduit să înțeleagă filosofia și modul în care aceasta se insera în tabloul general al cunoașterii omenești.

Pentru criterioniști, *experiența* a fost mai mult decât o simplă formă de spiritualitate, a fost un mod de a gândi care i-a inspirat la acțiune. Introduși în *trăire* și în *experiență* de profesorul Nae Ionescu, tinerii au primit de la mentorul lor un impuls important cu privire la rolul pe care intelectualul trebuia să îl aibă în societate. Pentru Ionescu, intelectualii erau doar *mărturisitori*, dar, pentru criterioniști, intelectualii erau atât mărturisitori, cât și *creatori de fapte*.[4] Într-un articol din 1933, publicat în *Viața Românească*, Comarnescu a deplâns pesimismul contemporanilor săi din toată Europa (de la Oxford și Cambridge la București) și a schițat un portret ideal al tânărului intelectual cu ajutorul comparațiilor literare. Îl asemăna cu Hamlet pe intelectualul care se pierde pe sine

1 Antonesei, „Un model de acțiune culturală: Grupul Criterion", p. 367
2 *Ibidem*, p. 386
3 *Ibidem*, p. 385
4 *Ibidem*, p. 387

în procesul de reflecție, iar pe acela care se pierde pe sine în miezul acțiunii îl asemăna cu Faust. În viziunea lui Comarnescu, ambele căi duceau la tragedie și nu puteau face față înfruntării cu acea catastrofă pe care o presimțea tineretul european. Comarnescu a subliniat că nu te poți simți bine doar gândind (Hamlet) sau acționând (Faust). Trebuie și să gândești, și să acționezi.[1]

Comarnescu a notat în jurnal și că îi considera pe membrii Criterion actori ai schimbării și optimismului și creatori activi de cultură. Omul Criterion era „un om necesar, un om activ“[2]. Bărbații și femeile de la Criterion s-au văzut pe ei înșiși ca astfel de creatori în acțiune. Ca oameni necesari și activi, au crezut că pot avea un impact pozitiv în societatea românească, atât prin activitatea Criterion, cât și ca indivizi.

Monarhia constituțională: falsă sau autentică?

Perioada interbelică (1918–1940) a României a fost idealizată și romanțată de mulți români, începând chiar din 1945. Experimentul unei monarhii parlamentare constituționale, o substanțială extindere a teritoriului și o viață culturală vibrantă au contribuit la convingerea că România ajunsese, în sfârșit, dintr-un colț obscur al Europei, să se alăture istoriei adevărate. Totuși, să atribui un asemenea succes unei națiuni mici ar fi, în acest punct, prematur. România suferea de multe neajunsuri sociale, politice și economice, inclusiv de sărăcie extremă, o industrializare dificilă a unui stat preponderent agrar, corupție politică, antisemitism și ascensiunea fascismului. Așa cum argumentează Irina Livezeanu în *Cultural Politics in Greater Romania*,[3] România se confrunta cu ascensiunea naționalismului atât în rândurile politicienilor la putere, cât și la extrema dreaptă.

1 Petru Comarnescu, „Răul veacului nostru: Hamlet 1933“, în *Viața Românească*, an 25, nr. 4, aprilie 1933, pp. 119–122
2 PCJ, 74
3 Irina Livezeanu, *Politică și naționalism în România Mare. 1918–1940*, trad. rom.: Humanitas, 1998 (n.tr.)

Deși, tehnic vorbind, era o democrație funcțională, mulți considerau guvernul român de la București o rușine, o monarhie constituțională în care funcționau doar capcanele parlamentarismului. Fragilitatea sau robustețea monarhiei constituționale în România interbelică e o temă controversată. R.J.W. Evans a dovedit fragilitatea democrațiilor din statele succesorale.[1] Monarhia însăși avea probleme. Moartea regelui Ferdinand (domnie 1914–1927) a adus o criză provocată de faptul că succesorul lui, fiul său Carol, nu i-a urmat la tron. Părăsindu-și soția, prințesa Elena a Greciei, în 1925 pentru Elena „Magda" Lupescu, Carol își cedase tronul fiului Mihai. Dar, în 1930, Carol și-a revendicat drepturile regale și a devenit ulterior celebru ca „regele playboy", pentru bufoneriile sale ilegale, pentru că îi plăceau jocurile de noroc, pentru că își disprețuia poporul și pentru relația amoroasă cu Lupescu, despre care se spunea că are origini evreiești, fapt care nu a ajutat-o să se bucure de prea multe simpatii.

România Mare

Nicolae Iorga (1870–1941) era unul dintre intelectualii „Vechii Generații" considerat unul dintre cei care au contribuit la realizarea României Mari. Membri ai aceleiași generații erau și filosoful Constantin Rădulescu-Motru (1868–1957) și politicianul Iuliu Maniu (1873–1953). Pe 9 aprilie 1918, Sfatul Țării (guvernul Basarabiei) a votat unirea cu Regatul României. Mai târziu în același an, reprezentanții românilor din Bucovina au votat și ei pentru unirea cu Regatul României, confirmat de prevederile Tratatului de la Saint-Germain. Ca urmare a Tratatului de la Trianon (1920), României i-a fost atribuită Transilvania. În perioada interbelică, Basarabia s-a aflat sub guvernare românească.[2] Unificarea acestor teritorii învecinate cu Țara Românească și Moldova a extins

1 R.J.W. Evans, „The Succesor States", în *Twisted paths: Europe 1914–1945*, pp. 210–235

2 Alberto Basciani, *Dificila Unire: Basarabia și România Mare 1918–1940*

teritoriul român de la 137 000 km^2 la 294 000 km^2 și a crescut numărul populației de la 7 milioane la 15,5 milioane de locuitori.

Unificarea Transilvaniei, Basarabiei și Bucovinei cu Vechiul Regat (Țara Românească și Moldova) a crescut și numărul minorităților (mai ales maghiari și evrei, dar și germani, ruși și alții) în interiorul granițelor românești. Treizeci la sută din populația României era reprezentată de ne-români. În ciuda presiunii întinse pe multe decenii a puterilor occidentale, România a refuzat să le acorde evreilor drepturi egale și de vot până în 1923, iar atunci a făcut-o cu multă reținere. „Problema evreiască" a creat dificultăți politicienilor pe tot parcursul perioadei interbelice și a celui de-al Doilea Război Mondial. Toate mișcările politice au exploatat sentimentele antisemite ce prevalau în România încă din secolul al XIX-lea.

Numele pe care cel mai mare istoric al României, Nicolae Iorga (care a fost și prim-ministru pentru o perioadă scurtă, între 1931 și 1932, la începutul experimentului Criterion), l-a dat ziarului său, *Neamul Românesc*, arată importanța ce trebuie acordată limbii când analizăm antisemitismul, teama de non-român, de „celălalt" și suspiciunile aparatului democratic din România, atât de dinainte, cât și de după Primul Război Mondial. Discuția s-a centrat pe conceptul de *neam*, substanțial diferit de cel de *stat*, care le fusese impus românilor. Victor Neumann consideră că *neam* „a căpătat valoarea de circulație a germanului *das Volk*, deși nu a reflectat niciodată complexitatea acestuia din urmă"[1]. Armonizarea *neamului* românesc cu *statul* a reprezentat principala preocupare a intelectualilor români.

Dezbaterile publice din interbelic s-au concentrat pe descoperirea semnificațiilor „românității", adevărata esență a națiunii, unitatea organică a înaltei culturi, a educației, a societății și a statului. Încercările de a descoperi eul colectiv autentic și de a determina *specificul național* românesc s-au făcut cu mijloace speculative provenite din filosofie, teologie, misticism, poezie, psihologie, etnografie

1 Victor Neumann, *Conceptuality Mystified: East-Central Europe Torn Between Ethnicism and Recongnition of Multiple Identities*, p. 169

și știință. În cercurile filosofice a existat o respingere fermă a „raționalului". Discuția asupra „românității" a idealizat imaginea vieții rurale ca idilică (celebrată și de poetul Mihai Eminescu) și a insistat pe forța mistică a ortodoxiei românești. Filosoful Constantin Rădulescu-Motru a încercat să descrie esența spiritualității românești.[1] Mircea Vulcănescu a urmat această tradiție cu *Dimensiunea românească a existenței*. Filosoful Lucian Blaga a respins pozitivismul și a creat cea mai sistematică și mai influentă filosofie românească a stilului și a culturii, una în care misterul avea un loc rezervat: dealurile peisajului rural românesc *(spațiul mioritic)*.

Această idealizare a vieții rurale de către elitele urbane a avut, cu siguranță, legătură cu marile contraste, încă existente, între viața la țară și viața la oraș. Lumea rurală era aproape cu totul deconectată de cosmopolitul „Paris al Estului". România era încă un stat țărănesc agrar, iar la 1930, 79,9% din populație trăia în mediul rural și doar 20,1% în orașe.[2] Procesul de industrializare s-a dovedit dificil. Sărăcia era predominantă, mulți țărani trăind încă în bordeie, starea de sănătate din satele românești era echivalentă celei din satele din India.[3]

Într-un efort academic de a umple acest gol, Dimitrie Gusti a fondat școala sociologică de la București. Lucrările Școlii Gusti (Institutul Social Român, 1925–1948) demonstrează că elita intelectuală era cu adevărat interesată de cultura non-elitară, de păstrarea și de valorizarea folclorului și tradițiilor rurale. Această interacțiune între sat și oraș a dus la elaborarea a numeroase monografii și proiecte, conduse de Gusti și de tinerii intelectuali cu care lucra, printre care se numărau Henri H. Stahl, Anton Golopenția, Mircea Vulcănescu, Traian Herseni, Lena Constante și Petru Comarnescu. Gusti, Victor Ion Popa și Stahl au înființat la București, în 1936, Muzeul Satului.

1 Constantin Rădulescu-Motru, *Românismul: catehismul unei noi spiritualități*
2 Nicholas M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Romania*, pp. 51–52
3 *Ibidem*, p. 53

Odată cu crearea României Mari, autoritățile politice au vrut să creeze și o clasă de mijloc românească puternică, încurajând înscrierile în universități și sporind semnificativ numărul locurilor pentru studenți. Mulți dintre membrii Tinerei Generații erau primii din familiile lor care aveau acces la o educație universitară. Cele mai căutate diplome erau cele în drept și filosofie[1]; puțini erau cei care căutau să obțină diplome în științe sau în inginerie. Astfel de alegeri au creat un enorm dezechilibru pe piața muncii și mulți studenți în arte liberale se confruntau cu șomajul după absolvire. Acesta a fost un factor care a contribuit semnificativ la fenomenul tinerilor dezrădăcinați, rătăcind pe străzi în căutarea unui „scop" și găsindu-și acel „scop" în politici extremiste.

Antisemitismul a fost o problemă acută în mediul universitar. De când guvernul le-a acordat evreilor drepturi depline, în 1923 (la presiunea puterilor occidentale), aceștia s-au înscris în număr mare in universități, unde erau batjocoriți pentru accentul lor specific și pentru că aveau condiții de viață mai bune (românii veniți de la țară trebuiau să îndure condițiile proaste din cămine, în vreme ce evreii de la oraș aveau posibilitatea să locuiască la ei acasă). Aceste inegalități evidente au exacerbat prejudecățile existente în corpul universitar dinainte de Primul Război Mondial. Studenții naționaliști au cerut adoptarea „numerus clausus".

De la politici de partid la extremism politic

De-a lungul anilor 1920, cele două partide politice dominante au fost Partidul Liberal, reprezentând clasa de mijloc, și nou formatul Partid Național Țărănesc (PNȚ), care reprezenta tot clasa de mijloc, dar și pe muncitorii agricoli (era condus de Iuliu Maniu, care a unificat partidul transilvănean al clasei de mijloc moderat-socialiste cu Partidul Țărănesc al lui Mihalache). Stânga devenise o opțiune dificilă pentru intelectuali după ce guvernul Brătianu

1 *Ibidem*, p. 58

trecuse prin parlament Legea Mârzescu, în 1924, scoţând Partidul Comunist în afara legii.[1] Mulţi îi priveau pe comunişti ca o ameninţare sovietică, deoarece recent recâştigata Basarabie (care optase pentru unirea cu România ca urmare a Revoluţiei Bolşevice) se afla în pericol de a fi luată de URSS. Exista şi o legătură între comunism şi evreitate, mulţi dintre comuniştii declaraţi, din România şi din lume, fiind evrei. Internaţionalismul comunist se plia bine pe revendicările minorităţilor din România Mare şi era o alternativă naturală la naţionalismul discriminator al altor grupări politice. Deşi obligat să funcţioneze în clandestinitate, comunismul era încă la modă pentru mulţi tineri de la sfârşitul anilor 1920 şi începutul anilor 1930, astfel că şi Polihroniade, şi Haig Acterian au fost iniţial comunişti declaraţi, iar Comarnescu a afirmat că majoritatea chelnerilor de la restaurantul Corso, pe care îl frecventa Tânăra Generaţie, erau comunişti.[2]

Calea către extrema stângă fiind oficial închisă, extrema dreaptă a înflorit. Ioanid are grijă să menţioneze că Garda de Fier nu a fost singura mişcare fascistă din România interbelică.[3] Anterior membru al LANC (Liga Apărării Naţional-Creştine), fondată de A.C. Cuza, Corneliu Zelea Codreanu (1899–1938) a început prin a-şi susţine mentorul, pe Cuza, apoi s-a despărţit de acesta pentru a-şi constitui propria mişcare. În 1927, Codreanu a înfiinţat Legiunea Arhanghelul Mihail (denumită adesea Mişcarea Legionară sau Legiunea), o mişcare ortodoxistă, mistică, naţionalistă şi antisemită, dar şi o organizaţie teroristă.

Codreanu a înfiinţat ramura paramilitară a Legiunii în 1930 şi i-a dat numele Garda de Fier, a definit comportamentul corupt al

---

1 Vezi Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*:, capitolul 2, „A Messianic Sect: The Underground Romanian Party 1921–1944", pp. 37–84.

2 PCJ, p. 73

3 Radu Ioanid, „The Sacralized Politics of the Romanian Iron Guard", în *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 5, nr. 3 (Londra: iarnă 2004), p. 419

politicienilor ca evreiesc și a declarat că nici unul dintre partidele politice nu era altceva decât o bandă de tirani.[1] Având „cuiburi" organizate în toată țara, Legiunea a fost puternic sprijinită de țărănime și a inițiat o serie de proiecte pentru reconstrucția României. Legiunea a promis să purifice România prin eliminarea „celorlalte" elemente și prin întoarcere la rădăcinile sale țărănești și la originea istorică dacică. Codreanu a încurajat violența ca mijloc necesar pentru schimbare, iar legiunea a fost autoarea a numeroase asasinate politice. Dacă un membru comitea o crimă, cel mai onorabil răspuns legionar era să accepte de bunăvoie pedeapsa și, dacă era nevoie, și moartea. În 1933, Codreanu și-a declarat sprijinul pentru Hitler.

Valentin Săndulescu afirmă că recentele studii inovatoare asupra fascismului, bazate pe lucrările lui Griffin, Stanley Payne și George L. Mosse, care insistă pe programul revoluționar și pozitiv al fascismului mai mult decât pe rolul său ca mișcare reacționară, pot fi aplicate cu succes și cazului Mișcării Legionare din România. Un scop esențial al fascismului era regenerarea (mitul palingenetic al lui Griffin, menționat anterior). Legiunea a garantat crearea Omului Nou și edificarea unei Noi Ordini în România.[2] Ideologia gardistă era mistico-religioasă și făcea recurs la moștenirea europeană a ortodoxiei și a antisemitismului.[3] Roland Clark argumentează foarte bine pentru o interpretare a Gărzii „de la bază", luând în considerare semnificația personală a fascismului pentru legionari. Cartea lui Clark, *Holy Legionary Youth*[4], a fost criticată că nu le-a acordat suficientă atenție lui Mircea Eliade și intelectualilor legionari.

1 Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others*, p. 370

2 Valentin Săndulescu, „Fascism and Its New Quest for the «New Man»: the case of the Romanian Legionary Movement", în *Studia Hebraica*, nr. 4 (2004), pp. 349–361

3 Lucrări comprehensive despre Garda de Fier au scris în engleză Radu Ioanid, *The Sword of the Archangel: Fascist Ideology in Romania*, și Roland Clark, *Holy Legionary Youth*.

4 *Sfântă tinerețe legionară. Activismul fascist în România interbelică*, Polirom, 2015 (n.tr.)

Istoricii români subliniază latura mesianică a Legiunii. Atât Vladimir Tismăneanu, cât și Lucian Boia prezintă existența Gărzii de Fier în termenii „mitului". Boia arată că C.Z. Codreanu era perceput de mulți ca „salvatorul" României.[1] Tismăneanu definește demersul mișcării ca o „fantezie a salvării"[2]. România avea nevoie să fie salvată de la multe forme de rău: decadența, corupția politicienilor, condițiile grele de viață ale țărănimii, problemele economice și ocupația străină. Numărul mare al evreilor și al altor minorități în orașele României era considerat o amenințare de impunere a unui control străin.

Deși Codreanu a avut o mare admirație pentru Hitler și Mussolini, „Căpitanul" a fost ferm în a susține că mișcarea fascistă românească era originală, dat fiind nucleul ei creștin-ortodox. Totuși, obsesia pentru religia ortodoxă nu e singura trăsătură ce a definit Garda de Fier (plasând-o astfel într-o postură tradiționalistă antimodernă). Mișcarea Legionară a fost mai degrabă „o mișcare modernă de revitalizare, bazându-se pe politici charismatice, pe trecutul intens mitizat al României și pe religia ei în încercarea de a crea un viitor alternativ"[3]. Alături de modernismul cultural, și modernismul social (modernizarea) făcea parte din programul legionar. Susținătorii Gărzii de Fier erau activ implicați în curentele biopolitice ale vremii, promovând igiena rasială și eugenia.[4] Alte similitudini importante între fascismul românesc și cele din Germania și Italia au inclus cultul liderului, importanța esteticii și primatul colectivității asupra individului. În persoana lui Codreanu, România a avut un lider charismatic masculin asemănător cu Hitler și Mussolini. Garda de Fier a fost, de asemenea,

---

1 Lucian Boia, *History and Myth in Romanian Consciousness*, p. 212

2 Vladimir Tismăneanu, *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism and Myth in Post-Communist Europe*, p. 49

3 Griffin, *Modernism and fascism*, p. 357

4 Maria Bucur, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania*, și Marius Turda, „The Nation as Object: Race, Blood and Biopolitics in Interwar Romania", *Slavic Review*, vol. 66, nr. 3 (toamnă 2007), pp. 413–441

individualizată estetic, optând cu mândrie, în locul cămășilor albastre, negre sau maro, pentru cele verzi, care simbolizau întoarcerea la natură. Codreanu a evitat uniforma și s-a îmbrăcat în costumul național românesc.

* * *

Înființarea Asociației Criterion a avut loc la momentul de apogeu al modernității liberale experimentate în România Mare. Această perioadă de la începutul anilor 1930 a fost ultimul moment dinaintea colapsului și a pregătit terenul regimurilor autoritare (regele Carol al II-lea și Antonescu), iar ulterior al regimului totalitar (comunist). Dat fiind că activitatea ei s-a desfășurat într-un moment crucial de convertire ideologică a multora dintre propriii membri și al concurențelor în jurul unei răsturnări dramatice a discursului public despre libertatea cuvântului și a asocierii, Asociația Criterion merită o analiză aprofundată și investigații detaliate. Influența indiscutabilă a membrilor ei marcanți ar putea fi în sine un argument suficient în favoarea unei cercetări și a unui studiu comprehensiv asupra vieții culturale și intelectuale românești din perioada interbelică, ba chiar pe perioada întregului secol XX. Luând în considerare ambițiosul program cultural al grupului (și felul cum a reflectat acesta preocupările intelectuale atât din România, cât și din Europa începutului anilor 1930), curajul de care a avut nevoie pentru a pune în aplicare un astfel de program, meteorica sa popularitate în București, succesul răsunător, apoi rapida și prematura sa destrămare, eșecul, convertirea membrilor săi importanți la Garda de Fier în timpul activității Criterion și în spațiul asociației, o astfel de investigație asupra originilor, activității, membrilor și disoluției grupului apare ca esențială.

Capitolul 2

Nae Ionescu, Tânăra Generaţie, „Itinerariul spiritual“ şi educaţia în străinătate, 1927–1932

Nae Ionescu

Revoltându-se împotriva Vechii Generaţii (Iorga, Rădulescu-Motru, Maniu), Tânăra Generaţie a ţinut la loc de cinste opiniile generaţiei situate între ele: Generaţia Sacrificată a lui Blaga, Crainic, Eugen Lovinescu şi Nae Ionescu. Blaga i-a sfătuit şi i-a inspirat pe mulţi dintre reprezentanţii Tinerei Generaţii (Comarnescu, Eliade, Noica), prin lucrările lui şi prin intermediul corespondenţei. Deşi Lovinescu şi Crainic nu au fost nici profesori, nici mentori direcţi ai Tinerei Generaţii, şi ei au avut o indiscutabilă influenţă prin statutul lor de intelectuali importanţi şi prin activitatea cercurilor culturale pe care le-au condus în perioada interbelică, *Sburătorul* şi *Gândirea*. Dar, fără îndoială, cea mai mare influenţă asupra Tinerei Generaţii a exercitat-o Nae Ionescu, cel care i-a introdus în universul ideilor, cele ale naţionalismului xenofob (antisemit), cele filosofice *(experienţa)* şi politice (fascism). Ionescu a fost în contact cu discipolii săi ca profesor de filosofie, ca director al ziarului la care Eliade, Sebastian, Vulcănescu şi Cioran scriau în mod regulat *(Cuvântul)*, ca prieten, confident şi mentor.

Nicolae C. (Nae) Ionescu (1890–1940) s-a născut la Brăila, unde a urmat cursurile şcolii primare şi secundare. Şi-a luat examenul de bacalaureat la Liceul V. Alecsandri din Galaţiul vecin.[1] A absolvit *licenţa* la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii Bucureşti în octombrie 1912, iar în anul următor a plecat în Germania pentru studii doctorale. A început la Universitatea din Göttingen, dar s-a transferat ulterior, în 1914, la Universitatea din München. În 1915 a revenit pentru scurtă vreme în România, s-a căsătorit cu Elena-Margareta Fotino, apoi s-a întors la München împreună cu soţia.

În Primul Război Mondial, România s-a situat, din 1916, de partea Antantei și, deci, a devenit inamica Germaniei. Deoarece era ofiţer în rezervă al armatei române, Nae Ionescu a fost deţinut într-un lagăr, împreună cu alți intelectuali. Perioada de prizonierat a fost importantă pentru evoluţia lui intelectuală şi spirituală, el implicându-se frecvent în dispute religioase cu colegii de detenție. A fost eliberat în 1917. Primul lui fiu, Radu, s-a născut pe când tatăl se afla în prizonierat, iar al doilea, Răzvan, după ce a fost eliberat. Familia a rămas în Germania până când Ionescu și-a încheiat cu succes doctoratul.[2] La întoarcerea în România, a predat matematică, filosofie şi germană la liceul militar de la mănăstirea Dealu, *alma mater* a lui Codreanu.

Şi-a început cariera universitară în Bucureşti în octombrie 1919, ca asistent al profesorului Constantin Rădulescu-Motru la Catedra de logică şi teoria cunoaşterii. Prelegerea lui inaugurală, intitulată „Funcţia epistemologică a iubirii", a reprezentat prima expunere publică a ideilor sale. Din acel moment a predat la universitate cursuri de logică, istorie a logicii şi filosofie a religiilor. În 1925, Nae Ionescu a luat examenul care îi permitea să devină profesor permanent la universitate, iar în 1926 și-a început activitatea la ziarul *Cuvântul*, al cărui proprietar a devenit în 1928, odată

1 Romina Surugiu, *Dominante filosofice în publicistica lui Nae Ionescu de la Logos la Cuvântul*, p. 13

2 *Ibidem*, pp. 14–15

cu plecarea lui Pamfil Șeicaru (care, împreună cu alți foști jurnaliști de la *Cuvântul*, a fondat publicația *Curentul*). Preluând ziarul, Ionescu a devenit responsabil de orientarea politică a acestuia. Își semna articolele cu „Nae Ionescu".[1]

Ca lector de logică și metafizică la Facultatea de Filosofie, Ionescu avea un stil unic, dinamic și provocator, care i-a atras simpatia studenților. Stilul lui de predare era opus celui tradițional și rigid pe care îl practicau profesorii mai în vârstă ai facultății (ca Rădulescu-Motru și Tudor Vianu). Îl interesau mai mult dezbaterea și acțiunea decât cercetarea și documentarea. Ricketts scrie că

> [Ionescu] le vorbea despre pasiunea pentru risc și despre punerea tuturor valorilor sub semnul întrebării. Deși nu a publicat aproape nimic, metoda lui socratică l-a făcut un maestru al gândirii pentru o întreagă generație de studenți.[2]

Folosind metoda socratică, Ionescu a călcat pe urmele lui Vasile Pârvan și i-a elogiat conceptul de *trăire*. „Profesorul" i-a introdus pe studenți în ideile lui Spengler, Aristotel, John Locke, Goethe și mulți alții. Îi provoca să privească dincolo de Europa, de civilizația și de istoria recentă a Occidentului, dincolo de sala de curs și de universitate. Ionescu își confrunta studenții cu întrebări, îi provoca să își pună ei înșiși întrebări, să își înfrunte teama de a nu putea găsi răspunsuri și să descopere încotro îi ducea căutarea cunoașterii. Profesorul pretindea că trăiește potrivit ideilor pe care le preda și că practica ceea ce îi învăța pe alții:

> Nu că eu sunt deștept, iar alții proști. Toată lumea e la fel. Doar eu, trecătorul, am mers pe un drum pe care alții nu l-au urmat. Am urmat calea bunului-simț și am spus: să iei lucrurile, să le vezi așa cum sunt ele în realitate și să nu îți fie frică de ce vezi.[3]

1 *Ibidem*, p. 16
2 MEAI, p. 330
3 Nae Ionescu, *Curs de logică, 1927–1928*, p. 190, citat în Surugiu, *Dominante filosofice în publicistica lui Nae Ionescu de la Logos la Cuvântul*, p. 13

Ionescu era un vorbitor charismatic, avea o prezență captivantă și gesturi expresive. Abordarea lui originală, angajantă a fost cea care i-a legat de el pe Eliade și pe Vulcănescu, după ce i-au audiat pentru prima dată cursul. În 1925, în primul său an la universitate, în care a urmat seminarul de istoria logicii al lui Ionescu pe tema „Faust și problema salvării", Eliade a scris: „Când [Ionescu] își privește în ochi auditoriul pare că în amfiteatru se răspândesc fulgere". Eliade a notat că Ionescu nu se adresa la modul general tuturor studenților din auditoriu, așa cum făceau ceilalți profesori. „Nici nu dădea o lecție, nici nu ținea o prelegere." El le prezenta faptele, însoțite de informații, iar apoi aștepta comentariile, interpretările și răspunsurile. Dădea impresia că se adresează direct fiecărui student. Eliade a scris:

> Aveai impresia că lecția întreagă e doar o parte dintr-un dialog, că fiecare din noi era invitat să ia parte la o discuție, să-și mărturisească părerile la sfârșitul orei. Simțeai că ce spune Nae Ionescu nu se găsea în nici o carte. Era ceva nou, proaspăt gândit și organizat acolo, în fața ta, pe catedră. Era o gândire personală și, dacă te interesa acest fel de gândire, știai că nu o puteai întâlni altundeva, că trebuie să vii aici s-o primești de la izvor. Omul de pe catedră ți se adresa direct, îți deschidea probleme și te învăța să le rezolvi, te silea să gândești.[1]

Cincizeci de minute mai târziu, la sfârșitul cursului, Eliade s-a întrebat unde zburase timpul. Fusese obsedat de întrebările puse de Ionescu și aproape că uitase să ia notițe. Își amintește că, în preajma Crăciunului, mergea la universitate doar ca să asiste la cursurile lui Ionescu. Dar, în pofida acestei impresii inițiale, lui Eliade i-a lipsit curajul de a lega o prietenie mai intimă cu Ionescu până în momentul când a început să lucreze la *Cuvântul*.[2] Aveau să devină prieteni

1 MEAI, p. 102 (ed. rom.: Mircea Eliade, *Memorii*, vol. I, Humanitas, pp. 112–113)
2 *Ibidem*, pp. 102–103

apropiați și colaboratori, atât la ziar, cât și în viața științifică. Eliade a editat scrierile jurnalistice ale lui Ionescu din perioada 1927–1931 sub titlul *Roza vânturilor* (1937) și i-a fost asistent la Facultatea de Litere și Filosofie între 1934 și 1937.

Mircea Vulcănescu a păstrat o aceeași primă impresie uimită. În a șasea sau a șaptea clasă de liceu participase la cursurile lui Vasile Pârvan de la Universitatea București. La acea vreme nu auzise de Nae Ionescu și a nimerit la unul dintre cursurile acestuia când, din cauză de boală, Pârvan își anulase o prelegere. Coerența gândirii lui Ionescu l-a impresionat pe Vulcănescu, care a devenit unul dintre obișnuiții cursului. Ceea ce, a specificat Vulcănescu, era cu totul special și atrăgător în abordarea lui Ionescu era profețimea și noutatea sa:

> Nu-și pregătea cursurile de acasă. Nu le scria. Uneori venea cu o notiță scrisă pe o carte de vizită, pe care o scotea din buzunar. Alteori venea, se așeza pe scaun, tăcea o vreme, căutând parcă să organizeze mintal ce va spune și, pe urmă, începea.[1]

Această abordare însemna că gândirea lui era acolo, în amfiteatru, vie, cu studenții. Ei vedeau un om care le ridica o problemă și se lupta cu multele soluții posibile. Vulcănescu a notat că „după fiecare lecție rămânea o întrebare deschisă, uneori de la un curs la altul, și chiar de la un an la altul"[2].

Marta Petreu a argumentat că lecțiile lui Ionescu erau în cea mai mare parte derivate din ale altora și că era mai mult un plagiator decât un gânditor original, demonstrându-și afirmația cu suprapunerea dintre ideile lui și ale lui Evelyn Underhill cu privire la misticism.[3] Surugiu și Petreu insistă pe dificultatea de a reconstitui conținutul cursurilor lui Ionescu, dat fiind obiceiul lui de a improviza mai

1 Mircea Vulcănescu, *Nae Ionescu: Așa cum l-am cunoscut*, p. 27

2 *Ibidem*. Pentru o listă a subiectelor de curs până în 1931, vezi Nae Ionescu, *Opere II. Cursuri de metafizică*, p. 465.

3 Marta Petreu, „Modelul și oglinda: Evelyn Underhill–Nae Ionescu", în Iordan Chimet, ed., *Momentul adevărului*, pp. 337–382

liberă decât să fi citit un text scris dinainte.[1] Deși a fost principalul responsabil pentru educația din România a Tinerei Generații, Nae Ionescu i-a încurajat să plece la studii în străinătate, așa cum făcuse și el. Pentru Eliade, Ionescu a fost „un profesor care ne îndemna să mergem la sursă, să nu ne mulțumim cu «cărțile despre», să citim, de câte ori putem, un text original"[2]. Din acest motiv, Ionescu îi sprijinea foarte mult pe studenții lui care plecau să studieze în străinătate, pentru a merge direct la surse. De aceea a avut o reacție foarte pozitivă la știrea că Eliade primise o bursă de studiu în India.[3]

Cu toate că era iubit de studenți, Ionescu era un om foarte tulburat, care suferea de o insecuritate incapacitantă și de lașitate. Avea o nevoie disperată de a plăcea și avea dificultăți în a relaționa cu oamenii, fie ei cunoștințe, prieteni, discipoli sau iubite. I-a mărturisit sentimentul său de insecuritate lui Sebastian în 1936, când i-a confesat:

> Mă, eu sunt un om terminat, căzut, ratat. Viața mea se frânge în două: până la 5 iulie 1933 și de la 5 iulie 1933. Până în ziua aia eram un om tare. De atunci nu mai sunt nimic.[4]

Sebastian presupune că profesorul și editorul său se referea la ziua în care se terminase relația sa amoroasă cu Maruca Cantacuzino-Enescu (soția compozitorului George Enescu). Atât înainte, cât și după acea despărțire, Ionescu a avut tendința de a se autodeprecia, atitudine pe care Sebastian a catalogat-o drept mitomanie. Era înclinat spre „fanfaronada ostentativă, lipsită de tact"[5]. Și, ca mulți dintre discipolii lui (inclusiv Sebastian), alături de

1 Surugiu, *Dominante filosofice în publicistica lui Nae Ionescu de la Logos la Cuvântul*, p. 29. Surugiu citează Nae Ionescu, *Prelegeri de filosofia religiei*, Marta Petreu, ed., p. 6.

2 MEAI, p. 148 (ed. rom.: vol. I, p. 162)

3 *Ibidem*

4 MSJ, 85, 22 octombrie 1936 (ed. rom.: Mihail Sebastian, *Jurnal. 1935–1944*, Humanitas, 1996, p. 91)

5 *Ibidem*, p. 109 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 111)

aparițiile sale pitorești în public, avea o viață personală tumultuoasă. Renunțase la viața de familist și avusese numeroase aventuri cu femei din înalta societate, printre care Cantacuzino-Enescu, Elena Popovici-Lupa și Cella Delavrancea.

Anii 1930–1933 circumscriu perioada în care Ionescu a devenit interesat de politică și coincid cu afirmarea meteorică a Gărzii de Fier. Inițial, în *Cuvântul* din 1930, el a sprijinit Restaurația regală și a făcut teoria dictaturii regale. Aceasta i-a permis să devină consilier al monarhiei și i-a asigurat un loc în grupul de elită de la curte, cunoscut drept „camarila regală", motiv pentru care Crainic l-a numit pe Ionescu „spiritul metafizic"[2]. Această situație nu a durat mult, căci în toamna lui 1933 relația dintre jurnalist și rege se răcise, iar Ionescu și-a exprimat în *Cuvântul* simpatia pentru Garda de Fier.[3] După asasinarea prim-ministrului Duca, autoritățile regale l-au arestat pe Ionescu și au închis ziarul *Cuvântul* (suspendat între 1933–1938).

Dincolo de puterea și de aerul mistic al Gărzii de Fier, un motiv general acceptat pentru convertirea lui Ionescu la extrema dreaptă a fost antisemitismul său latent. E un factor dificil și contestabil. Până în 1933 fusese un filosemit vocal în mai multe ocazii. Apariția și intensitatea antisemitismului său sunt de netăgăduit după arestare și în activitatea lui ulterioară alături de Garda de Fier, perioadă care coincide cu redactarea prefeței la romanul lui Sebastian *De două mii de ani*, în 1934. Poate surprinzător, Ionescu a fost preocupat și a manifestat respect față de istoria și religia evreilor. În studiile sale de filosofia religiilor, s-a aventurat să învețe ebraica, iar în cariera sa timpurie ca jurnalist a tratat problemele iudaismului, scriind în *Cuvântul* din 1926 despre „Criza iudaismului", analizând influența iudaismului asupra structurii spirituale a Europei timpului și evaluându-i evoluția viitoare.

1 Surugiu, *Dominante filosofice în publicistica lui Nae Ionescu de la Logos la Cuvântul*, p. 17

2 Nichifor Crainic, *Zile albe, zile negre, Memorii I*, pp. 251–252, citat în Surugiu, *op. cit.*, p. 17

3 Surugiu, *op. cit.*, p. 17

În 1928 și 1929, Ionescu a purtat, în *Cuvântul*, o campanie de apărare a drepturilor evreilor, atrăgându-i atenția ministrului relțiilor, Al. Lapedatu. Era împotriva convertirii forțate („botezul") a evreilor, soluția religioasă propusă de Nicolae Iorga și de A. C. Cuza. Ionescu a argumentat că o astfel de mișcare ar fi dus la o „distrugere spirituală" și ar fi fost o formă de „sterilizare". În anii 1920, profesorul a ținut lecții cu subiecte ebraice, așa cum a fost conferința din 1927 despre Spinoza, iar în 1928 a fost invitat de Asociația Femeilor Evreice la sediul mișcării sioniste, unde a vorbit despre spiritualitate. A fost foarte apreciat de comunitatea evreiască pentru aceste prelegeri și pentru campania sa din *Cuvântul*. Unul dintre cei care au intervenit în dezbatere a propus chiar ca Ionescu să fie numit cetățean de onoare al poporului evreu.[1]

Oricât de multe ar fi făcut Ionescu pentru Tânăra Generație, l-a invidiat pentru anumite lucruri. Unul dintre ele a fost atmosfera specială, socială și intelectuală, în care a luat naștere Asociația Criterion. Eliade descrie astfel reacția lui Ionescu față de constituirea grupului:

> Când i-am vorbit lui Nae despre întâlnirile și mesele noastre, s-a minunat și ne-a invidiat. În tinerețea lui, spunea, nu apucase asemenea intimitate între artiști, gazetari și cărturari. Îl interesa mai ales faptul că se întâlneau pictori ca Mac Constantinescu, Marcel Iancu, sculptori ca Milița Pătrașcu, artiste ca Lily Popovici, Sorana Țopa, Marietta Sadova, Marieta Rareș, Marioara Voiculescu – și scriitori, filosofi și muzicieni. „Va trebui să inventați un nou limbaj", a spus el, „dar, cum îl aveți cu voi pe Mircea Vulcănescu, veți reuși!"[2]

Această invidie nu era o gelozie meschină, ci mai degrabă bucuria unui părinte care își vedea copiii având oportunități pe care el nu le avusese niciodată. Văzând ușile ce li se deschideau discipolilor săi, Ionescu era cuprins de nostalgie pentru tinerețea pe care n-o avusese.

---

1 Dora Mezdrea, *Nae Ionescu: Biografia*, vol. 3, pp. 347–349
2 MEAI, pp. 227–228 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 246)

Din Chicago, în 1970, Eliade a scris că stilul lui Ionescu

> semnifica o ruptură față de stilul academic tradițional românesc și, într-o anumită măsură, și față de cel european. În primul rând, actul de a „filosofa" în articole de ziar, care mai fusese practicat până atunci doar de Unamuno și de Ortega y Gasset. Dar mai ales emanciparea față de jargonul academic („Scriu ca un băcan" o dovedește) și ignorarea retoricii tradiționale, care se dovedise moartă, [acesta a fost] „compromisul" pe care, în ochii colegilor lui, l-a făcut Nae.[1]

Biografa lui, Dora Mezdrea, afirmă că, prin stilul său „paideic" și prin influența pe care a avut-o asupra discipolilor, activitatea filosofică a lui Ionescu a făcut posibilă gândirea independentă românească, autosuficientă și partenogenetică (mai degrabă decât cea care era fertilizată din Franța). Înainte de cursurile lui, elita românească era dependentă de idei importate ce dominaseră discursul public începând cu secolul al XIX-lea. Felul său de a învăța și de a aborda problemele (încurajându-și contemporanii să fie agenți ai propriei gândiri și ai descoperirii mai degrabă decât receptori, colectori care regurgitau informația) le-a permis studenților lui și culturii române să stea pe propriile picioare.

Tânăra Generație

Majoritatea filosofilor, romancierilor, dramaturgilor, poeților, criticilor de artă și regizorilor de teatru menționați în această carte fuseseră născuți între 1905 și 1915. Erau suficient de tineri încât să fi ratat experiența Primului Război Mondial. Prea tineri ca să lupte, nu au putut participa la crearea României Mari: unirea tuturor românilor într-un singur stat național. În perioada interbelică, Vechea Generație a fost respectată și venerată în România, în vreme ce Tânăra Generație a trebuit să se impună prin forțe proprii.

1 Eliade citat pe coperta a patra a celei de-a doua ediții a *Rozei Vânturilor*, Chicago, 28 februarie 1970 (publicat inițial în *Prodomos*, nr. 10)

Liderul său autoproclamat a fost cel care i-a dat și numele, Mircea Eliade (1907–1986). Eliade a argumentat că, deoarece visul de a crea România Mare fusese realizat, responsabilitatea lor era aceea de a împlini destinul cultural al României. Aveau o misiune națională spirituală pe care Eliade a descris-o în „Itinerariu spiritual".[1]

Printre cei mai cunoscuți membri ai săi, Tânăra Generație i-a numărat pe filosoful Petru „Titel" Comarnescu (1905–1970), filosoful E. M. (Emil) Cioran (1911–1995), filosoful Constantin „Dinu" Noica (1909–1987), romancierul și dramaturgul Mihail Sebastian (1907–1945), Eugène Ionesco (1909–1994),[2] economistul și filosoful Mircea Vulcănescu (1904–1952), avocatul și activistul politic Mihail „Mișu" Polihroniade (1906–1939), actrița Marietta Sadova (1897–1981), regizorul și poetul Haig Acterian (1903–1943) și fratele lui, Arșavir Acterian (1907–1997). Alte personalități pe care le analizez într-o mai mică măsură în cuprinsul cărții sunt Octav Onicescu (1909–1949), avocatul Alexandru Christian Tell, Ion I. Cantacuzino (1908–1975), Henri H. Stahl (1901–1991), Anton Golopenția (1909–1951), Sandu Tudor (1896–1962), Zaharia Stancu (1902–1974), balerina și coregrafa Floria Capsali (1900–1982), balerinul Gabriel Negry, actrița Sorana Țopa (1898–1986), criticul literar Șerban Cioculescu (1902–1988), Belu Silber (1901–1978), Paul Sterian (1904–1984), Ionel „Nelly" Jianu (1905–1993), jurnalistul Richard „Ricci" Hillard (1902–1977), poetul Dan Botta (1907–1958) și sora Acterienilor, Eugenia „Jeni" Acterian (1916–1958).[3] Desigur, aceasta nu este câtuși de puțin o listă exhaustivă a numelor menționate în cuprinsul cărții, dar, ordonând principalele personaje, sper să fac mai ușor de urmărit povestea ce va urma.

1 MEAI, p. 131 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 145)

2 În această carte, am ales să folosesc grafia franceză, cu excepția cazurilor în care citez alte surse ce folosesc grafia românească sau citez din cărțile pe care le-a scris pe când se afla în România.

3 Pentru mai multe informații despre Jeni Acterian, a se vedea Cristina Bejan, „The Criterion Association: Frendship, Culture and Fascism in Interwar Bucharest", disertație de doctorat, Oxford University, 2010, Bodleian Library.

Vanhaelemeersch caracterizează greșit generația postbelică drept „Generația fără credințe" sau „Generația Pierdută".[1] El susține că tinerii intelectuali nu mai aveau nimic în care să creadă deoarece visul României Mari fusese realizat. În realitate, această generație a avut multe în care să creadă. Sorin Alexandrescu merge până într-acolo încât afirmă că scena intelectuală a României interbelice era pluralistă fără să-și dea seama.[2] Tânăra Generație a împărtășit ideea că, odată cu realizarea proiectului național al României Mari, românii trebuiau să se dedice dezvoltării culturale și împlinirii destinului național al României. Ei și-au găsit propria rațiune de a fi în revoluția culturală și spirituală pe care au vrut să o realizeze în țara lor.

Fenomen bucureștean distinct, Tânăra Generație a moștenit și a asimilat discursul preexistent despre formă *versus* fond (concept aparținând criticului literar, politicianului și fondatorului Societății Junimea, Titu Maiorescu), tradiție *versus* modernitate, antisemitism *versus* cosmopolitism, iraționalism *versus* raționalism. Și-au însușit aceste contraste, iar dezbaterile lor aprinse ilustrează strălucita modernitate pe care o trăia România Mare. În perioada interbelică, printre intelectuali circula convingerea că lumea murise. Tânăra Generație s-a opus decăderii și degradării celei vechi (atât Vechii Generații, cât și instituțiilor sale liberale) și a proclamat nevoia unei Renașteri spirituale.

Eliade a descris astfel oportunitatea momentului și responsabilitatea lor colectivă:

> De data aceasta însă, nu mai era vorba de mine. Mă simțeam responsabil pentru întreaga „generație tânără". Mi-o închipuiam chemată pentru lucruri mari: în primul rând, știam că aveam datoria să lărgim considerabil orizontul cultural românesc, deschizând ferestre către universuri spirituale rămase până atunci inaccesibile. Dacă publicasem foiletoane despre Asvagosha și Milarepa, despre

1 Vanhaelemeersch, *A Generation Without Beliefs*, p. 6
2 Sorin Alexandrescu, „Modernists and Antimodernists: Enemies or Friends?"

Kierkegaard și orfism, o făcusem, pe de-o parte, pentru că asemenea oameni și probleme nu interesaseră generațiile mai bătrâne, iar pe de altă parte, pentru a mă împotrivi dependenței noastre culturale de librăria franceză, dependență care mi se părea o dovadă de lene intelectuală. Ceream „provincialului", cum îmi ceream și mie, un efort supraomenesc pentru a învăța și a face tot ce nu avuseseră răgaz să învețe sau să facă înaintașii noștri. Cred că nu mă înșelam. În fond, generația mea a avut doar vreo 10–12 ani de „libertate creatoare". În 1938 s-a instaurat dictatura regală, apoi a venit războiul și în 1945 ocupația sovietică – și totul a amuțit.[1]

Deși s-au prezentat ca un front unit și au împărtășit aceeași viziune asupra țării lor, membrii Tinerei Generații au fost destul de diverși ca identitate, personalitate, context de formare, etnicitate, religie și perspectivă. Cu toții ilustrează multitudinea de interese din interiorul Tinerei Generații și arată totodată fragila unitate creată de prietenie în relațiile din această comunitate a elitei intelectuale bucureștene. Unii erau originari din București, alții veniseră din provincie în capitală, unde se întâmpla totul. Unii aveau înclinații preponderent artistice, alții mai degrabă de cercetare și academice, unii erau mai mult jurnaliști, alții mai activi politic, dar erau cu toții prieteni apropiați și au creat cultură în București într-o multitudine de feluri, încă din perioada studenției, la jumătatea anilor 1920. Unii scriau deja romane, poezii, lucrări științifice, articole și colaborau între ei la reviste și ziare. Și, deși unii frecventaseră același liceu și studiau împreună dreptul și filosofia la Universitatea din București, au avut experiențe diferite acasă și în străinătate, învățând constant unii de la alții, în anii 1930 și după aceea.

Eliade s-a considerat „un bucureștean autentic" și un „om universal".[2] Născut în București, fusese coleg de clasă, la Liceul Spiru Haret, cu Mihail Polihroniade și Haig Acterian, fiind încă de pe atunci prieteni foarte buni. Cu Polihroniade, Eliade se plimba

1 MEAI, p. 136 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, pp. 149–150)
2 *Ibidem*, p. 257

adesea pe străzi și discutau după orele de curs.[1] Eliade a urmat cursurile Facultății de Litere și Filosofie a Universității București între 1925–1928. Foarte interesat de gândirea italiană, și-a scris lucrarea de licență despre Tommaso Campanella și a fost pasionat de Giovanni Papini și de Evola. Cercetarea pentru licență a făcut-o în străinătate, locuind la Roma timp de trei luni.[2] Pentru studiile doctorale, interesul lui s-a mutat din Italia mai departe, spre est, și l-a condus până în India. În 1933 a obținut un post universitar, din care a fost revocat în 1938 deoarece era asistentul lui Nae Ionescu.

Ca student, Haig Acterian și-a scris primele poezii sub pseudonimul Mihail. La terminarea liceului, s-a înscris la Facultatea de Filosofie a Universității București și la Conservatorul de Artă Dramatică, unde a studiat cu Lucia Sturdza Bulandra. Și-a terminat studiile în 1926 și a început o carieră promițătoare ca regizor de teatru. Familia armeano-română a Acterienilor era originară din Constanța, unde exista o mare și veche comunitate de armeni. Cei trei frați, Haig, Arșavir și Jeni, s-au născut acolo. Familia s-a mutat la București în perioada studiilor lui Haig la Spiru Haret.

Actriță și regizoare de teatru, Marietta Sadova era ceva mai în vârstă decât membrii Tinerei Generații și a intrat în cercul lor prin intermediul idilei, iar apoi căsătoriei cu Haig. Născută la Sibiu, Sadova venise la București ca să studieze la Conservatorul de Artă Dramatică și să urmeze o carieră în teatru. A fost măritată prima oară cu poetul, dramaturgul și romancierul Ion Marin Sadoveanu, care a fost inspector general, iar din 1933 director general al Direcției Teatrului și Operei din București.[3] Povestea de iubire dintre Sadova și Haig a rămas clandestină până când ea a obținut divorțul. În perioada de început a Criterion, cei doi s-au mutat într-un apartament de pe Bulevardul Elisabeta și s-au căsătorit.

---

1 *Ibidem*, p. 149

2 *Ibidem*, p. 122

3 În perioada comunistă, I.M. Sadoveanu a fost directorul Teatrului Național din București, numit în această funcție în 1956.

Deşi a devenit avocat licenţiat, Mihail Polihroniade a fost interesat de timpuriu de politică şi a scris regulat articole de politică externă la ziarul conservator *Epoca*. Prin intermediul lui Polihroniade, Eliade i-a cunoscut pe Petru Comarnescu şi Ionel Jianu (avocat, critic şi fondator al grupului Forum) la începutul anului 1928. Jianu tocmai se întorsese la Bucureşti după ce studiase dreptul la Paris, iar Comarnescu era cunoscut în capitală în calitate de critic literar şi de artă, scriind pentru săptămânalul *Lumea*. Jianu şi Eliade s-au împrietenit repede, fiind amândoi pasionaţi de religie şi de filosofie.[1] Jianu împărtăşea şi pasiunea lui Comarnescu pentru critica de artă, un interes pe care ambii l-au cultivat pe tot parcursul vieţii, colaborând ulterior la un studiu despre sculptura lui Brâncuşi.

Născut în nordul Moldovei, la Iaşi, Comarnescu prinsese gustul vieţii culturale din capitală. La o vârstă foarte tânără, a scris în reviste şi a fost activ în cercul cultural Buciumul.[2] A ajuns în Bucureşti în 1919 şi a urmat cursurile Liceului Sfântul Sava între 1919–1924. În 1925 s-a înscris la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii Bucureşti, pe care a absolvit-o în 1929. Ca student, Comarnescu a scris pentru *Rampa, Politica, Ultima oră, Tiparniţa literară, Adevărul literar, Universul literar, Viaţa Românească* şi *Vremea*.

Polihroniade, Jianu şi Comarnescu au înfiinţat revista trimestrială *Acţiune şi reacţiune*, care îşi propunea să abordeze probleme referitoare la tineretul român şi la cel din vestul Europei, ce „trebuiau să ţină seama de toate ideologiile şi curentele politice şi culturale care se impuseseră după război“[3]. O altă publicaţie la care Comarnescu a fost foarte implicat a fost *Ultima oră*. Printre colaboratori se număra Octav Şuluţiu, care, rememorând o seară în care îşi dusese un articol la Comarnescu acasă, unde se afla şi prietenul lui, Noica, îi descrie astfel: „[Comarnescu] e un fel de tânăr care se

1 MEAI, p. 149
2 BAR Ach 17/2001, APPC, Mapa I, Ms. 4 (a–d), jurnal manuscris, ianuarie–martie 1924
3 MEAI, p. 150 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 164)

va îngrăşa, e stupid, culturalizat şi afectat. Era acolo şi C. Noica, tânăr simpatic, inteligent şi liniştit"[1].

Filosoful Constantin Noica a fost cu doi ani în urma lui Eliade la Liceul Spiru Haret şi coleg de an cu Arşavir Acterian. A fost studentul Facultăţii de Litere şi Filosofie a Universităţii Bucureşti, pe care a absolvit-o în 1931, cu o lucrare despre conceptul de *noumenon*, „lucrul în sine", al lui Kant. Acterian a terminat aceeaşi facultate şi a devenit avocat, dar şi jurnalist, editor şi scriitor. Era prieten de tinereţe cu Şuluţiu şi Ionesco, care se împrieteniseră la universitate, în 1927.

Francofil declarat, Eugène Ionesco avea o dublă identitate şi un secret pe care îl considera îngrozitor, ce trebuia ascuns. Născut dintr-o mamă franţuzoaică şi un tată român la Slatina, în România, în 1909, Ionesco şi-a petrecut copilăria în Franţa şi s-a întors în România abia în 1922, pentru că tatăl lui a vrut să-şi urmeze aici studiile. Tatăl său divorţase de mamă şi îşi abandonase familia pe când Ionesco şi sora acestuia erau foarte mici, recăsătorindu-se la Bucureşti. Această situaţie a avut, în mod cert, un rol în faptul că lui Ionesco nu i-a plăcut România şi a preferat Franţa. După o copilărie idilică petrecută în Franţa, cu o mamă pe care o adora, Ionesco s-a văzut obligat să trăiască la Bucureşti, cu o mamă vitregă şi un tată pe care îl dispreţuia. Matei Călinescu îl descrie pe Ionesco drept un „român sceptic" şi un „francez nostalgic".[2] Un alt motiv pentru care Ionesco şi-a detestat tatăl erau convingerile politice extremiste ale acestuia (mai întâi gardist, a devenit, după al Doilea Război Mondial, simpatizant comunist). În 1929, Ionesco a devenit student la limba franceză la Universitatea Bucureşti. A atins apogeul activităţii literare din România în 1934, cu publicarea volumului *NU*, o carte neconvenţională de critică literară. În Bucureşti, şi-a câştigat existenţa predând franceza la o şcoală secundară, a avut un post

1 Octav Şuluţiu, *Jurnal*, 69, 11 februarie 1929

2 Matei Călinescu, „Ionesco and Rhinoceros: Personal and Political Backgrounds", în *East European Politic and Societies*, vol. 9, nr. 3 (toamnă 1995), p. 405

la Ministerul Educaţiei, în cadrul Direcţiei Relaţii Internaţionale, a fost editor la secţia de critică a revistei *Facla* şi a scris în alte publicaţii ca *Universul literar*, *Rampa* şi *Păreri libere*.

Mihail Sebastian s-a născut cu numele de Iosif Hechter la Brăila. Evreu asimilat, a studiat dreptul şi filosofia la Universitatea Bucureşti. În anii 1930 şi la începutul anilor 1940 era cunoscut ca scriitor, dramaturg şi jurnalist. A lucrat şi ca avocat, şi ca profesor de franceză la liceu. Discipol devotat al lui Nae Ionescu, angajat al acestuia la *Cuvântul*, Sebastian s-a văzut ca „român" şi „evreu" deopotrivă. Ca fost student în Franţa, era şi el un francofil declarat şi un susţinător vocal al spiritului francez.

Emil Cioran a fost un alt român sceptic. Originar din satul transilvănean Răşinari, lângă Sibiu, tatăl său era preot ortodox român. Cioran a venit în Bucureşti la 17 ani pentru a studia filosofia la universitate. Melancolicul insomniac a plecat în 1933 cu o bursă la Berlin. A scris pentru diferite publicaţii, printre care şi *Vremea*, şi şi-a publicat prima lucrare de filosofie, *Pe culmile disperării*, în 1934, obţinând pentru ea două premii literare (premiul pentru tineri autori nepublicaţi şi premiul Societăţii Tinerilor Scriitori Români).

Dintre membrii Tinerei Generaţii, cei mai interesaţi de sociologie au fost Mircea Vulcănescu, Henri H. Stahl, Anton Golopenţia şi gardistul Traian Herseni. Vulcănescu a studiat dreptul şi filosofia la universitate, unde i-au fost mentori atât Dimitrie Gusti (1880–1955), cât şi Nae Ionescu. Vulcănescu a devenit economist, filosof şi teoretician al românismului. Stahl a studiat dreptul, şi-a luat doctoratul şi a început să lucreze cu Gusti, căruia i-a devenit colaborator apropiat. Având origini elveţiene şi alsaciene, Stahl a fost un austromarxist declarat. Golopenţia a absolvit dreptul şi filosofia la Universitatea Bucureşti şi şi-a luat doctoratul în Germania. Traian Herseni şi-a luat doctoratul în 1934, la Berlin.

Un criterionist proeminent, Ion I. Cantacuzino a fost fiul prinţului Ion Cantacuzino şi al actriţei Maria Filotti. Deşi a devenit cunoscut pentru activitatea sa la radio şi în cinematografie, Cantacuzino studiase medicina. Şi, deşi îşi începuse studiile la

București, a absolvit Facultatea de Științe și Facultatea de Medicină a Universității din Paris. Alți membri notabili ai Tinerei Generații au fost Alexandru Christian Tell, cu înclinații de dreapta, și comunistul Belu Silber. Tell, avocat și colaborator al lui Comarnescu la *Revista Fundațiilor Regale*, a fost unul dintre principalii apărători ai Asociației Criterion, ca editor al publicației *Criterion*.

Itinerariul spiritual

Cele două programe ale Tinerei Generații au fost „Itinerariu spiritual" scris de Eliade în 1926 și „Manifestul Crinului Alb", scris de Petre Pandrea, Sorin Pavel și Ion Nistor în 1928. Prin ambele manifeste, Marta Petreu susține că Tânăra Generație se proclama ca „apolitică", „paricidă" (E. Ionesco), autohtonă, antifranceză, ortodoxă, opusă Revoluției de la 1848, anticanonică, adică antijunimistă.[1] Ea subliniază importanța experienței de viață a indivizilor, afirmând că generația „mizează pe experiența proprie, pe trăire, pe aventura existențială, pe cultură/spiritualitate". Generația însăși fusese fondată „cu un start frenetic, cu un ritm frenetic"[2]. Pentru scopurile investigației mele, mă voi concentra pe primul manifest, nu doar fiindcă Eliade a fost un membru activ al Criterion, dar și pentru că ideile cuprinse în textul său au reprezentat prima expresie a ambițiilor Tinerei Generații și fundația dezbaterilor care s-au desfășurat la Criterion.

Eliade a scris „Itinerariu spiritual" în 12 episoade (având probabil semnificația simbolică a celor 12 apostoli ai creștinismului), publicate în *Cuvântul* în toamna anului 1927.[3] Manifestul scris pe un ton pasional poartă amprenta lui Nae Ionescu, un inspirator sub

1 Marta Petreu, „The Generation of '27: Between the Holocaust and the Gulag", în EURESIS: *Cahiers Roumains d'Etudes Litteraires*, traducere de Lucrina Ștefănescu și Ioana Zirra, nr. 3–4 (toamnă–iarnă 2007), p. 7

2 *Ibidem*

3 Acestea pot fi consultate în original în *Cuvântul* și au fost republicate în Mircea Eliade, *Itinerariu spiritual: Scrieri de tinerețe, 1927*, Mircea Handoca, ed., pp. 263–362.

multiple forme. Primele patru articole au fost scrise la Geneva și trimise de acolo, al cincilea de la Château de Vesignien, din Franța, iar pentru al șaptelea nu este menționată locația, ceea ce presupune că Eliade se întorsese între timp în România. Cumva ironic, „Itinerariu spiritual" nu promovează câtuși de puțin valorile Occidentului, mediul în care Eliade începuse să îl scrie.

În „Itinerariu", Eliade încearcă să clarifice poziția generației sale pe o seamă de subiecte (cultură, spiritualitate, artă, literatură, parcursul academic) și afirmă primatul experienței lor individuale, ca români, susținând că drumul lor viitor îi va conduce mai aproape de creștinismul ortodox mistic. În articolul introductiv, „Linii de orientare", își descrie proiectul ca o „reflecție" și „un monolog despre generația noastră", menit să servească drept „viitoare hartă a sufletului unei generații". Se folosește de război pentru a ilustra prin ce se individualizează generația sa, numindu-l „o criză de proporții catastrofice" și precizează că, referindu-se la Tânăra Generație, vorbește despre o elită. Eliade declară că numai Tânăra Generație are dreptul de a se analiza pe sine, căci nimeni altcineva nu îi cunoaște spiritul, suferințele, speranța. Pentru ea, criza religioasă a fost mult mai puternică decât pentru generațiile anterioare, cele antebelice. Confuzia generației anterioare – iar Eliade subliniază limpede că acea confuzie se întâlnea, încă în 1927, la profesorii universitari – nu avea să fie și confuzia Tinerei Generații. Tinerii intelectuali o vor evita, deoarece ei „au cunoscut o viață mai completă", au trecut prin „experiențe care i-au condus la rațiune, la artă, la misticism". Eliade precizează că „spiritul" care interesează Tânăra Generație nu are un sens hegelian și nu este nici un „ideal" al sentimentalismului tineresc.[1] În acest prim articol, Eliade cere imperios ca generația lui să fie luată în serios și afirmă nu doar că sunt diferiți de Vechea Generație, ci și că sunt mai dotați pentru a umple golul cultural pe care îl văd ca o plagă a țării lor înnoite.

1 Mircea Eliade, „Linii de orientare", pp. 263–267. Publicat inițial în *Cuvântul*, anul 3, nr. 857, 6 septembrie 1927, pp. 1–2.

Două aspecte pe care Eliade le critică cel mai mult în „Itinerariu" sunt diletantismul superficial și specializarea științifică. El consacră al doilea și al treilea articol unei critici a acestei superficialități și pledează în favoarea unui diletantism mai autentic, mai relevant pentru spiritul contemporan. În al doilea articol, „Critica diletantismului", Eliade definește diletantul ca persoană care are cunoștințe superficiale și nu este o enciclopedie a cunoașterii. Eliade afirmă că un diletant nu este un iubitor al artelor, dar diletantismul autentic presupune o anumită sensibilitate artistică. El susține că diletantul are temperamentul lui Don Juan. Aceasta îl conduce către o discuție despre pasiune și Eliade își dezvăluie propria simpatie față de irațional și de emoții când spune că „numai ura și iubirea – patima, deci – pot fi germenii găsirii adevărurilor esențiale". El afirmă că „singura mântuire, singura posibilitate de a transcende planul acestei vieți – e iubirea, ura: patima"[1].

În al treilea articol, „Către un nou diletantism", Eliade explică noțiunea de „diletantism autentic" și tipul de „diletantism" de care se simțea mai apropiată Tânăra Generație. Noul val al diletantismului era unul autentic și constructiv. El statuează activitatea comună (a Tinerei Generații și a noului diletantism) ca „aceeași ordalie a sintezei... comprehensive și a curajului". Diletantul autentic „*vede*", nu va fi niciodată un „filosof pur", dar se află mult mai aproape de filosofie, istorie și cultură. Eliade îi dă ca exemple ale acestui tip de diletant pe Montesquieu, Vico, Gobineau, Marx, Chamberlain și Spengler. Ei au simpatizat cu și au înțeles întotdeauna istoria și „au văzut, deasupra materiei, conceptele: *rasă, clasă, cultură* etc.". Acest nou diletantism are curajul de a sintetiza informația și nu se mai mulțumește cu o cunoaștere fragmentată, rezultată din cunoașterea științifică și căutarea ei. Scrie Eliade:

> Insuficiența științei pentru conștiința de elită, accentuată tragic în ultimii ani... e un lucru prea cunoscut... Imperativul

1 Mircea Eliade, „Critica diletantismului", pp. 267–272. Publicat inițial în *Cuvântul*, anul 3, nr. 860, 9 septembrie 1927, pp. 1–2.

timpului e: sinteză... Nu ne întoarcem înapoi, orice ar spune „savanţii specialişti".[1]

Eliade cere explicit generaţiei sale să fie capabilă de sinteză, să vadă tabloul general, să utilizeze concepte, mai degrabă decât să fie specialişti limitaţi, având o cunoaştere superficială, asemenea generaţiei dinainte. În multe privinţe, membrii Tinerei Generaţii erau astfel de diletanţi autentici mai degrabă decât savanţi specializaţi. Progresul lor în cunoaştere şi dragostea pentru arte au devenit unul dintre multele aspecte pe care le puteau sintetiza în discuţii mai largi despre idei şi despre proiectul unei creaţii culturale generale, universale.

În următorul (al patrulea) episod, „Între catedră şi laborator", Eliade denunţă din nou specializarea ştiinţei, care „perverteşte echilibrul conştiinţei", şi critică profesorii de la Universitatea Bucureşti. Eliade face o diferenţă şi mai precisă între savantul român şi omul de ştiinţă, căci adeseori termenii erau confundaţi. Pentru Eliade, savantul e mai conectat la cultură decât omul de ştiinţă. Pentru savant, o pasiune frenetică e totuşi esenţială. Mentalitatea lui este aceea a unui maniac şi a unui îndrăgostit, având obsesia unui singur aspect, a unei singure probleme sau interpretări. Eliade susţine că, în ultimii 20 de ani, intelectualii români au crezut doar în primatul ştiinţei. Au privit cultura ca un derivat al ştiinţei. Pentru Tânăra Generaţie, ştiinţa putea fi doar un element al culturii (nu singura sa sursă), deoarece „singură ştiinţa nu mai satisface conştiinţa comună". În cuvintele lui Eliade: „specialistul nu mai poate aprecia distanţele în cultură şi nu mai poate distinge anumite peisaje". Omul de ştiinţă specialist al erei anterioare nu e familiar cu diversitatea şi cu întinderea terenului culturii româneşti. Potrivit lui Eliade, Tânăra Generaţie e obsedată de echilibru şi de sinteză.[2]

1 Mircea Eliade, „Către un nou diletantism", pp. 272–275. Publicat iniţial în *Cuvântul*, an 3, nr. 862, 11 septembrie 1927, pp. 1–2.

2 Mircea Eliade, „Între catedră şi laborator", pp. 284–288. Publicat iniţial în *Cuvântul*, an 3, nr. 867, 16 septembrie 1927, pp. 1–2.

Desigur, „Itinerariu spiritual" intenționa să sublinieze importanța *experienței* pentru Tânăra Generație și necesitatea experienței pentru creația culturală. Eliade o face în al cincilea articol, intitulat „Experiențele". El pretinde că generația sa este „cea mai bogată în experiențe". Experiența inițială (cea a războiului, a retragerii, a ocupației) i-a format „fibra" spiritului. Eliade afirmă că fiecare nouă experiență aduce cu sine un nou mod de a gândi, o nouă viziune, noi valori, chiar și acele experiențe care par absurde, riscante și compromițătoare. (Ca exemple pentru cele din urmă, menționează futurismul, cubismul, antisemitismul și chiar algebra și știința creștină.) Cultura însăși, argumentează Eliade, nu ar putea exista decât într-o societate conectată printr-o *„identitate a experienței"*. Cum experiențele și indivizii sunt diverse, concepția lui Eliade despre generația sa lasă loc diferențierilor interne: „dar într-o generație, conștiințele nu sunt identice", iar conștiința însăși „vibrează" și „se convulsionează" în experiențe. Însă generația nu trebuie să renunțe la experiențe, ci să le țină sub control și să-și hrănească din ele individualitățile. Scrie Eliade: „Acele conștiințe de elită care nu vor disciplina experiențele vor sfârși întotdeauna prin a câștiga o disciplină interioară, profund ancorată și însuflețită"[1].

În al șaselea articol, intitulat „Cultură", Eliade prezintă la început un sumar al programului enunțat în articolele anterioare. Identificând culturile cu experiențele, Eliade își urmează analiza culturii abordând diferențele dintre individ și popor (reprezentare etnică a unui grup omogen de indivizi). Eliade arată că afirmația sa (despre primatul experienței asupra culturii) e adevărată atât pentru indivizi, cât și pentru popoare: „o cultură este un univers spiritual viu, izvorât din experiențe". O parte a sintezei culturale are un caracter etnic, de aceea Eliade conchide că întotdeauna cultura va avea o dimensiune etnică și o nuanță individuală. El explică felul cum istoria dovedește formarea culturilor pe o bază etnică și dă

1 Mircea Eliade, „Experiențele", pp. 289–292. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr. 874, 23 septembrie 1927, pp. 1–2.

ca exemple China, India, Grecia și culturile latine. Pentru Eliade, Grecia antică nu era o cultură, ci mai degrabă o civilizație, „o continuitate de valori economice, materiale", invocându-l pe Spengler în argumentația sa. Eliade compară cultura cu un organism, deoarece are funcții similare: idealuri, credințe și legi. El leagă dăruirea față de cultură cu dăruirea față de o credință spirituală. Aceasta îl face să concluzioneze că lipsa credinței împiedică dezvoltarea culturilor.

Eliade explică astfel procesul prin care indivizi diferiți, pe parcursul mai multor generații, dezvoltă o cultură coerentă: „O anumită nuanță intelectuală va dezvolta, într-o pluralitate de conștiințe și o continuitate de generații, *aceeași poziție spirituală*. Va crea un mediu cultural organic". Eliade critică lipsa în România a unei culturi naționale (și deci etnice) și o pune pe seama faptului că românii nu știu să își dezvolte pozițiile spirituale, o inabilitate datorată istoriei statului român. Ocupația și guvernarea străine (Eliade menționează Imperiul Bizantin și sistemul fanariot), precum și ideile importate au lipsit cultura română de „un punct de plecare". Această lipsă de unitate este motivul pentru care România are doar o civilizație îndoielnică, exaltă importul de elemente străine, corupe sistemul politic și tulbură elitele. Eliade se întreabă cine poate crea acea cultură românească autentică de care țara are o disperată nevoie și sugerează că Tânăra Generație este aceea.[1]

În următorul articol, Eliade investighează ceea ce mulți ar considera un aspect inerent al unei culturi: literatura. Dar opiniile lui Eliade despre literatură sunt negative și ciudate dacă ne gândim că el însuși era un romancier prolific. Totuși, o parte a scopului său era de a defini termenii, de aceea distincția între literatură, artă și poezie nu trebuie să ne mire. Eliade susține că, pentru Tânăra Generație, arta și poezia sunt, fiecare, „o sinteză cu anumite elemente spirituale, într-un anumit plan – care având structura și funcțiunile sale se poate numi un univers". Literatura, pe de altă parte, e o „sinteză

1 Mircea Eliade, „Cultură", pp. 304–308. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr. 885, 4 octombrie 1927, pp. 1–2.

impură, insuficientă". În vreme ce arta este o adevărată sinteză, o creație a culturii, literatura e doar un aspect al culturii. Arta e pură deoarece e sintetizată ca un unic plan, literatura e impură deoarece e un conglomerat de lucruri diferite, rezultate din mai multe planuri. Discuția despre literatură demonstrează cât de mult se concentrează Eliade, când vine vorba despre cultură în general, pe totalitate, nu pe specificități. El recunoaște că nu vor putea scăpa niciodată de literatură, aceasta va fi întotdeauna acolo, dar sugerează că acum ei au o chemare mai înaltă. Eliade conchide: „Primatul literaturii – așa cum l-au acceptat și îl acceptă încă anumite personalități ale culturii române – e, pentru noi, o poziție firesc întrecută"[1].

În acest punct, Eliade își concentrează interesul direct asupra spiritualității și religiei, deoarece el crede că experiența religioasă este un element al unității culturale. Eliade abordează subiectul teozofiei, un sistem de credințe care susține că toate religiile sunt în căutarea aceluiași adevăr. El își ia dificila misiune de a clarifica diferența dintre teozofie și Societatea Teozofică, organizația formată în jurul sistemului de credințe al teozofiei, fondată la New York în 1875. Eliade face o critică severă și mușcătoare a Societății. El susține că teozofia însăși este pură, o atitudine mistică de regăsit în toate timpurile și în toate epocile, dar adevăratul teozofism a fost denaturat și compromis de Societatea Teozofică, care a introdus în discursul său spiritul evoluționist, pozitivismul și biologia. Motivul pentru care a dedicat teozofiei un întreg articol din „Itinerariu" devine evident din concluzii. „Curentul acesta de vag și hibrid misticism a păcătuit împotriva spiritului european: a îndepărtat conștiințele de experiența creștină, a rupt axele credinței și rugăciunii, a compromis vechea teozofie, a ratat introducerea metodelor spirituale asiatice, a confundat religia cu știința și cu filosofia." Totuși, în pofida acestor puncte negative, Eliade admite că „a stârnit interesul marelui public pentru Orient și metapsihică.

1 Mircea Eliade, „Insuficiența literaturii", pp. 308–312. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr, 889, 8 octombrie 1927, pp. 1–2.

a întărit, prin reacțiune, unitatea și ofensiva Bisericii Catolice"[1]. Analiza lui Eliade îi demonstrează propriul interes pentru lumea orientală non-creștină. El menționează legătura lui Mahatma Gandhi cu mișcarea teozofică și, desigur, propria apreciere față de Gandhi s-a consolidat cu prilejul șederii în India.

Următorul episod, despre misticism, decurge natural din discuția lui Eliade despre religie ca parte a teozofiei și din denunțarea științei ca drum către adevăr și ca sursă autentică a culturii. În debutul discuției, el afirmă că a ști este altceva decât a înțelege. Misticismul trebuie să îl „știi", nu să îl „înțelegi" și poate fi cunoscut numai prin experiență. Eliade definește experiența mistică drept „o transcendere a conștiinței într-un alt plan". Pentru a răspunde la întrebarea cum se produce aceasta, Eliade spune că religia i-ar atribui lui Dumnezeu producerea experienței mistice, în vreme ce psihologia ar atribui-o subconștientului. El susține că, pentru psihologie, nu e nici o noutate, căci Sfânta Teresa din Ávila și Sfântul Ioan al Crucii o știau deja, așadar știința nu a descoperit „cauza" experienței mistice. Eliade este preocupat să determine poziția generației sale față de misticism și conchide că aceasta nu este unică. „Unii au găsit, alții caută încă. Însăși mistica se reduce la căutarea și găsirea lui Dumnezeu." Unii s-au mințit pe ei înșiși cu „surogate mistice" precum tolstoismul și teozofia. Tânăra Generație nu s-a cristalizat încă în sens mistic. „Dar știm că avem una [o poziție față de spiritualitate], că ea nu e din carnea noastră și că, în curând, trecând timpul experiențelor, va trebui să ne oprim și să apărăm o poziție."[2]

În articolul anterior, Eliade menționează că Tânăra Generație gravitează în jurul a două poziții religioase. Următoarele articole sugerează că acele posibile poziții erau protestantismul (analizat în

1 Mircea Eliade, „Teozofie", pp. 327–331. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr. 903, 22 octombrie 1927, pp. 1–2.

2 Mircea Eliade, „Misticismul", pp. 342–346. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr. 911, 30 octombrie 1927, pp. 1–2.

cel de-al zecelea articol) și ortodoxia (în al unsprezecelea).[1] În prezentarea pe care o face protestantismului, Eliade formulează întrebarea „ce vor pierde acei tineri care sunt ignoranți și indiferenți față de Biserică – dar, în același timp, simt nevoia de a-și actualiza experiența religioasă?“[2] Eliade conchide că antropozofia este singura disciplină pe care le-o poate recomanda celor care nu au găsit încă Biserica.[3] E interesant că Eliade propune ideologia fondată de un fost membru al Societății Teozofice ca soluție pentru sufletele rătăcite, aflate încă în căutarea unei experiențe mistice. Propria înclinație a lui Eliade spre Orient (în pofida puternicei pledoarii în favoarea ortodoxiei, explicată în articolul următor) se revelează aici din promovarea antropozofiei și din post-scriptumul articolului: „La retipărire, capitolul de față va fi însoțit de textele, dezvoltările și discuțiile (influența sufismului arab, originea bască a Sfântului Ignațiu, teismul antropozofiei etc.) care – fatal – au trebuit eliminate din acest foileton.“[4]

Eliade nu face un secret din direcția pe care crede că trebuie să o urmeze Tânăra Generație pentru a-și găsi experiențele mistice: creștinismul ortodox. Despre superioritatea ortodoxiei declară: „Apusenii se nasc în catolicism. Răsăritenii ajung în ortodoxie“. Încrezător, Eliade declară că nu e nevoie să se vorbească despre „convertire“, căci sosirea ortodoxiei se va întâmpla pur și simplu, inevitabil „așa cum înfloresc pomii – când sufletul se va fi îmbogățit îndeajuns, suferind îndeajuns“. Pentru Tânăra Generație, explică

1 Mircea Eliade, „Între Luther și Ignațiu de Loyola“, pp. 349–352. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr. 915, 3 noiembrie 1927, pp. 1–2. Mircea Eliade, „Ortodoxia“, pp. 357–360. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr. 924, 12 noiembrie 1927, pp. 1–2.

2 Eliade, „Între Luther și Ignațiu de Loyola“, p. 349

3 *Ibidem*, p. 352. Antropozofia e filosofia spirituală fondată de Rudolf Steiner, care crede că lumea poate fi înțeleasă intelectual și obiectiv. În 1907, Steiner s-a separat de Societatea Teozofică deoarece aceasta era prea concentrată pe filosofia indiană (în jurul lui Krishnamurti), iar el a vrut să integreze creștinismul în învățăturile sale.

4 *Ibidem*

Eliade, ortodoxia este creștinismul autentic. Fiind creștin, ai acces la scopul vieții: „creștinismul ne luminează o axă centrală în Univers și în noi înșine". Eliade folosește chiar exemplul lui Iisus pentru a-și ilustra afirmația, pretinzând că „Hrist dovedește realitatea transcendentului și posibilitatea de a-l ajunge prin experiența religioasă. Omul nu mai e singur cu soarta". Eliade îl consideră fără dubii pe creștin un om superior, atunci când afirmă că „cel care cunoaște (iubește) pe Hrist e un om cu măduva spinală întreagă"[1].

El rezervă și alte laude, la fel de radicale, pentru omul creștin, cum ar fi afirmația că omul creștin este singurul tip de om ce poate avea o personalitate adevărată, pe care Eliade o definește ca dualismul trupului și spiritului, aceasta însemnând în viziunea lui „echilibrarea într-o sinteză originală a celor două tendințe potrivnice [carne și duh]". Viața creștină înseamnă siguranța valorilor spirituale și permanența acestor valori: optimism, credință, calea dreaptă și creștere. Dar, oricât de multă prețuire ar fi avut pentru creștinismul ortodox, Eliade susținea că, în 1927, nu oricine poate deveni ortodox, căci există multe obstacole ce pot sta în calea Adevărului Creștin. Insistă totuși pe ideea că Tânăra Generație va deveni ortodoxă, deși admite că nu are importanță când. Nici unul dintre ei nu va rata experiența de a gusta din sensul metafizic al vieții. Eliade subliniază că deocamdată nu au ajuns în acel punct, dar vor ajunge și nu le este teamă de eșec pentru că știu că există o „cale dreaptă" pentru fiecare, o cale ce le este menită. Frumusețea, pentru ei, constă în actul căutării, în suferința de a căuta – pentru aceasta, alții le sunt îndatorați preoților. Eliade nu fixează nici un standard moral în concepția sa asupra omului ortodox, spune că poate fi un estet sau un păcătos, deoarece experiența religioasă (definită aici ca „iubire de Hristos") rămâne aceeași. Concluzia lui este aceea că, orice cale ar alege, conștiința contemporană va ajunge în cele din urmă la creștinismul ortodox, iar căutarea îi va transforma pe toți în personalități autentice.[2]

---

1 Eliade, „Ortodoxia", pp. 357–358

2 *Ibidem*, pp. 358–360

În ultimul (al doisprezecelea) articol, Eliade încearcă să sintetizeze efortul său general: să clarifice concluziile și să descopere neliniștea spiritului Tinerei Generații, „generație ale cărei carne și duh sunt încă o taină". Eliade conchide că întreaga investigație revelează o nerăbdare: „Nerăbdarea de a vedea în acțiune forțele cristalizate acum în conștiință". El își încheie „Itinerariul" cu un fel de chemare la arme, afirmând că așteaptă „acei eroi care, prin renunțarea totală, se vor dovedi mai masculini decât noi toți și vor culege din adânca lor viață sufletească tâlcuri ce ne vor fi daruri și lumini"[1].

Ultima sa declarație e o reverență în fața liderilor, o reverență care se poate regăsi în admirația lui atât față de Nae Ionescu, cât și față de Codreanu și, totodată, în felul în care se vede pe sine însuși ca lider.

Proiectul lui Eliade în „Itinerariu spiritual" era acela de a defini ce este cultura, dacă România putea sau nu să aibă o cultură originală, națională și etnică și în ce fel Tânăra Generație ar putea produce o astfel de cultură. El susține că generația anterioară pusese carul înaintea boilor, derivând cultura din știință și importând idei. Încercarea lui Eliade de a fixa proiectul cultural românesc implica renunțarea la specializare și la dominația cercetării științifice, raționale. În schimb, susținea importanța experienței, a pasiunii, a unor moduri de cunoaștere ne-științifice, iraționale, mistice, religioase, alternative, care ar fi putut produce o cultură mai autentică. El cheamă Tânăra Generație să fie una a diletanților autentici și să caute experiențele mistice. Desigur, acest strigăt în favoarea ortodoxiei și a iraționalului a putut duce la extremismul politic ce a urmat. Petreu afirmă că nu e o coincidență faptul că Eliade a cerut generației sale, în 1927, să trăiască și să creeze ca și când acei ani ar fi fost ultimii din viața lor. Ea le rezumă misiunea scriind că obsesia lor a fost, din start, „să scoată cultura română din «provincialism» și s-o facă să existe la scară universală"[2].

---

1 Eliade, „Final", p. 360. Publicat inițial în *Cuvântul*, an 3, nr. 928, 16 noiembrie 1927, pp. 1–2.

2 Petreu, „The Generation of '27: Between the Holocaust and the Gulag", pp. 7–8

Educație în străinătate

Pentru elita intelectuală a României nu era ceva neobișnuit să meargă în străinătate spre a-și desăvârși studiile universitare. Tânăra Generație a continuat această tradiție respectabilă, dar călătoriile membrilor ei i-au purtat și mai departe de Europa Occidentală. Din acest motiv, voi acorda o atenție mai mare în special celor care au părăsit continentul pentru a-și continua studiile, Eliade și Comarnescu, care s-au îndreptat în direcții complet opuse: India și Statele Unite; de asemenea, voi prezenta pe scurt experiența unuia dintre cei care au rămas pe continent: Cioran în Germania. Mulți alți criterioniști și-au continuat studiile doctorale în Europa. Vulcănescu a studiat la Paris, în 1925. Haig Acterian a stat o vreme la Berlin, în 1930, apoi la Roma, în 1933, pentru a studia regia de teatru și de cinema. Ionesco și-a finalizat teza de doctorat la Paris, între 1938 și 1940. La sfârșitul anilor 1930, Noica a călătorit în Franța și în Germania pentru a-și finaliza cercetarea despre Kant, în vederea unei disertații al cărei coordonator era Nae Ionescu.

În 1930, pe când studia dreptul la Paris, Sebastian s-a luptat, la început, cu melancolia și cu eforturile de a-și îmbunătăți nivelul de franceză.[1] Cu toate acestea, ezita să se întoarcă în România și îi scria lui Camil Baltazar la 12 noiembrie 1930,

> Mă gândesc la revenirea acasă cu teamă – și mi-e greu să explic de ce. (Poate fiindcă viața primei mele tinereți s-a terminat definitiv și [curând] voi lucra printre oameni serioși.)[2]

1 Pentru o prezentare sugestivă și o analiză comprehensivă a călătoriei și impresiilor lui Sebastian din acea epocă, vezi Diana Georgescu, „Excursions into National Specificity and European Identity: Mihail Sebastian's Travel Reportage", în *Undern Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing in Europe*, Wendy Bracewell și Alex Drace-Francis, ed., pp. 293–324.

2 AMNLR, Mihail Sebastian, Corespondență, Scrisori către Camil Baltazar, 101/III/10, 192/1–2, din Paris, miercuri 12 noiembrie 1930. Publicată în Hortensia Papadat-Bengescu et al., *Scrisori către Camil Baltazar*, p. 131.

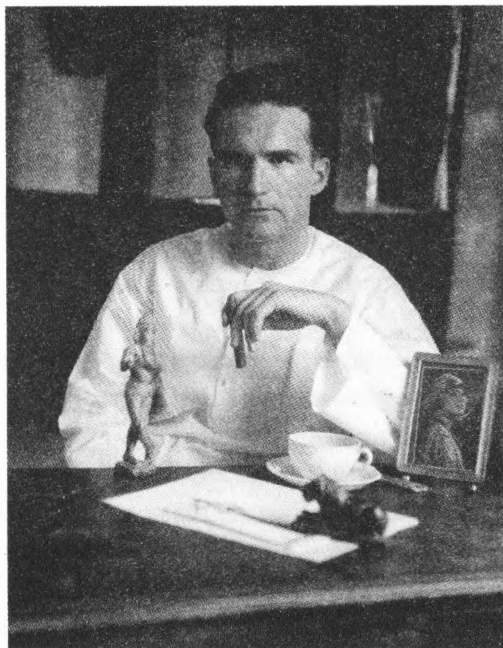
Acest citat captează bine sentimentul momentului din vieţile reprezentanţilor Tinerei Generaţii. Pentru fiecare dintre ei, oricând şi oriunde s-ar fi întâmplat, educaţia în străinătate a fost o perioadă de tranziţie către vârsta adultă. S-au întors luându-se în serios, pregătiţi să creeze şi să dea formă discursului vremii lor.

În 1929, Eliade primeşte de la un mecena bogat, maharajahul din Kasimbazar, o bursă pentru a-şi finanţa în India studiile de filosofie indiană şi sanscrită şi pleacă să studieze în est.[1] Între 1929 şi 1931 va studia sub tutela istoricului filosofiei indiene Surendranath Dasgupta, educat la Oxford. Necunoscând engleza înainte de plecare, Eliade a reuşit să-şi scrie versiunea originală a tezei de doctorat în engleză şi, în timpul şederii în India, a învăţat sanscrita şi bengali.

Eliade s-a oprit mai întâi în Colombo, Ceylon [Sri Lanka], şi şi-a continuat călătoria prin insulă spre nord înainte de a ajunge în India prin portul Jaffna. După o călătorie pe coasta de est a Indiei, Eliade s-a stabilit la Calcutta, unde s-a familiarizat cu o educaţie, o cultură şi o perspectivă complet necunoscute în România. A locuit mai întâi într-o casă de oaspeţi în mijlocul comunităţii de expatriaţi, apoi a fost găzduit de familia Dasgupta. Eliade s-a adâncit în munca academică şi s-a informat despre criza politică în care se afla India la acel moment. A împărtăşit această experienţă prin intermediul unor fragmente din jurnalul său pe care le-a publicat în *Cuvântul*, dar şi prin romanele pe care le-a scris, având la bază experienţa indiană, *Isabel şi apele diavolului* şi *Maitreyi*. După ce şi-a tradus lucrarea din engleză în română, Eliade a obţinut doctoratul în 1933, la Facultatea de Filosofie a Universităţii Bucureşti. Trei ani mai târziu, disertaţia sa a fost publicată în franceză, cu titlul *Yoga: Essai sur les origines de la mystique indienne*, prima carte despre yoga publicată în Occident.

Eliade a afirmat că Occidentul trebuia să înveţe din abordarea indiană, deoarece aceasta era deschisă misterului. El a susţinut că, pentru filosofia occidentală, scopul cunoaşterii este căutarea

1 MEAI, pp. 145–146 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, pp. 164–165)

Mircea Eliade la Calcutta, India, în mai 1930. Prin bunăvoința Bibliotecii Academiei Române, cota 241219.

[...]nică a cauzei istorice primordiale a condiției umane, temporalitatea ființei omenești. Evaluând gândirea indiană despre multiplele „condiționări" ale omului și felul în care aceasta abordează problemele temporalității și istoricității, Occidentul ar avea de învățat din soluția pe care India a găsit-o la anxietatea și la disperarea provocate inevitabil de conștiința temporalității.[1] Potrivit lui Eliade, una dintre cele mai mari descoperiri ale Indiei e importanța libertății absolute: conștiința omului „eliberat" și totala spontaneitate. Spre deosebire de filosofia occidentală, filosofia indiană nu e preocupată de deținerea „adevărului", ci de eliberare: câștigarea libertății absolute. Pentru înțeleptul indian, eliberarea e țelul suprem. Această libertate absolută e o renaștere într-un tip de existență care nu are

1 Mircea Eliade, *Immortality and Freedom*, traducere de Willard R. Trask, p. XVI. Acest text este o versiune extinsă a analizei pe care Eliade a început-o în India în 1929.

nici o condiționare. Cunoașterea de sine vine doar prin revelație, prin eliberare. Altfel, cauza și originea asocierii dintre spirit și experiența pământească nu pot fi cuprinse cu simpla putere a înțelegerii omenești.

Romanul lui Eliade *Maitreyi* (1933) e versiunea ficționalizată a aventurii sale cu fiica lui Dasgupta, Maitreyi, în perioada în care Eliade locuia în casa lui Dasgupta. *Maitreyi* a avut un succes imediat la București, impulsionând cariera literară a lui Eliade. În roman, Eliade își descrie detaliat viața în India, inclusiv propriile căutări sexuale (reale sau imaginare). O asemenea îndrăzneală artistică nu a fost lipsită de consecințe. Tragedia rezultată din scrierea și din publicarea *Maitreyi* a constat în faptul că, în acest fel, și-a sacrificat viitorul studiilor și experienței sale în India. Pentru tânărul Eliade, care nutrea speranțe de întoarcere, a fost devastator. Dasgupta s-a simțit dezonorat de trădarea studentului său și de decepția produsă de acesta (să pretindă că avusese o relație cu tânăra fiică a profesorului în vreme ce profita de ospitalitatea și de învățătura lui, fiindu-i oaspete în casă) și a întrerupt orice relație cu Eliade. Maitreyi a negat relația, dar a scris ulterior propria versiune a poveștii, declarând că între ei existaseră sentimente, dar nu avusese loc nici o relație fizică.[1]

Format în experiența indiană, dar și în cultura europeană din țara lui natală, Eliade s-a văzut ca o punte umană între Est și Vest. El a simțit că poporul român (incluzându-se și pe sine, firește) putea „îndeplini un anumit rol în apropierea și dialogul dintre cele două sau trei lumi: Occidentul, Asia și civilizațiile de tip popular arhaic". A susținut că ajunsese la aceste concluzii în primăvara și vara anului 1931, pe când era încă în India, și că, în consecință, „o bună parte din activitatea mea din România dintre 1932 și 1940 își găsește punctul de plecare în aceste intuiții și observații". Era inutil să repeți un clișeu occidental, dar periculos să iei poziție în favoarea tradiționalismului. Omul trebuia, de fapt, să țintească spre

1 Maitreyi Devi, *It Does Not Die*

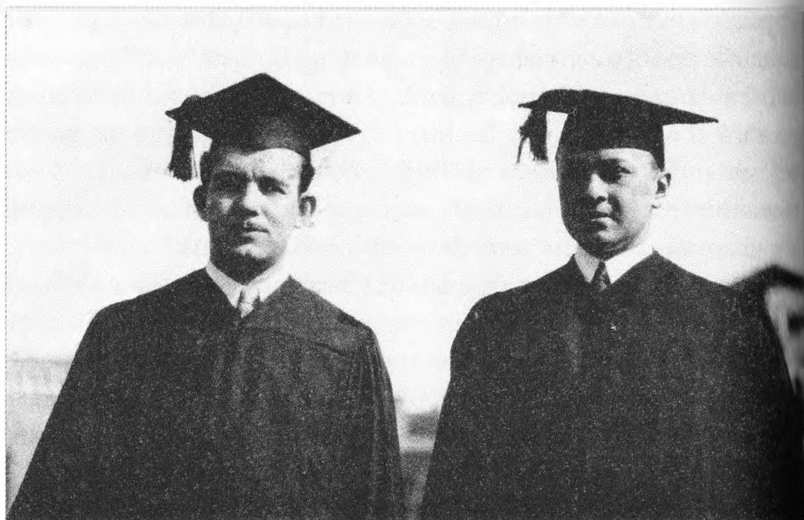
universalism". Potrivit lui Eliade, existau elemente comune între culturile populare indiană, balcanică și mediteraneeană, iar în acestea rezida universalismul organic rezultat dintr-o istorie comună, pe care el o numea „istoria culturilor țărănești" și care nu era câtuși de puțin un concept abstract.[1] Reîntors în București, Eliade și-a amintit că mai ales Vulcănescu și Nae Ionescu au fost curioși și pasionați să discute cu el despre filosofia indiană.[2]

Întors și el recent din străinătate, Comarnescu a insistat pe lângă Eliade să vorbească între ei în engleză, deoarece era hotărât să nu piardă uzul limbii. Comarnescu primise o bursă de la Fundația Rockefeller pentru a-și urma studiile doctorale în Statele Unite și plecase la Los Angeles spre a studia filosofia la University of Southern California, în 1929. (Fundația Rockefeller a finanțat multe proiecte în România interbelică, inclusiv Institutul Social Român.) Comarnescu și-a luat doctoratul pe 31 mai 1931, cu disertația intitulată „Natura frumosului și relația lui cu binele".

Atitudinea românească față de Statele Unite era într-un contrast evident cu sentimentele majorității intelectualilor din Europa Occidentală. În Franța, Thierry Maulnier a fost deosebit de antiamerican în declarațiile sale, condamnând puterea economică a națiunii, productionismul și consecințele lui, consumerismul și Hollywood. Jean de Fabrègues a criticat țara pentru lipsa unei inteligheții.[3] România făcea excepție deoarece noua națiune era îndatorată Statelor Unite pentru rolul activ al americanilor la Versailles (așadar, pentru ajutorul dat la realizarea visului „României Mari") și pentru că țăranii români își puteau cumpăra pământuri cu banii câștigați ca muncitori imigranți în Statele Unite. În 1933, Palatul Telefoanelor (care nu avea totuși decât zece etaje) a fost construit în București, pe Calea Victoriei, după modelul zgârie-norilor americani și, de fapt, silueta sa chiar se remarca pe cerul „Micului Paris al Estului".[4]

---

1 MEAI, p. 204 (ed. rom.: vol. I. Humanitas, 1991, p. 223)
2 *Ibidem*, p. 220
3 Masgaj, *Imagining Fascism*, pp. 82–83
4 Vanhaelemeersch, *A Generation Without Beliefs*, pp. 284–185

Petru Comarnescu (dreapta) la absolvirea University of Southern California, în 1931. Prin bunăvoința Bibliotecii Academiei Române, cota 241195.

În 1926, regina Maria a vizitat New York, Washington DC și Pacific Northwest. Nicolae Iorga a făcut o celebră călătorie în Statele Unite în 1930. După ce Comarnescu s-a întors de la studii, în 1931, a publicat două cărți apreciate de public despre experiența sa în străinătate. Comarnescu ar putea fi considerat un Tocqueville român, căci, pentru mulți, el rămâne primul român care a descoperit cu adevărat Statele Unite.[1] Scrierile lui despre Statele Unite sunt primele de acest fel din România și primele din Europa secolului XX.[2]

În America, Comarnescu a descoperit o nouă atitudine față de viață, despre care credea că ar fi putut fi o soluție pentru răul românesc: optimismul. În acea țară tânără, optimismul se regăsea în toate sferele vieții: economică, academică, politică și socială.

1 Traian Filip, „Cuvânt înainte", în Petru Comarnescu, *Chipurile și priveliștile Americii*

2 *Ibidem*, p. 19

Comarnescu i-a familiarizat pe cititorii români cu imaginea Statelor Unite de dincolo de Hollywood, văzută prin ochii săi de student străin, având o experiență de antropolog și de sociolog căpătate la Școala Gusti. În *Homo Americanus*, fiecare capitol e un portret făcut, prin intermediul descrierii și dialogului, câte unui „tip reprezentativ" de american. Aceste tipologii includ femeia americană activă în cluburi, preotul, profesorul, studentul, sportivul, tânăra modernă și intelectualul. Un capitol le este dedicat polițistului și infractorului. Capitolul final se referă la omul de culoare, la evreu și la imigrant. Comarnescu a observat similitudinile între aceste grupuri minoritare și lupta lor comună și dă dovadă de o remarcabilă empatie în înțelegerea fiecăruia.

Experiența unui „campus de colegiu" pentru studenți americani s-a dovedit fundamental diferită față de aceea a vieții universitare cunoscute de studenții europeni. Mediul din campus crea o viață colectivă, adăugată bogatelor vieți personale ale studenților. Comarnescu a remarcat că stilul american de învățare presupunea că studentul interacționează cu diferite texte și le adresa întrebări profesorilor. Referatele studenților americani erau „pline de observații personale, de confesiuni sincere și de aspirații naive". Comarnescu a fost impresionat de existența unui „cod al onoarei" ce descuraja copiatul și, de asemenea, de felul cum generațiile rămâneau legate de universitățile lor printr-o solidă rețea de „alumni" și printr-o relație continuă cu „Alma Mater".[1] Cu o arie largă de activități extracuriculare (inclusiv competiții sportive între colegii), Comarnescu se minuna cum puteau studenții să mai facă parte și dintr-o comunitate vibrantă. Vitalitatea îi ferea de melancolie, atât de tipică în Europa.

În capitolul de concluzii la *Homo Americanus*, „Omul american de azi și de mâine", Comarnescu aseamănă Statele Unite cu tinerețea însăși. El spune că, pentru tinerețe, toate drumurile sunt

1 Petru Comarnescu, *Homo Americanus*, pp. 112–113. Vanhaelemeersch face o prezentare pe larg a activității lui Comarnescu în Statele Unite în *A Generation Without Beliefs*, pp. 280–295.

deschise, totul e nou și traduce citate din poeziile lui Walt Whitman și Carl Sandburg pentru a demonstra specificitatea spiritului american.[1] În vreme ce *Homo Americanus* (1933) se ocupa de societatea americană, cea de-a doua carte a lui Comarnescu, *America văzută de un tânăr de azi* (1934), se concentrează pe autorul însuși. El își reconstituie călătoria peste ocean, din România spre America și de-a lungul continentului american. Tinerețea autorului, menționată și în titlul cărții, a avut o importanță capitală pentru proiectul său.

Călătoria lui Comarnescu a început în 1929, când a urcat la bordul navei *Alésia*, care l-a dus de la Constanța la „Constantinopol", apoi la Atena (unde a urcat pe Acropole), Napoli, Alger, Madeira, Providence și, în sfârșit, la New York. El descrie opririle și etapele evadării sale din vechea, bătrâna Europă spre o Americă nouă, necunoscută. Orașul New York („metropola puterii") l-a copleșit. Comarnescu a susținut că, în New York, nimic nu pare natural și a lăudat orașul pentru zgârie-norii lui, pe care i-a descris drept „impresionanți prin soliditatea, prin perfecțiunea lor geografică și prin bunul-gust nealterat de elemente inutile"[2]. Și a observat că, așa cum New Yorkul are clădiri care zgârie norii, tot așa are și oameni care zgârie norii. Alături de americani și pierdut în arhitectura lor, Comarnescu a simțit că și-a pierdut simțul proporțiilor, simțindu-se ca un Gulliver în țara giganților.[3] Într-un Washington DC mult mai spațios (pe care l-a numit „orașul ireal"), Comarnescu a fost foarte impresionat când a făcut turul clădirilor de pe Capitoliu, al Bibliotecii Congresului, când a văzut Casa Albă și monumentele naționale.

În Chicago, Comarnescu a susținut că trăia într-o atmosferă de romane polițiste, în orașul lui Al Capone, unde gangsterul e erou și unde, dacă n-ar fi fost poliția, ar fi fost haos total.[4] El a numit Chicago „inima înnegrită a Americii", deoarece era capitala

1 *Ibidem*, p. 8
2 Petru Comarnescu, *America văzută de un tânăr*, p. 83
3 *Ibidem*, p. 84
4 *Ibidem*, p. 164

industrială, cu aer înecat de fum și cu clădiri acoperite de funingine. Comarnescu a lăudat cele două universități din Chicago, University of Chicago și Northwestern University, pentru dezvoltarea unui vast program de penologie și pentru reformele sociale și juridice, prin care își învățau studenții să ajute tineretul orașului prin intermediul educației și al recompenselor financiare.[1] De la Chicago s-a îndreptat spre vest, călătorind cu trenul prin Vestul Mijlociu („al fermierilor urbanizați"), New Mexico, Arizona și, în sfârșit, Los Angeles. În California, Comarnescu a găsit „pământul făgăduinței și al dezamăgirii". Deoarece California avea cam același climat tot anul, să te simți tânăr era mult mai simplu decât într-un loc ca România. El a susținut că, atunci când se schimbă anotimpurile, ai sentimentul morții, toamna, și pe acela al renașterii, primăvara. Dar, a scris el, „în Los Angeles, am trăit cu sentimentul tinereții fără de sfârșit, fără să mă gândesc niciodată la îmbătrânire, la moarte sau la deșertăciune"[2]. La întoarcerea în Europa, s-a confruntat din nou cu pesimismul pe care îl părăsise.

Cioran e ilustrarea perfectă a obsesiei față de moarte și de disperare, pe care Comarnescu încerca să le combată. Deja expert în nihilismul lui Nietzsche (deși mai îndatorat lui Georg Simmel) și fascinat de Spengler, Cioran a ținut o prelegere despre Bergson în prima serie a conferințelor Criterion despre „Idoli", în toamna anului 1932. La scurtă vreme după aceea a plecat la Berlin să studieze, între 1933–1935, filosofia germană, cu ajutorul unei burse Humboldt, considerată la acea vreme la fel de prestigioasă ca bursa Rhodes pentru Oxford.[3] La Universitatea din Berlin, Cioran a studiat cu filosoful Ludwig Klages, care i-a amintit de Nae Ionescu.[4] Cioran n-a fost, la început, impresionat de experiența sa și i-a scris prietenei lui Ecaterina Săndulescu, în ianuarie 1934, despre viața

1 *Ibidem*, p. 71
2 *Ibidem*, pp. 229–230
3 Ilinca Zarifopol-Johnson, *Searching for Cioran*, p. 82
4 Emil Cioran, „Prin Universitatea din Berlin", în *Vremea*, 6, nr. 316, 3 decembrie 1933, p. 9. Citat în Marta Petreu, *An Infamous Past*, p. 9.

lui de student leneș și despre faptul că toți studenții pe care i-a în tâlnit și cu care își petrecea timpul, o varietate internațională, erau cu toții neinteresanți:

> M-am plictisit să tot remarc la diferențe între popoare, la caractere specifice etc. Sunt silit să iau masa zilnic într-un cerc de studenți streini, începând cu japonezi și sfârșind cu americani. N-aș avea curiozitatea să fac o călătorie în jurul lumii. Oamenii sunt plați și neinteresanți pe întreg globul. Decepția mea la Berlin este de a fi întâlnit până acum numai oameni normali și sănătoși.[1]

Un singur om pare să-i stârnească interesul și să îl incite: Hitler. Dintre prietenii lui, Cioran a fost primul care a pledat cauza extremismului de dreapta ca soluție pentru România. În ianuarie 1933, el a criticat Tânăra Generație pentru că nu dorea să se implice în politica românească. După șederea în Germania, a îndemnat tineretul român să se implice în lupta politică.[2]

Locuind în Berlin, Cioran a asistat ca martor direct la ascensiunea nazismului și a fost impresionat de personalitatea și de programul dictatorului. El a scris, în *Vremea*, o serie de articole entuziaste aplaudând situația politică din Germania. Cioran admira în cel mai înalt grad faptul că toți germanii erau convinși că trăiau în sânul celei mai mari națiuni, în vreme ce românii își considerau țara „cea mai nenorocită țară de pe glob"[3]. El a mărturisit că îl atrage la hitlerism „cultul iraționalului, exaltarea vitalității ca atare, expansiunea virilă de forțe, fără rezerve și fără control"[4].

1 AMNLR, Emil Cioran, Corespondență, Scrisori către Ecaterina Săndulescu, 134/III/4, 14.066/1–2, 29 ianuarie 1934

2 Petreu, *An Infamous Past*, pp. 9–10

3 Emil Cioran, „Aspecte germane", în *Vremea*, 6, nr. 314, 19 noiembrie 1933, p. 9. Citat în Petreu, *An Infamous Past*, pp. 8–9 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 16).

4 Emil Cioran, „Germania și Franța sau iluzia păcii", în *Vremea*, 6, nr 318, Crăciun 1933. Citat în Petreu, *An infamous Past*, p. 9. (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 17).

Cel mai compromițător articol publicat de Cioran în *Vremea* era apologia lui Hitler după Noaptea Cuțitelor Lungi (30 iunie–1 iulie 1934, când Hitler i-a asasinat pe Ernst Röhm și pe membrii *Sturmabteilung*). Reacția lui Cioran la masacru a fost: „Nu există om politic în lumea de astăzi care să-mi inspire o simpatie și o admirație mai mare decât Hitler“[1]. O lună mai târziu, răspunzând celor care criticau acțiunile lui Hitler, Cioran a publicat o apologie și mai convinsă a acestuia:

> Umanitarismul este mai mult decât o iluzie, iar pacifismul este o simplă masturbație intelectuală... Se spune: nimeni n-are drept să ia viața altuia, nimeni n-are drept să verse sânge, nimeni nu poate dispune de viața altuia! Omul este o valoare în sine etc. etc... Dar apoi întreb: ce a pierdut omenirea dacă s-a luat viața câtorva imbecili?[2]

Cioran a definit omul drept „un animal care în loc de păr poartă idealuri“ și a susținut că „nu orice om merită să fie liber“. El a justificat acțiunile lui Hitler prin următoarea concluzie:

> Pentru triumful unei cauze, pentru care el și-a ruinat viața, un dictator are dreptul să trimită la moarte câteva ființe care împiedică ascensiunea unei mișcări în numele unor rațiuni pur subiective... Național-socialismului, pentru a fi o mișcare serioasă, i-a lipsit sângele.[3]

Trecând explicit cu vederea violențele din Germania lui Hitler, Cioran și-a dorit o astfel de înlăturare a democrației și instaurare a dictaturii și în România. El a început să formuleze acele idei pe care

---

1 Emil Cioran, „Impresii din München. Hitler în conștiința germană“, în *Vremea*, 7, nr. 346, 15 iulie 1934, p. 3. Citat în Petreu, *An Infamous Past*, 11 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 21).

2 Emil Cioran, „Scrisori din Germania. Revolta sătuilor“, în *Vremea*, 7, nr. 349, 5 august 1934, p. 2. Citat în Petreu, *An Infamous Past*, pp. 11–12 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 22).

3 *Ibidem* (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 23)

le va dezvolta mai târziu în *Schimbarea la față a României*, iar unul dintre propunerile sale inițiale a fost să se înființeze un lagăr de concentrare pentru politicieni români.[1]

Totuși, în pofida descoperirii acelor elemente fasciste despre care credea că ar fi putut ajuta rezolvarea situației politice și spirituale dificile a țării sale, în 1935 Cioran i-a mărturisit Ecaterinei Săndulescu că îi era teamă de iminenta sa întoarcere în România și că era plin de gânduri de moarte.[2]

* * *

Influențată și inspirată de felul special în care o educase Nae Ionescu și răspunzând chemării la arme lansate de Eliade în „Itinerariul spiritual", Tânăra Generație era nerăbdătoare să-și realizeze misiunea colectivă și să-și aducă propria contribuție la cultura română. După ce a cunoscut activitatea lui Gandhi și forța de neoprit a naționalismului indian (subiect ce va fi discutat în capitolul 4), Eliade s-a întors la București în 1932 pentru a pleda pentru extremism politic mistic și spiritualitate orientală. În timpul petrecut în California de Sud, Comarnescu s-a convins că românii ar trebui să adopte o perspectivă mai optimistă atât asupra vieții, cât și asupra democrației lor, care se lupta să supraviețuiască. Iar la Berlin, în timpul în care se desfășura cea mai importantă parte a activității Criterion, Cioran a devenit admiratorul lui Hitler și a inițiat propriul program pentru o Românie modernă fascistă. Odată cu înființarea Asociației Criterion, Tânăra Generație s-a lansat într-un efort profesional serios de a-și împărtăși ideile și experiențele cu membrii săi și cu publicul românesc.

1 Emil Cioran, „Despre o altă Românie", în *Vremea*, 8, 17 februarie 1935, p. 3. Citat în Petreu, *An Infamous Past*, p. 13.

2 AMNLR, Emil Cioran, Corespondență, Scrisori către Ecaterina Săndulescu, 134/III/5, 14.067/1–3, 11 iulie 1935

Capitolul 3

Asociația Criterion pentru Arte, Litere și Filosofie: începuturi și înființare la București, 1932

Eliade a numit Asociația Criterion:

> Cea mai originală și mai semnificativă manifestare colectivă a „tinerei generații" (Cred că încă ne mai puteam considera tineri. Media de vârstă a nucleului responsabil al grupării era atunci de 25 de ani.)[1]

Criterion a fost un cerc cultural care, între 1932 și 1934, a organizat în București conferințe, simpozioane, evenimente artistice și expoziții. Asociația Criterion nu a fost singurul grup cultural din București, dar a fost cea care a atras cel mai mult atenția.[2] Pe scena intelectuală interbelică, astfel de conferințe și de dezbateri cu public în jurul unor idei au avut un rol foarte important. Exista sentimentul că doar teoria nu era suficientă, spre exemplu prelegerile la universitate. Era nevoie de o acțiune civică. Funcționa o convingere larg răspândită potrivit căreia „cultura" trebuia să coboare din amfiteatrele universităților în stradă.

Deși printre membrii săi se regăseau cele mai promițătoare minți ale Tinerei Generații, Asociația Criterion nu s-a limitat doar la

1 MEAI, p. 228 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 247)
2 Mac Linscott Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. I, p. 551

Tânăra Generaţie, de aceea cele două grupări nu sunt interşanjabile, aşa cum greşit se consideră adeseori.[1] Tânăra Generaţie şi definiţia misiunii ei identitare şi spirituale au precedat cu mult constituirea Asociaţiei Criterion. Asociaţia a fost rodul ambiţiilor Tinerei Generaţii. Pentru claritate, am ales să nu pun semnul egalităţii între Tânăra Generaţie şi Asociaţia Criterion, ci să le tratez ca două fenomene distincte.

Membrii Tinerei Generaţii sunt numiţi uneori şi „criterionişti". Această etichetă se aplică unora dintre membrii Tinerei Generaţii dacă aceştia au fost efectiv şi membrii ai Criterion. Calitatea de membru al Asociaţiei Criterion nu se dobândea automat, deşi, ceea ce face lucrurile şi mai confuze, chiar Tânăra Generaţie şi Criterion foloseau termenii ca interşanjabili. Un exemplu excelent este cel al lui Ionesco, în faimoasa sa scrisoare către Tudor Vianu din 1945, în care se referă la abordarea intelectuală adoptată de Criterion numind-o „criterionism", pe membrii îi numeşte „criterionişti" şi chiar pe toţi prietenii şi colegii lui de generaţie îi numeşte „Generaţia Criterion".[2] În aceste cazuri, termenii sunt folosiţi pentru a desemna nucleul grupului de prieteni intelectuali la care se referă cartea de faţă. Folosesc cuvântul „criterionist" pentru a desemna, acolo unde se potriveşte, anumite personalităţi.

Cele mai proeminente figuri ale Tinerei Generaţii au fost implicate în Forum, seria de prelegeri publice care a precedat înfiinţarea Criterion. În vreme ce Forum era un grup de 20 de prieteni, Asociaţia Criterion era o reţea de aproximativ 100 de scriitori, artişti, balerini, compozitori, actori şi jurnalişti.[3] Mulţi membri marcanţi ai „Vechii Generaţii" (cum erau Constantin Rădulescu-Motru şi Dimitrie Gusti) şi membri ai „Generaţiei Sacrificate" (de pildă,

1 Constantin Mihai face această greşeală des întâlnită în *Europenism şi dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion.*

2 Scrisoarea lui Eugène Ionesco către Tudor Vianu, 19 septembrie 1945, Paris, în Eugen Ionescu, *Scrisori către Tudor Vianu*, vol. 2 (1936–1949), pp. 274–275

3 Ionel Jianu, „În exclusivitate: Amintiri despre Criterion", în *Criterion Seria Nouă*, an 1, nr. 2, 1990, p. 1

Alice Voinescu) au participat la activităţile Criterion şi, de asemenea, alţi artişti independenţi care nu se identificau în mod special cu nici una dintre generaţii: precum pictorii Max Hermann Maxy (1895–1971), Victor Brauner (1903–1966) sau balerinul Gabriel Negry.

Începuturi

Pentru a înţelege cum s-a dezvoltat Criterion, e necesar să investigăm mai întâi care era atmosfera din Bucureşti. Ceea ce a început ca un grup restrâns, de elită, un grup de prieteni tineri s-a transformat într-un vast program cultural, atotcuprinzător şi ambiţios, de prelegeri, muzică, teatru, dans şi arte vizuale. E general acceptat că grupul Forum s-a dezvoltat şi s-a transformat în Asociaţia Criterion. De fapt, explicaţia originilor Criterion este mult mai complexă şi mai nuanţată. Afirmaţia referitoare la importanţa grupului Forum e validă dacă luăm în considerare următorii factori: 1) cei mai mulţi membri ai Forum au devenit criterionişti, 2) Forum a precedat cu puţin formarea Criterion, 3) primele simpozioane Criterion s-au ţinut la Fundaţiile Regale, acolo unde se ţineau şi prelegerile Forum şi 4) primul subiect din seria celor discutate la Criterion a avut la bază o idee de prelegeri anunţate de Forum, care însă nu au mai avut loc: „Personalităţi ale timpului nostru".[1]

Primele două argumente sunt, fireşte, evidente şi incontestabile. Cel de-al treilea nu este specific grupului Forum, căci multe alte serii de conferinţe se desfăşurau, la acea vreme, la Fundaţiile Regale. Fundaţiile Regale Carol I ofereau un adăpost confortabil pentru activităţile studenţilor şi tinerilor intelectuali şi erau o alegere explicabilă pentru astfel de conferinţe. În orice caz, Fundaţiile Regale nu au fost singura alegere, Comarnescu fiind cel care s-a gândit primul să organizeze conferinţele Criterion la Fundaţia Dalles,[2] unde

1 BAR Ach 17/2001 APPC. XVIII Varia 16, #18–19

2 PCJ, pp. 49–51. Fundaţia Dalles era un centru de cultură populară destinat conferinţelor, expoziţiilor şi lecturilor publice, înfiinţat în 1932 în Bucureşti de Elena Dalles.

s-a desfășurat ulterior cea de-a doua serie de activități ale Criterion (cu o orientare mai mult artistică și mai puțin politică). Despre importanța Fundațiilor Regale în universul mental al Tinerei Generații, Vulcănescu a scris: „Acolo, la Fundațiile Regale, mergeam dimineața, când nu aveam cursuri, ca să citim. Ocazional, în camerele rezervate pentru studenți, care erau încălzite cu gaz, în care puteam citi foarte bine, pe mese și bănci largi și izolate"[1]. Cât despre cel de-al patrulea factor, însăși problema seriei de prelegeri Forum care nu au mai avut loc indică, de fapt, o ruptură clară între Criterion și Forum și a reprezentat motivul unei certe surprinzătoare între Jianu și Comarnescu. Forum, care a reprezentat în mod clar un precedent, nu a fost singura inspirație pentru Criterion. Voi încerca mai jos să explorez și celelalte influențe.

Atmosfera socială în care se desfășurau, în întregul oraș, diferitele simpozioane și întâlniri era prielnică schimburilor și discuțiilor intelectuale. Totuși, dacă grupul de prieteni cuprins în Asociația Criterion era într-adevăr într-atât de unit e o chestiune foarte discutabilă. Personajele acestei povești se și opuneau unul altuia, se și sprijineau reciproc. Deși se încurajau și se inspirau unii pe alții, spiritul de competiție între ei prevala. Mulți au dezvoltat relații pe care le-aș descrie ca iubire/ură. Cu mult înainte ca problema prieteniei să devină atât de complicată din motive politice, religioase și ideologice, membrii grupului de elită se apreciau unii pe alții în funcție de o motivație complet diferită: forța și dimensiunile inteligenței lor. Voi discuta aici atmosfera pozitivă, cea negativă și ce rol avea prietenia în fiecare dintre ele.

Partea pozitivă a atmosferei sociale e cea pentru care Criterion a fost faimoasă și care a arătat natura colectivă a asociației. Împreună, beau, dansau, mâncau și discutau probleme la ordinea zilei până la ore târzii din noapte, în casele și în grădinile prietenilor, la cafenelele

---

1 Mircea Vulcănescu, „Fundația", *Tânăra Generație*, Marin Diaconu, ed., p. 211. Fundațiile Regale era denumirea amfiteatrului Fundației Regale Universitare Carol I, vizavi de Palatul Regal, unde s-au ținut majoritatea simpozioanelor Criterion.

Capșa și Corso, la Caru' cu Bere și la restaurantele Gambrinus, Terminus, Lido, în timp ce se plimbau pe Calea Victoriei și pe aleile din parcul Cișmigiu. În jurnalul său, Comarnescu surprinde o imagine deosebit de frumoasă a unui astfel de episod social. După ce a prezentat „Americanismul și cultura europeană" (ca parte a unei serii inițiate de Societatea Prietenii Statelor Unite), la Fundațiile Regale, vineri, 12 februarie 1932, cu sala și balcoanele pline, a avut parte de o primire unanim pozitivă. Spre deosebire de prelegerea de la Forum, de această dată vorbise „cu vervă, cu umor". Apoi s-a dus la restaurantul Gambrinus cu Eliade, Sebastian, Vulcănescu și soția acestuia, cu Jianu și soția și cu alții. De acolo au plecat într-un local numit Lopez. În cuvintele lui Comarnescu:

> Acolo am ezitat să rămânem, dar am rămas ca *„enfants terribles"*[1]: o societate à la Paul Morand în discuții; un grup de copii scăpați de sub control părintesc, în acțiune. Dinamizat de conferință, dispus de succes, îmbătat de vanitate, am făcut dansuri de caracter, am boxat cu Vulcănescu cu șoșonii în mână; Demayo la spatele lui Vulcănescu în raglanul acestuia... Eliade, baraj. Magic... După ce am condus în cântece exagerate, de-am sculat toată casa, pe Rechinoaia și apoi pe Letta și Vera – am isprăvit noaptea banal, brutal... la... Brezoianu... N-am mai râs, poate, de doi ani și jumătate așa.[2]

Dincolo de sentimentul de vinovăție pe care Comarnescu îl resimte în următoarele două zile (fiindcă se îmbătase atât de tare și fiindcă a trebuit să își petreacă ziua următoare fără să facă nimic, recuperându-se), experiența fericită a acelei nopți arată limpede camaraderia existentă în interiorul grupului.

Giza Tătărescu (fiica Ninei Eliade dintr-o căsătorie anterioară) captează același tip de atmosferă de la momentul nașterii Criterion, la care a asistat cu ochi de copil: „Se întâlneau des cu toții în casa lui Mac Constantinescu și a Floriei Capsali (...) Își petreceau

1 Aici, referința este la romanul din 1929 al lui Jean Cocteau *Les enfants terribles*.
2 PCJ, p. 32

duminicile vorbind, glumind, ascultând muzică și chiar dansând"[1]. În mai 1932, prietenii și-au petrecut după-amiezile de duminică acasă la Floria și Mac, iar seara au mers împreună la o tavernă din vecinătate. Eliade descrie astfel scena:

> Aveau o casă bătrânească în cartierul Crucea de Piatră, cu o grădină mare cât o livadă. Într-o parte a grădinii, Mac pregătise un teren de volei. Veneau cu regularitate – și destul de devreme ca să joace volei – soții Polihroniade, Vulcănescu, Sterian, împreună cu Dan Botta, Petru Comarnescu, Mihail Sebastian, Haig Acterian și Marietta Sadova. Dar în fiecare duminică apăreau figuri noi: Marioara Voiculescu cu băiatul ei, magistrat, Lily Popovici, Harry Brauner, Sylvia Capsali, Gabriel și Adrian Negreanu și mulți alții. Venea adesea Nina Mareș... Și, poate pentru că veneam din lumi apropiate, dar diferite – teatru, plastică, dans, gazetărie, literatură, filosofie – ne înțelegeam foarte bine.[2]

Gazda acestor întâlniri, Floria Capsali, era balerină, artistă, profesoară și coregrafă și îi plăcea să fie în centrul acțiunii și al atenției. Studentul lui Capsali, Ioan Tugearu, a numit-o „Doamna Dansului Românesc, cu majuscule", „femeie de cultură", care avea „o personalitate copleșitoare".[3] După absolvirea Conservatorului de Artă Dramatică din București, locuise la Paris timp de nouă ani pentru a studia dansul cu Enrico Cecchetti și Nicolas Legat și pentru a urma cursuri de istoria artei la Sorbona.

După întoarcerea în România, Capsali s-a căsătorit, în 1926, cu sculptorul Mac Constantinescu și a lucrat împreună cu el la mai multe proiecte artistice. Studioul ei privat de dans nu era singurul din Bucureștiul anilor 1930, dar acolo „domnea o atmosferă specială"[4].

1 Giza Tătărescu, „Amintiri despre Mircea", în *Vatra*, 6–7, p. 105
2 MEAI, pp. 227–228 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 246)
3 Silvia Ciurescu „Interview with Ioan Tugearu about Floria Capsali", în *Plural Magazine*, nr. 15–16 (2002)
4 Oleg Danovski, „Vivat Profesores! – Through the Looking Glass of Time", în *Plural Magazine*, nr. 15–16 (2002). Un fragment din memoriile sale.

Inspirată de cultura folclorică românească și de alte forme exotice de dans (în special dansul indian), a călătorit, alături de o echipă de la școala de sociologie a lui Dimitrie Gusti, prin toată România pentru a aduna folclor și a păstrat o lungă perioadă de timp legătura cu grupul de cercetători ai școlii. Un alt student al ei, Oleg Danovski, și-a amintit în memoriile sale despre energia specifică din „Casa Capșali": „impregnată cu căldură și calm, cu [excelență] artistică: climatul general era unul al ideilor, al căutărilor și al revelațiilor". Având și o bibliotecă impresionantă, studioul era „plin de dialoguri, idei și noi cunoștințe sociale"[1].

Partea negativă a acestei imagini ușor idealizate e fie uitată, fie niciodată discutată, mai ales de cei care scriu memorii și care își înnobilează idolii în amintire. Atmosfera de camaraderie și de dezbatere intelectuală a existat, desigur, dar nu a fost întotdeauna fericită, pozitivă, revigorantă, dinamică sau amuzantă. Comarnescu notează adesea în jurnalul său și dăți când s-a întâlnit cu „prietenii" și s-a plictisit, și-a pierdut timpul. Spre exemplu: „Am fost la Capșa, unde n-am găsit pe V. Arion, ci pe Șerban Cioculescu, Eugen Ionescu, Fântâneru, Sebastian. Atmosfera de la noi mă plictisește prin preocupările ei, pe cât de pretențioase, pe atât de futile."[2] Ulterior, tot în jurnal, mărturisește că s-a săturat de acea socializare. Acasă la Polihroniade, cu Eliade, Letta Stark (sora lui Jianu) și Vera Anderson (cea mai bună prietenă a Lettei), au avut o „conversație banală". Comarnescu se plânge: „Nu mai avem a spune prea multe. Ne vedem prea des"[3]. Aceasta se întâmpla pe 21 februarie 1932.

Un amic/inamic al lui Comarnescu a fost, de la început, Polihroniade. Au avut numeroase conflicte înainte, în timpul și după Criterion, dar au rămas „prieteni". Nefiind niciodată de aceeași părere, Comarnescu l-a perceput adesea pe Polihroniade ca fiindu-i ostil. În cele din urmă, a concluzionat că el și Polihroniade erau pur și simplu pe poziții diferite la un nivel fundamental:

1 *Ibidem*
2 PCJ, p. 26, 31 ianuarie 1932
3 *Ibidem*, p. 34

> Am refuzat să particip la reuniunea de la Mişu Polihroniade. Curios, după ce mereu mă ponegreşte zicând că-s un diletant revoluţionar, un diletant general etc. ţine să mă vadă. Are nevoie să mă sâcâie, să desfăşoare sadismul său intelectual. A rămas necăjit că nu m-am dus la dânsul. Din ce în ce îmi dau seama că nu am comun nimic cu dânsul, dimpotrivă, suntem opuşi şi în idei, şi în sensibilitate.[1]

Pe lângă antipatia lui organică, în continuă creştere, pentru Polihroniade (atât pentru ideile, cât şi pentru personalitatea acestuia), Comarnescu şi-a apreciat ceilalţi prieteni în funcţie de inteligenţa lor. Prietenia lui iniţială cu Noica demonstrează această admiraţie intelectuală mutuală, iar cea cu Eliade reflectă aceeaşi fascinaţie:

> Mi-e drag Eliade din ce în ce mai mult. Îmi pare rău că nu i-am putut spune mai multe lucruri favorabile, ci doar diferenţele şi rezervele mele faţă de el şi mai ales de Nae... Cred că şi el trebuie să aibă nevoie de înţelegere, deşi pare un om tare.[2]

În Sebastian, Comarnescu vede la început ceva ce nu-i place, „om schimbăcios, despre care nu ştii ce să crezi"[3]. Însă nu mult după aceea, după ce petrece mai mult timp în compania lui Sebastian, Comarnescu comentează pe marginea unei nopţi la Gambrinus, după o conferinţă a Societăţii de politică externă (societate iniţiată de Polihroniade). „Cu Marcel Avramescu şi M. Sebastian, condus pe ultimul acasă. Confesiuni ale lui Sebastian. Discutat despre Nae. Culcat la 4½."[4]

Cazul lui Ionesco e mai complicat şi el îşi asuma conştient postura de outsider la Criterion, deşi mai târziu şi-a amintit cu nostalgie despre grup. Aprecierea lui Comarnescu despre prietenia lui Ionesco

1 *Ibidem*, p. 48
2 *Ibidem*, p. 18
3 *Ibidem*, p. 30
4 *Ibidem*, p. 44

reiese din însemnările din 1 și 2 februarie 1932. Ionesco alergase după Comarnescu pe stradă: „E.I. e grăbit, inhibat, dornic de succes prin orice mijloc. Deși și eu poate m-am comportat ca el, acum detest acest mod de a fi. Nu cred că acest băiat să aibă caracter.“[1] A doua zi, Ionesco l-a vizitat pe Comarnescu și i-a oferit primul său volum de poezii, *Elegii pentru ființe mici* (1931).[2] În cele din urmă, Ionesco și Comarnescu se vor considera buni prieteni.

Recunoscut de toți (contemporani ai săi și istorici) drept părinte al Criterion, Comarnescu a fost o figură enigmatică. Un element al personalității sale pe care îl cred fundamental pentru atitudinea și inițiativa lui în activitatea Criterion a fost, după revenirea din America, sentimentul de inadecvare și de disperare față de realitățile vieții profesionale din țară. Filosof cultivat, cititor avid, jurnalist, editor și critic de artă, lui Comarnescu îi venea greu să se adapteze la viața de zi cu zi dintr-un birou de avocat (și în jurnalul său vorbește despre „tribunal“) și tânjea după provocări intelectuale, își dorea să fie înțeles și apreciat pentru contribuțiile sale intelectuale. Faptul că și-a făcut un cerc de prieteni în funcție de nivelul lor intelectual poate fi considerat deopotrivă snob („snobismul“ a fost, de fapt, un subiect despre care Comarnescu și ceilalți au discutat și au scris), elitist (ceea ce criterioniștii chiar au fost acuzați că erau) și perfect de înțeles, date fiind propriile-i ambiții culturale.

Așa cum voi arăta în secțiunea următoare a cărții, Comarnescu n-a fost foarte impresionat de prelegerile organizate de Forum și nici de grupul în sine. După prelegerea lui Șerban Cioculescu, Comarnescu își mărturisește frustrarea cu privire la sine și la prezența sa în acel cerc de prieteni intelectuali. Cioculescu îl citase pe Comarnescu în discursul lui, iar Comarnescu scrie că s-a simțit flatat:

> Dar nu am nevoie de măguliri, ci de înțelegere. Mie îmi trebuie și dragoste, și ură mare, care ori să mă doboare, ori să mă înalțe.

1 *Ibidem*, p. 27
2 *Ibidem*, p. 28

> *Mediocritatea și fărâmițarea meschină a existenței mele mă înnebunesc.* Sunt nervos, nemulțumit, fără țel. Totul mi-e indiferent.[1]

Comarnescu avea nevoie de un scop mai înalt. Simțea că în mediul avocaților devenea „stupid" și că nu era folosit acolo unde ar fi trebuit, la capacitatea sa culturală și intelectuală.[2]

Comarnescu a avut abilități naturale de lider, pentru care fusese răsplătit și înainte de Criterion. Foarte implicat în activitatea Grupării Universitare pentru Statele Unite, fusese ales „secretar" al acesteia.[3] În octombrie 1932, când se pregătea primul sezon al Criterion, Comarnescu și-a admis rolul de organizator vorbind despre pasiunea sa și despre omniprezenta temă a tinereții:

> Refuzând să îmbătrânesc, rămân într-adevăr mai curând aproape de copilărie decât de moarte, dar nu ca un neisprăvit, ci ca un om al vieții, mereu în schimbare, mereu în prefacere. Activismul, spiritul de animator și organizator al meu așa se explică.[4]

Se poate formula ipoteza că dorința sa de a organiza, de a anima și de a conduce a avut o contribuție directă la succesul și la impactul cultural al asociației. Când Criterion a început să-și lase amprenta de neșters asupra scenei culturale bucureștene, Comarnescu și-a îndeplinit cu mândrie rolul ce avea să fie trăsătura definitorie a propriei sale moșteniri culturale.

A existat o paletă mai largă de asociații care au organizat evenimente în același spirit cu cel al Criterion și la care au luat parte membri ai Tinerei Generații. „Poesis" a fost o serie de conferințe organizată, între 1926 și 1930, și condusă de Ion Marin Sadoveanu și Alexandru Bădăuță, la Fundațiile Regale, cu participarea Mariettei Sadova, a lui Lily Popovici și a altora, la care se recita și

---

1 *Ibidem*, p. 25
2 *Ibidem*, p. 26
3 *Ibidem*, pp. 39, 48
4 *Ibidem*, p. 63

se interpretau scene de teatru.[1] Au existat și Grupul Universitar pentru Statele Unite, Societatea Prietenii Statelor Unite, Cercul Analelor Române (sau, pe scurt, Anale), Grupul Forum în iarna și primăvara lui 1932 și o serie de simpozioane organizate la începutul anului 1934 de revista literară *Convorbiri literare*.[2] Comarnescu a vorbit la multe astfel de conferințe și a ținut un jurnal al discursurilor sale publice, de pildă „Caracteristici românești în cultură" prezentată la Grupul Universitar pentru Statele Unite.[3] Alte societăți care au organizat întruniri regulate și evenimente publice au fost *Idei europene*, Societatea Filosofică, Societatea Sociologică, Societatea de Patronaj și Societatea de politică externă, care ținea o serie de conferințe săptămânale intitulată „Probleme ale politicii europene".[4] Pe 26 ianuarie 1932, Comarnescu a scris în jurnal: „Ies prea mult seara. Sunt prea multe conferințe"[5].

Pe 19 martie 1932, la Fundațiile Regale, Cercul Analelor Române a organizat un simpozion intitulat „Valorificarea spiritului american". Arhitectul G.M. Cantacuzino a prezidat dezbaterile la care au luat parte următorii intelectuali (atât vorbitori Forum, cât și criterioniști): Eliade, despre „Asia *versus* America", Vulcănescu, despre „Europa *versus* America", Sebastian, despre „Franța *versus* America", Paul Sterian despre „România *versus* America" și Comarnescu despre „America *versus* ea însăși". Comarnescu a scris radios în jurnalul său despre acest eveniment pe care l-a apreciat drept „un mare succes"[6].

Pe o filă din arhiva sa personală despre Criterion, Comarnescu notează, lângă propria însemnare referitoare la acest eveniment sponsorizat de Anale (dintr-o listă de conferințe la care luase cuvântul):

1 Arșavir Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion", în *Criterion Serie Nouă*, an 1, nr. 1, martie 1990, p. 1
2 Mircea Vulcănescu, *De la Nae Ionescu la Criterion*, p. 404
3 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 12
4 „Societatea de politică externă", *Adevărul*, 13 noiembrie 1932. Vezi PCJ, p. 23.
5 PCJ, p. 24
6 *Ibidem*, p. 45

„primul nostru simpozion?“[1] Forum avusese un prim simpozion pe 14 ianuarie 1932, la Fundațiile Regale, cu titlul „Centre de interes mondial“ (la care a vorbit Comarnescu). Se poate presupune că Comarnescu considera evenimentul Analelor ca fiind mai degrabă un eveniment Criterion judecând după felul în care fusese organizat, în condițiile în care la evenimentele Forum a existat doar un singur vorbitor. Evenimentul Analelor avusese mai mulți vorbitori, fiecare reprezentând un alt punct de vedere și, în acel caz, acoperind perspective de pe întreg globul.

Un ciclu de conferințe (desfășurat în paralel cu cel al Forum, în iarna lui 1932), organizat de Societatea Prietenii Statelor Unite, a reflectat structura Grupului Forum și a avut drept punct culminant o discuție foarte asemănătoare cu aceea organizată de Asociația Criterion. Forma și structura acestei serii au fost următoarele: se întindea pe două luni, se propusese să aibă loc în fiecare sâmbătă seara (dar a sfârșit prin a se ține vinerea seara) din 16 ianuarie până pe 5 martie 1932, la ora 21.00, la Fundațiile Regale, conferințele fiind grupate sub titlul „Americanism și europenism“. Vorbitorii și subiectele au fost, în ordine cronologică: M. Manoilescu despre „Aspectele economice ale Europei și Americii“, A. Corteanu despre „Presa celor două lumi“, prof. N. Petrescu despre „Viața socială în Europa și America“, Ion Gheorghe Duca (viitorul prim-ministru) despre „Intrarea tinerilor în societate în America și Europa“ (29 ianuarie), Comarnescu despre „Americanism și europenism în cultură“ (12 februarie), prof. dr. Gr. Popa despre „Spiritul științific în Europa și America“ și prof. Virgil Bărbat despre „America și lumea celeilalte lumi“. Această serie de conferințe s-a încheiat cu un simpozion desfășurat la începutul lunii martie sub formă de *discuție controversată*[2], la care au participat Vulcănescu, Sebastian

1 BAR Ach 17/2001, APPC, XV Varia 20, f. 12

2 Sintagma apare în română în textul original și are următoarea explicație dată de autoare: „o discuție în contradictoriu, o discuție în care sunt susținute puncte de vedere diferite, opuse“. Un termen mai adecvat ar fi „dezbatere“. (n.tr.)

şi Comarnescu, având ca temă „Valorificarea valorilor americane".[1] Această distincţie între conferinţă (o prelegere tipică a unui singur vorbitor) şi simpozion (o platformă dedicată prezentării şi discutării diferitelor puncte de vedere) se remarcă foarte bine în organizarea acestui ciclu. Aceasta a fost formula pe care a adaptat-o Criterion.

Grupul Forum

Grupul care forma Forum a contribuit, într-adevăr, la consolidarea Asociaţiei Criterion. Mutarea dintr-un grup în altul nu a fost, în orice caz, o cale nici lină, nici uşoară. Şi, cu toate că Forum a fost asociaţia predecesoare a Criterion, cele două nu sunt interşanjabile. Înfiinţat de Jianu, din nucleul de membri ai grupului Forum făceau parte şi Eliade, Vulcănescu, Polihroniade, Sebastian, Noica şi Comarnescu.[2] Într-un articol de ziar în care lăuda Forum, Polihroniade a descris drumul parcurs de Tânăra Generaţie de la idealurile din 1927 până în 1932. El a argumentat că, în urmă cu patru ani, se produsese o omogenizare a ideilor şi opiniilor, acceptarea aceluiaşi sistem de valori, dar opiniile lor erau acum foarte diverse. De aceea grupul îşi alesese denumirea de „Forum", pentru a-i da fiecărui membru ocazia de a-şi exprima liber opiniile pe un subiect, fără a fi îngrădit de alţii. Potrivit lui Polihroniade, „importanţa grupului constă în aceea că el constituie un front unit format din tineri cu ideologii diferite, un fenomen ce se manifestă pentru prima dată în România". Cea de-a doua semnificaţie a grupului Forum era aceea că, prin intermediul acelui ciclu de conferinţe, a reuşit „să instruiască tineretul din universităţi, care până atunci zăcea într-o stare de lâncezeală"[3]. Având doar 20 de membri (dintre cei mai puţin cunoscuţi şi recunoscuţi membri ai Tinerei

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 51

2 Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. I, p. 554, şi BAR Ach 17/2001 APPC, XV, Varia 20, f. 3

3 Mihail Polihroniade, „Forum", în *Calendar*, 22 februarie 1932, în BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI imprimate 1, f. 109

Generații), intenția grupului era ca, „ajutându-se de prieteni", „încet, încet să grupăm în jurul acestui nucleu toate elementele valoroase ale tineretului nostru intelectual".[1]

Conferințele Forum au avut loc marțea de la 19.00 și joia de la 18.00 (deși nu în fiecare săptămână) din 14 ianuarie în 3 martie 1932, la Fundațiile Regale, sub titlul „Explicația timpului nostru". Intrarea costa 10 sau 20 de lei, în funcție de amplasamentul locurilor. Articolul lui Sebastian din *Cuvântul*, care a marcat încheierea ciclului, arată care erau ambițiile ce se doreau realizate prin intermediul acestor conferințe: „Eri după amiază la Fundația Carol I, s-a încheiat un ciclu de 11 conferințe care au fost cam prezumțioase, dar cu multe bune intenții"[2]. O scurtă privire asupra temelor abordate la conferințele Forum, asupra personalităților implicate și a dezintegrării grupului la capătul scurtei sale activități oferă un punct de plecare util pentru o investigație mai aprofundată a Criterion. Am ales să îmi concentrez atenția pe interpretarea pe care Comarnescu o dă evenimentelor, deoarece el a fost părintele Criterion: insistând asupra punctului său de vedere, descoperim că legătura dintre Forum și Criterion nu a fost chiar atât de evidentă, de automată și de clară cum s-a crezut până acum.

Comarnescu a prezentat prima prelegere, intitulată „Centrul interesului mondial", pe 14 ianuarie. În pregătirea conferinței, a lucrat mult la prezentare, la afișe și la invitațiile pentru Forum.[3] Și-a prezentat dinainte punctul de vedere asupra subiectului și a primit reacții amestecate (dar per ansamblu pozitive) de la un mare număr de prieteni și de cunoștințe intelectuale de la Capșa. Comarnescu notează:

> Așadar, în general, lumea favorabilă, dar pe motive diverse. Câștig din nou convingerea în relativitatea părerilor umane. Mă simt

1 *Ibidem*
2 Mihail Sebastian, „Forum", în *Cuvântul*, 5 martie 1932. Vezi și BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI, imprimate 1, f. 110.
3 PCJ, pp. 16–19

însă deosebit, străin „experienţialiştilor". Idealismul meu pare candid, aici în România. Nimeni nu crede în Geneva ca viitor centru de interes mondial.[1]

Cu încrederea sa în Liga Naţiunilor, cu optimismul său american şi cu „sentimentalismul moldovenesc"[2], Comarnescu a părut cu siguranţă prostuţ şi nerealist în ochii prietenilor lui care erau pe punctul de a se apropia de politicile extremiste şi de a adopta o orientare naţionalistă şi revoluţionară. În discuţie s-au exprimat multe critici, căci nu au fost doi membri ai audienţei care să fi fost de acord unul cu celălalt.[3] A părut un început solid pentru conferinţele Forum.

Pe 19 ianuarie, prelegerea inginerului Sergiu Condrea despre „Maşină" a fost descrisă de Comarnescu drept „moartă şi banală, dar acurată ştiinţific"[4]. Problema automobilului era una presantă în perioada interbelică şi nu doar în Statele Unite, unde, pe linia de asamblare Ford, se produceau în masă predecesoarele maşinilor comerciale. În aceeaşi vreme, străzile Bucureştiului erau pline de un amestec de oameni (orăşeni ieşiţi la plimbare, ţărani care vindeau fructe şi flori, standuri de presă pline ochi cu ziare), tramvaie, troleibuze, câteva automobile negre şi, fireşte, trăsuri trase de cai. Comarnescu a observat acel „val" al viitorului pe când se afla în Statele Unite, a fost foarte interesat de subiect şi a scris un articol în ziarul *Azi* cu titlul „Un eseu despre automobilism".[5]

---

1 *Ibidem*, p. 17

2 În seara de 20 ianuarie 1932, în casa lui Ionel Jianu, Comarnescu, Jianu, Eliade şi alţii au avut o discuţie aprinsă pe tema conflictelor din Forum. Comarnescu scrie: „Eliade m-a atacat pentru «sentimentalismul meu moldovenesc». I-am răspuns, cred, bine. Eu îi cerusem să continuăm prietenia ca o obişnuinţă, ceea ce nu era sentimentalism, ci aproape scepticism pentru un om idealist ca mine." PCJ, 22

3 *Ibidem*, pp. 20–21

4 *Ibidem*, p. 22

5 *Ibidem*, p. 33

Următoarea conferință Forum a avut loc joi, 21 ianuarie, avându-l ca vorbitor pe Ion Cantacuzino, despre „Sport", iar Comarnescu a descris ca având „idei ușoare, dar limpede explicate"[1]. Sportul era și el unul dintre subiectele fierbinți ale vremii, iar Comarnescu dedicase „sportivului" american un întreg capitol în cartea sa *Homo Americanus*. Sportul era un aspect nou, modern al vieţii, pe care mulți membri ai Tinerei Generații încercau să îl includă în propriile vieți. Comarnescu a amintit în jurnal zilele în care făcuse exerciții fizice de întreţinere. În viața bucureșteană dinainte de plecarea în America, și-a notat în jurnal zilele când făcea box.[2] Printre sporturile populare se număra și voleiul, pe care grupul de prieteni îl juca frecvent acasă la Floria și Mac.

Pe 26 ianuarie, Haig Acterian a conferențiat pe tema „Spectacolul de teatru", o conferință considerată de Comarnescu mediocră. Câștigul bănesc adus de conferință a fost de 2 020 de lei.[3] El notează că ziarul *Rampa* a considerat-o scandaloasă. Dar Comarnescu a apreciat imaginile și expresiile drept nereușite.[4] Șerban Cioculescu a vorbit despre „Eseu și literatură" pe 28 ianuarie, la prânz, aducând un câștig de 1 600 de lei. Comarnescu a notat: „Cu excepția conferinței mele, conferințele de seară aduc mai mulți bani decât cele din timpul zilei"[5]. Potrivit lui Comarnescu, Cioculescu a fost foarte spiritual, dar nu prea sistematic, nici precis sau științific. A prezentat câteva idei esențiale în „spirit francez". Cioculescu l-a lăudat pe Comarnescu în prelegerea lui, citându-l ca „acela care a reabilitat generozitatea americană și rigoarea sovietică"[6].

Conferința lui Aurel (Relu) D. Broșteanu din 2 februarie, intitulată „Spre un nou umanism în artă", a fost apreciată de Comarnescu ca prea academică și moralistă, dar bogată în informații

1 *Ibidem*, p. 22
2 BAR Ach 17/2001 APPC. Ms. 5a, f. 20
3 PCJ, 25
4 *Ibidem*, p. 24
5 *Ibidem*, p. 25
6 *Ibidem*, p. 24

și valori.[1] Apoi, pe 4 februarie, Sebastian a ținut o conferință intitulată „Între individual și colectiv", argumentând că, în esență, cele două noțiuni erau incompatibile. Potrivit lui Comarnescu, Sebastian era un conferențiar cu experiență, dar a fost superficial ca formă, iar conținutul a fost slab. Prezentarea lui păruse să imite stilul lui Nae Ionescu.[2]

Pe 9 februarie, Mircea Grigorescu a vorbit despre „Comunitate și presă", conferință pe care Comarnescu a descris-o drept detestabilă și plină de lucruri comune.[3] Relația dintre comunitate și presă a fost importantă și controversată în epocă. Mulți editori de publicații și-au asumat personal responsabilitatea pentru a-și putea păstra cititorii. Comarnescu a făcut o relatare ceva mai favorabilă despre conferința lui Jianu, „Criza sufletului", ținută pe 11 februarie. Comarnescu a descris conferința lui Jianu ca plină de „prestanță, interesantă pentru public, dar [pentru Comarnescu] superficială și cunoscută"[4].

Dintre toți conferențiarii Forum de până atunci, cel mai apreciat de Comarnescu a fost Vulcănescu, pe care l-a descris ca „o forță de cultură". Invidiind această forță, Comarnescu e impresionat de ideea de „eroism".[5] Conferința lui Vulcănescu din 18 februarie purta titlul „Spre un nou medievalism economic". Penultima conferință Forum i-a provocat lui Comarnescu o reacție exact opusă. Joi, 25 februarie, Polihroniade a vorbit pe tema „Între comunism și reacțiune". Conferința ținută de Polihroniade „m-a revoltat la început; m-a deprimat apoi"[6]. Comarnescu notează: „Regret că în timpul conferinței m-am zbuciumat, convorbind cu vecinii. Nu sunt un prieten bun, și mă revoltă ideile lui."[7]

1 *Ibidem*, p. 28
2 *Ibidem*, p. 29
3 *Ibidem*, p. 31. Mircea Grigorescu și Comarnescu fuseseră colegi de clasă în liceu.
4 PCJ, p. 31
5 *Ibidem*, p. 34
6 *Ibidem*, p. 35
7 *Ibidem*, p. 36

Mai târziu, la berăria Gambrinus, Comarnescu a criticat aprig conferința lui Polihroniade. A fost, la rândul lui, foarte criticat și de Eliade, și de Polihroniade, amândoi rănindu-l, făcându-l să sufere și să-și reconsidere activitatea în cadrul grupului Forum. La un moment dat, Eliade a spus: „Vedeți, când Comarnescu vorbește serios, nu-l mai ia nimeni în seamă“[1]. Polihroniade a interpretat aceste cuvinte ca o lovitură dată lui Comarnescu. Acest incident a fost reprezentativ pentru altul mai mare: Comarnescu nu a știut ce să creadă despre atitudinea lui Eliade față de el și s-a simțit inconfortabil în fața animozității constante a lui Polihroniade. A doua zi, la Tribunal, Polihroniade l-a atacat pe Comarnescu reproșându-i că nu era un prieten adevărat.[2]

A mai fost un conflict înaintea ultimei conferințe din seria Forum. Acesta a implicat o nouă publicație literară, *Azi*, care tocmai își lansa primul număr. Printre colaboratorii săi se aflau Comarnescu, Zaharia Stancu, Eliade și Sebastian. Comarnescu a sperat că primul număr va fi gata la începutul lui martie 1932 și a cerut ca acest lucru să fie anunțat la conferința Forum din 3 martie, ținută de Eliade.[3] Atât Polihroniade („din lipsă de generozitate și din spirit de gașcă“), cât și Haig Acterian s-au opus acestei cereri, dar Eliade nu s-a opus în principiu ideii de a anunța viitoarele evenimente publice.[4]

Eliade a ținut ultima conferință din ciclu, intitulată „Între Orient și Occident“. Această conferință a adus cei mai mulți bani din tot ciclul, 2 620 de lei. Recenzia conferinței lui Eliade, din *Calendarul*, îi rezumă ideile: „Europenii au libertatea instinctului personal, pentru asiatic, instinctele sunt suprimate, în mod natural, prin intermediul transcendenței colective“[5]. Ricketts atrage atenția că Eliade începuse

1 *Ibidem*
2 *Ibidem*
3 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 18–19. Titlul notei: „Activitățile pe care voiam să le anunț la ultima întâlnire Forum au fost respinse“.
4 PCJ, p. 37
5 „Conferința: Între Orient și Occident“, *Calendarul*, 6 martie 1932, citat în Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. I, p. 554

să dezvolte aceste idei cu patru ani mai înainte, într-un studiu intitulat „Superstiţii europene moderne", care nu a fost niciodată publicat.[1] Comarnescu a apreciat conferinţa ca plină de idei consistente, foarte ştiinţifică, de fapt cea mai ştiinţifică şi cea mai vastă contribuţie la conferinţele Forum, deşi nu a fost cea mai densă, nici cea mai clară.[2]

În cele din urmă, lui Comarnescu nu i s-a permis să anunţe apariţia *Azi*. După conferinţa lui Eliade, Comarnescu a încercat să vorbească atât cu Eliade, cât şi cu Sebastian despre eşecul Forum de a anunţa primul număr din *Azi*. Sebastian se grăbea să se pregătească pentru o călătorie la Brăila, iar Eliade era ocupat. Comarnescu s-a întâlnit imediat cu alţi intelectuali implicaţi în publicarea *Azi* şi au discutat despre refuzul iniţial al lui Polihroniade şi al celorlalţi şi despre motivele care i-au făcut să ezite în a difuza anunţul.[3] După acea discuţie, Comarnescu a vorbit cu Sandu Tudor despre publicaţia *Floarea de foc*. Aceste acţiuni arată apropierea timpurie, atât profesională, cât şi socială, a lui Comarnescu de Zaharia Stancu (editorul *Azi*) şi de Sandu Tudor, cei doi oameni care vor încerca ulterior să îl distrugă în scandalul *Credinţa*.

Complexitatea acestor relaţii de prietenie e de o importanţă crucială când analizăm nuanţele evoluţiei vieţii culturale şi intelectuale din România interbelică. Sfârşitul Forum şi apoi al Criterion sunt două exemple elocvente. Revin acum asupra rolului lui Jianu în această reţea a prieteniilor. Jianu şi soţia lui, Magda, s-au aflat adesea în compania lui Comarnescu, Eliade, Polihroniade şi a celorlalţi, independent de activităţile Forum. O clarificare se află în notiţa din jurnalul lui Comarnescu datată 21 februarie 1932, în care, discutând cu Letta Stark şi cu Vera Anderson, dezvăluie faptul că ei (Polihroniade, Eliade şi ceilalţi) îl neglijau pe Jianu, că „încet, încet, Mişu îl exclude pe Jianu dintre noi"[4]. Comarnescu îl consideră pe Eliade „o cocotă" în relaţiile de prietenie, în sensul că se comporta

1 *Ibidem*
2 PCJ, p. 38
3 *Ibidem*
4 *Ibidem*, p. 34

cu indiferență, preferând pe cei care îl preferau și nu știa cum să fie un prieten bun deoarece era prea egocentric.[1] Comarnescu le-a promis Lettei și Verei că îl va îmbărbăta pe Jianu.[2]

Activitățile Forum trebuiau să continue. Pe 9 aprilie 1932, Comarnescu s-a întâlnit cu Jianu pentru a discuta cum să coordoneze eforturile grupului în vederea editării unei publicații.[3] Grupul Forum a anunțat o nouă serie de 12 conferințe ce urmau să aibă loc în toamna lui 1932 (începând cu luna octombrie), sub titlul general „Curente", urmând ca lista completă de subiecte și de conferențiari să fie gata la jumătatea lunii iunie. Conferințele abordau orientări din politică, economie, roman, cinema, teatru, pictură, arte vizuale, științe, filosofie și religie. Eliade ar fi trebuit să vorbească despre James Joyce. Ciclul de conferințe nu a mai avut loc, iar ultimul anunț referitor la el a apărut pe 10 septembrie, cu un program ușor modificat. Dispariția Forum coincide cu apariția Criterion. Deși entități separate, Criterion a deturnat, a împrumutat sau a preluat multe idei din ceea ce trebuia să fie viitorul program al Forum. Seria inițială de conferințe Forum prevăzută pentru toamna lui 1932 se numea „Personalități ale timpului nostru", un subiect pe care Criterion l-a adoptat în seria sa „Idoli". Apoi, programul revizuit al Forum pentru „Curente" a fost deturnat de Criterion pentru ciclul său de simpozioane din 1933.[4]

Pe când se puneau la cale primele planuri pentru Criterion, sfârșitul Forum a avut drept cauză o ceartă între prieteni. Jianu și Paul Sterian se certaseră în cursul verii din cauza unor recenzii negative la o expoziție de pictură a Margaretei Sterian, soția lui Paul.[5] Ca să se

1 *Ibidem*, p. 34

2 Acest episod arată nestatornicia prieteniei. Jianu fusese ultimul care îl condusese pe Eliade la tren în 1928, când acesta plecase spre India, dar în 1932 era marginalizat de Eliade și de Polihroniade.

3 *Ibidem*, p. 45

4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 13

5 Căsătoria dintre Paul și Margareta Sterian a eșuat, de fapt, ca urmare a dorinței ambilor de a picta. Lui Paul îi plăcea să picteze, dar a renunțat deoarece, în cuvintele Margaretei, „ne copiam unul pe altul neintenționat". După ce

răzbune, Paul Sterian l-a insultat pe Jianu în plină stradă, ceea ce l-a determinat pe acesta din urmă să îl provoace la duel.[1] Sterian a refuzat, dar au continuat să poarte o polemică aprinsă în presă referitoare la legitimitatea acelui duel. Soția lui Jianu s-a îmbolnăvit și a fost internată în spital la începutul lui septembrie, iar Jianu și-a petrecut cea mai mare parte a acelei luni la căpătâiul ei. Când s-a reîntors în viața publică, la sfârșitul lui septembrie, a descoperit că Forum se dizolvase, iar locul îi fusese luat de Criterion. L-a acuzat pe Sterian că fusese instigatorul acelei mișcări. Drept urmare, Jianu a întrerupt imediat legăturile cu prietenii săi și, până în anul următor, nu a mai vorbit nici cu Eliade, nici cu ceilalți. Numele lui nu apare nici măcar ca participant în programul grupului Criterion pe 1932.[2]

Dar nu e cazul să credem că Jianu a fost complet ignorant cu privire la nașterea Criterion în vara lui 1932. În aceeași zi în care Comarnescu a menționat în jurnal o ședință Criterion, s-a întâlnit cu Jianu, care, „certându-se cu nebunul și caraghiosul Paul Sterian", se supărase și pe Comarnescu.[3] Puțin după aceea, Comarnescu a vrut să îl întâlnească din nou pe Jianu, dar acesta era încă supărat pe el, „deși pe nedrept", așa că a decis că nu va intra în casa lui Jianu până când Jianu nu îi va cere iertare.[4] Nu ni se spune de ce era Jianu supărat pe Comarnescu. Putem totuși să presupunem că Jianu era supărat din cauza discuțiilor despre Criterion, pe care se poate să le fi perceput ca o amenințare. Dar această relatare arată că Jianu nu putea pretinde că fusese complet în afara vieții publice și că nu știuse nimic despre nașterea Criterion. Criterion (între ai cărei membri inițiali s-au numărat Comarnescu, Floria Capsali, Eliade, Vulcănescu, Cioran, Noica,

a renunțat, Paul a închiriat o cameră unde picta în secret. Când ea a descoperit asta, s-au despărțit. Vezi MEAI, p. 226 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 245).

1 Duelurile erau ceva obișnuit în rândul elitei literare și politice din România înainte de Primul Război Mondial și în perioada interbelică. Provocările la duel au fost numeroase în timpul scandalului *Credința*. Vezi capitolul 6.

2 Ricketts, *Mircea Eliade. The Romanian Roots*, vol. 1, p. 555

3 PCJ, p. 49

4 *Ibidem*, p. 50

Tell, Ion Cantacuzino și Stahl)[1], a avut grijă să nu înlocuiască Forum. Iar la întâlnirea din 17 iunie 1932, posibilitatea de a face parte din ambele asociații a fost avută în vedere.[2] Comarnescu a intenționat să îl invite pe Jianu să facă parte din secția de filosofie.[3] Jianu a mărturisit ulterior că a refuzat să se alăture asociației până când nu le-au acceptat ca membre și pe Marietta Sadova și Nina Mareș.[4]

Această trecere melodramatică de la grupul Forum la Criterion pare curioasă dacă o privim din perspectiva amintirilor lui Jianu, 60 de ani mai târziu, când rememorează asociația cu plăcere și cu nostalgie și se identifică cu membrii Criterion.[5] Jianu a revenit la o atitudine mult mai pozitivă după ce s-a împăcat cu prietenii, iar Criterion și-a câștigat propria faimă.

Nașterea Asociației Criterion

Așa cum am arătat, ideea înființării Criterion a apărut în iarna anului 1932 în plină activitate a grupului Forum, printre alte conferințe și într-o atmosferă de prietenie și de camaraderie, cu discuții, întâlniri în cafenele, baruri, restaurante, în casele prietenilor, în mijlocul unei activități jurnalistice diverse. Printre hârtiile personale ale lui Comarnescu am găsit o notiță scrisă de mână ce pare să fie actul de naștere al conceptului Criterion:

> Să facem concurență (Cerc. Analelor Române, Symposium Scopul, o revistă). Sindicată și [să] nu fim espasați [sic!]. Șezători cu lecturi din poeții tineri.[6]

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 29
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 11–13. Minuta întâlnirii din 17 iunie 1932.
3 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 25
4 Ionel Jianu, *Ionel Jianu și opera lui*, p. 151
5 Jianu, „În exclusivitate: Amintiri despre Criterion", p. 1
6 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia, f. 2. Nu este datată, o listă de conferințe ținute de Comarnescu de la întoarcerea din America, probabil de la sfârșitul anului 1932.

Această notă corespunde relatării din jurnalul lui Comarnescu referitoare la începuturile Criterion. Scriind „în altă zi din aprilie 1932", Comarnescu povestește că grupul de prieteni și-ar fi dorit să înființeze o asociație colectivă, un sindicat al intelectualilor:

> Colegii și prietenii ar dori constituirea unui sindicat intelectual. Multă vreme mai pierd cu discuții pentru diferitele organizații de felul acesta. Discuții multe și sterile: Vulcănescu, Sterian, Dan Botta, Mac Constantinescu, Margareta Sterian, Floria Capsali. Vulcănescu, absurd, Sterian, subiectiv și arbitrar. Am discutat două ore ce titlu să dăm sindicatului – mai curând o asociație de filosofie, artă, litere – Daphne, Argonauții, Criterion etc. Văd cum se intronează iar un spirit de gașcă. În asemenea ocazii, sunt cel mai democrat (în sensul că doresc să fie o colaborare între toate forțele vii ale generațiilor mai tinere). Vreau selecție largă, libertate, generozitate, solidaritate.[1]

Comarnescu oferă o versiune mult mai precisă a evenimentelor decât aceea din memoriile lui Eliade. Versiunea idealizată a lui Eliade se axează mult mai mult pe atmosfera socială a vremii, dar îi atribuie tot lui Comarnescu meritul nașterii asociației:

> ... Deși cu toții eram entuziasmați de el, poate că proiectul nu s-ar fi împlinit peste câteva luni, chiar în toamna aceea, dacă Comarnescu nu și-ar fi luat însărcinarea să închirieze sala Fundației Carol I și să se ocupe de alcătuirea programelor, de tipărirea și de difuzarea afișelor. Ne-a cerut la fiecare câte o mie de lei ca să poată arvuni sala... Și, fără îndoială, nimeni nu-și putuse închipui extraordinarul răsunet pe care îl va avea întreprinderea noastră. Speram să aducem destul public ca să putem acoperi cheltuielile. Nu bănuiam, în nici un caz, că vom fi siliți să repetăm anumite simpozioane de câte două sau trei ori.[2]

1 PCJ, pp. 46–47. Însemnarea e făcută între 9 și 22 aprilie 1932.
2 MEAI, pp. 228–229 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 247)

Pentru atmosfera de la începutul Criterion, iată încântător de elegantul bilet datat simplu „Duminică la prânz", pe care Vulcănescu i-l adresează „Domnului Titel Comarnescu, filosof, animator, avocat și cel mai adesea secretar general":

> Dragă Titel Comarnescu,
>
> Sunt la Floria, unde o parte din „Criterion" joacă volley-ball de azi dimineață.
>
> Dacă vrei, vino și tu [Str. Nerva Traian 43]; dacă nu, atunci fii bun, treci alături la Mama și cere la telefon 3-36/06, casa sculptorului Mac Constantinescu, și spune-mi să vin. Nu e departe. Cu drag. E aici și Eliade.
>
> Mircea Vulcănescu[1]

În discuțiile anterioare despre Criterion s-a acordat prea puțină atenție modului de funcționare a organizației. Asociația Criterion a avut un sistem sofisticat în materie de organizare financiară și logistică. Arhiva lui Comarnescu e plină de chitanțe pentru plata publicității în ziare, închirierea spațiilor pentru conferințe, plata transportului (există și o chitanță pentru plata transportului lui Rădulescu-Motru de la și la Ploiești) și închirierea echipamentelor pentru conferințe. Comarnescu ținea o evidență detaliată a acestor cheltuieli și a celor care își plăteau taxele de membri. E important să cunoaștem această organizare elaborată a Criterion deoarece ea demonstrează că grupul cultural nu s-a format, în mod sigur, la întâmplare, ci a fost planificat cu grijă, până la ultimul detaliu. Chiar și membrii au fost aleși deliberat, căci Comarnescu a redactat mai multe liste de nume, dintre care pe unele le-a tăiat, adăugând altele. Această meticulozitate în organizarea activității e un factor important de reținut când analizăm rapiditatea și spontaneitatea cu care și-a încetat activitatea și cât de mult au fost implicați în scandal unii dintre membrii săi. Nu a falimentat ca urmare a vreunei greșeli de

1 AMNLR, Petru Comarnescu, Corespondență, Scrisoare de la Mircea Vulcănescu, 25.182/1–2

organizare, care a fost intactă, robustă și foarte transparentă. Alături de alte preocupări organizatorice, Comarnescu a păstrat cu grijă și tăieturi din ziare referitoare la Criterion (publicitate, recenzii etc.)

Înaintea primei întruniri oficiale a Criterion, din 1 iulie 1932, au mai avut loc întâlniri informale. Una dintre ele s-a desfășurat pe 21 aprilie 1932, între inițiatorii Criterion, pentru a stabili obiectivele asociației. S-a discutat despre structura organizației, funcții, aspecte financiare, lista de membri, numirea lui Comarnescu secretar general și a Floriei Capsali administrator general.[1] Următoarea mențiune despre Criterion din jurnalul lui Comarnescu este din 25 mai 1932: „Joi seara la Criterion, noua noastră asociație de arte, litere și filosofie"[2]. Următoarea referire la Criterion din jurnal este: „Marți, 31 mai, am pregătit ședința secției de filosofie a Criterion, la care au participat Vulcănescu, Al. Vianu, Codin Mironescu, C. Floru, Mircea Grigorescu, R. Hillard și alții"[3].

Taxa de membru era de 50 de lei pe lună.[4] Membrii Criterion erau împărțiți pe secțiuni, în funcție de specializările lor. La 10 iulie 1932 existau următoarele secțiuni: Plastică (arte vizuale), Teatru, Literatură, Muzică, Critică, Filosofie, Socială (științe sociale) și Economie.[5] Invitația de a deveni membru era adresată în numele unei secțiuni. Fiecare dintre secțiuni avea un anume grad de autonomie și propriul secretar. Spre exemplu, Vulcănescu era secretarul secțiunii filosofie, iar Tell, secretarul celei de științe sociale.[6] Criterion a fost un grup în care fiecare membru/membră contribuia cu experiența sa. Inițial lista membrilor a fost așa cum o reproducem mai jos, dar toate secțiunile s-au lărgit în timp, pe măsură ce au fost evaluați și invitați noi și noi candidați.[7] Din secțiunea de critică făceau parte, printre

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 47–49
2 PCJ, p. 49
3 *Ibidem*, p. 50
4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 23
5 *Ibidem*, XVIII Varia 16, ff. 35–36
6 *Ibidem*, XV Varia 20, f. 29
7 Pentru eficiență, includ în listele de membri doar acele nume care sunt relevante pentru analiza de față. Au existat însă mult mai mulți membri, mai

alții, Ion Cantacuzino, Șerban Cioculescu, I.M. Sadoveanu și George Călinescu. Secțiunea filosofie îi includea pe Comarnescu, Mircea Vulcănescu, doamna Vulcănescu, Eliade, Blaga, Cioran, Noica, Traian Herseni, Alice Voinescu, M. Avramescu și Golopenția. Din secțiunea de științe sociale făceau parte Tell, R. Hillard, Alexandru Vianu, M. Polihroniade, M. Ralea și H.H. Stahl, alături de alții.[1] Candidați pentru secțiunea artistică, cei care urmau să fie acceptați, au fost Haig Acterian, Sadova, Emil Botta și Victor Ion Voijen pentru teatru,[2] Letta Stark și Vera Andersen pentru arhitectură,[3] la literatură a fost invitat Cicerone Theodorescu, la sculptură, Nina Arbore și Olga Greceanu,[4] iar la critică, Ionesco, Șuluțiu, Felix Aderca, Arșavir Acterian și Alexandru Sahia.[5] Când Arșavir Acterian a fost invitat să adere, a fost șocat și s-a întrebat de ce fusese ales, îndoindu-se de propriile-i abilități intelectuale. Pe 25 noiembrie 1932, Arșavir a scris:

> Aflu că am fost selectat la Criterion odată cu Eugen. În ce mă privește e cazul să mă întreb: de ce? Pentru ce? Amabilitate? Sunt, firește, flatat. Caut să-mi imaginez ce s-a întâmplat la Criterion în timpul alegerii. Ce-or fi gândit despre mine cei care nu auziseră de numele meu, de existența mea.[6]

Pentru Acterian, ca pentru mulți alții, a face parte din Criterion a fost flatant și a reprezentat o invitație de a participa la schimbarea socială. Totuși, a fi selectat să devii membru Criterion nu a fost perceput în mod necesar ca o onoare. Au existat și frustrări, chiar de timpuriu, iar exemplele doamnei Mille, al lui G. Gussi și al Dinei

---

puțin notorii cultural și rămași anonimi în istorie. Includerea tuturor numelor aici ar fi lărgit prea mult discuția și ar fi creat confuzie.

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 29

2 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, fără număr, o jumătate de coală de hârtie plasată între fila 23 și fila 24

3 *Ibidem*, f. 24

4 *Ibidem*, f. 27 și f. 28

5 *Ibidem*, f. 26

6 Arșavir Acterian, *Jurnal 1929–1945/1958–1990*, p. 119 (ed. rom.: Cartea Românească, 1992, pp. 104–105)

Cocea sunt ilustrative. Ei au părăsit asociaţia din motive profesionale, Criterion nepărându-le atât de serioasă pe cât crezuseră iniţial. I-au predat lui Comarnescu demisiile lor, amintind motivele: „Maxy, Sterian şi H. Daniel sunt imposibili, parcă venind acolo să facă şicane şi glume"[1].

Calitatea de membru a fost luată în serios şi, pe lângă excelenţa profesională, o preocupare majoră a asociaţiei a fost de a păstra diversitatea de opinii şi de abordări. Acest scop este menţionat expres într-o notă privitoare la componenţa secţiunii filosofie:

> Scopurile asociaţiei fiind manifestările estetice şi filosofice, găsesc că tendinţele de regionalism imprimate de unii membri ai Asociaţiei nu pot fi decât în dezavantajul spiritului universalist şi esenţialist care de bună seamă subzistă în natura manifestaţiilor către care năzuim. Fără a uita că suntem români, cred că nu românizarea este scopul acestei asociaţiuni, ci spiritualizarea, ştiinţificizarea şi înnobilarea estetică. Şi în această privinţă se revine asupra unor lucruri admise, de pildă eterogenitatea credinţelor membrilor.[2]

Aşadar, grija de a reprezenta o platformă universală, atotcuprinzătoare, pentru toate punctele de vedere a fost asigurată de felul în care a fost concepută Criterion şi de diversitatea membrilor, o diversitate care s-a reflectat în structura evenimentelor organizate. În acest sens, au urmat aceeaşi filosofie care a stat la baza grupului Forum, aşa cum o formula Polihroniade, prin asigurarea unui front unit al diferitelor perspective, experienţe şi abordări.[3]

Este de asemenea util să analizăm primele dintre ideile explorate la întâlnirile Criterion, să evaluăm programul foarte vast şi ambiţios al asociaţiei. Comarnescu şi-a notat câteva idei de subiecte pentru conferinţe. E vorba de o listă scurtă de teme, relevante atât pentru activitatea Criterion, cât şi pentru curentele vremii, modernismul

1 PCJ, p. 52
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 45–46
3 Mihail Polihroniade, „Forum", în *Calendarul*, 22 februarie 1932

din Europa și tradiționalismul din România: nudism, „gandhism", specific românesc, femei în lumea modernă, homosexualitate, arta modernă, problema Europei, absolutism *versus* relativism și tineret.[1] O însemnare revelatoare se găsește într-una din notele manuscrise ale lui Comarnescu. Într-o altă listă de idei și de teme importante (de această dată, „noi puncte de vedere asupra lumii fizice naturale" [anii Eddington]), el include pansexualismul în lumea modernă (ulterior a tăiat această idee), psihanaliza, neoclasicismul ca stil de viață și în artă, moralizarea politicii, coerciția nonviolentă (M. Eliade), Gide (M. Sebastian), ortodoxismul și, în sfârșit, „tehnic, ce internaționalizează lucrurile [se îndreaptă spre, duce la] o formă de internaționalism"[2]. Comarnescu a arătat că diferitele subiecte explorate de Criterion ar trebui să ducă ele însele către o formulă a internaționalismului.

Modul de lucru al grupului a fost unul democratic și au ales subiectele și vorbitorii prin discuții deschise și printr-un sistem de vot. Minutele ședinței plenare a Criterion din 17 iunie arată cum s-au stabilit planurile pentru toamna anului 1932 și cât de extinse se intenționa să fie. Se prevedea că va exista o serie de zece conferințe cu ilustrații, proiecții și aplicații artistice, purtând titlul „Prezentări ale culturii românești actuale". Un al doilea grupaj de manifestări urmau a fi simpozioanele (cu „dezbateri") despre „Idoli" („personalități ale epocii"), români și străini. De asemenea, intenționau să organizeze și evenimente în cadrul fiecărei secțiuni, o serie de dezbateri publice și un ciclu despre profesiuni. La aceeași ședință plenară s-a discutat și despre activitatea membrilor. Cu privire la cei care erau încă membri Forum, conform deciziei, cele două asociații urmau să activeze complet independent, fără nici o obligație pentru membrii Criterion de a-și modifica programul propriu. Întrunirea a confirmat principiul constitutiv al Criterion, libertatea de acțiune în afara asociațiilor existente.[3]

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 1

2 *Ibidem*, f. 2.

3 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, #11–13. Proces-verbal al ședinței de planificare din 17 iunie 1932.

O săptămână mai târziu, într-o altă ședință, s-au discutat chestiuni administrative și activitatea asociației până la acea dată. Programul ședinței s-a desfășurat după cum urmează. Mai întâi, în partea administrativă, s-a prezentat minuta întâlnirii precedente, citită de secretarul general. Apoi acesta a prezentat un raport despre activitatea secțiunilor și a secretarilor lor în săptămâna care trecuse de la precedenta ședință de marți. S-au discutat și s-au votat (pentru ratificare) deciziile luate de secțiuni, s-au pus întrebări și s-a discutat despre cele două cicluri de manifestări și despre problemele statutare ale asociației. A treia parte a cuprins propuneri, interpretări și vot. Subiectul a inclus propunerea unor noi membri și invitarea membrilor Criterion, vechi și noi, să participe la viitoarea ședință plenară.[1]

Întâlnirile oficiale se țineau în studioul de dans al Floriei Capsali, pe strada Brezoianu, între Parcul Cișmigiu și Palatul Regal, în centrul Bucureștiului, la mai puțin de zece minute de mers pe jos de la Fundațiile Regale. Acea locație a devenit adevăratul birou de lucru și sediul asociației, figurând pe antetul corespondenței Criterion. Pe o invitație adresată viitorilor membri (care este și o bună descriere a filosofiei inițiale a asociației) se putea citi:

> Stimate Domn,
> Asociația de arte, filosofie, litere „Criterion" în ședința ei plenară din 1 Iulie 1932 v-a ales membru al ei, rugându-vă să comunicați prin scris la sediul ei din Str. Brezoianu 51 (Studioul Floria Capsali) dacă înțelegeți să participați la activitatea ei, care va începe din această toamnă cu o serie de manifestări publice și private, de conferințe, concerte, simpozium-uri, spectacole de artă, expoziții de pictură, sculptură și desen, editări de cărți și reviste, etc.
>
> Informații despre scopul și criteriile constitutive ale acestei asociații care năzuiește, pe de o parte, să organizeze manifestări în comun a[le] tinerilor intelectuali și artiști români, iar pe de alta să îndrumeze publicul nostru spre o spiritualitate autentică în toate

1 *Ibidem*, #10. Ordinea de zi a ședinței din 24 iunie 1932.

domeniile culturii, puteţi găsi la secretarul general al asociaţiei, precum şi la membrii ei, care se întrunesc Vinerile seara de la 9 jumate la Studioul Floria Capsali.

Tot împreună cu secretarul general puteţi aranja manifestările la care doriţi a lua parte.

Primiţi asigurarea deosebitei noastre consideraţiuni

SECRETAR GENERAL
Petru Comarnescu (semnătură)[1]

Pentru a da un exemplu de ce se discuta într-una dintre şedinţele de la început, voi analiza cazul secţiunii de plastică şi arhitectură. O invitaţie la şedinţa de sâmbătă, 16 iulie, ora 21.30, trimisă domnului Schonberg, pe Bulevardul Ferdinand, 24, informează că se vor discuta următoarele subiecte: 1) ce cuprinde secţiunea de arhitectură, 2) cum va funcţiona secţiunea, 3) alegerea a două conferinţe ce vor fi prezentate în seria „Cultura română contemporană" ce va fi organizată de asociaţie în toamnă, 4) chestiuni profesionale, expoziţii, schimburi internaţionale de expoziţii şi aşa mai departe.[2] Pe 19 iulie, Comarnescu aprecia că Criterion merge mult mai bine, iar Maxy se oferea să îşi prezinte creaţia în toamnă.[3]

După ce a pregătit activitatea de toamnă a Criterion, Comarnescu a plecat, pe 23 iulie 1932, la Geneva, unde a participat la şcoala de vară a Grupurilor Universitare Academice pentru Liga Naţiunilor. Miracolul Criterion avea să atingă apogeul la întoarcerea lui Comarnescu în Bucureşti.

---

1 AMNLR, Petru Comarnescu, Corespondenţă, invitaţie la şedinţa Criterion, 10/III/447, 20, 790
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 31–32
3 PCJ, 53

Capitolul 4

Activitatea Asociației Criterion în 1932: Simpozioanele „Idoli", Politică, Cultură

Însuși numele ales pentru asociație, „Criterion", arată care era obiectivul principal al acestui model cultural.[1] În engleză „criterion" se referă la un standard pe baza căruia se elaborează o judecată sau o trăsătură caracteristică.[2] Dacă luăm în considerare și semnificația echivalentului franțuzesc, ajungem la o explicație și mai complexă. Franțuzescul *critère* înseamnă „test" sau „critică". Rădăcina grecească e *krinein*, care înseamnă a-ți forma o judecată critică.[3] Este exact ceea ce Asociația Criterion a intenționat să facă în spațiul cultural al României interbelice: să testeze prin prezentare obiectivă, să analizeze critic o paletă de noi idei politice, economice, din muzică, artă, cultură, filosofie, arhitectură, literatură și altele, din România și din afara ei. Ceea ce urmează este o listă, un program al evenimentelor Criterion. Unele date au fost greu de

1 „Criterion" nu este un cuvânt românesc. Cuvântul românesc este „criteriu". Asociația a ales versiunea englezească cu o intenție cosmopolită, arătându-și simbolic intenția de a trece dincolo de limba română, în efortul său de a implica idei globale și de a lansa proiecte de proporții „culturale majore".

2 Nu am găsit nici o mențiune explicită despre influența limbii engleze în alegerea numelui, dar criterioniștii trebuie să fi fost la curent cu revista editată de T.S. Eliot, *The Criterion* (1922–1939).

3 Mihai, *Europenism și dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion*, p. 131

verificat, prin încrucișare cu arhiva personală a lui Comarnescu, cu presa, cu relatări memorialistice și cu surse secundare, care dau adesea date diferite.[1] Această perioadă înseamnă și începutul convertirii politice a criterioniștilor la dreapta. Momentul și modul în care începe această convertire sunt situate în contextul și în timpul desfășurării activității grupului Criterion.

Cruciada culturală a Criterion

Asociația Criterion a avut mai mult decât o funcție culturală și un scop intelectual. Prin abordarea alternativă a educației publicului bucureștean (în special studenți), criterioniștii au nutrit o speranță ambițioasă că descoperirile lor ar fi putut impulsiona o schimbare culturală, economică, politică și socială semnificativă. Deși fondată, organizată și condusă de români, Criterion nu a fost doar o manifestare strict „românească". Cosmopolitismul grupului (alături de ideile internaționale pe care le explora) a fost unul dintre motivele pentru care erau bănuiți că pledau pentru o agendă politică subversivă față de interesele statului român. Într-o notă de planificare timpurie, Comarnescu a scris că grupul lor țintă erau membrii și participanții la conferințele Forum, la *Salonul Independenților*,[2] comuniștii și „oamenii tineri". E interesant că își doreau de la început să atragă comuniști. Creația culturală a Criterion a fost îndreptată spre cei educați, spre elite, dar nu s-a limitat la acestea. Influența lor avea să se întindă în scurt timp dincolo de granițele socio-economice. Pentru lipsa de claritate a misiunii lor și pentru

1 Multe date au fost luate din BAR Ach. 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 12, o foarte utilă listă de conferințe la care Comarnescu a participat personal după întoarcerea din America. Liste utile din surse secundare sunt în Mihai, *Europenism și dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion*, pp. 81–86, și Mezdrea, *Nae Ionescu, Biografia*, vol. 3, p. 390. Toate referințele din Mezdrea în acest capitol sunt din acest volum, aceeași pagină.

2 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20 , f. 27 #3. Un club de întruniri, cel mai probabil echivalentul românesc al „Salon des Indépendants".

aparentul abandon al valorilor și producției culturale autentic românești, Nichifor Crainic i-a acuzat de „cosmopolitism confuz"[1].

Din punct de vedere tematic, începuturile Asociației Criterion au fost foarte influențate de ideile vehiculate în cadrul grupului Forum. O scurtă prezentare a unora dintre ideile inițiale de subiecte propuse pentru Forum (în timpul primelor ședințe ale acestuia) demonstrează persistența unor probleme majore care îi obsedau pe criterioniști. Parcurgând însemnările timpurii aflate în arhiva personală a lui Comarnescu, rezultă că principala preocupare a membrilor Criterion era aceea de a explora curentele culturale și intelectuale ale actualității: cele mai actuale și mai influente subiecte și personalități din România și din afara ei. Cu toții erau preocupați de subiecte generale: noi abordări ale vieții, modernizarea, democrația și tipurile alternative de guvernare, individ *versus* comunitate, spiritualitate, etică și moralitate. Putem afla multe din planurile și din intențiile lor de început spicuind din ceea ce și-au dorit să realizeze, care erau preocupările intelectuale ce le-au determinat direcțiile de cercetare.

Planurile preliminare pentru următorul ciclu Forum au inclus personalități care nu au intrat în programul final al ciclului „Idoli" de la Criterion, în 1932. Trecerea lor în revistă este importantă, căci ilustrează diversitatea personalităților avute în vedere și natura subiectelor ce urmau a fi discutate. O listă cu propuneri de „personalități ale timpurilor noastre" i-a inclus pe Einstein, Picasso, Stravinski, Woodrow Wilson, Gordon Craig, Maritain, Briand, Cocteau, Bernard Shaw, Joyce, Fritz von Unruh, Alfred Döblin, Thomas Mann, Rainer Maria Rilke și Max Scheler. Acest ciclu despre personalitățile vremii trebuia să se desfășoare în cadrul unui program intitulat „Idealismul timpului nostru". Pe o listă alternativă au fost incluși Bertrand Russell, Henry Ford și Rabindranath Tagore. Pe o altă listă apare revoluționarul chinez

1 Nichifor Crainic, „Forța trecutului", în *Calendarul*, 2 noiembrie 1932

Sun Iat-sen.[1] Titulescu, Pirandello şi Lindbergh,[2], alături de Nicolae Iorga şi de Tudor Arghezi au fost de asemenea considerați personalități ale timpului.[3]

Într-un alt plan provizoriu pentru ciclul Forum „Idei ale timpului nostru“, subiectele de conferințe propuse au fost „O guvernare globală“, „Neoclasicismul în artă“, „O nouă etică“, „Noua cale religioasă“, „Umanismul“, „Ideea democratică (Aristocrația maselor)“, „Constrângerea non-violentă“, „Controlul naşterilor“ şi „Anonimul şi colectivul (ideea de erou nerecunoscut)“. Acest plan arată că Tânăra Generație nu era interesată doar de alternativele extremiste (comunism, fascism), ci şi de critica democrației însăşi. Constrângerea non-violentă era inspirată de mişcarea indiană pentru emancipare şi independență şi ilustrează căutarea unui drum alternativ către schimbarea politică (opus violenței cu care erau familiarizați în Europa de după Marele Război). Tema „Controlul naşterilor“ ilustra progresul ştiinței, o abordare tot mai liberală a sexului şi emanciparea femeilor. Astfel de progrese ştiințifice au deschis şi drumul către experimente eugenice şi posibilitatea de a controla ştiințific viitorul rasei umane.

Într-o notă de pe spatele invitației Societății Prietenii Statelor Unite la conferința susținută de I.G. Duca de vineri, 29 ianuarie 1932, despre „Începutul tinereții în America şi Europa“, Comarnescu a scris: „A trăi înaintea marii revoluții este o funcție socială: Instituția şi individul“[4]. Se investigau patru concepte: 1) Individul autentic; 2) Familia; 3) Moralitatea şi 4) Procesul ştiințific.[5] Într-o însemnare ulterioară, în care îl descria pe Nae Ionescu drept „un poseur afectat“, Comarnescu şi-a notat următoarele idei: „Maşina distruge ideea

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, ff. 5–7

2 *Ibidem*, f. 26. BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 10–13. „Proces-verbal al şedinței plenare din 17 iunie 1932 Asociația Criterion“.

3 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 10–13. „Proces-verbal al şedinței plenare din 17 iunie 1932 Asociația Criterion“.

4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 5

5 *Ibidem*

de proprietate"; „Războiul a dus la destrămarea familiei" și „Orașul american nu îl încurajează pe individ să trăiască".[1] Referitor la revoluție și la abordările variate ale individului și colectivității în diferite țări, Comarnescu a subliniat diferențele dintre Rusia și Franța. Sub titlul „Individul a murit", el sugerează că Revoluția Rusă a fost colectivistă, în vreme ce Revoluția Franceză a fost individualistă. În cursul Revoluției Ruse, Troțki a pledat pentru individ, iar Stalin a reprezentat triumful colectivismului. Despre Franța notează: „scoaterea [Franței] din istorie, Franța face politica individului"[2].

Preocuparea pentru libertatea individului, sacrificată de intervenționismul de stat, se reflectă și în jurnalul lui Octav Șuluțiu, cu o lună înainte de începerea manifestărilor publice ale Criterion:

> Statul e un monstru abstract, deci cu care nici măcar nu se poate lupta cineva. Atât de încurcată e rețeaua de legi și regulamente, încât capeți convingerea că e făcută pentru a împiedica libertatea individului și a-l preda legat în brațele statului.[3]

Pentru criterioniști, revoluția a fost o preocupare majoră și sensul către care se îndrepta România. Eliade a descris epoca drept „pre-revoluționară"[4], iar Polihroniade a vorbit despre valul de mișcări naționaliste ca despre integrarea Tinerei Generații „în ritmul mondial"[5]. Reacționau și erau atenți la ce se întâmpla după Primul Război Mondial, care, potrivit lui Comarnescu, dizolvase individualismul.[6] El a notat și că eroismul dispăruse din cauza modernității.[7]

---

1 *Ibidem*, f. 6
2 *Ibidem*, f. 13
3 Șuluțiu, *Jurnal*, p. 238. 21 septembrie 1932.
4 Mircea Eliade, „Epoca pre-revoluționară", *Cuvântul*, 4 octombrie 1933
5 Mihail Polihroniade, „Generația tânără și ritmul mondial", în *Azi*, 1, 1933. Citat în Florin Țurcanu, *Le prisonnier de l'histoire*, p. 186 (ed. rom.: Humanitas, 2003, p. 245).
6 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 9, verso
7 *Ibidem*, f. 8

De la începutul activității sale, Criterion a avut o semnificație uriașă pentru membrii săi și pentru publicul educat din București. Într-un foileton promoțional din *Cuvântul*, Eliade a explicat de ce asociația era o mare realizare pentru Tânăra Generație. Importanța consta în faptul că își coordonau eforturile, colaborau și își împărtășeau experiențele pentru dezvoltarea și geneza culturii române. Mai înainte, membrii Tinerei Generații fuseseră interesați doar de contribuții individuale. Potrivit lui Eliade, „marea tentație pentru fiecare tânăr este să vrea să creeze ceva". Fie ele și strălucite sau importante, rezultatele unor astfel de eforturi independente și necoordonate au fost „sporadice, izolate și fără continuitate"[1]. Unirea și lucrul împreună în Asociația Criterion dovedeau dorința Tinerei Generații de „a-și uni eforturile" pentru „crearea unei *culturi*".[2] Eliade consideră că acest fapt era, în sine, o mare realizare, indiferent ce răspuns ar fi primit Criterion din partea publicului.

Criterion a primit reacții dinamice și a atras cu succes audiență de la toate nivelurile societății, deși se adresa inițial unui public academic. Răspunsul public față de Criterion a fost cu mult mai mare decât ar fi putut să anticipeze cineva, iar unele simpozioane au trebuit reluate de mai multe ori. Un recenzent din *Facla* a lăudat inițiativa asociației culturale: faptul că subiecte contemporane importante au fost puse pe tapet și discutate în simpozioane, precum și faptul că toate segmentele societății au fost reprezentate în audiență. Amestecul claselor sociale însemna că „simplii muncitori" stăteau alături de profesori universitari.[3] Recenzentul a notat: „Ceea ce nu au făcut o duzină de asociații culturale și institute guvernamentale, după ce au înghițit milioane de lei ca subvenții, s-a realizat de către un grup care nu e predispus în mod special către speculații filosofice și discuții academice"[4].

---

1 Mircea Eliade, „Tinerii la lucru", în *Cuvântul*, 14 octombrie 1932. Citat în Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. I, p. 555.

2 Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. I, p. 555

3 *Ibidem*, p. 559

4 Sandu Eliad, „O experiență", în *Facla*, 30 octombrie 1932. Citat în Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. I, p. 559.

Acest răspuns pozitiv la activitatea Criterion se deduce şi din faptul că înseşi cuvintele „Criterion“ şi „simpozion“ au intrat în uzul curent.[1] Dan Botta, membru Criterion, era foarte preocupat de efectul simpozioanelor asupra publicului şi de responsabilitatea asociaţiei în faţa auditoriului. El se manifesta nu atât în timpul simpozioanelor, cât după, când criterioniştii se retrăgeau la Café Corso şi îşi continuau până târziu dezbaterile începute la Fundaţiile Regale. Potrivit lui Eliade,

> Pentru el [Botta], aceasta însemna în primul rând datoria de a ridica publicul nu până la noi, ci dincolo de noi, până la *idealurile* noastre. Dan Botta credea că Criterion poate efectua, în minţile celor mai inteligenţi dintre ascultători, o operaţie de *anamnesis* platoniciană. Asistând la simpozioanele noastre, unde erau prezentate şi dezbătute atâtea puncte de vedere, publicul asista de fapt la un nou tip de dialog socratic. Scopul pe care îl urmăream nu era numai informaţia, ci în primul rând „trezirea“ auditorilor, confruntarea lor cu ideile şi, în cele din urmă, modificarea modului lor de a fi în lume.[2]

Ceea ce Eliade a numit „spiritul Criterion“ al dialogului s-a reflectat atât în simpozioane, cât şi în sfera socială. Dezbaterile începute la Fundaţiile Regale continuau la etajul al doilea al cafenelei Corso până târziu după miezul nopţii.[3]

Criterion a fost special structurată pentru a găzdui dezbateri cu durată fixă, democratice şi dinamice. Formatul unui simpozion Criterion presupunea 5–6 vorbitori (membri ai Asociaţiei Criterion) reprezentând ambele părţi ale dezbaterii, prezidată şi moderată de o figură seniorială cu autoritate, „o distinsă personalitate“. Comarnescu a explicat astfel decizia de a invita un vorbitor mai în vârstă şi consacrat: „Ca să nu se spună că noi, tinerii, vrem să rupem cu bătrânii, am luat măsura ca fiecare simpozion să

1 PCJ, p. 79
2 MEAI, p. 237 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 256)
3 *Ibidem*, p. 236

fie prezidat de către o personalitate din generațiile mai vârstnice"[1]. Printre aceștia s-au aflat Rădulescu-Motru, Simion Mehedinți, Gusti, Tudor Vianu, Mihail Ralea și Ion Petrovici.[2] Publicul avea ocazia să pună întrebări vorbitorilor la sfârșitul dezbaterii. Eliade a afirmat că abordarea Criterion se dorea „obiectivă": *audiatur et altera pars.*[3] Arșavir Acterian a descris-o folosind două sintagme latinești: *concordia discors* și *discordia concors*. Criterioniștii au oscilat „între viziuni contradictorii, cu dorința de a ilumina cosmosul spiritual prin împăcarea contradicțiilor"[4]. Scopul lor a fost ca, prin dialog, să poată inspira descoperirea.

Criterion a organizat cu succes două cicluri de evenimente publice, în toamna lui 1932: un ciclu de simpozioane cu tema „Idoli contemporani" și un ciclu de prelegeri pe tema „Cultura română contemporană". Desfășurate în paralel, ambele i-au adus o solidă reputație și recunoașterea publică. Într-un plan preliminar al primului ciclu, „Idoli", lista participanților i-a inclus pe Haig Acterian, Dan Botta, A. Broșteanu, I. Brucăr, A. Calistrat, I. Cantacuzino, Șerban Cioculescu, Comarnescu, dr. Dimolescu, Eliade, C. Enescu, C. Floru, Mircea Grigorescu, R. Hillard, Apriliana Medianu, C. Mironescu, Polihroniade, Sadova, Sebastian, Stahl, Zaharia Stancu, Sabba Ștefănescu Sr., Paul Sterian, Tell, Sandu Tudor, Sorana Țopa, Al. Vianu, P. Viforeanu și Vulcănescu.[5]

Un ciclu pe care Criterion îl proiectase inițial a fost dedicat „profesiilor". Profesiile ce ar fi trebuit analizate erau (cu vorbitorii respectivi între paranteze): avocatul (Istrate Micescu, Hillard, Manolescu), magistratul judecător (Andrei Rădulescu, Tell); politicianul (dr. Lupu, Polihroniade, Hillard); romancierul (Cezar Petrescu, Ionel Sadoveanu); omul de știință (F. Marinescu); poetul (Arghezi, Botta); regizorul (Sorez, Sose, Acterian); muzicianul;

1 PCJ, p. 73
2 Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion", p. 1
3 MEAI, p. 235
4 Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion", p. 1
5 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 63

diplomatul (Titulescu); filosoful (Rădulescu-Motru, Petrovici, Noica).[1] În plus, au existat planuri pentru organizarea unor „discuţii populare" pe următoarele teme: 1) „Constituţionalism sau dictatură?"; 2) „Orient sau Occident?"; 3) „Partid sau corporaţii?"[2]

Spre deosebire de dezbaterile constructive, bine organizate din cadrul simpozioanelor, întâlnirile mai puţin formale de la Corso, de la Capşa şi din casele criterioniştilor se transformau în dispute ocazionale, neîngrădite de reguli. Arşavir Acterian surprinde în jurnalul lui un astfel de episod când, după o întrunire a secţiunii de filosofie la Corso, prezidată de Rădulescu-Motru, o parte din membri s-au retras acasă la Eliade. Discuţia care a urmat a fost plină de „furie" şi „ură", „un schimb de sincerităţi crude, brutale", în care au fost implicaţi mai ales Sorana Ţopa, Comarnescu şi Cioran, dar care a cuprins în cele din urmă întregul grup (Brucăr, Vulcănescu, Noica, Ionesco, Costică Fântâneru) şi s-a terminat la ora patru dimineaţa.[3] Astfel de neînţelegeri trecătoare arată linia subţire dintre prietenie şi inamiciţie, dintre colaboratori şi competitori.

Îngrijorată că România era o cultură minoră, Tânăra Generaţie a privit Asociaţia Criterion ca un efort de a-şi depăşi complexul de inferioritate. În cuvintele lui Eliade:

> Ne spuneam că într-o cultură majoră toate curentele de gândire pot fi prezentate. Ne simţeam destul de tari ca să nu ne mai fie frică de confruntări cu ideologii şi sisteme potrivnice credinţelor noastre. Simţeam, de asemenea, că nu vom putea depăşi provincialismul cultural decât anulând complexele de inferioritate şi mecanismele infantile de apărare inerente oricărei culturi minore.[4]

Criterioniştii s-au văzut, în mod cert, ca fiind în relaţie şi pe poziţii de egalitate cu omologii lor din străinătate. Spre exemplu,

1 *Ibidem*, f. 36, „Vocaţia"
2 *Ibidem*, verso
3 Acterian, *Jurnal 1939–1945/1958–1990*, pp. 123–124
4 MEAI, p. 235 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 255)

când Octav Șuluțiu a fost admis membru, pe 2 iulie 1933, el descrie astfel episodul în jurnalul său:

> Onorurile le-a făcut Petru Comarnescu care a prezentat pe Paul Zarifopol... *notre Voltaire* (!)... pe Dan Botta... *notre petit Valéry!*... iar pe M. Sebastian și pe mine... reprezentanții Franței.[1]

Dacă România era sau nu o colonie culturală a Franței a fost un subiect de aprigi dezbateri în spațiul românesc interbelic. Ziarul *Vremea* a realizat o anchetă printre personalități din toate generațiile, de toate religiile și convingerile politice (incluzându-i pe Crainic, Blaga, Eugen Lovinescu, Polihroniade și Haig Acterian, printre mulți alții) a cărei întrebare era chiar aceasta: „Suntem sau nu suntem o colonie a culturii franceze?"[2]

Decizia de a lansa o discuție despre „Idoli" ai prezentului, un grup divers (judecând după orientările politice și profesionale, limbă și geografie) de personaje influente, e remarcabilă și prin faptul că nici măcar unul dintre acești „idoli" nu provenea din România (Lenin, Freud, Chaplin, Bergson, Gide, Mussolini, Krishnamurti, Gandhi, Greta Garbo, Valéry, Proust). Această listă reprezintă întreg spectrul politic. Pe o listă inițială au figurat Nicolae Iorga (tip reprezentativ de renascentist și cosmopolit) și poetul Tudor Arghezi, dar numele lor nu s-au mai regăsit în programul final.[3] Într-un mediu în care acțiunea individuală *versus* cea colectivă făcea obiectul unor dezbateri aprinse, e semnificativ că criterioniștii au analizat aceste personalități, atât ca indivizi (luând în considerare biografiile și personalitățile lor), cât și din perspectiva impactului și importanței națiunilor lor în istorie.

Criterioniștii au împărtășit aceeași nerăbdare de a-și realiza misiunea culturală. Într-un pasaj profetic din jurnalul lui Șuluțiu,

1 Șuluțiu, *Jurnal*, pp. 255–256. 21 septembrie 1932.
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 31–32
3 *Ibidem*, ff. 10–13. „Proces-verbal al ședinței plenare din 17 iunie 1932 Asociația Criterion".

[illegible]ul afirmă: „Generaţia noastră tânără suferă de grabă. Ar vrea să facă totul repede şi bine. De aici surse de mari necazuri. *Nu ştim să aşteptăm*"[1]. Acest sentiment de urgenţă, de a experimenta idei noi, de a expune publicul român la infuenţe noi, de a ne sicroniza cu cele mai recente tendinţe din modernism (literar) şi din modernizare (în ştiinţă, economie, politică), această nevoie de acţiune şi de rezultate împărtăşite de tinerii agenţi ai culturii sunt surprinse în memoriile lui Eliade:

> Ajungând să credem în posibilităţile creatoare ale geniului românesc – cum au făcut-o majoritatea dintre noi, deşi din motive diferite –, nu ne-am mai temut de „influenţe rele" sau de „idei subversive". (...) Ne-am considerat adulţi; nu am vrut să auzim oameni strigându-ne „nu vă jucaţi cu focul" – fiindcă am ştiut foarte bine că nu ne jucam.[2]

Acest mod de a crea cultură a devenit, inerent, unul politic, indiferent cât de nobile, de obiective şi de lipsite de partizanat i-au fost intenţiile. Simpozioanele „Idoli" au provocat, de la început, reacţii vecine cu violenţa, critici aspre din partea studenţilor de extremă dreapta şi intervenţii ale guvernului.

Simpozioane „Idoli" (primele cinci)

Vladimir Lenin (Rusia 1870–1924)[3]

Primul eveniment din seria „Idoli" s-a desfăşurat pe 13 octombrie 1932, avându-l ca subiect pe Lenin, iar ca moderator pe distinsul filosof şi profesor Rădulescu-Motru. Eliade îşi aminteşte că Criterion i-a invitat pe Belu Silber şi Lucreţiu Pătrăşcanu (un comunist cunoscut, ales în Comitetul Central la Congresul al V-lea al Partidului Comunist în 1931) pentru a argumenta tezele

1 Şuluţiu, *Jurnal*, p. 239
2 MEAI, p. 235
3 Pentru ciclurile Criterion, subiectele erau anunţate doar cu numele de familie ale „Idolilor". Incud aici şi prenumele, ţara de origine şi perioada de viaţă pentru a arăta diversitatea subiectelor alese.

marxist-leniniste, în vreme ce Vulcănescu și Polihroniade pregăti seră argumentele adverse: o critică a comunismului în favoarea democrației și naționalismului.[1] Abordarea originală a evenimentului s-a diferențiat semnificativ de demarcația clară făcută de Eliade între pozițiile pro și anti-marxiste. Cea mai importantă diferență este aceea că, inițial, nici Lucrețiu Pătrășcanu, nici Belu Silber nu au fost în program. (Nu au fost anunțați ca atare.) E neclar când s-a schimbat această situație. Poate că nu și-au confirmat participarea decât în ultimul moment, dar aceasta este o simplă speculație. Și tocmai participarea lor (mai ales aceea a lui Pătrășcanu) a stârnit furia guvernului.

Așa cum se prevedea în planul inițial (în ordine cronologică) Vulcănescu trebuia să prezinte „teza leninistă"; Petre Viforeanu, „teza burgheză"; Stahl, „teza social-democrată"; Constantin Enescu, „teza țărănistă", iar Polihroniade „teza tacticii politice".[2] Rădulescu-Motru a prezidat discuția. În notele pentru partea sa de prezentare, Vulcănescu și-a schițat discursul. El a clarificat că nu va prezenta doar tezele leniniste, ci va vorbi și despre viața lui Lenin. Vulcănescu a subliniat trei modalități de a-l situa pe Lenin în istorie: „Lenin eroul", „Lenin, omul reprezentativ" și „Lenin monstrul". El a intenționat să analizeze trei înfățișări ale lui Lenin: mitul cultivat de proletariat; viziunea burgheză a lui, ca monstru al apocalipsei morale, și imaginea lui Lenin în rândul țărănimii ca proprietar de pământ opresor, care o împinge spre o formă de sclavie. Vulcănescu a insistat că mai întâi trebuiau studiate omul și doctrina de bază.[3]

Prezentarea lui Vulcănescu despre Lenin ilustrează abordarea Criterion: o investigare a vieților și contribuțiilor intelectuale (teorii) ale personalităților; ca indivizi (biografia lor personală); impactul pe care l-au avut asupra lumii (asupra tuturor comunităților,

---

1 MEAI, pp. 234–235

2 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 61

3 Vulcănescu, *De la Nae Ionescu la Criterion*, p. 410. La acea vreme, Mircea Vulcănescu era asistent de etică al profesorului Gusti; pentru textul despre „idolul" Lenin, vezi pp. 272–275.

de exemplu mitul lui Lenin) și cum se poziționaseră aceste personalități în fața Istoriei (cu majusculă). La acea vreme, mesajul politic al lui Lenin era deosebit de periculos în România, care avea graniță comună cu Uniunea Sovietică. Influențat de filosofia violenței revoluționare a lui Georges Sorel, Lenin era vocea unei revoluții și simbolul distrugerii. Vulcănescu a investigat sursa zelului revoluționar al lui Lenin în psihologia lui, considerându-l un nebun:

> Alții, totuși, speculând contradicțiile dintre doctrina sa fanatică și cea tactic-oportunistă, dintre curajul lui în acțiune și cel din scris și discuții, ereditatea sifilitică și atacurile de paralizie, i-au pus „geniului revoluționar" un diagnostic medical: schizofrenie.[1]

Eliade a fost foarte impresionat de calmul și de seriozitatea abordării lui Pătrășcanu, care nu s-a lăsat intimidat de întreruperile din public și a așteptat să se liniștească înainte de a-și relua discursul.

> În schimb, studenții întrerupeau, ca să-l aplaude, pe Mihail Polihroniade, de câte ori acesta aducea vorba despre necesitatea unei revoluții naționale. Iar când a amintit de expresia lui Lenin – că statul burghez e un cadavru care va fi răsturnat cu o singură lovitură – a fost aplaudat atât de studenții naționaliști, cât și de grupurile de simpatizanți comuniști pe care îi adusese la Fundație prezența lui Lucrețiu Pătrășcanu.[2]

Fundațiile Regale se aflau chiar vizavi de Palatul Regal. Orice altercație, adunare sau demonstrație politică ce se desfășura în fața sau în interiorul Fundațiilor Regale nu putea să treacă neobservată de poliție. Înaintea primului simpozion despre Lenin, în fața Fundațiilor s-a adunat un număr mare de comuniști și de tineri, iar poliția a intervenit. Comarnescu le-a explicat că era mai bine să lase simpozionul să se desfășoare, căci anularea lui ar fi provocat

1 *Ibidem*, p. 276
2 MEAI, p. 235 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 254)

demonstrații, proteste și revoltă. Poliția a fost de acord, a lăsat simpozionul să se desfășoare, iar Comarnescu a remarcat că sala de la Fundațiile Regale era mai plină decât o văzuse vreodată, inclusiv cu chelnerii comuniști de la Corso.[1] Ulterior, Comarnescu a primit o avertizare de la Inspectorul General al Poliției, care arăta clar că guvernul vedea în Criterion o amenințare comunistă.[2] Eliade a presupus că „îndrăzneala“ Criterion de a-l invita pe Pătrășcanu printre vorbitori a făcut autoritățile guvernamentale să interpreteze greșit acțiunea Criterion ca una „cripto-comunistă“, când, de fapt, singurul membru comunist al Criterion era Belu Silber.[3]

Publicul a fost atât de numeros încât simpozionul s-a repetat marțea următoare, pe 18 octombrie. Sala a fost de asemenea plină, deși mulțimea nu s-a mai revărsat spre balcoane. Comarnescu a notat că nici unul dintre simpozioanele ciclului nu a mai avut un asemenea succes.[4] De această dată, Constantin Enescu a fost înlocuit de Mircea Grigorescu, care a vorbit despre „Lenin în lumina propagandei“. Pe lângă repetarea sa în a doua săptămână, simpozionul a apărut și pe 15 decembrie 1932, prezidat de Simion Mehedinți. De data aceasta, vorbitorii au fost Stahl, Polihroniade, Richard Hillard, Constantin Enescu, Petre Viforeanu, Alexandru Vianu, Paul Sterian și Eliade.[5]

Sigmund Freud (Austria, 1856–1939)

Cel de-al doilea simpozion al ciclului l-a avut ca subiect pe Freud și s-a desfășurat joi 20 octombrie 1932 la Fundațiile Regale. Potrivit lui Eliade, și la acesta sala a fost arhiplină, iar Comarnescu a trebuit să anunțe, pentru a putea începe, că simpozionul se va repeta în câteva zile. (După ce l-au repetat, a fost prezentat și în mai multe orașe de provincie.[6]) Comarnescu a avut o interpretare diferită

1 PCJ, p. 73
2 *Ibidem*, p. 77
3 MEAI, p. 235 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 254)
4 PCJ, p. 73
5 Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion“, p. 1
6 MEAI, p. 233

pentru începutul dificil al simpozionului. Aparent, fără ca liderii Criterion să o ştie, simpozionul fusese pus sub interdicţie „într-un fel ciudat“[1]. Când mulţimea a ajuns în acea seară la Fundaţie, poliţiştii le-au spus că simpozionul se amânase. Comarnescu şi câţiva dintre colegii lui s-au dus imediat la biroul subsecretarului de stat de la interne, Armand Călinescu, şi au protestat la directorul de cabinet. Directorul le-a spus că simpozionul nu fusese interzis, el era din întâmplare la birou, la fel şi scriitorul şi jurnalistul Ion Vinea, care le-a venit în ajutor. La insistenţele lui Comarnescu şi ale echipei sale, a sunat la poliţie şi, la ora 21.30, au putut să înceapă simpozionul. În acel moment (cum ora de începere era 9 şi mulţi doritori să asiste fuseseră descurajaţi de poliţie) mai rămăseseră doar câţiva întârziaţi şi câţiva criterionişti. Comarnescu a aflat ulterior că măsura de interzicere fusese luată de Călinescu, după planul lui Pamfil Şeicaru, care fusese probabil montat de Romulus Dianu, editorul ziarului său *Curentul*.[2]

Acest simpozion a fost prezidat de Ion Petrovici, iar printre vorbitori s-au aflat Eliade, Vulcănescu, Paul Sterian,[3] profesorul Parhon, profesor doctor Radovici, doctorul Popescu-Sibiu, Calistrat Hogaş, Ion I. Cantacuzino, H.H. Stahl şi Alexandru Mironescu.[4] Simpozionul le-a dat criterioniştilor posibilitatea de a analiza avangarda medicinei occidentale (a se vedea numărul vorbitorilor care erau de profesie doctori) şi pe fondatorul psihanalizei. Freud a redefinit felul în care umanitatea se vedea pe sine şi îşi privea propria sexualitate. Eliade a oferit cele mai multe informaţii referitoare la simpozionul despre Freud. Deşi nu s-a păstrat nici un text al intervenţiei sale, Eliade a repovestit esenţialul acesteia în autobiografie:

> Acceptasem să vorbesc despre Freud, pentru că mi se părea că pot descifra în opera lui o ultimă fază de desacralizare a monoteismului

1 PCJ, p. 77
2 *Ibidem*
3 MEAI, p. 232
4 Acterian, „Câte ceva despre Asociaţia Criterion“, p. 1

> și profetismului Vechiului Testament. Certitudinea lui Freud că găsise explicația unică și globală a vieții psihomentale și a creativității umane, că făurise cheia magică cu care putea decripta toate enigmele – de la vise și *actes manqués* la originea religiei, a moralei și a civilizației – certitudinea aceasta, spuneam, trădează fervoarea monoteistă a geniului ebraic. După cum pasiunea cheltuită de Freud în promovarea, impunerea și apărarea psihanalizei contra oricărei „erezii" amintea de intoleranța și de frenezia profeților Vechiului Testament. Într-un anumit fel, Freud credea că descoperirile lui sunt menite să transforme omenirea, s-o „salveze". Psihanaliza satisfăcea setea de absolut a geniului iudaic, credința că exista o *singură* cale regală a Spiritului și trăda repulsia specific ebraică față de pluralism, politeism și idolatrie.[1]

Lui Eliade nu i-a plăcut niciodată Freud, a spus-o limpede în scrierile sale din 1932–1933. Țurcanu sugerează că aceasta s-a întâmplat deoarece nu cunoștea foarte bine opera lui Freud.[2] Eliade nu l-a considerat pe Freud un exemplu pentru „geniul ebraic", ci „un grav exemplu de trădare a spiritualității iudaice – adică de monovalență transferată și de laicizare a Absolutului".[3] De aceea, psihanaliza este, înainte de toate, un produs al modernității în ascensiune. Freud e, pentru secolul XX, ceea ce Hegel fusese pentru secolul al XIX-lea.[4] Eliade a găsit o perspectivă mult mai convingătoare și mai autentică a Absolutului în studiile sale despre yoga și filosofia indiană. În teza sa de doctorat, Eliade a contrapus-o interpretării freudiene a subconștientului. Spre deosebire de psihanaliză, „yoga crede că subconștientul poate fi stăpânit prin

1 MEAI, p. 233 (ed. rom.: vol. I, Humanitas, 1991, p. 252)
2 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 203 (ed. rom.: Humanitas, 2003, p. 265)
3 Mircea Eliade, *Océanographie*, p. 143, n. 1. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, 203 (ed. rom., p. 265).
4 *Ibidem*, pp. 232–233. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 203 (ed. rom., p. 266).

disciplină ascetică, prin cultivarea virtuților, prin antrenament moral și că omul poate să-și edifice soarta după voia sa"[1].

Un element central pentru înțelegerea atât a yoga, cât și a psihanalizei este sexualitatea. În India, yoga este o formă de „misticism experimental", fiind ceea ce este mai bun din „experiența personală, concretă și irațională".[2] Acumularea de abilități în yoga este asociată în mod tradițional cu practica estetismului, în special a estetismului sexual, al cărui zeu ocrotitor e Shiva. Această practică țintește către descoperire, eliberare, atingerea unei anumite spontaneități, o libertate neîngrădită. Eliade a găsit în psihanaliza freudiană mai degrabă o nefericită suspendare și o demonizare a sexualității, inerentă abordărilor religioase europene, istorice și contemporane, decât o parte necesară a drumului către Absolut:

> Majoritatea popoarelor și civilizațiilor n-au văzut în sex ceea ce văd europenii – un izvor de voluptate și o problematică morală –, ci numai funcțiunea lui fundamentală: procreația. De aceea l-au integrat firesc printre marile rădăcini ale vieții, alături de sete și de foame, și l-au implicat, real sau alegoric, pretutindeni unde era vorba de viață, de energie vitală, de creație, de regenerare.[3]

Pentru Eliade, sexualitatea a fost mereu asociată cu ideea de regenerare, de renaștere a omului la o nouă viață spirituală. El le-a cerut imperios europenilor să nu admită ca „sexul să ne scandalizeze", să fie „un tabu".[4]

Cât despre aprecierea prestației lui Eliade ca vorbitor, el și-a amintit că a primit aplauze puternice, la fel ca toți ceilalți

1 Mircea Eliade, *Yoga, Essai sur les origines de la mystique indienne*, p. 74. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 204.
2 *Ibidem*, p. 13, n. 2. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonier de l'histoire*, p. 133.
3 Mircea Eliade, *Océanographie*. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 115 (ed. rom.: Mircea Eliade, *Oceanografie*, cu un desen inedit de Marcel Iancu, București, Editura Cultura Poporului Român, 1934, p. 131).
4 *Ibidem*

participanți. Se pare că Cioran a fost atât de impresionat încât a participat și a doua oară la simpozion, când acesta a fost reluat.[1]

Charlie Chaplin (Marea Britanie și Hollywood, 1889–1977)

Cel de-al treilea simpozion a avut loc pe 27 octombrie 1932, cu următorii vorbitori: Cantacuzino, Comarnescu, Sebastian, Paul Sterian, Ion Călugăru, și a fost prezidat de Ion Marin Sadoveanu.[2] Figură reprezentativă și pionier al cinematografiei ca formă de artă, Charlie Chaplin a marcat începuturile Hollywoodului ca star a nenumărate filme mute și sonor, acestea din urmă fiind mai relevante din punct de vedere social. Pe lângă faptul că erau cititori avizi și iubitori de artă, toți membrii Tinerei Generații mergeau bucuroși la cinematograf, pe măsură ce cinematografele deveneau la fel de omniprezente în București ca sălile de teatru. Ziarele vremii erau pline de reclame și recenzii de film, iar jurnalele personale, de însemnări despre filmele văzute, alături de liste de cărți citite și de piese de teatru la care autorii lor asistaseră. Bulevardul Elisabeta, cunoscut drept „Hollywoodul românesc", era plin de săli de cinematograf, iar oamenii ieșeau adesea de la un film doar ca să intre la altul.[3]

Ca și în cazul celorlalți „Idoli", criterioniștii au dorit să îl analizeze și pe Charlie Chaplin din multiple perspective, mai mult decât ca un simplu star de cinema. Aceasta s-a concretizat în prezentarea lui Comarnescu despre „Etica lui Chaplin" și în prezentarea spontană și emoționantă a lui Sebastian despre Chaplin ca evreu. Dar cel mai mult a contat faptul că Chaplin, ca individ, a avut o filosofie foarte asemănătoare cu a Tinerei Generații. Despre legătura dintre optimism și tinerețe (de o asemănare izbitoare cu naivitatea celor de la Criterion), Chaplin a scris mai târziu în autobiografia sa:

1 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 233
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 36
3 Ioana Pârvulescu, *Întoarcere în Bucureștiul interbelic*, p. 132

În orice caz, tinereţea e un agent formidabil al optimismului, căci ea simte instinctiv că adversitatea lucrează în favoarea sa şi că un ghinion continuu e la fel de neplauzibil ca drumul drept şi strâns către dreptate. Ambele trebuie să devieze la un moment dat.[1]

Aceste cuvinte ale lui Chaplin sunt profetice pentru optimismul Tinerei Generaţii şi pentru ghinionul pe care avea să-l cunoască mai târziu Asociaţia Criterion. Chaplin, ca persoană, a fost foarte conştient de sine şi de individualitatea sa şi şi-a preţuit experienţele personale, un alt aspect care arată similitudinea dintre filosofia sa de viaţă şi aceea a Tinerei Generaţii. Potrivit lui:

Ca oricine altcineva, şi eu sunt cine sunt, un individ, unic şi diferit, cu o istorie personală de determinări şi de imbolduri ancestrale, cu o istorie a visurilor, dorinţelor şi experienţelor speciale, a căror sumă totală sunt.[2]

Partea lui Comarnescu la simpozion a fost dedicată demonstraţiei că ei (intelectualii şi elita burgheză de la Criterion) au de învăţat de la acest *om de pe stradă* (om obişnuit) şi de la personajele pe care le interpretează în filme.[3] Acest discurs dovedeşte o dată în plus cât de preocupat era Comarnescu să găsească un echilibru între gândire şi acţiune. Comarnescu a fost mişcat de umanismul lui Chaplin, de umorul, de pasiunea şi de uimitorul lui exemplu de ce înseamnă să trăieşti autentic. Comarnescu a construit etica lui Chaplin (înţeleasă aici ca mod de viaţă, ca sistem moral) în contrast cu aceia care scriu cărţi de filosofie şi romane. „Etica lui e trăită, nu gândită."[4] Această etică era un echilibru între spirit şi acţiune şi avea o legătură inextricabilă cu „umorul englezesc", cu „omul care râde de el, nu de realitate". Comarnescu a conchis că etica lui Chaplin rezulta din „acest umor dureros şi activ: să faci binele

1 Charles Chaplin, *My Autobiographie*, p. 99
2 *Ibidem*, p. 271
3 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, ff. 18–22 (1–5)
4 *Ibidem*, f. 18

surâzând în fața obstacolelor, contradicțiilor, destinului, să râzi, nu surâzi, dar să faci ceva cât poți tu mai bine“[1].

El citează ca exemple cele două filme, *Puștiul* și *Goana după aur*. Comarnescu s-a referit la Chaplin și ca la un *om de totdeauna*, pentru care factorul central al eticii sale era „inima“. Ceea ce publicul vedea ca o comedie exterioară, pentru Chaplin era umor interior. Comarnescu a afirmat că „Chaplin a umanizat *canalia*“ creând un tip de om simplu, dar autentic, pus mereu în situații complicate de viață cotidiană.[3] Apoi a descris etica lui Chaplin drept „cunoașterea tragediei și a ridicolului, rezolvate întotdeauna prin acțiune, prin fapte“[4].

Comarnescu a încheiat prin a-și îndemna auditorii ca, folosind imaginea „omului de pe stradă“ și folosindu-și inima, să aibă curajul introspecției, al acțiunii, curajul de a privi tragedia în față, de a-și cunoaște propria autenticitate și de a râde de sine. Comarnescu și-a întrebat auditorii ce știau ei, „intelectuali cu mintea plină de formule“, „burghezi neliniștiți“ și „oameni civilizați, dar totuși barbari“, despre el [omul de pe stradă], despre „idealurile din inima lui, inima pe care strada nu o pierde, cum te pierd pe tine [intelectualul] comoditatea și indolența“.[5]

Reacția de care a avut parte Comarnescu a pălit în comparație cu aceea de care s-a bucurat Sebastian. Când a urcat pe scenă, unul dintre mulții cuziști (simpatizanți ai LANC) din audiență a strigat: „Un ovrei vorbește despre un alt ovrei!“ (Studenții de extremă dreaptă acuzau pe toți aceia de care nu le plăceau că erau comuniști, evrei sau ambele: iudeo-bolșevici. Chaplin nu era de fapt evreu, deși exista un zvon că ar fi fost.) Șocat, Sebastian a decis pe loc că va vorbi despre evreitatea lor comună în loc de a rosti discursul pregătit.[6] Într-un acces de spontaneitate, a rupt hârtiile pe care le pregătise și și-a început discursul:

1 *Ibidem*, f: 20
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*, f. 21
4 *Ibidem*
5 *Ibidem*, f. 22
6 MEAI, p. 232

Aveam de gând să vă vorbesc despre un anumit aspect al artei lui Charlot, a spus. Dar cineva dintre dumneavoastră mi-a adus aminte de ovrei. Şi am să vorbesc, ca evreu, despre evreul Charlot.[1]

Auditoriul a reacţionat cu un ropot de aplauze. Eliade a numit acea prelegere de 20 de minute „cea mai emoţionantă și mai inteligentă" pe care a ascultat-o vreodată și a explicat că Sebastian a revelat o faţetă a lui Chaplin pe care numai cineva din Europa de Est o putea înţelege. El a comparat singurătatea omului din filmele lui Chaplin cu singurătatea din ghetou. Când a terminat, Sebastian a fost ovaţionat în picioare de o parte a publicului și a primit aplauze răsunătoare.[2]

Eliade a interpretat asta ca o victorie a Criterion, care își transmisese cu succes mesajul educativ către studenţimea bucureșteană. El își amintește: „Câștigasem o bătălie și o știam. În biroul care comunica cu loja conferenţiarilor, exultam. De bucurie, Nina Mareș începuse să joace și ne îmbrăţișa pe rând"[3]. În vreme ce publicul căruia i se adresase discursul lui Comarnescu erau intelectuali la fel ca el, pe care dorea să îi sensibilizeze cu interpretarea lui Chaplin ca „om de pe stradă", Sebastian a vorbit răspunzând unui atac personal venit din partea unor tineri, studenţi activiști (potenţial violenţi și periculoși). Această juxtapunere arată abordările diferite și felul în care Criterion a ajuns cu adevărat la categorii diverse de public. Faptul că discursul său a fost atât de emoţionant încât a stârnit o reacţie pozitivă din partea cuziștilor a fost incredibil, date fiind prevalenţa antisemitismului și ostilitatea directă faţă de orice ameninţare adresată extremei drepte, atât religioasă, cât și politică. Comarnescu și-a amintit că toată seara a fost presărată cu întreruperi din public, acuzându-l pe Chaplin că era evreu, numindu-l în

1 *Ibidem*, p. 234 (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 253)
2 *Ibidem*
3 *Ibidem* (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 254)

derizoriu „Charlot", și că inclusiv discursul lui Ion Călugăru a fost întrerupt de izbucniri antisemite.[1] Călugăru era și el evreu.

În mod naiv și prematur, Eliade și alții au interpretat evenimentele ca o victorie a Criterion. Poate că a fost un triumf de moment, dar ceea ce a urmat a arătat exact faptul că Criterion nu se putea susține. Programul sistematic de prezentare a mai multor puncte de vedere cu intenția de a realiza un discurs democratic a eșuat în fața haosului creat de studenții cuziști, iar Sebastian a trebuit să se bazeze pe inteligența, dinamismul și curajul lui pentru a ține un discurs care să salveze seara. A fost o victorie că oda lui Sebastian pentru evreitate a redus la tăcere atacurile cuziștilor, dar acea tăcere a fost cât se poate de efemeră.

Benito Mussolini (Italia, 1883–1945)

Primul simpozion Criterion despre Mussolini a avut loc pe 3 noiembrie 1932 (a doua oară s-a ținut pe 4 decembrie, la Ploiești).[2] Criterioniștii îl vedeau pe Mussolini ca un om ancorat în aceleași probleme revoluționare care îi interesau și pe ei, un om de litere (profesor de școală calificat, jurnalist care îi citise pe mulți dintre filosofii pe care îi admirau și ei), un lider charismatic și un politician isteț. Alegerea lui Mussolini demonstrează și înrudirea naturală dintre extremismele epocii. Anticomunismul lui Mussolini, analizat în aceeași serie cu doctrina lui Lenin (ambii erau admiratori ai lui Sorel și convinși de argumentul violenței revoluționare), ilustrează afinitatea intelectuală a celor două: extrema stângă și extrema dreaptă. Această fascinație confirmă și demonstrează deziluzia crescândă față de democrație și căutarea criterioniștilor (o căutare onestă intelectual) a unor potențiale căi politice alternative, căi posibile, fezabile și de succes adoptate de marile națiuni europene.

Prezidate de Mihail Manoilescu, desfășurarea și tematicile serii de la Fundațiile Regale au fost următoarele: Polihroniade

1 PCJ, p. 77
2 Mezdrea scrie că evenimentul a avut loc pe 10 noiembrie.

a vorbit pe tema „De la om la idol"; Stahl, „De la idol la om"; Alexandru-Christian Tell, despre „Creator"; C. Enescu despre „Distrugător" și R. Hillard despre „Antidemocrat".[1] Vulcănescu a scris un rezumat cuprinzător al serii, menționând abordările pro și contra prezentate.[2] Următoarele rânduri, desprinse din notele lui, arată efortul Criterion de a prezenta analize critice profunde și dă, de asemenea, o imagine clară a structurii simpozionului.

Polihroniade a explicat situația politică a Italiei după Primul Război Mondial ca o anarhie rezultând din combinația dintre dezamăgirea ce a urmat victoriei militare, mișcarea socialistă și slăbiciunea inerentă sistemului democratic. În această atmosferă s-a produs „o triplă reacție a foștilor luptători contra defetismului și a tineretului contra socialismului și anarhismului, în numele ordinei și naționalismului"[3]. Polihroniade a făcut o scurtă istorie a consolidării puterii fasciste: după înfrângerea violentă a comunismului în stradă și cucerirea mișcării sindicale, fascismul a distrus organizațiile masonice și a cucerit puterea de stat. Totul a culminat în 1926. Polihroniade a conchis că Mussolini reușise, atât pe frontul extern, cât și pe cel intern. În interiorul Italiei, restabilise ordinea și echilibrul; în exterior, rezolvase problema romană și răsturnase echilibrul european în favoarea Italiei. Alte laude au vizat succesele economice ale lui Mussolini (spre exemplu, stabilizarea lirei) și dezvoltarea serviciilor publice (de pildă, transportul public).[4]

H.H. Stahl a prezentat o analiză sociologică a situației din Italia, din care fascismul a apărut ca o încercare disperată a burgheziei de a face față disoluției statului burghez. El a făcut un rechizitoriu dur guvernului lui Mussolini și metodelor politice de mână forte. Stahl a subliniat importanța impactului fascismului mussolinian asupra statului italian în sfera economică. În viața socială, în general, realitățile economice sunt mai puternice și mai relevante decât intențiile

1 Vulcănescu, *De la Nae Ionescu la Criterion*, pp. 410–411
2 *Ibidem*, pp. 296–299, 410
3 *Ibidem*, p. 296
4 *Ibidem*

politice. O preocupare majoră, în viziunea lui Stahl, era scăderea natalității în orașele Italiei și incapacitatea guvernului fascist de a rezolva această problemă. Regimul lui Mussolini a moștenit o țară lovită de sărăcie, suprapopulată, cu un sistem economic mixt capitalisto-agrar. Eșecul lui Mussolini în rezolvarea acestor probleme economice (în a lupta împotriva crizei economice și a restabili echilibrul bugetar) era în sine o dovadă a neputinței sistemului politic. Stahl a încheiat cu cea mai provocatoare și mai stringentă întrebare: „Dacă așa stau lucrurile, cum se poate justifica – etic – răpirea libertății, singurul bun care ne constituie ca oameni?"[1]

În luarea lui de cuvânt, Tell a făcut o analiză a mișcării fasciste ca soluție la o problemă generală: criza statului contemporan. Mai degrabă decât să privească fascismul lui Mussolini ca un răspuns specific la nevoile Italiei (așa cum făcuse Stahl analizând fascismul din perspectiva economiei italiene), Tell l-a analizat ca o mișcare politică, dintr-o perspectivă mult mai largă și cu o abordare teoretică. El a început prin a afirma că ideea mussoliniană de „stat" a eliminat opoziția democratică dintre individ și stat și a afirmat supunerea, subordonarea individului de către stat, literal „căderea sub" stat.[2] A desfășurat această teză în patru idei principale: ideea națională (evidentă în naționalismul italian); ideea statului puternic (dictatura fascistă); ideea statului corporativ (organizarea statului nu după opinii politice, ci pe bresle profesionale) și ideea disciplinei economice (organizarea raporturilor dintre diferiții factori ai producției). Tell a concluzionat că, pentru Mussolini, cel mai important era un stat puternic (în opoziție cu un stat slab democratic) și că „naționalism, corporatism și economie disciplinată sunt numai mijloace prin care se realizează întărirea statului"[3].

Prezentându-se ca un „fascist dezamăgit", C. Enescu a adoptat o poziție critică față de doctrina lui Mussolini.[4] La fel ca Stahl,

1 *Ibidem*, p. 297
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*
4 *Ibidem*, p. 298

Enescu a subliniat importanța analizelor sociale (și nu doar a unghiului politic) și a argumentat că, privit din această perspectivă, fascismul era în realitate nu „o formă nouă de organizație socială, ci numai o schimbare de regim burghez, care trece de la faza liberalistă la faza monopolistă"[1]. Enescu a identificat două idei importante care au fost asumate de fascismul mussolinian și care, după opinia lui, operează independent. Acestea erau corporatismul și dictatura. El a asemănat această dihotomie cu o alta, a celor două înțelesuri cuprinse în termenul „naționalism": 1) imperialismul (formal și agresiv) și 2) apărarea valorilor naționale. Enescu a argumentat că dictatura și corporatismul nu se exclud reciproc. „Dacă corporatismul e ideea esențială, și aceasta e compatibilă și cu un regim de libertate politică, prin ce se justifică dictatura? Și dacă nu corporatismul e ideea esențială, ci ideea autorității și a statului tare, prin ce se justifică, iarăși, acest stat?" Enescu a conchis că, în fascism, faptul esențial era dictatura partidului, instalată prin forță. Singurul succes efectiv al politicii lui Mussolini a fost faptul că a reușit să rămână la putere.[2]

Ultimul vorbitor, Richard Hillard, a făcut o distincție între fascismul italian și fascism ca fenomen politic universal. Cât despre fascismul italian, Hillard îl plasa pe Mussolini în distinsa tradiție a marilor politicieni italieni. El l-a considerat pe Mussolini punctul de sprijin al istoriei italiene răspunzător pentru conducerea mișcării spre Italia modernă. Hillard a susținut că imperialismul, corporatismul și dictatura își aveau toate trei rădăcinile în cele mai vechi tradiții ale vieții italiene și a identificat aceste rădăcini ca fiind romanismul, tradiția medievală și machiavelismul Renașterii. După afirmația că Mussolini a fost rezultatul natural al istoriei politice italiene, Hillard s-a concentrat pe analiza omului, pe care îl numește „omul politic providențial, care a dinamizat o țară și i-a pus înainte țelurile clare ale zilei de mâine"[3]. El l-a lăudat pe liderul

1 *Ibidem*
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*

Mussolini pentru „viziune limpede" și pentru „curaj".[1] Apoi și a îndreptat atenția asupra fascismului ca fenomen politic universal. În acest context, Hillard a descris fascismul drept „nimic mai mult decât o formă de reacție împotriva democrației"[2]. El a pledat împotriva opoziției dintre stat și individ. A pus în contrast guvernul corporativ cu guvernul de opinii și de partide și, de asemenea, economia dirijată și sistemul pieței libere. Mihail Manoilescu a închis dezbaterea, făcând un rezumat al ideilor esențiale ale fascismului și al rolului lui Mussolini înainte de a deschide discuțiile.

André Gide (Franța, 1869–1951)

André Gide a fost o opțiune evidentă de idol, dată fiind popularitatea sa în rândul Tinerei Generații. Totuși, în epocă a fost o figură foarte controversată, mai ales în România, dată fiind simpatia sa pentru Uniunea Sovietică și faptul că apăra homosexualitatea.[3] A organiza un simpozion despre Gide era cu siguranță de natură să suscite suspiciunile guvernului față de Criterion. Criterioniștii au fost conștienți de risc și s-au temut de incidentele care ar fi putut să apară.[4]

Dat fiind acest risc, de ce a fost atât de important pentru Criterion să îl aleagă pe Gide ca unul dintre idoli și să organizeze simpozionul până la capăt? Într-un text nepublicat, scris la Paris între 1925 și 1928, Vulcănescu a argumentat că Gide încă influența cea mai inteligentă și mai sensibilă generație de după război (generația lui Vulcănescu) și că această influență a sa trecea dincolo de

1 *Ibidem*, p. 298
2 *Ibidem*
3 Gide apărase homosexualitatea în *Corydon* (1925), pe care o considera cea mai importantă operă a sa. La începutul anilor 1930, Gide a devenit simpatizant comunist, dar și-a retras sprijinul pentru comunism în urma unei vizite în URSS, sponsorizată de autoritățile sovietice, în 1936. Eliade își amintește greșit episodul, susținând că Gide a vizitat URSS înainte de simpozionul Criterion din 1932. „Așa cum ne temeam, simpozionul despre Gide a dat naștere la incidente. André Gide vizitase de curând Rusia sovietică cu puțin timp înainte și era considerat comunist." MEAI, p. 233 (ed. rom.: vol. I, p. 253)
4 MEAI, pp. 233–234

impactul pe care l-a avut asupra propriei generații de dinainte de război. El a scris acel text ca răspuns la argumentul lui Massis că influența lui Gide se limita doar, strict, la propria generație a autorului.[1] Și Gide pomenește în jurnalul său despre critica pe care i-a adus-o Massis.[2] Octav Șuluțiu a demonstrat, în propriul său jurnal, într-o notiță din 8 septembrie 1932, chiar înainte de debutul „Idolilor", cât de important a fost Gide pentru el:

> Citesc în *Nouvelle Revue Française* din august 1932 din André Gide: *Pages de journal*. E îngrozitor ceea ce spune acolo Gide. E o tragedie și, totuși, o tragedie adevărată. Dacă aș descoperi că sunt unul din acei oameni, nu mi-ar mai rămâne decât să mă suprim. Căci nu concep să trăiesc dacă nu am nimic original, personal, sincer în mine.[3]

Gide și-a început cariera ca reprezentant al curentului simbolist și, între cele două războaie, a intrat în mișcarea anticolonialistă, după o perioadă petrecută în Africa de Nord. Interesul său major a fost descoperirea sinelui (o temă explorată în scrierile lui autobiografice și de ficțiune), reconcilierea cu adevăratul eu (eul autentic), cu valorile (sistemul moral și constrângerile impuse de societate) prin efortul continuu de a atinge onestitatea intelectuală.[4] Această abordare a fost foarte admirată și respectată de criterioniști, care au încercat să o imite. Asociația Criterion e un excelent exemplu de efort individual și de grup având ca aspirație onestitatea intelectuală.

Simpatia lui Gide pentru comunism a debutat la începutul anilor 1930, atunci când preocupările sale în scris s-au îndreptat dinspre literatură spre evenimentele politice ale epocii: revoluția spaniolă, lupta Vaticanului împotriva fascismului, crizele financiare ale Republicii de la Weimar și din alte state și „deasupra a tot,

1 Vulcănescu, *De la Nae Ionescu la Criterion*, p. 233, „Asupra influenței actuale a lui Gide", pp. 401–402
2 André Gide, *Pages de journal (1929–1932)*, p. 189
3 Șuluțiu, *Jurnal*, p. 237
4 Vezi Michael Lucey, *Gide's Bent: Sexuality, Politics and Writing*, p. 3.

extraordinarul efort al Rusiei"... toate acestea distrăgându-l de la literatură.[1] Admirația lui de început pentru filosofia politică a socialismului a fost (deloc surprinzător) pur intelectuală și nu a văzut în ea nici o contradicție cu propriul individualism. Gide spera în succesul proiectului Uniunii Sovietice și de aceea a vizitat țara, într-o excursie plătită de statul sovietic, în 1936. În această excursie, înțelegerea lui asupra socialismului, una pur intelectuală și idealistă, a fost spulberată de sărăcia generalizată, de cenzura guvernamentală și de teroarea la care a fost martor. Dar aceasta a avut loc, în mod cert, după conferințele Criterion, câtă vreme, când acestea se desfășurau, el a avut o activitate scriitoricească prolifică în sprijinul comunismului.

Un alt aspect controversat din biografia lui Gide a fost interesul lui pentru legătura dintre sexualitate și identitate și recunoașterea propriilor experiențe și înclinații homosexuale. Din cauza apologiei sale pentru homosexualitate, a scris Arșavir Acterian, Gide s-a bucurat de „o largă notorietate" în viața literară a vremii.[2] Și Tânăra Generație avea o curiozitate referitoare la homosexualitate și înclinația de a-și depăși limitele sexuale (atât în literatură, cât și în realitate). Într-o notă timpurie din arhiva personală a lui Comarnescu, printre posibilele teme ale conferințelor Criterion era menționată și „homosexualitatea" ca potențial subiect de discuție, în cadrul unui simpozion intitulat „Sensul vieții".[3] Același interes pentru sexualitate transpare și din organizarea simpozionului despre Freud, cel de-al doilea din ciclul „Idoli".

Simpozionul Criterion despre Gide (al cincilea din ciclu) a avut loc pe 10 noiembrie, fiind prezidat de Mihail Ralea, avându-i ca vorbitori pe Șerban Cioculescu și pe Emil Gulian, printre alții.[4]

1 Gide, *Pages de journal (1929–1932)*, pp. 114–115
2 Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion", p. 7
3 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 1
4 PCJ, pp. 77–78. Există aici o discrepanță: Comarnescu spune că era 3 noiembrie, dar uită să pomenească de simpozionul despre Mussolini. După o verificare încrucișată, Mussolini pare să se fi desfășurat pe 3 noiembrie, iar Gide, pe 10 noiembrie.

vorbitorii și subiectele prezentate au dezvăluit diferitele dimensiuni ale lui Gide pe care Criterion intenționa să le examineze. Acestea au inclus (cu același profesor Mihail Ralea la prezidiu) pe Șerban Cioculescu („Gide și Tânăra Generație"), Pompiliu Constantinescu („Gide criticul"), Emil Gulian („Actul creației"), Alexandru Vianu („Moralistul"), Vulcănescu („Maestrul vieții interioare"), Sebastian („Corupătorul") și Ion Cantacuzino („Idolul depășit").[1] Aceste subiecte propuse pentru simpozionul Gide ilustrează varietatea aspectelor pe care criterioniștii le credeau pertinente, de la înzestrarea literară („Gide critic"), rolul său ca voce a generației lor și a celorlalți tineri din Europa, din Franța și din alte locuri („Gide și Tânăra Generație"), relația cu moralitatea (dată fiind educația lui religioasă strictă), viața interioară și vederile extremiste (politice și sexuale) care l-au transformat într-un „corupător" al societății.

Presa naționalistă, fascistă și „șovină" a atacat violent Criterion, mai ales pentru simpozioanele despre Chaplin și Gide.[2] Comarnescu își amintește că, în ziua de dinainte sau de după simpozionul despre Gide, *Calendarul*, ziarul lui Nichifor Crainic, a îndemnat și a incitat împotriva lui Gide și a instigat la scandal acuzându-l că era evreu.[3] În seara simpozionului, sala era plină ochi. Arșavir Acterian a confirmat că nu mai existau locuri decât în picioare.[4] Eliade, că „sala era încărcată cu electricitate"[5]. Când simpozionul începuse, criterioniștii au aflat că o mulțime de cam 100 de studenți[6] „naționaliști" (despre care Comarnescu spune că erau cuziști și legionari)[7] se adunaseră și manifestau în fața Fundațiilor, cântând și făcând mult

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 103
2 PCJ, p. 77
3 *Ibidem*, p. 78. Era folosit termenul peiorativ *jidan*. Gide nu a fost, în realitate, evreu, iar în scrierile sale nu a fost complet lipsit de antisemitism, dar simpatiile lui pentru stânga politică au contribuit la acest zvon.
4 Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion", p. 1
5 MEAI, pp. 233–234
6 *Ibidem*, p. 233
7 PCJ, p. 78

zgomot.[1] Când Comarnescu a aflat despre evenimente, el și Ion Cantacuzino au încuiat toate intrările de la Fundație. După aceea, un mare număr de tineri au cerut să fie lăsați să intre în sală, iar Comarnescu și Ion Cantacuzino au ieșit să discute cu ei. Studenții au pretins că nu veniseră să protesteze, ci doar voiau să se asigure că nu se făcea apologia comunismului.[2] Comarnescu și Cantacuzino le-au explicat că sala era plină, că nu mai era loc și pentru ei,[3] dar discuția a continuat mai mult de o oră.[4]

Comarnescu a dat vina ulterior pe slăbiciunea și pe înclinațiile politice ale lui Cantacuzino, care le-a permis să intre în sală după ce primise garanții de la liderii studenților că vor păstra ordinea și liniștea. Imediat ce s-a deschis ușa, mulțimea a năvălit în sală producând dezordine, panică și întrerupându-l pe vorbitorul din acel moment (Șerban Cioculescu sau Emil Gulian, Comarnescu nu își mai amintea precis). Comarnescu i-a spus unuia dintre ei (unul dintre studenții cu care vorbise afară) că își încălcau cuvântul dat. Unul dintre „huligani" (cum îi numește el în jurnal) l-a lovit pe Comarnescu (care stătea în față, lângă scenă, alături de Ralea, în locul în care ar fi trebuit să vorbească sau să îi asiste pe vorbitori). Comarnescu a sărit la el și alții au sărit să îi despartă. În mijlocul scandalului (cu haos și lovituri schimbate), Ralea a încercat să restabilească ordinea, dar fără succes.[5] A încheiat abrupt ședința „prin câteva fraze ironice, usturătoare, care s-au pierdut în tumult"[6]. Simpozionul s-a încheiat înainte de vreme, iar aceasta a marcat sfârșitul experimentului inițial al Criterion de educare a studenților bucureșteni prin discutarea unor subiecte la ordinea zilei. Din acel moment, doar cei curajoși mai veneau la simpozioanele Criterion,[7]

1 MEAI, p. 233
2 *Ibidem*, p. 234
3 PCJ, p. 78
4 MEAI, p. 234
5 PCJ, p. 78
6 MEAI, p. 234 (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 253)
7 PCJ, p. 78

în număr mult mai mic decât cei care asaltaseră Fundațiile Regale la primele cinci evenimente. Arșavir Acterian își amintește că, după incident, „zilele Asociației Criterion erau numărate"[1].

Politică, presa și autodefinirea Criterion

În ajunul simpozionului despre Gide, Nichifor Crainic a atacat Criterion, sugerând că drumul corect al tinerei generații de intelectuali n-ar fi trebuit să fie „cosmopolitismul", ci mai degrabă angajamentul politic naționalist. El a scris:

> Tineretul nostru se adună în asociații intelectuale și dezbate public despre Lenin, despre inepțiile lui Krishnamurti și despre fustele Gretei Garbo. Un diletantism lipsit de orice simț critic și un cosmopolitism confuz.[2]

Crainic a susținut că această deviere de la calea normală a generației era dovada unei psihologii „perfect pregătită să primească mâine utopia comunismului internaționalist"[3]. Evident, s-a temut de Lenin și de pătrunderea ideilor comuniste internaționaliste în spațiul românesc.

Dat fiind locul în care se aflau Fundațiile Regale, natura controversată a subiectelor de discuție alese pentru ciclul „Idoli" și succesul inițial neașteptat de mare, intervenția poliției a devenit necesară, suspiciunile autorităților au fost inevitabile, iar criticile din presă, firești. Prezența poliției a devenit necesară pentru a controla haosul mulțimii, căci, cu o jumătate de oră înainte de primele simpozioane, sala Fundațiilor Regale era complet ocupată. Eliade a acreditat faptul că succesul Criterion îl deranja pe

1 Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion", p. 7
2 Crainic, „Forța trecutului"
3 *Ibidem*

ministrul internelor, Armand Călinescu, și că criticile primite ulterior în presă au fost determinate de „tot felul de invidii și gelozii"[1].

După conferința despre Gide, activitatea Criterion la Fundațiile Regale a fost suspendată.[2] Asociația a fost acuzată că făcea propagandă subversivă și membrilor li s-a spus că trebuiau să-și găsească un alt loc în care să-și țină întâlnirile.[3] Prima suspendare a fost doar temporară, după două săptămâni se întorseseră din nou la Fundațiile Regale cu cel de-al șaselea simpozion despre Valéry, nu în obișnuita zi de joi, ci într-o sâmbătă.[4]

Nu întreaga presă a privit evenimentul Gide ca o expresie a amenințării comuniste reprezentate de Criterion. Agresiunile de la Fundație au fost descrise și ca „Svastica împotriva svasticii"[5]. În contextul incidentelor de la Criterion, preocuparea pentru educația tinerilor din universități a devenit presantă. Paul Sterian a apărat relația Criterion cu studenții în *Cuvântul*.[6] Profesorul G. Tașcă a scris o scrisoare deschisă directorului Fundațiilor Regale, în care a declarat: „Nu cred că studenții noștri luminați ar putea cădea în acest păcat al intoleranței"[7]. Scrisoarea sa se voia o apărare a Criterion, argumentând că activitatea acesteia ar trebui să continue. El nu putea crede că studenții bucureșteni erau capabili de o asemenea intoleranță. Dar cuvintele lui ilustrau și pericolul

1 MEAI, p. 232 (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 253)

2 „De la Criterion", *Adevărul*, 13 noiembrie 1932 „notiță despre suspendarea activității Criterion în sediul Fundațiilor Regale, dar precizează că vor continua în altă parte". BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 82.

3 „Asociația Criterion și manifestațiile studențești", *Cuvântul*, 14 noiembrie 1932. Vezi și BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate I, f. 98.

4 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 2. „Paul Valéry și poezia pură, program pentru al șaselea symposion al asociației Criterion ținut la Fundația Carol I în seara de sâmbătă 26.XI.1932"

5 „Svastica împotriva svasticii", în *Adevărul*, 13 noiembrie 1932

6 Paul Sterian, „Studenții și Criterion", în *Cuvântul*, 12 noiembrie 1932. BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 81.

7 Prof. G. Tașcă, „Studențimea luminată – să nu cadă în păcatul intoleranței", în *Adevărul*, 12 noiembrie 1932. BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate I, f. 97.

permanent pentru organizarea unor astfel de conferinţe, dat fiind potenţialul lor de a aprinde flacăra intoleranţei în populaţia tânără studenţească, cu riscul ca acea flacără să devină un foc violent.

Criterion îşi câştigase de timpuriu porecla peiorativă „Cretinion". Octav Şuluţiu i-a atribuit invenţia termenului lui Ion Barbu.[1] Eliade a răspuns la calomnie în *Cuvântul*, într-un articol intitulat chiar „Cretinion"[2], remarcând că „o sumă de oameni au crezut ca fac o glumă bună travestind numele asociaţiei Criterion în «Cretinion»". Cu un amestec de ironie şi idealism, el s-a referit la el şi la colegii săi criterionişti ca fiind ei înşişi nişte cretini, idioţi şi proşti. În acest fel, i-a privit pe sceptici în ochi, folosindu-se de propriul lor limbaj şi ilustrează buna credinţă şi speranţa sinceră din spatele misiunii Criterion, precum şi optimismul lor în faţa tot mai numeroaselor adversităţi. Eliade a declarat că „numai un grup de cretini vor spera că libertatea şi generozitatea spirituală pot dura mult timp într-o piaţă". A scris, de asemenea:

> Proştii ăştia au crezut că se poate schimba ceva în această ţară, numai pildă bună să se dea. Cretinii ăştia au crezut în cultură, în artă, în gândire – când puteau crede numai pe jumătate în politică. Naivii ăştia au avut un ideal... Au crezut că pot lucra şi trebuie să lucreze. Au crezut.[3]

Cuvintele lui Eliade demonstrează că Criterion avea o misiune intelectuală şi o agendă culturală precise şi că, de la început, nu dorise să fie implicată în sfera politică. E de reţinut şi sarcasmul lui, căci foloseşte cuvintele „naiv" şi „ideal" cu cea mai serioasă încredere că Criterion va reuşi.

Porecla „Cretinion" va mai fi folosită într-un articol usturător semnat de Nicolae Roş în *Viaţa literară*, care a marcat începutul

---

1 Şuluţiu, *Jurnal*, p. 24. 29 octombrie 1932.

2 Mircea Eliade, „Cretinion", în *Cuvântul*, 25 noiembrie 1932. Vezi şi BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate I, f. 104.

3 *Ibidem*

unei polemici între el și Ion I. Cantacuzino. În atacul inițial, Roșu a scris: „Cretinion exprimă climatul intelectual al unei generații al degenerației de astăzi. Foarte bine."[1] În acest articol, Roșu a întrebat ce „rost" au André Gide și Paul Valéry pentru „astăzi". Cât despre presupusa agendă comunistă a Criterion, Roșu a argumentat „comunismul într-un stat burghez nu poate fi considerat critic prin libertatea discuției, ci împotriva lui se ia o atitudine"[2].

Într-un articol următor, Roșu a acuzat direct Criterion de derivă comunistă și a afirmat că asociația era destinată să evolueze către o poziție de la stânga spectrului politic.[3] Roșu a definit comunismul ca „un fenomen politic, exclusivist, care tinde la prăbușirea civilizației și culturei europene"[4]. El a argumentat că Criterion ar fi adoptat inevitabil o poziție socialistă deoarece, până în acel moment, nici nu explorase, nici nu adoptase vreo idee a guvernului național, deși i s-a permis să funcționeze sub aripa protectoare a acestuia.[5] Roșu a legat apariția Criterion de interzicerea comunismului, presupunând: „Când însă Criterion, cu sau fără curaj, va trece oficial de partea acelora pe care i-a îngăduit sau numai le va netezi terenul printr-o integrare netă în democrația de extremă stânga sau în socialism, atunci vom lua noi o atitudine."[6]

Ca răspuns la atacul lui Roșu, criterionistul Ion I. Cantacuzino l-a întrebat „ce e mai folositor într-o luptă împotriva comunismului?"[7] Apoi l-a acuzat că polemizează dintr-o perspectivă fascistă, uitând că statul român nu era încă, în fapt, un stat fascist.[8]

1 Nicolae Roșu, „Să ni se răspundă", în *Viața literară*, 20 decembrie 1932. BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate I, f. 95.
2 *Ibidem*
3 Nicolae Roșu, „Dextrofobie – sau oscilație de oportunitate?, în *Viața literară*, 1–30 ianuarie 1933. BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate I, f/ 96.
4 *Ibidem*
5 *Ibidem*
6 *Ibidem*
7 Ion I. Cantacuzino, „Pe marginea unui articol dextrofil", în *România literară*, 14 ianuarie 1933. BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate I, f. 102 și f. 100; citatul de mai sus e de la fila 102.
8 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate I, f. 100

Cantacuzino a susţinut răspicat că ei (Criterion) au afirmat şi dovedit asta (că statul român nu era încă un stat fascist) prin activitatea lor: „ne integrăm şi susţinem unul din bunurile cele mai înalte ale statului autochton: cultura lui"[1]. Cantacuzino l-a provocat apoi pe Roşu ca, dacă doreşte să lupte împotriva lor (a criterioniştilor), să o facă în numele fascismului, iar dacă va urma această cale, atunci să aibă curaj şi să admită (mărturisească!) că el (Roşu) luptă de fapt împotriva formei actuale a statului român şi a culturii sale.[2] Fiindcă polemica s-a extins, atât Sebastian (în *Cuvântul*), cât şi Polihroniade (în *Azi*) s-au implicat în apărarea Criterion.[3]

Aşa cum se vede din polemica de mai sus, acuzaţiile potrivit cărora Criterion promova o agendă comunistă şi dorea să corupă studenţimea bucureşteană au continuat şi în 1933. Ca răspuns la critici şi la represiunea politică, asociaţia însăşi a trebuit să-şi clarifice şi să îşi definească clar scopul, misiunea şi rolul în spaţiul intelectual şi politic românesc. În acest scop, au întocmit următoarea declaraţie:

> Primim:
>
> Asociaţia de arte, litere şi filosofie „Criterion", aşezată sub acuzarea că în „Symposium"-urile ei face propagandă subversivă şi împiedicată să îşi desfăşoare programul ei, protestează cu ultima energie împotriva acestei acuzaţii.
>
> „Criterion" este o asociaţie de intelectuali grupaţi pe un teren exclusiv cultural şi fără caracter politic.
>
> Discutarea contradictorie a „Idolilor" unei vremi nu implică adeziunea asociaţiei la ideile acestora, ci numai obligaţia prezentării lor obiective şi complete pentru informarea critică a publicului său.
>
> Arătând studenţimii române care este adevăratul caracter al activităţii pe care o desfăşoară, Asociaţia Criterion are speranţa

1 *Ibidem*
2 *Ibidem*
3 Nicolae Roşu: „Polemizăm...", în *Viaţa literară*, 28 februarie 1933. BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate, f. 101. Roşu le răspunde în acest articol celor trei: Cantacuzino, Sebastian şi Polihroniade.

că, pe un tărâm curat cultural şi în afară de orice fanatism, va putea ajunge la o înţelegere cu o lume tânără a cărei funcţie esenţială e cultura, lume pe care s-a îngrijit întotdeauna s-o primească la manifestările ei.

De-aceia „Criterion" nu va face apel la intervenţia autorităţilor cărora le revine sarcina păstrării ordinii în stat, atâta timp cât mai nutreşte speranţa că acei care deţin onoarea conducerii studenţimii nu vor rămâne surzi faţă de ceea ce constituie fondul real al manifestărilor lor.[1]

Incidentele ce au urmat între Arşavir Acterian şi Polihroniade cu privire la cursul următoarelor simpozioane arată cum în spaţiul Criterion se producea convertirea politică şi că suspiciunile guvernului nu vizau programul asociaţiei, ci mai degrabă situaţiile personale, sociale, din interiorul grupului de prieteni şi dintre criterioniştii înşişi. La vremea când Criterion şi-a început activitatea publică, Polihroniade (foarte influenţat de Sorel şi Maurras) şi actorul Ion Victor Vojen aderaseră oficial la Garda de Fier. Prima lor misiune a fost aceea de a face recrutări în rândurile Tinerei Generaţii. Aceasta a fost facilitată de simpatia pentru extrema dreaptă a multora dintre membrii Criterion. Ţurcanu notează că Ionesco şi Arşavir Acterian au rezistat. Acterian a refuzat o întâlnire cu Codreanu propusă de Polihroniade.[2] Distribuirea propagandei legionare în cercul său de apropiaţi a reprezentat partea centrală a responsabilităţilor lui Polihroniade în cadrul Gărzii de Fier. Momentul apariţiei Criterion a coincis cu dorinţa lui ca generaţia sa să adere la „ritmul mondial" al „revoluţiilor naţionale".[3] Pe lângă adeziunea individuală, Polihroniade a participat la acest efort, la o scară mai mare, prin fondarea unei publicaţii bilunare al cărei unic scop era să atragă intelectuali către Garda de Fier.

---

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 23
2 Ţurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 186
3 Mihail Polihroniade, „Generaţia tânără şi ritmul mondial", în *Azi*, 1, 1933. Citat în Ţurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 186.

În octombrie 1932, Polihroniade și Vojen au fondat *Axa*, colaborând cu alți membri ai Criterion. Inițial, publicația s-a poziționat ca reprezentantă a „Tinerei Generații", dar a virat repede către dreapta. Nu este o coincidență că această evoluție s-a produs în decembrie 1932, odată cu întreruperea activității publice a Criterion. În interiorul Gărzii de Fier, începând cu 1933, denumirea „Axa" se referea la „cuibul intelectualilor legionari".[1] Dintre criterioniștii implicați inițial, Ionesco și-a încetat colaborarea cu *Axa* când publicația și-a declarat afilierea politică.[2] Noica a menținut o colaborare ambiguă, concentrându-se mai mult pe spiritualizarea „colectivismului etnic" decât pe „militantismul politic".[3]

Comarnescu și-a exprimat, către Arșavir Acterian, frustrarea față de acei „bașbuzuci naționaliști care-și fac de cap, în țara asta în care țărănoii – ajunși intelectuali – fac dictatură"[4]. Iar în jurnalul său a scris:

> Se simte de pe acum în sânul asociației că se va produce o netă ruptură și mă întreb dacă ea va putea supraviețui, când conflictele sociale și politice devin zi de zi mai puternice și mai exclusiviste. Ne vom separa de huligani, de intoleranți, de obscurantiști, chiar dacă vor trece cu aceștia și unii dintre oamenii de valoare, care optează pentru întuneric și ură, pentru bestialitate și dictatură fascistă.[5]

Continuarea simpozioanelor „Idoli"

Comarnescu își amintește că simpozioanele următoare, prevăzute pentru noiembrie și decembrie, despre Krishnamurti, Greta

1 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 187
2 Eugen Ionescu, *Război cu toată lumea*, vol. 2, p. 70. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 187.
3 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 187
4 Acterian, *Jurnal. 1929–1945/1958–1990*, p. 112. 18 noiembrie 1932 (ed. rom.: Cartea Românească, 1992, p. 98)
5 PCJ, p. 80. Datat „către sfârșitul anului 1932".

Garbo, Gandhi și Paul Valéry, au avut parte de discuții mult mai calme și de mai puține controverse politice decât acelea din prima parte a ciclului.[1] E o amintire ciudată, dacă ne raportăm la afirmația lui Ricketts că acele prelegeri n-au avut loc, de fapt, niciodată.[2] O explicație posibilă pentru această discrepanță ar fi că manifestările publice nu mai puteau avea loc, așadar simpozioanele au continuat la Fundațiile Regale într-o atmosferă mult mai liniștită, cu participarea mai ales a membrilor Criterion și deci cu mult mai puțină expunere publică. Alături de „Idolii" rămași, Valéry, Bergson, Krishnamurti, Garbo și Gandhi, programul a fost lărgit pentru a-i include și pe Proust, Spengler și Picasso.

Paul Valéry (Franța, 1871–1945)

Simbolul politic și cultural al națiunii franceze, poet, filosof, eseist și autor de aforisme, Valéry a fost foarte prețuit de un mare număr de intelectuali români. La fel ca alți „idoli", Gide și Bergson, și Valéry a ținut un jurnal zilnic în stilul practicat de Gide și de Tânăra Generație. Asemenea criterioniștilor, a fost un om cu multe preocupări și cu multe interese. Pe lângă opera literară, a avut un viu interes și o fascinație întinsă pe toată durata vieții pentru știință, fiind unul dintre susținătorii timpurii ai constructivismului. Pe lângă propriile preocupări intelectuale (din proprie inițiativă sau la cerere), a fost un vorbitor public activ, care a reprezentat Franța (în calitate de corespondent cultural) la Liga Națiunilor și la alte forumuri politice internaționale.

Interesul pentru Valéry al Tinerei Generații, atât în sfera publică, cât și în aceea a reflecțiilor personale, a început înaintea conferinței Criterion ce i-a fost dedicată. A mai fost analizat într-o conferință anterioară organizată de Anale (20 ianuarie 1930), la care Ion Pillat a vorbit despre „Valéry, Rilke și poezia pură".[3] Pe când se afla la

1 *Ibidem*, p. 79
2 Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. 1, p. 555
3 PCJ, p. 26

școala de vară de la Geneva, înaintea seriilor Criterion din toamna lui 1932, Comarnescu a scris pe larg despre Valéry în jurnalul său.[1] Comarnescu a fost preocupat dacă putea să își construiască propriul sistem estetico-filosofic în termenii lui Valéry: metoda „narcisismului și a raționalismului".[2]

Simpozionul Criterion despre Valéry a avut loc la 26 noiembrie 1932.[3] O listă preliminară de vorbitori i-a inclus (alături de Tudor Vianu, președinte) pe Dan Botta, „Poezia lui Valéry", Anton Holban, „Valéry și tehnica literară", Alexandru Vianu (fratele mai mic al lui Tudor), Ion Cantacuzino, „O conferință despre poezia pură", Comarnescu, „Valéry și cunoașterea", Șerban Cioculescu, „Valery și naționalismul", și Paul Sterian.[4]

Potrivit lui Arșavir Acterian, Comarnescu a avut o prezentare foarte bună.[5] În prelegerea sa, a încercat să răspundă la întrebarea: „Care este atitudinea lui Paul Valéry față de cunoaștere și cum valorifică el cele două feluri de cunoaștere: imaginea și gândul?"[6] După ce a atins chestiunea abordării lui Valéry, Comarnescu a subliniat diferențele dintre cele două moduri de cunoaștere. În privința imaginației, a sugerat că artistul se deosebește de omul obișnuit prin aceea că imaginația lui (a artistului) e mai bogată, mai variată și mai vie. Acest mod de cunoaștere, modul estetic, imaginația, operează prin intermediul percepțiilor, al viselor și al artei. Comarnescu a sugerat că Narcis simbolizează imaginația și că experiența lui „închide în ea și farmecul, dar și limitarea viețuirii estetice a omului". De fapt, tragicul destin al lui Narcis arată ce ar fi omul dacă ar trăi fără rațiune, incapabil să își prevadă propriile acte, propriile fapte și sensul general al adevărului.

1 *Ibidem*, p. 59
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 16
3 Potrivit lui Mezdrea, a avut loc pe 15 decembrie.
4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 16, ff. 20–22
5 Acterian, *Jurnal. 1929–1945/1958–1990*, p. 121
6 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 20–22

Cât despre gândire, Comarnescu a argumentat că „prin actul de a judeca, spiritul contemporan a înțeles că nu se petrece o cunoaștere perfectă". Comarnescu l-a luat în considerare pe Valéry nu doar ca poet, ci și ca gânditor, vizionar și matematician, așadar persoană care a avut acces la ambele moduri ale cunoașterii. (În vreme ce poeții tipici sunt mai preocupați de imaginație, iar savanții de gândire.) El a argumentat că abordarea lui Valéry a fost deopotrivă clasică și modernă. A fost un clasicist prin aceea că nu a căutat adevărul în sensul obscur, ci a dorit mai degrabă luciditate logică, a căutat ce era mai reprezentativ și mai durabil în aparențele actuale ale lumii. Pentru Comarnescu, Valéry a fost modern „prin aceea că și-a dat seama de caracterul de construcție matematică al rațiunii, de convenție și nu de dătătoare de adevăr întreg și etern". El a concluzionat că „ros de șarpele îndoielii, [Valéry] iubește totuși lumina, adevărul venit în momente de veghe obiectivă" și a invocat dihotomia pusă în evidență de Nietzsche atunci când concluzionează că această abordare a cunoașterii se face prin Apollo, nu prin Dionysos.[1]

Arșavir Acterian și-a amintit că multe personalități cunoscute au fost prezente la simpozionul despre Valéry.[2] Aprecierile lui despre ceilalți vorbitori au fost următoarele: Holban, Cantacuzino, Cioculescu, obositori; Sterian, viu, dar lipsit de substanță; Botta a fost un romantic, maiestuos și impresionant, dar cu vocabular plictisitor. În contrast, Vianu a fost surprinzător de bun, impetuos, clar și plin de energie comunicativă. Părerea generală a lui Acterian despre acea seară a fost aceea de „monotonie", salvată doar la sfârșit de „un reflux de virilitate: Dan Botta și Vianu"[3].

Ce s-a întâmplat ulterior e foarte semnificativ pentru locul ocupat de politicile personale în spațiul Criterion. Mai degrabă decât să transpară din întrebările puse în cadrul dezbaterilor sau din analiza intelectuală a vorbitorilor, convertirea politică a membrilor Criterion s-a produs pe cale socială, în jurul simpozioanelor

1 *Ibidem*
2 Acterian, *Jurnal. 1929–1945/1958–1990*, p. 121
3 *Ibidem*

Criterion. Un excelent exemplu a urmat simpozionului Valéry, când Polihroniade l-a invitat pe Arşavir Acterian la Corso. Arşavir şi-a amintit că, în acea seară, a şovăit, a acceptat, apoi a refuzat. În cele din urmă s-a dus şi a notat că Eliade şi Noica erau la Corso cu Polihroniade.[1]

Simpozionul Valéry a fost repetat la Ploieşti, pe 18 decembrie 1932, iar Comarnescu a vorbit din nou despre „Valéry şi cunoaştere".[2]

Henri Bergson (Franţa, 1859–1941)

Într-un anume sens, părintele aşa-numitului *élan vital* (*Lebensphilosophie* în germană, *trăire* sau *experienţă* în română) nu are nevoie de prea multe prezentări. Influenţa filosofului francez asupra Tinerei Generaţii a fost covârşitoare, evidentă în articolele lor, în vieţile personale şi în literatura pe care au scris-o.

Simpozionul Criterion despre Bergson a avut loc pe 29 noiembrie 1932, prezidat de Rădulescu-Motru.[3] Intervenţiile pe acest subiect au inclus (în ordinea în care se prevăzuse desfăşurarea lor) „Omul şi filosofia", de Comarnescu; „Intuiţia" (Bergson intuiţionistul) de Nicolae Bagdasar; „Începuturile" de Constantin Floru; „Psihologia" de Al. Popescu; „Raţionalismul şi Bergson" de Şerban Cioculescu; „Bergson şi arta" de Dan Botta; „Bergson şi filosofia de viaţă" de Cioran; „Metafizică, etică şi religie" de I.I. Brucăr.[4]

Arşavir Acterian şi-a amintit că au fost prezenţi prieteni şi persoane cunoscute şi că vorbitorii „îşi doreau să placă publicului", dar au avut un aer stingherit.[5] Nu se simţeau la locul lor. Publicul venise la conferinţă pentru a se amuza şi a se admira

1 *Ibidem*
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 12
3 *Ibidem*, f. 39. Potrivit lui Mezdrea, a avut loc pe 17 noiembrie.
4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 41. O defalcare pe ore arată că Aurel Vlaicu ar fi trebuit să vorbească timp de 15 minute; iar la f. 40, o altă notă indică faptul că M. Djuvara ar fi trebuit să prezideze, iar C. Floru şi C. Noica erau vorbitori de rezervă.
5 Acterian, *Jurnal. 1929–1945/1958–1990*, p. 123

reciproc, în vreme ce criterioniştii au avut prezentări didactice, pretenţioase şi distante de auditoriu. Arşavir a tras concluzia că, pentru criterionişti,

> Înţeleg să distrezi şi să te distrezi enervând, dispreţuind superficialitatea auditoriului, cum a făcut Cioran care a fost ce-a vrut să fie, sau cel puţin să spui lucruri interesante ca Floru (despre devenire). Vorbitorii ceilalţi au fost plicticoşi, nici măcar ridicoli. [1]

Observaţia lui Acterian arată în ce grad Criterion putea fi înstrăinată de publicul său, fără să conecteze, nici să instige la discuţii sau la dezbateri reale.

După această conferinţă s-a încercat din nou convertirea la nivel particular, individual, între prieteni, atunci când Polihroniade l-a invitat pe Arşavir Acterian la o întrunire legionară la care trebuia să participe şi Codreanu. Acterian a declinat invitaţia. În aceeaşi notă din jurnal, a meditat:

> Om de dreapta? Om de stânga? Etichete care nu-mi spun nimic. Oroare politică. E atât de uşor să te încadrezi. Îţi uiţi sau îţi ignori complexitatea şi sinceritatea, îţi retezi tendinţele divergente şi activezi afişându-te la dreapta sau la stânga. Te pomeneşti că sunt. MP [Polihroniade] încearcă să mă corupă şi Sahia [comunist], de pe poziţii diferite, mă întreabă de ce refuz să mă înrolez.[2]

Jiddu Krishnamurti (India, 1895–1986)

Promotor al individualismului şi al refuzului oricărei doctrine religioase, Krishnamurti a fost un filosof şi o figură spirituală la modă, un orator cu popularitate, care a călătorit în întreaga lume. Pe când era adolescent în India, liderii Societăţii Teozofice, Annie Besant şi C.W. Leadbeater, l-au identificat cu Mesia, l-au adoptat, educat

---

1 *Ibidem* (ed. rom.: Cartea Românească, 1992, p. 108)
2 *Ibidem*, pp. 122–123. 29 noiembrie 1932 (ed. rom.: Cartea Românească, 1992, p. 108)

și pregătit pentru a deveni liderul cosmopolit al noii lor religii. Dar, în 1929, la întrunirea anuală „Star Camp" din Ommen, Olanda, Krishnamurti, în vârstă de 34 de ani, a denunțat în totalitate acest statut și rol privilegiat, dizolvând „Ordinul Stelelor" și rupând legăturile cu Societatea Teozofică. El a respins toate religiile organizate și orice relație de tip discipol–credincios. După acel moment, a început să călătorească în lume, ținând discursuri, participând la discuții, publicându-și reflecțiile, în încercarea de a dovedi că drumul către Adevăr scapă oricărui sistem construit de om.

Cele mai multe discuții la persoana întâi din epocă se întâlnesc în autobiografia lui Eliade, când își povestește relația cu actrița și colega criterionistă Sorana Țopa, în anii de activitate ai Criterion, și „monologurile ei spirituale, krishnamurtiene"[1]. Țopa îl întâlnise pe Krishnamurti în vara lui 1932, la Ommen, și s-a întors în România fascinată de el, convinsă de superioritatea filosofiei lui personale. Potrivit lui Eliade, pronunțând Viața „cu literă mare", Țopa credea că numai Krishnamurti o înțelegea:

> Nu vorbea decât despre asta: despre miracolul Vieții și despre crimele pe care le făptuim zilnic, fiecare din noi, împotriva noastră și a Vieții, refuzând să trăim simplu, spontan, sterilizându-ne singuri prin clișee, formule și sisteme.[2]

Jargonul ei pretențios și discursul dramatic l-au obosit. Eliade a simțit că, în preajma ei, trebuia să fie mereu în cea mai bună formă, cea mai inteligentă, „în mod spontan". Pentru ea, dragostea era o permanentă „ardere la alb"[3].

În vara următoare (1933), Țopa s-a dus la Ommen pentru a-l asculta pe Krishnamurti, dar nu a reușit să-l convingă pe Eliade să o însoțească. Explicația privind motivele pentru care Krishnamurti nu îl interesa arată că Tânăra Generație avea capacitatea de a privi

1 MEAI, p. 231 (ed. rom.: Humanitas, 1991, p. 250)
2 *Ibidem*, p. 230 (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 249)
3 *Ibidem*, p. 237 (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 257)

critic ceea ce venea din Est, realizând în același timp o investigație intelectuală sinceră, combinată cu cea mai vie curiozitate. Au existat, într-adevăr, o imagine romantică și o mitizare a Indiei. Deși l-a admirat fiindcă rupsese legăturile cu Societatea Teozofică, Eliade a abordat prelegerile și scrierile lui Krishnamurti cu un amestec de scepticism și de realism și cu un refuz înverșunat de a se lăsa absorbit în orice curent de absolutism mistic la modă (în ultimă instanță, fără conținut). Admițând că Krishnamurti era un om inteligent și onest, care ajutase mulți oameni, Eliade a declarat simplu: „Mi-am dat seama că nu am nimic de învățat de la el"[1].

La simpozion, programat să aibă loc pe 24 noiembrie 1932,[2] conferențiarii au fost următorii: Alice Voinescu, Sandu Tudor, Eliade, Sorana Țopa, Zaharia Stancu și Paul Sterian.[3] Acest grup de conferențiari diferea radical de cei de la celelalte simpozioane, incluzând-o pe mai vârstnica filosoafă și profesoară de teatru Alice Voinescu. În lumina celor spuse mai sus despre Sorana Țopa și Eliade, implicarea lor nu constituie o surpriză. Dar includerea pe listă a lui Sandu Tudor și Zaharia Stancu e notabilă, dat fiind că acești doi colaboratori inițiali ai Criterion au contribuit, după numai doi ani, la distrugerea asociației. Poate că acea campanie ulterioară de calomniere a fost legată de sentimentele lor timpurii de minimalizare și de respingere de către Forum și Criterion (dacă, într-adevăr, conferința despre Krishnamurti nu a avut o difuzare publică). Dar deocamdată aceasta este doar o presupunere.

Greta Garbo (Suedia și Hollywood, 1905–1990)

Legendă a ecranului, Garbo, originară din Suedia, a fost una dintre puținele actrițe care au făcut cu succes tranziția de la filmul mut la cel „vorbit". Această tranziție către sunet s-a petrecut în Statele Unite între 1926 și 1931. Importanța cinematografiei și

1 *Ibidem*, p. 253
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 63
3 *Ibidem*, f. 36 și f. 39

a Hollywoodului în viața Bucureștiului a fost amintită pe scurt în discuția despre Charlie Chaplin. În vreme ce Chaplin era un comic de sex masculin, Garbo era o frumoasă sirenă a ecranului, care interpreta roluri de toate facturile și avea o prezență electrizantă pe ecran. Alegerea ei, o frumusețe din lumea cinematografiei, ca subiect de discuție, alături de Chaplin, arată în ce măsură criterioniștii erau interesați de cultura populară și de cinematografie ca forme de artă în plină dezvoltare. Despre Garbo se zvonea, de asemenea, că era bisexuală și prima ei relație lesbiană a debutat în 1931, cu Mercedes de Acosta, dar e îndoielnic că criterioniștii ar fi fost la curent cu aceasta în 1932. Totuși, Garbo era o personalitate nonconformistă în felul ei și o alegere riscantă, de reținut și ca unica femeie inclusă pe lista „Idolilor" (atât în versiunea preliminară, cât și în cea finală).

Date fiind aspirațiile cinematografice ale lui Sadova și interesul pentru film al lui Haig Acterian, ca regizor, sursa interesului pentru Greta Garbo este limpede. Conferința a fost programată pentru 1 decembrie.[1] Lista provizorie a vorbitorilor la simpozion i-a inclus pe: Sadova, Haig Acterian, M. Grigorescu, Apriliana Medianu, M. Voiculescu și Dragoș Orvi.[2] O listă alternativă sugerează că vorbitorii au fost: dr. Protopopescu, M. Sadova, R. Boureanu, M. Vulcănescu, I. Cantacuzino, H. Acterian, M. Grigorescu și Apriliana Medianu.[3]

Marcel Proust (Franța, 1871–1922)

Un alt simpozion, despre Proust, a avut loc la București pe 3 decembrie 1932. Conferința a fost, se pare, repetată la Ploiești pe 7 decembrie. Comarnescu a vorbit despre „Snobismul lui Proust"[4]. Un alt subiect de discuție a fost „impresionismul proustian" ca

1 *Ibidem*, f. 63
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*, f. 39
4 *Ibidem*, f. 12

„tehnică literară".[1] Cunoscut pentru capodopera *În căutarea timpului pierdut*, Marcel Proust a fost un scriitor modernist francez de ficțiune autobiografică, homosexual declarat și fiu al unei mame care făcea parte din aristocrația evreiască bogată. Totuși, nici una dintre aceste calități discutabile nu a provocat neliniște și, de fapt, Proust apare ca unul dintre subiectele aprobate de autorități (sugerând că Proust și Spengler i-au înlocuit pe Krishnamurti și pe Garbo în seria „Idoli", după controversa cu privire la Gide).

Pe baza notelor din arhiva personală a lui Comarnescu, se pare că Criterion a încercat să își rezolve problemele cu Ministerul Afacerilor Interne prin implicarea directă a lui Armand Călinescu. Pe o listă de acțiuni ce urmau a avea loc, Comarnescu a scris numele lui Armand Călinescu alături de „Bergson, Valéry, Gandhi, Spengler și Proust"[2]. Comarnescu a notat mai mulți membri cu autoritate cu care trebuia discutat: „Gusti, Aurel Ioan Popescu, Ioan M. Enescu și Armand Călinescu"[3]. În mod evident, soluția după incidente a fost aceea de a-l implica pe acesta din urmă pentru a nu da impresia că sunt subversivi; s-au adresat autorităților și chiar (se pare) și-au modificat programul și și-au clarificat scopul. Deși, de ce Proust și Spengler erau mai puțin problematici decât Krishnamurti și Garbo e o chestiune ce rămâne de investigat.

Oswald Spengler (Germania, 1880–1936)

Conferința suplimentară despre Spengler a fost programată să aibă loc la Fundațiile Regale pe 7 decembrie 1932. Influența filosofului istoriei Oswald Spengler asupra Tinerei Generații a fost majoră, iar lucrările lui au ajuns la ei mai întâi prin intermediul prelegerilor lui Nae Ionescu. Spengler era preocupat de „culturi" și de o viziune organică a istoriei ce respingea ideea că civilizația occidentală de la începutul secolului XX reprezenta punctul culminant al împlinirii

1 *Ibidem*, ff. 11–12
2 *Ibidem*, f. 46
3 *Ibidem*, f. 47

umane. Date fiind concluziile controversate ale lui Spengler în contemporaneitatea sa, influenţa lor a radiat în toată Europa, ca o perspectivă organică, activă asupra istoriei, ce a părut să legitimeze fundaţia pe care intelectualitatea cu înclinaţii fasciste şi-a construit argumentaţia împotriva Iluminismului şi a raţiunii, a decadenţei şi a corupţiei democraţiei şi burgheziei.

De la Spengler, Tânăra Generaţie a preluat jargonul „culturilor" şi „popoarelor" ca fiind comunităţi organice şi specifice. Spengler prezenta ceea ce a fost la vremea respectivă o viziune revoluţionară asupra istoriei, atunci când influentul său text *Declinul Occidentului* (1918–1922) a fost publicat, la sfârşitul Primului Război Mondial. Argumentul său principal a fost perspectiva centrată pe Occident a contemporanilor lui, care neglija importanţa altor istorii, a altor epoci, culturi şi părţi ale lumii. Spengler şi-a avertizat cititorul că ar trebui să înceapă prin a-şi analiza cu atenţie propriile convingeri sociale, religioase şi politice. Căci umanitatea „Vârstei Raţiunii" are propriile criterii cu care judecă relativul succes al altor epoci din istorie: sporirea cunoaşterii, progresul economic, libertatea naţională, cucerirea ştiinţifică a naturii şi pacea în lume. Spengler l-a criticat pe omul „Vârstei Raţiunii" pentru faptul că a tras concluzia că alte culturi habar nu au de „adevărata cale" pe care nu au urmat-o; pur şi simplu, voinţa şi scopurile lor nu coincid cu valorile noastre „occidentale".[1]

De fapt, o altă lucrare a sa, mai scurtă (deşi publicată în anul următor, 1933), *Ora deciziei: Germania şi revoluţia istorică mondială*, este cea care avea să aibă cel mai mare impact asupra Tinerei Generaţii, în anii ce au urmat. Spengler credea că „fiecare naţiune existentă trebuie să tindă spre măreţie sau să decadă"[2]. Pentru Spengler, a fi om de acţiune nu era suficient, agentul istoriei trebuia să fie şi un „expert istoric". Analiza lui e convingătoare, dacă luăm în considerare dihotomia lui Comarnescu om al gândirii–om

1 Oswald Spengler, *The Decline of the West*, vol. I, *Form and Actuality*, p. 20
2 Spengler, *The Hour of Decision: Germany and the World Historical Revolution*, p. ix

al acțiunii și obiectivul proiectului Criterion, în sensul spengle-rian: „să înțeleagă faptele timpului său [al expertului în istorie] și, prin ele, să anticipeze, să interpreteze și să zugrăvească viitorul"[1]. Spengler credea că „o epocă conștientă de sine și de prezent nu poate fi înțeleasă fără o atitudine critică creativă, anticipativă, preventivă și *de direcție*"[2]. Criterion încerca să ofere tocmai o astfel de critică de direcție.

Referitor la conflictul dintre individual și colectiv, Spengler a vrut să afle care drum duce, în ultimă instanță, către măreție. „Viața individului nu are importanță pentru nimeni în afară de el: întrebarea este dacă dorește să evadeze din istorie sau își dă viața pentru ea."[3] Și Spengler a fost un critic deschis al democrației parlamentare:

> Ceea ce recunoaștem azi ca „ordine" și ceea ce exprimă constituțiile „liberale" nu e nimic altceva decât anarhie devenită obișnuință. O numim democrație, parlamentarism, autoguvernare națională, dar e, de fapt, pura inexistență a unei autorități conștiente responsabile, un guvern – acesta este statul adevărat.[4]

Mahatma Gandhi (India, 1869–1948)

O conferință despre Gandhi a urmat în chip natural simpozionul la care s-a discutat despre Spengler. Spengler a pledat pentru importanța altor părți ale lumii, altor civilizații și evenimente de mare impact, iar Gandhi (care nu era singurul reprezentant al lumii non-vestice, a se vedea Krishnamurti) a fost un individ care renunțase la toate interesele personale în numele emancipării poporului indian și al drepturilor universale. Abordarea lui era complet contrastantă cu revoluția violentă propovăduită de Lenin și de Mussolini, discutați anterior în ciclul „Idoli" al Criterion.

1 *Ibidem*, p. x
2 Spengler, *The Decline of the West*, vol. I, *Form and Actuality*, p. 20
3 *Ibidem*, p. 21
4 *Ibidem*, p. 34

Simpozionul despre Gandhi a avut loc pe 10 decembrie, iar programul a fost următorul: H.H. Stahl a făcut introducerea serii; Enescu a vorbit despre „Gandhi omul"; Polihroniade despre „Tactici"; Viforeanu, „European"; Hillard, „Englez" și Eliade „India".[1]

Fără îndoială, Gandhi a fost ales printre subiecte deoarece Eliade tocmai se întorsese din India (cu mai puțin de un an înainte de simpozion), unde fusese martor direct la lupta indienilor pentru independența față de Imperiul Britanic. Eliade a crezut că Gandhi va schimba complet harta geopolitică a lumii. De aceea s-a străduit atât de mult să înțeleagă, în cercetările sale academice, spiritualitatea indiană și cultura asiatică:

> Știam că independența indiană e iminentă și că foarte curând Asia întreagă va reintra în istorie. Pe de altă parte, într-un viitor nu prea îndepărtat, o seamă de populații arhaice își vor face loc pe scena politicii mondiale.[2]

Ca martor al imperialismului și al dominației Imperiului Britanic în India, precum și al eforturilor lui Gandhi de a-și elibera poporul, Eliade a fost foarte impresionat de acțiunea politică revoluționară.

Poetul național indian Rabindranath Tagore i-a dat lui Gandhi titlul onorant de „mahatma" („suflet mare"), dar nu a aprobat concepția lui Gandhi de *satyagraha* (rezistență non-violentă).[3] Congresul Național Indian a adoptat, la începutul anilor 1930, *satyagraha* ca politică a sa împotriva guvernării britanice și l-a desemnat pe Gandhi lider. Gandhi a devenit o figură mesianică pentru milioane de indieni.[4] Primul act din campania de nesupunere civică

1 BAR Ach 17/2001 APPC, Varia 20, f. 27. Potrivit lui Mezdrea, data la care a avut loc ar fi fost 8 decembrie.
2 MEAI, p. 204 (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 223)
3 Tagore a avut o influență puternică asupra criterioniștilor și a fost inițial trecut printre idolii care urmau a fi prezentați în primul ciclu Criterion. Eliade a vorbit despre poezia lui într-o prelegere Forum, iar Maitreyi Devi a fost eleva cunoscutului poet.
4 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 153

a avut loc la 12 martie 1930, cu „Marşul Sării" de-a lungul ţării către Dandi, condus de Gandhi, care a fost arestat la sfârşit, pe 5 mai. În această campanie, indienii au traversat ţara în semn de nesupunere civică faţă de legile sării, iar ca urmare a sa 60 000–80 000 de indieni au ajuns la închisoare. Eliade a fost foarte mişcat şi afectat de ce a văzut şi a scris pe un ton dramatic despre aceste episoade şi despre zvonurile care circulau în Calcutta despre „revoluţia civică". Spaima lui faţă de populaţia musulmană din Bengal a căpătat proporţii de ostilitate datorită violenţei lor faţă de hinduşi şi refuzului de a se alătura nesupunerii civice.[1]

Eliade avusese ocazia să îl vadă pe Gandhi în 1928 şi a scris despre această experienţă în *Cuvântul*. A povestit cum, pe 25 martie 1928, a asistat la procesul lui Gandhi (reprezentat de avocatul San Gupta), fiind acuzat că, mai înainte cu douăzeci de zile, incitase la arderea într-un parc a unor haine importate din Anglia. Eliade a descris scena înţesată de reprezentanţi ai presei, englezi, englezoaice şi suporteri ai lui Gandhi („swarajişti"). Pandit Nehru a fost şi el acolo, descris de Eliade ca „un fel de tigru brun". Gandhi a apărut îmbrăcat în veşmântul său alb, încălţat doar în sandale. Avea un chip chinuit şi ridat, cu ochii mici. Părea bătrân şi epuizat. Susţinătorii lui au şuşotit între ei şi au aplaudat. Prezenţa rezervată şi tăcută a lui Gandhi i-a lăsat o impresie puternică lui Eliade:

> O emoţie ciudată, tardivă, mă cuprinde. Ochii lui de acum privesc atât de departe, încât dacă nu l-aş fi cunoscut, aş fi fost sigur că e orb. Păreau ochii unui cadavru mumificat, ficşi, metalici.[2]

1 *Ibidem*

2 Mircea Eliade, „Gandhi, după Ramazan şi Holi", în *Cuvântul*, an 5, nr. 1337, 11 ianuarie 1929, pp. 1–2. Republicat în Mircea Eliade, *India – Biblioteca maharajahului – şantier*, pp. 233–237. Eliade a scris acest articol la Calcutta, pe 28 martie 1928, iar articolul a fost publicat un an mai târziu, în luna de după congresul din Calcutta, la care Gandhi a cerut independenţa şi a ameninţat că, în caz contrar, vor începe o nouă campanie de non-cooperare.

Dezbaterile din timpul procesului au fost, în sine, neinteresante, potrivit lui Eliade. La ieșirea din sala de tribunal, Gandhi a fost asaltat de jurnaliști. A refuzat să ofere vreun interviu. Eliade își încheie articolul remarcând pedeapsa simbolică dată lui Gandhi: „Mahatma Gandhi a fost condamnat să plătească o rupie"[1]. Acțiunea vastă și neobosită a lui Gandhi, voința lui tăcută și angajamentul său l-au convins pe Eliade că era un lider de o forță remarcabilă. În timpul șederii sale la Calcutta, tânărul student străin a putut vedea că mișcarea creată de Gandhi era mai mult decât visul unui singur om, era strigătul disperat al unui popor oprimat care își căuta onoarea, demnitatea și autonomia.

Eliade a susținut, de fapt, mișcarea indiană de independență chiar înainte de represiuni.[2] Convins din punct de vedere filosofic de *swaraj* (autoguvernare), Eliade explică centrarea acesteia pe individ și pe sensul universal într-un pasaj nepublicat din jurnalul său:

> *Swaraj* e o idee vedantină, atât timp cât implică independența prin mijloace proprii, nu *good government*, ci *self government*. Pentru că, pentru un indian, libertatea, independența, *swaraj* (în metafizică și morală, *mukti*) nu poate fi garantată nici de cel apropiat, nici de cel străin. Ea e o chestiune personală, condiționată, de ecuație karmică a individului sau a rasei (...) Mă îndoiesc că Mahatma e conștient de indianitatea campaniei lui. El e mai degrabă interesat de aspectul său universal, uman, creștin.[3]

Pentru Eliade, sensul *swaraj* nu e politic, ci mai degrabă metafizic, spiritual și estetic. El a scris: „Dar politica în India nu e *politică*. Lupta noastră pentru independență, *swaraj*, e concluzia necesară a întregii noastre metafizici"[4]. El a interpretat naționalismul indian

1 *Ibidem*
2 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 154
3 Mircea Eliade, *Erotica mistică în Bengal*, p. 176. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonner de l'histoire*, p. 155 (ed. rom., p. 208).
4 Mircea Eliade, *L'Inde*, p. 241. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 155 (ed. rom., p. 208).

ca „o vastă reproducere la nivel colectiv a unei experiențe personale «mistice» și «ascetice»"[1]. Vorbind despre naționalismul indian, Eliade a concluzionat că mediatorul acestei libertăți a fost Gandhi însuși „Ajungem la libertate, spune Mahatma, prin purificare, prin renunțarea la individual, prin non-violență, prin agonie"[2].

Relatarea sa timpurie despre *swaraj* e foarte grăitoare dacă luăm în considerare propria-i convertire ulterioară la susținerea mesianismului și radicalismului Gărzii de Fier. Propriul romantism al lui Eliade cu privire la succesul misticii și la abandonul politicii este evident încă de timpuriu. Eliade a scris despre forțele opuse (rasa albă britanică și civilizația indiană pe care aceasta o domina în chip barbar, Eliade arătând clar că nu era doar o chestiune de naționalism, ci și una de rasism):

> Din încordarea aceasta se va naște o lume nouă. Această extraordinară nebunie a Indiei, să iasă neînarmată în fața tancurilor și mitralierelor europene. Dacă învinge, așa cum doresc din tot sufletul să învingă, începe o nouă etapă în istorie.[3]

Sunt de aceeași părere cu Țurcanu, că există o legătură clară între concluziile sale din India și convingerile gardiste ulterioare, căci, în India, Eliade a devenit convins că „orice revoluție este spirituală"[4].

Pablo Picasso (Spania, 1881–1973)

Pictor modernist, sculptor și fondator al cubismului, opera lui Pablo Picasso a fost deosebit de admirată la București. Simpozionul despre el s-a ținut miercuri 30 noiembrie și se pare că Aurel Broșteanu

1 Mircea Eliade, „Gandhi ante mortem", în *Cuvântul*, 19 septembrie 1932. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, 155. (ed. rom., p. 208).

2 Mircea Eliade, *Le Journal des Indes*, p. 134. Citat în Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 155 (ed. rom., p. 208).

3 *Ibidem* (ed. rom., p. 207)

4 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 156. (ed. rom., p. 209)

a făcut cu această ocazie „O prezentare a artei abstracte"[1]. În Criterion a existat un profund interes pentru cubism, de vreme ce Max Hermann Maxy era membru al asociației, iar operele sale au fost ulterior expuse la Expoziția de Artă a Criterion din februarie 1933. Ceea ce au împărtășit Maxy și Picasso a fost adeziunea ulterioară la comunism. Alți artiști vizuali activi în Criterion au fost Victor Brauner și Marcel Iancu. Maxy, Brauner și Iancu au fost pionieri ai avangardei din pictura românească, toți trei fiind evrei.

Teme

Figurile alese pentru seria „Idoli" contemporani arată că criterioniștii priveau atât spre Est, cât și spre Vest în căutare de noi paradigme pe care să le introducă în spațiul românesc. Lista include nu numai personalități din cultura „majoră" a Europei Occidentale, ci și reprezentanți din India, Statele Unite (Hollywood) și Rusia. Discuția nu era menită să fie doar politică, ci și spirituală, filosofică și artistică. Selecția idolilor arată că Criterion a ales intenționat din toate extremele posibile și din subiectele general împărtășite în epocă. Aceste teme generale arată toate un tip de modernitate pe care îl doreau în România: stat *versus* națiune; colectivitate *versus* individ; modernizare; modernism, rațiune (raționalitate) *versus* emoție (experiență); mașină *versus* spiritualitate; revoluție și istorie. Pentru disputa tradițională a intelectualilor români, „formă *versus* fond", ei au căutat să vadă situațiile din exterior, imperialism *versus* autenticitate națională și, în simpozioanele despre Gide și Gandhi, au analizat anticolonialismul. Criterioniștii au explorat atât modurile violente (Lenin, Mussolini), cât și pe cele non-violente (Gandhi) de a declanșa o revoluție. Și, în sfârșit, nu au evitat subiecte controversate cum erau comunismul, iudaismul și homosexualitatea.

---

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 45

Seria „Cultura română contemporană"

Ciclul mai artistic de evenimente intitulat „Cultura română contemporană" nu a fost, potrivit lui Comarnescu, nici politic, nici politizat.[1] Subiectele explorate au fost poezia, romanul, teatrul, critica și eseul, jurnalismul, artele grafice, muzica și dansul, arhitectura, filosofia, curentele ideologice, muzica și dansul românești. Pe 15 octombrie a avut loc primul eveniment din seria „Poezia", prezentat de Paul Sterian. Exemplificările artistice (lectură și recitări) au fost susținute de Sorana Țopa, Sadova, D. Al. Pop-Marțian și Haig Acterian.[2]

La conferința din 22 octombrie, la care Sebastian și Vulcănescu au vorbit despre „Romanul românesc de azi", Sadova, Lily Popovici și Apriliana Medianu au citit fragmente de texte.[3] Eliade s-a folosit de acest simpozion pentru a da un exemplu de „spirit criterionist" al dezbaterilor spontane:

> În simpozionul despre romanul românesc contemporan, Mihail Sebastian a executat cu mult brio pe Cezar Petrescu și a fost extrem de dur cu Ionel Teodoreanu, cei mai populari romancieri ai zilei, rezervându-și toate laudele pentru Hortensia Papadat-Bengescu, Camil Petrescu, Matei Caragiale. Dar Mircea Vulcănescu a arătat în ce sens romanele lui Cezar Petrescu se integrează într-o tradiție literară românească și, ca atare, sunt semnificative, deși artisticește nu sunt valabile.[4]

Romanul a fost popular în perioada interbelică, iar producția de romane a cunoscut o dezvoltare explozivă. Desigur, *Maitreyi* al lui Eliade și *De două mii de ani* al lui Sebastian sunt exemple foarte bune.

Conferința despre teatru a fost susținută pe 29 octombrie de Haig Acterian, sub titlul „Teatrul de mâine". Într-o scrisoare adresată secretarului general al Academiei Române, secțiunea de teatru

1 PCJ, p. 79
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 61
3 Acterian, „Câte ceva despre Asociația Criterion", p. 7
4 MEAI, p. 236 (ed. rom., vol. I, p. 255)

a asociației a solicitat organizarea conferinței între ora 10 dimineața până la ora 1 la prânz, marți, 6 decembrie, la Sala Dalles. Programul demonstrează măsura în care fiecare conferință era un efort de grup și de colaborare, atât pentru partea de prezentare (prelegerea), cât și pentru improvizația teatrală de după. Textul conferinței trebuia să fie scris de Eliade și de Paul Sterian. Cadrul general (aranjamentul sălii, regie, organizare) a fost pregătit de Ion Marin Sadoveanu, iar interpretarea artistică și spectacolul le-au avut ca protagoniste pe Sorana Țopa, Lily Popovici, Sadova, Marieta Rareș, Floria Capsali și Dida Solomon Calimachi, alături de Sandu Eliad, Mihail Popescu, Gabriel Negry și Emil Botta.[1]

Restul ciclului cultural s-a desfășurat în felul următor: „Filosofia românească" (I. Brucăr) pe 3 noiembrie; „Critica și eseul" (Al. Vianu) pe 5 noiembrie; „Jurnalismul românesc" (M. Grigorescu) pe 24 noiembrie[2]; „Arhitectura"(Oscar Walter Cisek) pe 26 noiembrie[3]; „Artele românești" (Comarnescu), pe 8 decembrie[4]; „Curente ideologice românești" (Ion Cantacuzino) pe 15 decembrie[5] și „Muzica și dansul" (Constantin Brăiloiu) pe 17 decembrie. Pentru acest ultim eveniment, Floria Capsali a contribuit cu exemple de muzică și de dans.[6] O altă conferință Criterion a avut loc la sfârșitul lui 1932 și a fost dedicată Americii, prin comparație cu

1 BAR Ach 17/2001, XVIII Varia 16, 62. Scrisoare datată 1 noiembrie 1932.

2 Potrivit lui Mezdrea, vorbitor a fost R. Dianu, iar conferința a avut loc pe 12 noiembrie.

3 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 25. Cisek era planificat să țină prelegerea. Potrivit lui Mezdrea, a vorbit H. Schoenberg.

4 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 137 și f. 133. În planul inițial, trebuia să prezinte Ștefan Nenițescu. Potrivit lui Mezdrea, evenimentul a avut loc pe 19 noiembrie.

5 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 133. Potrivit lui Mezdrea, evenimentul a avut loc pe 10 decembrie.

6 În afara cazurilor când se specifică altă sursă, lista pentru „celelalte evenimente culturale" provine de la BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 63, 1932, propunere către Fundația Dalles, și BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff. 10–13, „Proces-verbal al ședinței plenare din 17 iunie 1932, Asociația Criterion".

Europa Occidentală și cu Estul Îndepărtat, ocazie cu care a avut loc o polemică între Sebastian și Comarnescu.[1]

* * *

Aceste două cicluri rezumă activitatea Criterion în 1932. Primul an al Criterion demonstrează că criterioniștii au fost atât naivi, cât și optimiști în anumite privințe. Crearea asociației a fost rezultatul acumulării unor experiențe cosmopolite diverse și al studiilor în străinătate. Criterioniștii au supraestimat măsura în care publicul român și administrația politică erau pregătiți să le recepteze mesajul și dezbaterile și au abordat ideile la nivelul la care se găseau membrii asociației. Mult prea încrezători, s-au grăbit să își atingă scopul inițial, să creeze propria viziune a modernității, să producă efecte pozitive în societatea românească prin această formă alternativă de educație și de „model de acțiune culturală". Dar au fost prea mulți factori care au lucrat împotriva lor: gelozia și invidia altor intelectuali (cum a fost Nichifor Crainic), amenințări din partea autorităților (regele Carol al II-lea, Armand Călinescu), extrema actualitate și natura controversată a temelor și subiectelor pe care le-au abordat, ruptura între criterioniști și publicul lor, începutul fricțiunilor interne din cauza diferențelor politice și personale și realitatea recrutărilor întreprinse de Garda de Fier în rândurile înseși elitei din cercul Criterion. În acel moment, amenințarea externă a unei represiuni guvernamentale se profila tot mai mult. Plecând de la aceste premise, Criterion a avut de dus o bătălie grea pentru a-și continua activitatea în 1933.

1 Mihai, *Europenism și dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion*, p. 83

Capitolul 5

Activitatea Criterion între 1933–1935: politică, expoziție, simpozioane, muzică și revista

În pofida tulburărilor din toamna lui 1932, Comarnescu a planificat meticulos întregul sezon următor de activități ale Criterion. La începutul programului pe 1933, din punctul de vedere al lui Comarnescu, el și Criterion își rezolvaseră problemele cu guvernul. Fusese nevoie de o explicație cu Mihalache pentru ca Criterion să își poată continua activitatea.

> Unii din asociație au fost la ministrul de interne, Ion Mihalache, și i-au explicat caracterul de tribună științifică, de tribună liberă a Asociației Criterion, unde se confruntă în mod civilizat curentele și doctrinele actuale... L-am asigurat că nu suntem nici comuniști, nici fasciști, ci intelectuali care, prin confruntare de idei, prin expunere în contradictoriu, căutăm să ne lămurim.[1]

Comarnescu le-a mulțumit lui Ion Cantacuzino, Constantin Enescu, Petre Viforeanu, Polihroniade, Eliade, Vulcănescu, Stahl și Paul Sterian care au vorbit și au mers cu studenții susținători ai Criterion în fața autorităților pentru a garanta că Criterion poate încă să organizeze simpozioane la Fundațiile Regale. Comarnescu le-a apreciat eforturile de „a nu lăsa ca această instituție să cadă

---

1 PCJ, p. 80. Însemnarea are titlul „Spre sfârșitul lui 1932".

victimă neînțelegerii, invidiei și relei credințe, căci cu toate acestea Criterion a avut și are de luptat dacă este să-și continue opera de educație publică la care a pornit"[1].

Comarnescu a notat, de asemenea, sprijinul permanent din partea unor distinși intelectuali mai vârstnici care au fost dornici să îi ajute. Într-o scrisoare către Blaga (aflat atunci la Viena), Comarnescu i-a trimis un program al ciclului „Idoli", povestindu-i succesul simpozioanelor despre Freud și Lenin și subliniind expres că Petrovici și Rădulescu-Motru au prezidat. A încheiat cu: „te așteptăm printre noi, să ne ții conferințe, să ne dai sugestii"[2].

Planul era acela de a continua activitatea în mod normal, după Crăciunul 1932. Prezența Criterion în provincie urma să fie menținută prin intermediul simpozioanelor și al altor evenimente organizate în amfiteatrul Liceului Petru și Pavel din Ploiești și la liceul din Buftea, în apropiere de București.[3] Pe 21 ianuarie 1933, Floria Capsali era programată să prezinte un atelier de lucru despre „Muzica și dansul brăilene".[4] De asemenea, aveau în program două concerte de orgă (incluzând piese de Pachelbel și Marchand), după concertul din 14 decembrie în care Victor Bieckerich cântase Bach, cu regina Maria în public.[5]

După Crăciun, alte preocupări ale Criterion au fost recrutarea de noi membri, activitatea internă a secțiunilor și înființarea unui comitet pentru publicația Asociației Criterion.[6] Un ciclu de conferințe, în colaborare cu studenți la filosofie, a avut loc între 19 ianuarie și 6 aprilie 1933, incluzându-i pe criterioniștii Vulcănescu, Golopenția

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 29

2 AMNLR, Petru Comarnescu, Corespondență, Scrisoare către Lucian Blaga 10/IV/197, 20.796, fără dată

3 BAR Ach 17/2001 APPC, XVI Varia 1, „Chitanțe, facturi, bonuri legate de activitatea Asociației Criterion", 1932–1933, ff. 15–37; BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 122.

4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 43

5 *Ibidem*, f. 59; BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI imprimate 1, ff. 62–63

6 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 43

şi Stahl.[1] O mare expoziţie de artă cu opere ale criterioniştilor s-a ţinut între 5–28 februarie 1933 la Sala Dalles, unde au expus Marcel Iancu, Corneliu Michăilescu, M.H. Maxy, Henry Daniel, Margareta Sterian, Corneliu Bebis, Micaela Eleutheriade, Cornelia Babic, Gheorghe Ionescu Sin, Henri Catargi, Yor Petre Iorgulescu şi sculptoriţa Miliţa Pătraşcu.[2] Lista lui Ornea pentru acelaşi eveniment îi include pe artiştii Lucia Bălăcescu, C. Babie Daniel, Mac Constantinescu, Corneliu Mitrăchescu şi P. Iorgulescu.[3]

În privinţa simpozioanelor pe teme politice, economice şi sociale, Criterion planificase iniţial să continue în aceeaşi manieră cu seria „Idoli". Comarnescu a scris:

> După Crăciun vom avea probabil în afară de concertele Bieckerich un ciclu de symposium-uri, fie continuând „Idoli şi Personalităţi" ca Ford, Papini, Spengler, Husserl, Cocteau, Derain, Hitler, Thomas Mann, Fritz vom Unruh, Montherlant, sau poate din iluştri decedaţi cu care spiritul vremii are multe în comun, ca Nietzsche, Dostoievski etc., şi un ciclu probabil numit Tendinţe.[4]

În cele din urmă, au abandonat acest plan de a continua cu personalităţile şi au ales, în schimb, ca în noul ciclu să se concentreze pe idei.

„Tendinţe"

Ciclul de „discuţii publice în contradictoriu" numit *Tendinţe* a fost programat să se desfăşoare pe parcursul a trei luni, la Fundaţiile Regale. Programul ciclului a fost publicat la 5 februarie 1933 în *Cuvântul*. Primul simpozion, „Direcţii spirituale ale Noii Generaţii", era programat să aibă loc pe 8 februarie, iar ultimul,

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 121
2 *Ibidem*, f. 131
3 Zigu Ornea, *The Romanian Extreme Right. The Nineteen Thirties*, p. 138
4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 60

„Statul român", pe 12 aprilie.[1] A fost prezidat de Nae Ionescu, acoperind următoarele subiecte, cu vorbitorii aferenți: „Autenticitatea" (Eliade); „Agonia" (Petru Manoliu); „Ortodoxia" (Paul Sterian); „Neoclasicism" (Comarnescu) și „Istoria resemnării" (Noica). Alte conferințe din program, cu vorbitorii respectivi, au fost următoarele. Pe 1 februarie a fost programată conferința intitulată „Direcții politice ale Noii Generații", care urma să îl aibă ca președinte pe Simion Mehedinți. Subiectele de discuție au inclus: naționalismul integral (Octavian Neamțu); antisemitismul (dr. N. Trifu); corporatismul (Toma Vlădescu); reacțiunea (Alexandru Christian Tell); dictatura (Polihroniade); autohtonismul (Henri H. Stahl); democrația individualistă (Richard Hillard); social-democrația (Mircea Grigorescu); țărănismul/viața rurală (Constantin Enescu) și socialismul integral (Petre Pandrea).

Cea de-a treia conferință – „Direcții actuale ale economiei: soluții monetare" – a fost programată pentru 8 februarie și a fost prezidată de G. Tașcă. Au fost analizate următoarele subiecte: stabilizarea (Mircea Durma); restabilizarea (Constantin Pandele) și dubla circulație (Corneliu Rudescu). Pe 15 februarie a avut loc conferința „Teme literare", prezidată de Eugen Lovinescu, la care s-a vorbit despre: sinceritate (Ionel Jianu); subiectivism (Mircea Eliade); obiectivism (Sebastian); tehnici literare (Șerban Cioculescu) și literatura și proletariatul (Petre Pandrea). Conferința din 22 februarie a fost despre filosofie, cu titlul „Tendințe în filosofie: metafizică sau știință pozitivă". Prezidată de Constantin Rădulescu-Motru, a tratat următoarele subiecte: pozitivismul scientist (Al. Popescu); criticismul (Noica); criticismul empiric (I. Brucăr); pragmatismul (Cioran); neoidealismul (Comarnescu); neorealismul (Vulcănescu); „metafizica, o atitudine ireductibilă" (Eliade) și teologia (Paul Sterian).

1 *Cuvântul*, an 9, nr. 2796, 5 februarie 1933, p. 2. Citat în Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, pp. 33–34. Constantin Mihai dă date diferite, cu prima conferință ținută pe 25 ianuarie și ultima pe 5 aprilie. Pentru o listă a conferințelor, vezi *Manuscriptum*, nr. 1–2 (102–103)/1996, an XXVII, număr special Mircea Vulcănescu, pp. 231–234, citat în Mihai, *Europenism și dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion*, pp. 84–86.

Cea de-a şasea conferinţă, programată pentru 1 martie, s-a intitulat „Tendinţe în politica externă". Urma să fie prezidată de I.G. Duca şi să prezinte următoarele subiecte: imperialismul (Eugen Titeanu); dezarmarea generală (Comarnescu), pacea militară şi sistemul de alianţe (Polihroniade); pactele şi securitatea (Sebastian Şerbescu); arbitrajul obligatoriu şi armata internaţională (M. Antonescu) şi Societatea Naţiunilor şi federaţia globală (R. Hillard). Pe 8 martie 1933 a fost planificată conferinţa „Teme culturale" prezidată de Tudor Vianu, cu următoarele subiecte: cultura individualistă (Cioran); cultura de clasă (Petre Pandrea); naţionalismul cultural (Al. Dima); umanismul (Comarnescu); universalismul (Eliade); transcendentalismul (Dan Botta); şi cultura tehnologică (Paul Sterian).

Următoarea conferinţă, intitulată „Tendinţe actuale în fizică: problema materiei", s-a desfăşurat pe 15 martie. Urma să fie prezidată de G. Ţiţeica şi să investigheze următoarele subiecte: mecanica statistică [Schrödiger] (Octav Onicescu); mecanica simbolică [Dirac] (Sabba Ştefănescu); mecanica undelor [De Broglie] (Sergiu Condrea) şi mecanica indeterminată [Heisenberg]. Cea de-a noua conferinţă, „Tendinţe în arta contemporană" a fost programată pentru 22 martie, urmând ca alte detalii să fie stabilite ulterior. Ea a fost urmată de conferinţa cu titlul „Direcţii economice generale" programată pe 30 martie, sub preşedinţia lui Virgil Madgearu. Subiectele erau următoarele: individualismul liberal (G. Strat); neoliberalismul (Constantin Pandele); mişcarea corporatistă (Grigore Manoilescu) şi socialismul de stat, comunismul (Mircea Grigorescu). Conferinţa finală, planificată pentru 5 aprilie, a fost intitulată „Tendinţe în politica internă: statul român", urma să fie prezidată de Nae Ionescu şi să acopere următoarele subiecte: deficienţele statului actual (Polihroniade); explicarea statului actual (Henri H. Stahl); statul burghez (Petre Viforeanu); statul proletar (Petre Pandrea), statul corporatist (Toma Vlădescu); statul ţărănesc (Constantin Enescu) şi statul naţional (Octavian Neamţu).[1]

1 Mihai, *Europenism şi dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion*, pp. 84–86

„Urmare a stării de urgență" (grevele de la Grivița), autoritățile au obligat Criterion să anuleze simpozionul din 8 februarie (primul).[1] S-a ținut mai târziu, pe 6 martie, dar s-a interzis accesul liber al publicului, așadar Criterion l-a organizat ca adunare privată.[2] S-a desfășurat la restaurantul Corso, iar Comarnescu l-a descris drept „un cerc restrâns al Criterion", probabil numele dat acestui tip de simpozioane când au fost forțate să aibă loc în sfera privată.[3] La eveniment, Comarnescu a vorbit despre „Neoclasicism" cu referire la Hamlet. Articolul său „Răul veacului nostru: Hamlet 1933", pe același subiect, a apărut o lună mai târziu în *Viața Românească*.

Instabilitatea, din exteriorul și din interiorul Criterion, creștea. Comarnescu a observat:

> Generația noastră se împarte în două tabere net opuse și în crâncenă luptă. Eu nu vreau să activez direct în politică, rămânând pe poziție intelectuală și consacrându-mă culturii. Dacă voi reuși sau nu rămâne de văzut.[4]

De-a lungul anului 1933, lipsa de unitate în interiorul asociației a devenit tot mai evidentă, au apărut diferențe politice și probleme de viață personală (relații de prietenie, diferite obligații sociale, profesionale și personale). La sfârșitul anului, Comarnescu s-a plâns:

1 Ornea, *The Extreme Right*, p. 138: „Am găsit o notiță în ziarul *Dreptatea* care anunța că, urmare a stării de urgență, simpozionul din 8 februarie 1933 despre *Orientarea spirituală a Tinerei Generații* fusese anulat". A se reține că Ornea are aceeași dată pentru acest simpozion ca Vanhaelermeersch, alta decât a lui Mihai.

2 *Cuvântul*, an 9, nr. 2824, 5 martie 1933, p. 2. Citat în Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, p. 34.

3 Sunt două date pentru eveniment: Comarnescu susține că a avut loc pe 5 martie, în BAR Ach 17/2001 APPC, XV. Varia 20, f. 13: „5.III Cerc restrâns Criterion (Corso)": neo-clasicism (Hamlet 1933) în „symposiumul despre activ. spirituale ale tin. Generații"; Vanhaelermeersch susține că a avut loc pe 6 martie, în *A Generation Without Beliefs*, p. 34, citând *Cuvântul*, anul 9, nr. 2824, 5 martie 1933, p. 2. Îi acord credit lui Comarnescu.

4 PCJ, p. 81, ianuarie 1933

„Dintre prietenii mei, nu mă mai văd cu nimeni"[1]. Se referea la prietenii şi colegii lui criterionişti care, cu doar un an înainte, erau împreună în propriile case, în cafenele, mâncând, bând şi hoinărind prin Cişmigiu în fiecare zi.

Apocalipsa Griviţa

Ameninţarea reală ce plana asupra oricui punea sub semnul întrebării „status quo-ul" a devenit evidentă când, coincizând cu momentul de apogeu al Criterion, a intervenit anarhia, „evenimentele dramatice din februarie 1933 şi atmosfera apocaliptică pe care au aruncat-o asupra Bucureştiului"[2]. Deşi criterioniştii nu aveau cum să prevadă ce s-a întâmplat, evenimentele grave ce au urmat au demonstrat că guvernul avusese motive să fie precaut şi suspicios împotriva lor şi a oricui altcuiva în ce privea activitatea comunistă. Ulterior, maşina de propagandă a Partidului Comunist Român (PCR) a susţinut că revolta de la Griviţa a fost una dintre primele acţiuni antifasciste din Europa.[3]

Spre sfârşitul lui ianuarie 1933, comuniştii au contribuit la incitarea protestelor în rândul muncitorilor la Căile Ferate Române (CFR), ale căror ateliere erau situate pe Calea Griviţei în Bucureşti, şi printre angajaţii rafinăriilor de petrol de la Ploieşti, pe Valea Prahovei. Catalizatorul grevei a fost criza economică din 1929–1933. Guvernul a redus salariile cu 10 până la 12,5%, pe 17 ianuarie 1933, când Alexandru Vaida-Voevod, ministrul industriei şi comerţului, a implementat „aşa-numita a treia curbă de sacrificiu".[4] Aceasta a provocat demonstraţii în zone industriale majore din toată ţara.

Ceferiştii de la Griviţa au intrat în grevă pe 2 februarie, cerând o creştere cu 40% a salariului, suspendarea concedierilor şi reangajarea celor care fuseseră concediaţi. Ceferiştii îşi anulaseră greva

1 PCJ, p. 101. Duminică, 3 decembrie 1933.
2 Vanhaelemeersch, *A Generation Without Beliefs*, p. 33
3 Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons*, p. 78
4 *Ibidem*, pp. 81–82

pe 1 februarie, ca urmare a presiunilor exercitate de autorități, care garantau că vor plăti din nou salariile. Ca urmare a consimțământului facil al muncitorilor în fața guvernului, comuniștii declarați au blocat atelierele și au cerut să se înființeze un soviet care să discute direct cu patronatul CFR.[1] Guvernul a perceput acțiunea ca o amenințare politică directă, având potențiale legături cu Uniunea Sovietică, și a trecut la acțiune în forță. Legea marțială a fost instaurată la 3 februarie, guvernul proclamând starea de urgență și arestând aproximativ 1 600 de greviști.[2]

Legea marțială fusese abolită în 1928. Parlamentul a votat aproape în unanimitate, în noaptea de 3 februarie, pentru o lege marțială care interzicea toate grupările clandestine și introducea cenzura publicațiilor. Ziua în care *Monitorul Oficial* a publicat decretul regal prin care se declara legea marțială a coincis cu ziua în care Criterion a publicat programul noii sale serii de simpozioane, începând cu „Direcții spirituale ale Noii Generații".[3] La scurtă vreme după ce Criterion și-a ținut conferința reprogramată, Parlamentul a adoptat Legea pentru păstrarea ordinii și liniștii publice.[4] Criterioniștii se confruntau cu o situație în care libera exprimare și discuțiile despre ideile radicale erau tot mai puțin acceptate. Activitatea publică a Criterion la Fundațiile Regale a fost suspendată complet pe 10 februarie 1933, ca urmare a revoltelor comuniste și a grevei muncitorilor feroviari de la Grivița.[5]

1 Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, p. 31
2 Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons*, p. 82
3 Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, pp. 32–33
4 *Ibidem*, p. 34. Aceasta era o extindere a prevederilor Legii Mârzescu, adoptată de Partidul Național Liberal în 1924. Criticii din presă și din rândurile majorității național-țărăniste au comentat ironic situația. Vanhaelermeersch scrie: „În mod destul de ironic, Partidul Național Țărănesc, care și-a datorat succesul din anii 1920 faptului că s-a poziționat în opoziție cu Partidul Liberal «anti-democratic», a avut nevoie acum de măsurile liberale pentru a-și asigura propria supraviețuire".
5 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 76: „O descindere a parchetului militar – conferințe interzise. Nu rupeți afișele", în *Cuvântul*,

Criterion a trebuit să schimbe locația simpozioanelor. Ultima prelegere a avut loc în sala de lectură a Academiei Comerciale.[1]

Ca răspuns la arestările din 2 februarie și la instaurarea legii marțiale, Atelierele Grivița au intrat în grevă pe 15 februarie. Manifeste distribuite în tot Bucureștiul chemau la grevă generală pe 18 februarie.[2] A urmat haosul, de pe urma căruia unii au profitat pentru a jefui și a da foc unor clădiri.[3] Pe 16 februarie, autoritățile au decis să ocupe Atelierele Grivița. Trupe ale armatei au atacat, au ucis trei muncitori și au rănit grav 16.[4] Gheorghe Gheorghiu-Dej se afla printre muncitorii care organizaseră greva. A fost arestat și condamnat la 12 ani de muncă forțată.[5]

După evenimentele de la Grivița și răspunsul guvernului, Eliade a bănuit că romanul său *Întoarcerea din Rai* va fi cenzurat.

> Am depus, cu inima strânsă, câteva exemplare la cenzură. Îmi aminteam de atâtea pasaje datorită cărora cartea ar fi putut fi interzisă; în primul rând descrierea grevei de la Atelierele Grivița, aluziile la brutalitatea jandarmilor și a ofițerilor.[6]

Așa cum se temea Eliade, *Întoarcerea din Rai* a fost interzisă de cenzură pe 4 februarie 1934 și i s-a dat drumul spre publicare abia după trei săptămâni.[7]

---

10 februarie 1933 și f. 78: „Criterion își suspendă activitatea", în *Cuvântul*, 10 februarie 1933

1 „Criterion își suspendă activitatea!", *Cuvântul*, 10 februarie 1933. BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 78.

2 „O nouă mișcare la CFR", în *Lupta*, an 12, nr. 3390, 16 februarie 1933, p. 4. Citat în Vanhaelermeersch, p. 33.

3 Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, p. 33

4 Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons*, p. 82

5 În 1944, Dej a evadat și a devenit secretar general al Partidului Comunist Român după instalarea regimului comunist în 1948. Dej a condus până la moartea sa, în 1965, când Nicolae Ceaușescu a devenit al doilea dictator comunist. Vezi Dennis Deletant, *Communist terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the police state, 1948–1965*, și *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*.

6 MEAI, p. 280 (ed. rom., vol. I, p. 307)

7 Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, p. 271

Totuși, evenimentele de la Grivița nu au paralizat și nici nu au împiedicat cu totul activitatea Criterion. Criterioniștii au apelat la politicieni pentru sprijin. Polihroniade a încercat să obțină susținerea politicienilor de dreapta, inclusiv pe a lui Argetoianu.[1] Asociația a pregătit un program politic și social complet pentru toamna acelui an. În septembrie 1933, Comarnescu a scris că „va da Criterion o dezvoltare nebunească" și că, făcând noi eforturi, va putea să își exerseze versatilitatea și să colaboreze cu toată lumea, spre „a fi util și a dezvolta ceva *real*".[2]

Mari momente ale muzicii

Comitetul Criterion nu a funcționat foarte eficient înaintea sezonului de toamnă 1933. Comarnescu și-a amintit cu groază cum una dintre întrunirile lor a fost o totală anarhie și că nu au putut avea loc discuții serioase.[3] Criterion a reușit să organizeze cele două cicluri din toamnă datorită efortului susținut al lui Comarnescu. Ciclul cultural (săptămânal, cu o conferință și o parte muzicală) a avut loc la Sala Dalles, sub titlul „Ciclul mari momente ale muzicii". În același timp, în luna octombrie, Comarnescu a mai organizat o serie de conferințe „fierbinți", care s-au bucurat de un mare succes, dar au născut și multe critici. Criterioniștii R. Hillard, Al. Tell și Al. Vianu l-au criticat aspru pe Comarnescu.[4] O serie de dans, intitulată „Istoria și estetica dansului în patru conferințe cu exemplificări", la care au luat parte Floria Capsali și Gabriel Negry, s-a aflat și ea în programul de toamnă al Criterion. Titlurile și conferențiarii au fost după cum urmează: „Dansul indian și exotic" (Eliade); „Dansul antic" (Comarnescu); „Dansul romantic" (Alice Voinescu) și „Dansul contemporan (cubist etc.)" (Ștefan Nenițescu).[5]

1 PCJ, p. 81
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*, p. 91, 5 septembrie 1933
4 *Ibidem*, p. 96, 29 octombrie 1933
5 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, f. 30

Primul eveniment din seria muzicală a avut loc pe 30 septembrie (și a avut o a doua prezentare pe 22 octombrie), Comarnescu vorbind pe tema „Jazzul, o expresie a vremurilor noastre". După prelegerea sa, Elly Roman și Barbu Catargi Ghinda au dat un concert de exemplificare.[1] Roman a dirijat o mică orchestră de 16 persoane, cu care a cântat din Gershwin, Grofe, Youmans, Duke Ellington și Henderson, precum și faimoasele *Rapsodia albastră* și *Suita Louisiana*.[2] Eliade și-a amintit că selecția a cuprins cele mai bune și mai reprezentative bucăți de jazz cântate la acea vreme în capitală.[3]

Următorul eveniment Criterion din seria muzicală a avut loc pe 7 octombrie, cu tema „Expresionism și neoclasicism", avându-l drept conferențiar pe Paul Sterian. Evenimentul despre „Impresionismul francez" s-a desfășurat pe 14 octombrie, iar programul a inclus „Preludiile" de Debussy și Ravel (interpretate de Filionescu), o sonată pentru vioară și pian de Fauré, mai puțin cunoscută, și o sonată pentru harpă, flaut și violă de Debussy.[4] Următoarele evenimente din ciclu au fost „Romantismul" (21 octombrie); „Olimpienii" (cu referire la Mozart și Beethoven; 28 octombrie); „Magia și originea muzicii" (11 noiembrie) și „Muzica românească: populară și cultă", denumită și „Specificul românesc" (18 noiembrie).[5] S-ar părea că, în timpul conferinței despre muzica românească, I.D. Petrescu (care avea un doctorat în teologie luat la Paris) a vorbit despre „Cântul bizantin gregorian". La spectacolul muzical, domnișoara M. Cocorăscu a interpretat ultima parte a suitei pentru pian de Enescu.[6] Ceilalți vorbitori

1 PCJ, p. 96
2 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 106
3 MEAI, p. 277. Eliade își amintește greșit datele și susține că Comarnescu a încheiat seria, când, de fapt, el o deschisese.
4 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 14
5 BAR Ach 17/2001 APPC, XXI Imprimate 1, ff. 47–53
6 S-ar părea că această conferință a avut două ședințe, dar eu nu am reușit să o documentez decât pe ultima și, de asemenea, să stabilesc data exactă la care s-a discutat despre cântul bizantin. Radu Georgescu a scris despre aceasta în *Revista Fundațiilor Regale*, lăudând interpretarea lui M. Cocorăscu.

din serie (pe lângă cei menționați) au fost G. Breazul, D. Cuclin, Pan Petrescu și Dan Botta.

În *Memorii*, Eliade a făcut o descriere detaliată a contribuției sale la ciclul de conferințe. El a vorbit despre ceea ce a descris drept „muzica asiatică și primitivă", în cadrul conferinței despre „Magie și originea muzicii". Implicarea lui arată gradul de responsabilitate a cristerioniștilor pentru conținutul evenimentelor pe care le organizau (inclusiv cele cu profil preponderent cultural și artistic). Eliade a fost însărcinat să găsească cât mai multe înregistrări și transcripții cu putință. Adusese câteva din India: „Nu aveam decât câteva discuri de muzică religioasă și populară bengaleză și prea puține transcripții de melodii balineze"[1].

Muzicienii s-au oferit să adapteze muzica la instrumentele pe care le aveau la București:

> să improvizeze un cor în stare să reproducă atât ritmurile Africii ecuatoriale, cât și melancolicele monotonii indoneziene. Spectacolul a avut un succes extraordinar. Vorbeam zece-cincisprezece minute despre muzica indiană, în special despre cea bengaleză, și apoi mă retrăgeam – și, din spatele cortinei, apăreau instrumentiștii sau corul și în sala Fundației Dalles răsunau, poate pentru întâia oară în România, arii din Travancore sau Puri. Reapăream și încercam să evoc mitologiile și religiozitatea anumitor populații arhaice, apoi dispăream și publicul asculta fascinat cântece rituale bantu, melopee melaneziene, chiuituri sincopate ale cutărui trib australian.[2]

Acest ciclu a avut succes și a fost primit cu entuziasm de public. Audiența a devenit tot mai mare cu fiecare spectacol.[3] La seara despre „Impresionismul francez", Comarnescu a invitat o femeie pe care o curtase (înainte de a face cunoștință cu Gina Manolescu-Strunga), Lucie Alioth-Caragea, pe care „o admira mai mult intelectual"[4].

1 MEAI, p. 278 (ed. rom., vol. I, p. 303)
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*
4 PCJ, p. 97

În aceeași seară, marchizul d'Ormesson, ambasadorul Franței, soția acestuia și Gusti (care era, la acea vreme, ministru al educației) s-au aflat în public grație invitației lui Comarnescu.[1] Criterion a primit cronici foarte favorabile pentru această serie. În prezentarea sa din *Cronica muzicală*, „Expresionismul și noul clasicism muzical", Dan Botta l-a descris pe Comarnescu ca unul care „lucrează cu un entuziasm și o ușurință mai mari decât ale unui american"[2]. Despre muzica prezentată în aceea seară, Botta a scris că Stravinski își desfășura cariera muzicală în paralel cu aceea a lui Picasso în pictură, ambii utilizând simboluri ale creației în concordanță cu spiritul timpului lor.[3] Radu Georgescu a făcut o recenzie foarte laudativă a ciclului de conferințe în primul număr al *Revistei Fundațiilor Regale*, scriind: „conferințele și spectacolele au fost mai mult decât un succes: o victorie a muncii de educație duse de secția muzicală, pe care, cu siguranță, asociația o va folosi"[4]. Georgescu a apreciat în mod deosebit seara dedicată „Impresionismului francez", descriind-o drept „un program echilibrat, reprezentativ pentru timpul prezent"[5].

Simpozioanele din toamnă

Seria conferințelor politice ale Criterion din toamna lui 1933 a avut loc, se pare, la Fundațiile Regale. La acea vreme, Comarnescu obținuse o slujbă ca „secretar central al secției de conferințe a Fundațiilor Regale"[6]. Primul simpozion, „Soluții pentru criza economică", a fost prezidat de profesor G. Trașcă, iar printre vorbitori s-au aflat

1 *Ibidem*
2 Dan Botta, „Cronica muzicală: Expresionism și nou clasicism muzical", în *Calendarul*, 14 octombrie 1933, la BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, f. 107
3 *Ibidem*
4 Radu Georgescu, „Cronica muzicală", *Revista Fundațiilor Regale*, an. 1, nr. 1, 1934, p. 221
5 *Ibidem*
6 PCJ, p. 93, 30 octombrie 1933

M. Vulcănescu, inginerul St. Beldie și inginerul Mavrocordat.[1] Alt simpozion a avut ca temă „Războiul" și a fost prezidat de Grigore Gafencu. Vorbitorii și subiectele au fost după cum urmează: Ion Victor Vojen despre „Germania și balanța europeană"; Petre Viforeanu despre „Franța și pacea în Europa"; M. Polihroniade despre „Japonia, China și Pacificul"; Constantin Enescu despre „neoimperialismul Europei".[2] Simpozionul intitulat „Sensul vieții în literatura contemporană" (26 octombrie 1933) a inclus cinci vorbitori. Două lucrări prezentate au avut ca subiect cartea lui Louis-Ferdinand Céline *Călătorie la capătul nopții*, respectiv cartea lui Malraux *Condiția umană*. Comarnescu a fost ultimul dintre vorbitori, a conferențiat despre cartea lui Erich Kaestner *Fabian* și a scris apoi în jurnal că evenimentul a fost un succes.[3]

Vulcănescu a vorbit despre Jean Cocteau pe 11 noiembrie, la simpozionul despre „Neoclasicism".[4] Comarnescu a vorbit la ultimele trei simpozioane pe care le menționează. La simpozionul despre „Clasicism" a fost analizat Eugene O'Neill.[5] Pe 30 noiembrie a avut loc un simpozion cu titlul „Civilizația", pe tema crizei culturale globale. Ultima conferință, intitulată „Rasa", s-a ținut pe 7 decembrie, iar printre subiecte și vorbitori s-au aflat „Concepția biologică a rasei" (C. Georgescu), „Structura spirituală a rasei" (Paul Kostin Deleanu) și „Rasă, cultură, moralitate" (Comarnescu).[6] Comarnescu a notat că Gina și doamna Pincas au asistat la acest simpozion.[7]

1 Ornea, *The Romanian Extreme Right*, p. 137
2 *Ibidem*. Ornea arată că nu a reușit să reconstituie restul simpozioanelor, iar ceea ce urmează este propria mea încercare, dar sunt încă, desigur, unele detalii lipsă care vor trebui stabilite de viitorii cercetători.
3 PCJ, p. 96
4 Mircea Vulcănescu, *Dimensiunea românească a existenței*, vol. 2, *Chipuri spirituale*, p. 254
5 Conferințele despre „Neoclasicism" și „Clasicism" se prea poate să fi fost una și aceeași, dat fiind că data pe care am găsit-o pentru „Clasicism" este tot 11 noiembrie.
6 „De la Criterion", *Credința*, an I, nr. 4, 6 decembrie 1933, 2. Anunț publicitar despre simpozionul Criterion despre „Rasă".
7 PCJ, p. 100

Subiectele alese pentru simpozioanele din 1933 arată limpede sentimentul copleşitor al criterioniştilor că România, Europa şi chiar lumea erau în criză, că războiul era iminent şi că pragul pe care se aflau era o punte către o nouă modernitate şi poate chiar către o nouă civilizaţie. Exista o preocupare pentru menţinerea balanţei naţiunilor şi a păcii, atât în Europa, cât şi în afara ei (până la Pacific). Un element central al acestei discuţii era chestiunea rasei, căreia Criterion i-a dedicat un întreg simpozion. Într-o vreme de progrese rapide în domeniul ştiinţific al eugeniei, de dezbateri publice despre controlul naşterilor (avortul era ilegal) şi despre aspra discriminare a minorităţilor între graniţele României Mari, rasa nu a fost un subiect actual doar în Germania, ci şi o temă sensibilă de discuţii în România interbelică.

Eugenia în România interbelică nu a fost doar o chestiune de rasă, ci şi una de progres ştiinţific şi de îmbunătăţire a calităţii vieţii tuturor oamenilor.[1] Într-un articol publicat în revista trimestrială a lui Gusti în 1931 şi tradus de Comarnescu, eugenistul englez F.C.S. Schiller explică faptul că dezbaterea despre eugenie în acele vremuri era împărţită în două ramuri: una negativă şi alta pozitivă. Eugenia negativă urmărea să elimine „buruienile" degenerate care trăgeau în jos societatea, în vreme ce eugenia pozitivă dorea să îmbunătăţească viaţa oamenilor. Articolul lui era o chemare la acţiune pentru realizarea a ceea ce credea a fi o provocare pentru progres şi evoluţie:

> Dacă ne dorim îmbunătăţire, progres, crearea unui tip superior de umanitate, realizarea idealurilor, trebuie să privim către *eugenia pozitivă*, care îşi propune să cerceteze prin ce mijloace rasa umană poate fi făcută intrinsec mai bună, superioară, mai puternică, mai sănătoasă, mai capabilă, astfel încât viaţa omului să poată deveni mai fericită şi mai demnă de a fi trăită.[2] .

1 Vezi Marius Turda, *Modernism and Eugenics.*

2 F.S.C. Schiller, „Eugenics as a Moral Idea: The Beginning of Progressive Reforms", în *Arhiva pentru ştiinţă şi reformă socială*, an 4, nr. 4, 1931, traducere de Petru Comarnescu pentru *Cronica*, 636. Citat de la pagina 489.

Cu privire la rasă, în pofida rasismului marcat față de minorități din România, mulți dintre criterioniști au avut o perspectivă liberală și progresistă. Desigur, ei înșiși aveau origini amestecate etnic, dar, dintre toți, Comarnescu (care se declara în totalitate român) a fost cel care a arătat cea mai tolerantă și mai progresistă atitudine. Reflecțiile lui despre problemele minorităților arată în ce măsură satul și orașul erau două entități clar separate în România interbelică și, de asemenea, cât de interesați erau românii obișnuiți de preocupările (și, de asemenea, de viața cotidiană) a minorităților cu care trăiau între aceleași granițe.

În august 1933, chiar înainte de începerea sezonului de toamnă al Criterion, Gusti i-a cerut lui Comarnescu să însoțească un grup de etnografi și de geografi englezi în comunitatea locală din Borsec (un oraș din nord-estul Transilvaniei, în județul Harghita, celebru pentru frumusețile sale naturale și pentru apele minerale). Comarnescu mai însoțise un grup similar, tot la cererea lui Gusti, un grup de americani care doreau să exploreze viața rurală românească. După aceste experiențe, Comarnescu a apreciat că devenise calificat să fie „diplomat cultural". În Borsec, Comarnescu a avut multe discuții interesante cu localnicii (în majoritate maghiari) și a remarcat: „Am găsit tipuri foarte interesante și unele situații revoltătoare. Nu știm să ne purtăm cu minoritarii"[1]. După un incident foarte neplăcut, în ultima zi a expediției, Comarnescu a notat că îi este rușine cu conaționalii lui români. El a scris:

> În fața unor atari situații am redevenit comunist, dorind să se termine odată cu această inegalitate și discriminare șovină, să se termine cu jandarmeria și polițianismul, cu militarismul acesta odios. Dar bestialități fac nu numai coloneii, ci și jandarmii, oamenii din popor. Caporalii și majorii sunt uneori mai satrapi chiar decât ofițerii. Trebuie multă educație civică, multă învățătură și mai ales omenie. Civilizații de la oraș cred că-s cei mai indicați să conducă, nu țăranii și pseudo-civilizații. Golopenția, cu care acum sunt un

1 PCJ, p. 83

adevărat prieten, vede lucrurile ca în Republica lui Platon, cu ierarhii care însă azi nu mai merg.[1]

Comarnescu nu şi-a exprimat propriile vederi progresiste doar în contextul românesc. Ceva ce l-a impresionat şi l-a îngrozit în timpul şederii sale în America a fost contradicţia între egalitatea legală şi cea reală a indivizilor, inclusiv evrei şi femei (pe de-o parte), şi persistenţa unui rasism inerent faţă de africano-americani chiar şi într-un oraş ca New York (pe de altă parte).

Tensiuni în toamna lui 1933

La sfârşitul lui 1933, lucrurile nu mergeau foarte bine pentru Asociaţia Criterion. Comarnescu s-a plâns că asociaţia ducea lipsă de bani.[2] În octombrie, Sebastian a simţit nevoia să afirme din nou natura apolitică a asociaţiei: „Funcţia acestui grup de scriitori şi gânditori a fost doar una de ordin intelectual, nu de agitaţie"[3]. S-au produs, de asemenea, modificări substanţiale la nivel personal, relaţia lui Comarnescu cu Gina Manolescu-Strunga a devenit foarte repede una serioasă.[4] Zaharia Stancu începuse să-şi arate zelul în atacarea unor figuri publice prin presă, polemizând împotriva lui Gusti.[5]

După evenimentele de la Griviţa, în pofida represiunii şi supravegherii guvernamentale, Criterion a reuşit să se mobilizeze şi să continue cu un dens program de activităţi, mai modest în primăvara lui 1933, dar complet, ca urmare a eforturilor depuse pe perioada de toamnă. Totuşi, către sfârşitul anului, activitatea Criterion se încheia oficial. Al doilea an al activităţii Criterion a fost un an al agitaţiilor

1 *Ibidem*, p. 84
2 PCJ, p. 100
3 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXI Imprimate 1, 91. „Criterion", 22 octombrie 1933, de Mihail Sebastian, cel mai probabil în *Cuvântul*.
4 PCJ, p. 102, 2 ianuarie 1934. „Cu Gina, relaţiile s-au intensificat."
5 *Ibidem*, p. 92. „Şantajul lui Zaharia Stancu contra lui D. Gusti m-a dezgustat groaznic." Menţionat şi la p. 97.

politice în România, impunând măsuri autoritare din partea regelui și a parlamentului ca răspuns la amenințări extremiste. A fost anul răsturnărilor de situație. La începutul lui 1933, în februarie, amenințarea a venit de la stânga. La sfârșitul anului, amenințarea principală a venit dinspre dreapta. În 1932–1933, Codreanu își mutase centrul operațional la București (de la Iași), în efortul de a crea o mișcare națională. O parte importantă a acestui efort presupunea atragerea intelectualilor către susținerea Gărzii de Fier.

Țurcanu concluzionează că acțiunea lui Polihroniade de a-l atrage pe Eliade către susținerea publicației gardiste *Axa* trebuie să fi eșuat, căci numele lui nu apare printre colaboratorii revistei. Deși se poate să nu fi colaborat, ideologic și oficial, cu *Axa*, numele lui Eliade a apărut un an mai târziu, alături de cele ale lui Nichifor Crainic, N. Crevedia, Ion Dimitrescu, Ovidiu Papadima, Dragoș Protopopescu și Nicolae Roșu, într-o serie de articole intitulată „Câteva opinii despre dizolvarea Gărzii de Fier". Contribuția lui Eliade critica unele măsuri luate de Legiune și e notabil că a publicat-o în *Axa*, într-o vreme când revista era organul oficial legionar, adresat intelectualilor, așa cum e notabil că Polihroniade a acceptat să o publice. Aceasta arată că, pe 25 decembrie 1933, Eliade nu era ademenit de campania de recrutare a Gărzii de Fier.

> Dizolvarea Gărzii de Fier este un fapt politic... dar modul cum s-a realizat această dizolvare, barbaria exercitată atât de exasperant și de stupid – asupra unor tineri care n-au altă vină decât aceea de a aparține unei mișcări tinerești – îmi repugnă. Nu știu dacă aceasta e politică sau nu. Știu numai că e ceva barbar și inuman.[1]

Violența a fost mijlocul principal de acțiune al Gărzii de Fier, la care guvernul a răspuns pe măsură. În noiembrie 1933, regele Carol al II-lea l-a numit pe politicianul liberal I.G. Duca în funcția de prim-ministru, în vederea pregătirii alegerilor din luna

1 Mircea Eliade, „Dizolvarea Gărzii de Fier", în *Axa*, 25 decembrie 1933, p. 1. Găsit la USHMM.

decembrie. Din această poziţie, Duca a luat măsuri ferme pentru a suprima mişcarea tot mai activă a lui Codreanu. Una dintre aceste măsuri a fost scoaterea oficială în afara legii a ramurii politice a Legiunii. Acuzându-i că erau un avanpost al Partidului Nazist, în toamna lui 1933 guvernul liberal a arestat, chiar înaintea alegerilor, mulţi legionari, iar autorităţile chiar i-au ucis pe mulţi. Drept răzbunare, o echipă a morţii, „Nicadorii", l-a împuşcat mortal pe prim-ministru, la 29 decembrie, pe peronul gării din Sinaia. Cei trei gardişti vinovaţi au fost arestaţi imediat şi condamnaţi la muncă silnică pe viaţă. Asasinarea prim-ministrului I.G. Duca a fost un cataclism cu consecinţe directe asupra Criterion, a criterioniştilor, a celor din grupul lor şi pentru stabilitatea monarhiei constituţionale în România.

Eliade a descris luna decembrie ca una a tensiunilor în grupul său. Nae Ionescu a început să critice deschis măsurile (pe care le-a considerat ilegale şi nenecesare) luate de regele Carol al II-lea şi de guvernul său pentru a pune capăt puterii şi influenţei Gărzii de Fier.[1] În *Cuvântul*, Ionescu a scris un număr de articole în care critica guvernul Duca. El credea că, prin dizolvarea Gărzii de Fier, se crea un pericol mai mare decât dacă mişcarea lui Codreanu ar fi fost lăsată să se dezvolte. Ionescu a argumentat că, dacă mişcarea ar fi fost una artificială („fără rădăcini în viaţa poporului român"), atunci interzicerea ei de către guvern era inutilă; dacă, pe de altă parte, era o mişcare autentică, guvernului i-ar fi fost imposibil „să o anihileze prin intermediul unor decizii ministeriale"[2]. Ionescu îl întâlnise pe Codreanu la începutul toamnei. Eliade a amintit o a doua întâlnire între cei doi la Casa Verde (sediul central al legionarilor în Bucureşti).[3] Ionescu a fost impresionat că Zelea Codreanu făcuse ceva (o casă), iar când Codreanu i-a răspuns că şi el, Ionescu, făcuse câte ceva, l-a contrazis:

1 MEAI, p. 280
2 *Ibidem*
3 Casa Verde era în construcţie în 1933–1934 şi a fost inaugurată în 1936. Sediul iniţial a fost pe strada Gutenberg, nr. 3, în casa lui Cantacuzino-Grănicerul, unul dintre susţinătorii bogaţi ai Gărzii de Fier.

> Nu, tot ce am făcut până acum sunt doi băieți. Nu e mult, dar tot e ceva. Restul n-am făcut eu: în politică, eu doar am grădinărit, am smuls buruienile și am udat arborii, florile, legumele. Dar fructele nu le-am făcut eu. Le-am ajutat doar să crească, le-am apărat de neghină.[1]

Drept rezultat al grădinăritului său, Nae Ionescu și *Cuvântul* (care reprezenta, teoretic, grădina) au primit lovituri grele după asasinarea lui Duca. Ionescu a fost arestat, alături de alți legionari (inclusiv criterioniștii Polihroniade și Tell) și simpatizanți ai Gărzii de Fier. Deținut în barăcile de la Cotroceni, Ionescu a fost interogat de un procuror militar și eliberat în martie 1934. *Cuvântul* a fost suspendat.[2] Activitatea și distribuția ziarului nu s-au reluat până în 1938 și chiar și atunci nu a supraviețuit decât scurtă vreme. Și publicația cu tendințe de dreapta *Gândirea* a fost temporar suspendată.

Criterion

În vreme ce, în domeniul organizării de simpozioane, prelegeri, evenimente și expoziții, activitatea sa ca asociație era tot mai slabă, unii dintre membrii Criterion au înființat publicația omonimă. *Criterion: revistă de arte, litere și filosofie* (octombrie 1934 – februarie 1935) a fost ultimul efort făcut de acest cerc cultural pentru a se menține, în ciuda numeroaselor obstacole, ca o prezență vie. Pe 15 octombrie 1934, Tell a pus bazele gazetei *Criterion*. Echipa editorială i-a inclus pe Comarnescu, I. Cantacuzino, Stahl, Eliade, Tell și Vulcănescu, iar revista și-a propus să aibă o apariție bilunară. Au apărut șapte numere, dintre care două au fost numere duble.[3] Ornea susține că publicația nu a avut nici o legătură cu asociația culturală preexistentă. El formulează această concluzie pe baza anunțului și adresei redacționale de pe frontispiciul primului

1 MEAI, p. 280 (ed. rom., vol. I, p. 306)
2 *Ibidem*
3 Ornea, *The Romanian Extreme Right*, p. 139

număr tipărit, care nu era aceea a studioului Floriei Capsali, ci adresa personală a lui Tell, pe Calea Victoriei:

> Revista *Criterion* nu reprezintă asociația de arte, litere și filosofie cu același nume. Titlul acestei reviste se explică prin faptul că redactorii ei, toți membri ai Asociației Criterion, înțeleg să continue ideile pe temeiul cărora au lucrat în sânul acesteia. Responsabilitatea revistei aparține deci în mod exclusiv d-lor Ion Cantacuzino, Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Constantin Noica, Henri H. Stahl, Alexandru Christian Tell și Mircea Vulcănescu, care o redactează.[1]

Coperta revistei demonstrează însă o legătură clară între asociație și publicație. Fotografiile unor criterioniști importanți precum Vulcănescu, Eliade, Comarnescu și Noica sunt prezentate pe copertă alături de sigla Fundațiilor Regale, sediul conferințelor Criterion și al celor mai notabile activități ale asociației. De aici rezultă că concluzia lui Ornea nu este în totalitate corectă. Totuși, deși nu a reprezentat întreaga asociație (membrii, activități și idei), revista a avut o legătură puternică cu asociația culturală de la care își luase numele. Toți editorii și autorii erau criterioniști. Cele două entități nu au fost suprapuse, desigur, dar, strict vorbind, publicația ilustra, în înseși paginile sale, diferențele față de asociație, precum și relația exactă cu aceasta din urmă. Publicația sublinia că multe dintre ideile explorate în cuprinsul său erau, de fapt, o continuare a dezbaterilor începute prin simpozioanele Criterion. Acest lucru este declarat explicit în nota introductivă dinaintea articolelor „Experiență" și „Spiritualitate":

> Într-o formă mai succintă, dicționarul de față își propune deci să continue activitatea de lămurire începută în symposioanele Asociației Criterion.[2]

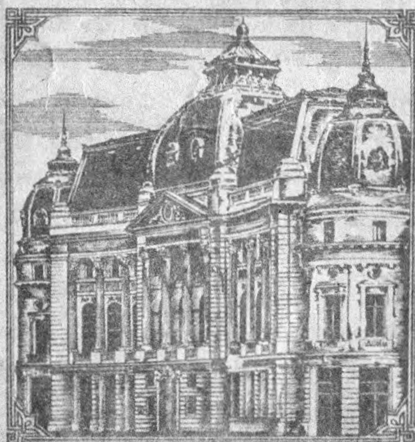
1 Colțul din dreapta jos al paginii 5 din *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934
2 Notă introductivă pentru rubrica „O ideie", nesemnată. Înainte de articolul lui Mircea Vulcănescu, „Spiritualitate", în *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie

Coperta publicaţiei, cu fotografiile lui Mircea Vulcănescu, Mircea Eliade, Petru Comarnescu, Constantin Noica şi (în centru) Fundaţia Regală Carol I. Sursa: Criterion. Prin bunăvoinţa Bibliotecii Centrale Universitare din Bucureşti.

Ulterior, Vulcănescu a clarificat relația dintre revistă și asociație, în cel de-al doilea număr al revistei, explicând că, deși erau entități separate, aveau aceleași valori și purtau aceeași luptă:

> Între Asociația Criterion și revista cu același nume nu e decât o legătură de titulatură, dar această titulatură exprimă același ideal de selecție a valorilor pe care unii din membrii trecutei asociații au încercat să-l realizeze acolo și pe care încearcă să-l continue aici.[1]

Vulcănescu a descris asociația Criterion ca un „tribunal" și „o manifestare colectivă a Tinerei Generații" mai mult decât o „doctrină" sau un „curent". Acest tribunal a fost un loc în care tinerii au exprimat și au ascultat idei de toate felurile, cu respect pentru diferențele de opinie, iar acest respect a fost „singura condiție cerută de asociație"[2].

În articol, Vulcănescu se referă în mod repetat la Asociația Criterion ca la „fosta asociație". Aceasta presupune că, la data apariției revistei, în octombrie 1934, și a spectacolului lui Gabriel Negry, în aceeași lună, asociația era considerată de membrii săi cei mai importanți ca aparținând trecutului. Vulcănescu a condamnat amestecul politicului ca fiind cauza încetării activității Asociației Criterion, afirmând: *„ceea ce era posibil în 1932 nu mai e posibil în 1934"*. Potrivit lui Vulcănescu, „sfârșitul Asociației Criterion" a intervenit când „oamenii refuzau să stea de vorbă între dânșii". Datorită condescendenței și lipsei de respect pentru opiniile celorlalți, colaborarea intelectuală a devenit imposibilă. Dar, deși asociația își încetase existența, activitatea celor care continuau să creadă în primatul spiritualului nu se încheiase.[3] Vulcănescu se referă aici în mod limpede la editorii publicației.

1934, p. 3, și Petru Comarnescu, „Experiența", în *Criterion*, an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934, p. 3.

1 M.V., „... Și câteva puncte de vedere", *Criterion*, an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934, p. 6. Republicată cu titlul „Grupul Criterion" în Mircea Vulcănescu, *Tânăra Generație*, Marin Diaconu, ed., pp. 189–191.

2 *Ibidem*

3 *Ibidem*

Cuvintele lui Vulcănescu sunt notabile și pentru că arată conștientizarea faptului că amestecul politicului afectase relațiile din grupul de prieteni și împiedicase activitatea asociației. El a explicat transferul de la asociație către publicație: „Câțiva dintre membrii fostei asociații s-au gândit să transforme tribuna de odinioară într-o revistă". Publicația nu a reprezentat întreaga Tânără Generație, nici nu a fost un rezultat al efortului lor comun, ci a ilustrat doar opiniile personale și viziunea editorilor. Vulcănescu a declarat explicit:

> Revista *Criterion* nu e deci revista unui grup cu tendințe ideologice comune, ci revista unui grup, rămas pe vechile lui poziții, care crede că, pentru lămurirea tuturor problemelor, instrumentul principal de lucru e discuția, gândirea reflexivă, confruntarea conștiincioasă a faptelor și a pretențiilor și a faptelor cu pretențiile. Revista *Criterion* nu reprezintă deci decât o metodă. Nici unul dintre colaboratori nu vorbește în numele grupării, ci fiecare în numele lui. Dacă au luat numele fostei asociații și haina fostei *Idei europene* au făcut-o ca un omagiu pentru două direcții față de care s-ar dori în continuitate.[1]

Critica primară adusă de Ornea publicației este aceea că, dată fiind durata ei scurtă de viață (șapte numere), revista *Criterion* „nu prea poate fi considerată un eveniment"[2]. El admite că subiectele pe care le tratează în paginile sale și contributorii au fost, cu siguranță, interesanți, dar, în ultimă instanță, a fost doar „ultima zvâcnire a unui grup splendid"[3]. Sunt, firește, de acord cu Ornea că revista *Criterion* a fost doar „ultima zvâcnire" a membrilor-cheie, atât ai Criterion, cât și ai Tinerei Generații, dar nu aprob ușurința cu care minimalizează apariția ei. Temele analizate, problemele ridicate, domeniile acoperite, personalitățile implicate și îndrăzneala intelectuală reprezentată de scoaterea unei astfel de publicații într-o vreme în

1 *Ibidem*
2 Ornea, *The Romanian Extreme Right*, p. 139
3 *Ibidem*

care cenzura era tot mai activă reprezintă o realizare culturală nobilă şi o explorare intelectuală autentică.

Revista *Criterion* a fost punctul culminant al multor întrebări pe care Tânăra Generaţie şi le-a pus încă de la „Itinerariu spiritual". Temele relevante pe care le-a explorat au fost: *experienţa*, spiritualitatea, generaţia, Omul Nou, rolul activ al intelectualului, naţionalismul, satul românesc, internaţionalismul şi cosmopolitismul. Ceea ce apare în paginile sale ar trebui luat în serios, examinat critic şi situat în contextul mai larg, personal, politic şi cultural, din momentul apariţiei revistei. Şi, alături de aceste merite, două dintre cele mai contestate opere literare ale epocii au fost recenzate în paginile *Criterion*: *De două mii de ani* a lui Sebastian şi *Nu* a lui Ionesco. Ceea ce pot şi voi prezenta aici este o privire de ansamblu asupra materialelor apărute în revistă, dovezi ale principalelor teme de gândire care îi preocupau pe criterionişti la sfârşitul anului 1934.

Cuprinsul revistei Criterion

Cuprinsul *Criterion* a fost la fel de divers ca subiectele dezbătute de asociaţie. S-au regăsit în el multiple discipline, precum filosofia, literatura, sociologia, politica (naţională şi internaţională) şi arta. Chiar şi o scurtă examinare a formatului (cu rubrici specifice *Criterion*) dă seama de vasta arie de subiecte acoperite în fiecare număr: „o problemă", „o carte", „un om", „trei poziţii", „un eseu", „o idee", „o operă de artă", terminând întotdeauna cu „... Şi câteva puncte de vedere". Echipa publicaţiei a fost, la rândul ei, ilustrativă pentru diversitatea punctelor de vedere şi a domeniilor de interes reprezentate. De la centristul cu înclinaţii de stânga Comarnescu la Tell şi Eliade, care aveau înclinaţii de dreapta, până la sociologii Stahl şi Golopenţia şi criticul literar Ion Cantacuzino, publicaţia însăşi a fost un produs al filosofiei care a stat la baza Asociaţiei Criterion. Membrii nu au fost, în mod cert, de acord unii cu alţii, dar au respectat dreptul fiecăruia de a nu fi de acord. Şi, vorbind independent în numele fiecăruia dintre ei, *Criterion*

a respectat o promisiune pe care puţini jurnalişti ai momentului au respectat-o: fiecare articol a fost semnat de autorul său, fără a folosi vreun pseudonim.

Filosofia, intelectualii şi „problematica"

Revista *Criterion* s-a adresat direct şi a prezentat pe larg problemele care priveau Tânăra Generaţie. În rubrica „O idee" au fost discutate conceptele fundamentale, „*Experienţă*", „Spiritualitate" şi „Generaţie". În cele trei articole, Comarnescu şi Vulcănescu şi-au luat sarcina de a defini termenii, de a le explica perspectiva istorică, implicaţiile şi relevanţa pentru Tânăra Generaţie. Vanhaelermeersch afirmă că, la momentul apariţiei *Criterion*, *experienţa* era un concept mort, care ieşise de mult din modă.[1] Comarnescu face un studiu detaliat şi documentat despre acest concept şi despre aplicabilitatea sa la membrii Tinerei Generaţii din România.[2]

Cât priveşte implicaţiile *experienţei* în sfera politică, Comarnescu explică faptul că democraţia este asociată cu o experienţă critică naturalistă, dovedită a fi raţionalistă şi individualistă. Naţionaliştii sunt mai aproape de experienţa colectivă vitalistă. Marxiştii sunt complet opuşi oricărui tip de experienţialism, iar cele două exemple româneşti oferite de Comarnescu sunt autorii „Manifestului Crinului Alb", Petre Pandrea şi Sorin Pavel. Comarnescu concluzionează: „În general, cu unele excepţii, toţi tinerii de azi acordă o deosebită atenţie ideii de experienţă"[3].

Prezentarea pe care Vulcănescu o face „Spiritualităţii" este la fel de sistematică precum cea a lui Comarnescu. Pentru Vulcănescu, „spiritualitatea" este direct legată de *experienţă* şi de autenticitatea trăirii. „Spiritualitatea" înseamnă, pentru el, tocmai „starea de spirit", să trăieşti fiecare moment al vieţii dându-i valoare şi sens.

1 Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, p. 278
2 Petru Comarnescu, „Experienţa", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, pp. 3–4
3 *Ibidem*, p. 4

El prezintă trei principale domenii în care este folosit conceptul: 1) viața interioară; 2) cultura și 3) viața confesională. Următoarele personalități sunt prezentate drept „surse contemporane" – de remarcat că multe dintre ele fuseseră examinate la simpozioanele din seria „Idoli": Benda, Berdiaev, Dilthey, Freyer, Gandhi, Gide, Hartmann, Kautsky, Keyserling, Klages, Lenin, de Man, Maritain, Masaryk, Massis, Maurras, Mussolini, Ortega y Gasset, Rathenau, Scheler, Spengler, Tagore, Valéry și Unamuno. Vulcănescu apreciază că Vasile Pârvan și Nae Ionescu, prin cursurile lor universitare, au impulsionat, după Primul Război Mondial, preocupările românești cu privire la spiritualitate și explică rezistența de care s-au ciocnit din partea membrilor Vechii Generații și ai Generației Sacrificate.[1]

Așa cum făcuse și Comarnescu în cazul *experienței*, Vulcănescu încheie cu un rezumat al pozițiilor ocupate de diverșii intelectuali în spectrul susținerii și credinței în ideea de „spiritualitate". Cele patru manifestări politico-ideologice posibile consideră a fi următoarele: 1) marxismul (care pune accentul pe clasă, dându-i ca exemple pe P. Pandrea și M. Ralea), 2) naționalismul integral (care pune accentul pe *neam*, cu exemple Golopenția și Polihroniade), 3) umanismul neoclasic (pune accentul pe om în general, avându-i ca exemple pe Comarnescu, Sebastian și Noica) și 4) spiritualismul (pune accentul pe absolut, avându-i ca exemple pe Lucian Blaga și Stelian Mateescu). Apoi Vulcănescu prezintă o altă categorie, probabil mai aplicabilă scriitorilor epocii, în acord cu Eliade, oscilând în căutarea unei noi spiritualități (atât interioară, cât și culturală) și „simultan opusă intransigenței dogmatice a ortodoxiei, materialismului istoric marxist, particularismului doctrinei naționaliste și caracterului rotund și definit al neoclasicismului". Vulcănescu afirmă că trăsătura caracteristică a agoniei lor era luciditatea, negația și tragicul îndoielii, dorind să realizeze „un om nou", care încă nu se arăta. Îi include în această categorie pe Cioran, I. Dobridor, Ionesco, Mihail Ilovici și Petru Manoliu.[2]

1 Mircea Vulcănescu, „Spiritualitate", *Criterion*, an. 1, nr. 21, 1 noiembrie 1934, pp. 3–4
2 *Ibidem*

Așa cum există o legătură între *experiență* și „spiritualitate" există o suprapunere între articolul lui Vulcănescu despre spiritualitate și următorul său articol, de mari dimensiuni, despre „Generație".[1] În această investigație, principala sa preocupare este, așa cum era de așteptat, să discearnă identitatea și scopul Tinerei Generații. Își începe articolul declarând că „dintre toți termenii folosiți în publicistica românească din ultimii zece ani, nu e nici unul care să aibă valoarea de circulație a cuvântului *generație*"[2]. El identifică șapte înțelesuri de bază ale „generației": biologic, sociologic, statistic, istoric, psihologic, cultural și politic și economic. Explicând înțelesul cultural și politic, Vulcănescu scrie că „în orice epocă există în societate un tip «dominant» de structură spirituală" și fiecare generație are un plan de „unitate de interes dominant", o unitate ce rezultă din preocuparea pentru aceleași probleme și idei ale timpului.[3]

Vulcănescu arată că Tânăra Generație a trecut prin două momente cruciale în istoria României: un moment spiritual și un altul *nespiritual*. Momentul spiritual (1925–1929) a fost cel în care Tânăra Generație s-a descoperit pe sine și a crezut, cu entuziasm naiv, că are puterea de a modela destinul României. Momentul nespiritual (1929–1932) a intervenit când acest vis s-a prăbușit, spiritualitatea a eșuat, iar Tânăra Generație s-a regăsit inutilă, în dizarmonie cu societatea. Între cele două momente au avut loc divergențele din interiorul generației și criza economică (1929–1932). Emblemele primului moment au fost „Itinerariu spiritual" și „Manifestul Crinului Alb". Ca embleme literare ale momentului nespiritual, Vulcănescu citează *Întoarcerea din Rai* a lui Eliade și *Pe culmile disperării* a lui Cioran. Din punctul de vedere al lui Vulcănescu, Tânăra Generație a avut privilegiul unic de a trăi momentul de ruptură. El afirmă că întoarcerea înainte de „arderea punților" ar fi imposibilă.[4]

---

1 *Ibidem*

2 Mircea Vulcănescu, „Generație", *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934

3 *Ibidem*

4 *Ibidem*

Vulcănescu susţine că Tânăra Generaţie poate fi caracterizată de sete pentru experienţă, pentru aventură; de autenticitate, spiritualitate şi tensiune dramatică (această tragedie, această criză „constituie punctul crucial al experienţei trăite de Tânăra Generaţie"). Curentele manifestate în Tânăra Generaţie se împart în două categorii: spirituale şi politice. Vulcănescu apreciază că, în domeniul spiritual, Tânăra Generaţie poate fi împărţită în patru grupuri: misticism ortodox, umanism neoclasic, agonie şi negativism. Dintre curentele politice, se referă la trei opţiuni în jurul cărora a gravitat Tânăra Generaţie: 1) naţionalismul integral, 2) comunismul marxist şi 3) centrul, participarea la guvernarea partidelor politice. Vulcănescu explică limpede că antagonismele, cele care au pus capăt activităţii Asociaţiei Criterion, nu au avut doar o dimensiune politică, ci şi una spirituală.

Vulcănescu susţine că Tânăra Generaţie are o triplă misiune în acest moment istoric în care se găsea societatea românească: a) să asigure unitatea poporului român, b) să dea o expresie universală spiritualităţii româneşti şi poporului român şi c) să se pregătească pentru vremurile dificile care se anunţau. Vulcănescu afirmă şi că, pentru unii, această generaţie mai avea o misiune (suplimentară) universală: să pregătească venirea „omului nou" („de a se integra în ritmul creaţiei universale omeneşti şi de a contribui la pregătirea omului de mâine").[1]

Încheie prin a aminti o acuzaţie ce îi fusese adusă adeseori Tinerei Generaţii: că erau prea ambiţioşi, prezumţioşi, că le plăcea prea mult să vorbească despre ei înşişi, să se laude, când, de fapt, nu făcuseră şi nu realizaseră nimic. Vulcănescu afirmă că acuzaţia e nedreaptă şi că, atunci când Tânăra Generaţie va fi prezentă în toate domeniile creaţiei, impactul ei va fi resimţit. La acel moment, în 1934, ei nu îşi atinseseră încă maturitatea. (Aceste cuvinte sunt profetice dacă ne gândim la rezultatele ulterioare şi la moştenirea

1 *Ibidem*

lăsată de reprezentanții generației.) Dar Vulcănescu nu are nevoie să se raporteze la viitor pentru mântuirea generației sale. El scrie:

> Și, dacă nu a realizat încă o operă definitivă, a realizat ceva mai mult. Căci, pentru întâia oară în istoria culturii românești, ea a creat un mediu de difuziune a ideilor, un interes reciproc pentru strădania celorlalți, dintre cele mai fecunde.[1]

Și în alte articole din revistă sunt explorate chestiuni filosofice, dar toate din perspectiva relevanței lor la acel moment pentru Tânăra Generație din România. Sub titlul „Trei poziții", o pagină din primul număr prezintă trei interpretări diferite ale „omului de mâine", așa cum îl vedeau reprezentanții Tinerei Generații. În „Moartea omului de mâine", Noica trage concluzia cu sarcasm și pesimism că ei făceau din această viață o bătaie de joc.[2] Ei lucrau ca omul de mâine să nu fie însetat sau înfometat, ca el să nu vrea nimic, pregătind terenul pentru o societate a viitorului mai bună. Dar omul de mâine nu va fi niciodată satisfăcut, iar acest efort nu se va sfârși niciodată. Noica ia în derizoriu progresele tehnologice și îmbunătățirile aduse de modernitate, arătând că lumina electrică și radioul nu-l vor face pe omul de mâine să se simtă mai bine. Concluzionează dramatic: „Dacă [omul de mâine] nu va fi apucat nici el să gândească? Dacă va crăpa într-o zi planeta noastră sau se va ciocni cu o alta? Dacă omul acesta va muri geologic sau astronomic, în loc să moară, el măcar, prin spirit?"[3]

Și Tell e sceptic în privința luptei pentru omul de mâine. El susține că indivizii nu trăiesc nici pentru omul de mâine, nici pentru omul de azi. Fiindcă se simte gol și însingurat, omul de azi are nevoie de un scop. Lupta pentru omul de mâine îi aduce pace și îl face să se simtă fericit. „Compromisul nu mai e satisfăcător, nevoia organică

1 *Ibidem*

2 Constantin Noica, „Moartea omului de mâine", *Criterion*, an. 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 5

3 *Ibidem*

de certitudine se transformă în sete de absolut."[1] Tell identifică acest comportament la oameni care aderă la doctrine extremiste:

> Omul care odată își făurise un ideal de fericire din echilibru nu-și mai găsește liniștea decât în poziții definite, extreme. Rațiunea este înlocuită de instinct. Și instinctul nu suportă înfrânări. Și iată-i pe oamenii de azi transformându-și viața fără justificare. Iată exaltarea și frenezia în care oamenii timpului meu trăiesc.[2]

Contemporanii săi, conchide Tell, comit o gravă greșeală.[3]

Dar Eliade îndreaptă discuția într-o cu totul altă direcție, argumentând că, în ultimă instanță, ce contează pentru viața și cultura unei țări nu sunt nici „mâine", nici „azi, ci „poimâine". În acest articol, Eliade evaluează critic rolul intelectualului în societatea românească (o temă a contribuțiilor sale la *Criterion* de care ne vom ocupa ulterior) și prezintă interpretarea și influența lui Nae Ionescu pentru a-și argumenta propria interpretare despre felul în care intelectualul poate schimba lumea de poimâine. „Poimâine" e o chemare la acțiune și un articol cu accente extremiste.

Eliade argumentează că viața și cultura unei țări nu pot fi măsurate prin azi și mâine, ci prin deceniile și epocile care trec. El afirmă că, pentru „omul de azi", ceea ce contează e frica de ziua de mâine, „acea a doua zi după ceva care se întâmplă"[4]. Dacă omul de azi se pregătește pentru revoluția de mâine, ceea ce contează pentru el este ce se va întâmpla după revoluție:

> Mai grav decât „revoluția" este ceasul când revoluția s-a consumat și istoria începe să creeze forme noi. Mai importantă decât o victorie este prima zi de luciditate de după victorie. Și aceste ceasuri, aceste zile aparțin acelei clase de oameni care au fost atât de fals numiți

1 Alexandru Christian Tell, „Viața omului de mâine", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 35
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*
4 Mircea Eliade, „Poimâine", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 5

„intelectuali", lăsând a se înțelege că sunt abstracți, schematici, fără contact cu realitățile vieții și incapabili de „fapte".[1]

Eliade face o distincție între „oamenii practici" (cei care repetă acțiunea, roboți) și „intelectualul autentic" (creatorul acțiunii). Intelectualul autentic experimentează viața direct și trăiește cu o imediatețe necunoscută „oamenilor practici". În viața de zi cu zi, intelectualul autentic înțelege jocul forțelor subterane care pregătesc istoria lui „poimâine" și știe cum să intervină în el.[2]

Eliade îi somează pe intelectuali să se intereseze și să acționeze pentru a schimba acele forțe politice ce vor modela viitorul țării lor. Desigur, nu afirmă asta în sensul participării la sistemul democratic al partidelor politice. Argumentația lui vizează nivelul subteran, ațâțarea focului care va răsturna actualul sistem de guvernare (considerat inadecvat) și va furniza teoriile și formele ce urmează a fi folosite în spațiul postrevoluționar. Acest argument se potrivește cu teoria sa generală despre istorie și despre locul intelectualului în aceasta și în societate:

> Căci ziua de azi este, fără îndoială, istorie – dar este o istorie care se consumă, un joc de forțe descărcat cu mulți ani înainte de către anumite imponderabile care n-au putut fi surprinse de imensa majoritate a contemporanilor. Ce se întâmplă azi sunt numai acțiuni ale căror nuclee kinetice au fost de mult create.
>
> Dar mâine? De ce ezită anumiți intelectuali să colaboreze trup și suflet cu acele forțe politice care sunt pe cale de realizare? De ce nu se integrează ei mesianismului, curentelor populare și naționale care zguduie actualele forme de viață ale țării, visând alte rosturi și alte ierarhii? Aceasta, doar, nu mai e o istorie care se consumă, ci o istorie care se face. Fără îndoială. Dar și ziua de mâine este tot o consumare, tot o realizare a ceea ce creatorii de fapt au însămânțat – cu gândul, cu scrisul, cu vorba sau numai cu prezența lor – mulți ani înainte. Este o viață nouă, fără îndoială.[3]

---

1 *Ibidem*
2 *Ibidem*
3 Eliade, „Poimâine", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 5

De reținut că Eliade va folosi termenul „viață nouă" în titlul romanului autobiografic pe care l-a scris în anii celui de-al Doilea Război Mondial, *Viața nouă*, destinat să fie al treilea din trilogia din care mai făceau parte *Întoarcerea din Rai* și *Huliganii*.

Apoi Eliade analizează cazul lui Nae Ionescu, din postura de intelectual care, din punct de vedere politic, se afla cu un pas înainte pe drumul formatării istoriei. El afirmă că Nae Ionescu experimenta statul român țărănesc când toată lumea era convinsă de fertilitatea și de posibilul succes al statului liberal. Apoi Ionescu a văzut și a experimentat statul naționalist (într-un chip revoluționar) atunci când toată lumea credea în statul țărănesc. Eliade demonstrează că Ionescu este unul dintre acei intelectuali care creează acțiune. Prelegerile lui universitare din 1923–1924, despre logică și metafizică, despre „concert" și „dragoste ca instrument al cunoașterii" nu păreau la acea vreme revoluționare sau „ne-filosofice", dar azi (1934) aceste idei fac obiectul unor foiletoane din reviste de provincie. Eliade afirmă că intelectualii ca Ionescu creează acțiune, fac istoria și, de aceea, sunt în contact direct nu doar cu faptul cotidian (momentul anistoric), ci și văd, experimentează, încearcă și trăiesc întâmplări revelatorii, în scopul de a le regurgita și de a le promova.[1]

Totuși, Ionescu nu interpretează viziunea intelectualului ca fiind creație, ci confesiune. „Noi [intelectualii] nu facem nimic, noi spunem ce ar trebui să fie făcut [de alții]." Actul viziunii și al confesiunii, „un act de promovare", dobândește valoare istorică de creație. Unii intelectuali sunt doar creatori de valori care nu sunt niciodată integrate cu succes, ale căror teorii nu sunt niciodată aplicate sau folosite. Eliade susține: „Nu e vorba nici de belferi, nici de cerebrali, nici de erudiți, nici de gazetari – ci de clarvăzători, creatori de valori

1 Tocmai de aceea este o lipsă regretabilă că, în studiul său extins asupra filosofiei experiențiale, Vanhaelermeersch nu a investigat și implicațiile politice ale *experienței*. Așa cum o arată Eliade, filosofia a cuprins și sensul de „experimentare" a teoriilor politice, a ideilor și formelor ce pot fi integrate în istorie, devenind astfel active.

și de fapte"[1]. Și concluzionează că nu e de mirare dacă intelectualii români sunt mereu înainte, în fruntea restului populației. În contrast cu oamenii practici (roboții) care trăiesc controlați de stimuli externi, acești intelectuali (creatorii de idei și de acțiune) creează istoria și viitorul prin simpla lor existență: „Creează fiindcă sunt." Eliade își încheie articolul cu o referință spengleriană, afirmând că oamenii practici de azi și de mâine nu se mișcă bine într-o lume neformulată, „în a cărei putere vor sta întreg ceasul hotărâtor de după victorie". Se pare că Eliade pledează pentru importanța crucială a intelectualului așa cum îl vede el, care nu doar că va pune bazele zilei de mâine, dar va servi și de ghid roboților, în haosul de după revoluție.

Pledoaria tenace a lui Eliade pentru o interpretare specifică a intelectualului (intelectualul preocupat și activ în politica și în societatea românească) continuă într-un alt articol, intitulat „De ce sunt intelectualii lași?"[2] El îi deplânge pe intelectualii apolitici (intelectualii complet detașați de viața politică a României și de viitorul țării lor) și declară că ei iau contact cu un moment social și politic doar prin prisma fricii și a lașității. El descrie acest comportament plecând de la recentul succes al Gărzii de Fier și dă exemplul unui romancier pe care l-a întâlnit în seara insurecției de la Grivița. Cât despre Gardă, Eliade afirmă că intelectualii au început să o susțină

> nu pentru că le convenea programul Gărzii, ci pentru că se temeau să nu fie suspectați și persecutați după o eventuală victorie a ei.[3]

După ce a aflat de evenimentele clocotitoare, romancierul întâlnit de Eliade în seara revoltelor de la Grivița și-a deschis imediat ultimul roman pentru a-i arăta lui Eliade că el însuși (romancierul) promovase revoluția socială și antiburgheză ce tocmai avea loc. Eliade susține că, de fapt, romancierul nu știa nimic și s-a grăbit să facă o legătură între

1 Eliade, „Poimâine"
2 Mircea Eliade, „De ce sunt intelectualii lași?", *Criterion*, an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934, p. 2
3 *Ibidem*

opera lui și evenimentele din jur pur și simplu de frică. Astfel de intelectuali sunt *post factum*, întârziați, nu la granița Istoriei.

Intelectualii care au curajul să se angajeze în realitățile politice ale momentului, să evalueze critic și să promoveze (prin gândire și prin acțiune) ce ar fi mai bine pentru viitorul (poimâinele) României sunt de fapt oamenii care vor face România să dureze în eternitate.

> Forțele care susțin istoria unei țări și-i alimentează misiunea ei n-au nimic cu politicul, nici cu economicul, nici cu socialul. Ele sunt purtate și exaltate numai de către „intelectualii" unei țări, de avangarda care, singură, pe frontierele timpului, luptă contra neantului.[1]

Intelectualii apolitici din lașitate își refuză responsabilitatea de a forma destinul unei națiuni, de a-i asigura hrana culturală și de a-i realiza măreția. Eliade argumentează că ideile unui intelectual sau ale unui grup de intelectuali sunt rădăcinile care preced și care sunt necesare pentru creșterea oricărei mișcări politice. Intelectualii lași aderă la mișcare *post factum*, încercând să găsească în propria operă o paralelă la aceasta. Intelectualul curajos e cel care a creat mișcarea. Eliade crede, în mod limpede, că numai intelectualul curajos e în stare să îi garanteze României un loc în Istorie și prezența continuă în eternitate (ca opus al căderii în neant).

Într-un articol foarte critic la adresa statului român, Eliade le cere cititorilor să își imagineze ce s-ar fi întâmplat dacă marii intelectuali din istorie – Klages, Prinzhorn, Heidegger sau Häberlein – ar fi trăit în România. El argumentează că ar fi fost considerați nebuni, nici măcar nu ar fi putut ajunge într-o poziție universitară, iar operele lor filosofice ar fi fost respinse ca „lirism vag".[2] Alte personalități care n-ar fi fost luate în serios în contextul românesc și ar fi fost satirizate în presă ar fi Masaryk, Unamuno, Hamsun, Maritain și Aldous Huxley. El îl dă ca exemplu pe Rădulescu-Motru, intelectualul

1 *Ibidem*
2 Mircea Eliade, „Să ne închipuim că...", *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 2

stimat și realizat al momentului, și susține că acesta n-ar fi putut deveni niciodată ministru al statului român. Eliade blamează corupția și inadecvarea politicienilor români:

> Oricine se ridică în această țară a noastră trebuie să fie murdărit de sus până jos. Mentalitatea politică românească nu poate accepta oameni puri, oameni integri.[1]

Eliade concluzionează că acesta este materialul cu care România ar trebui să creeze „un om nou". Dar le cere cititorilor săi să nu dispere, afirmând: „Este cu atât mai aprigă misiunea noastră, cu cât românii sunt mai deștepți. Și sunt teribil de deștepți și de independenți"[2]. Evident, Eliade se include și pe sine printre aceștia, nu doar în rândurile marilor minți care ar fi considerate „nebune" în societatea românească, dar și printre cele responsabile de crearea „omului nou" din viitorul României. Doar fiindcă intelectualul, așa cum îl înțelege Eliade, e desconsiderat și lipsit de putere în contextul statului românesc liberal nu înseamnă că el trebuie să-și abandoneze misiunea. Așa cum devine evident, el trebuie să găsească o cale alternativă pentru a-și face auzită vocea.

În articolul de pe prima pagină a primului număr al *Criterion*, Comarnescu prezintă ceea ce el crede a fi „dezacordul dintre adevărurile spiritului și fenomenele prezentului". El argumentează că samarineanul gânditor, atunci când se confruntă cu iraționalitatea vieții contemporane, trebuie să se bazeze pe propria-i gândire. Comarnescu concluzionează:

> Numai criteriile și ideile care ar fi putut salva la un moment dat lumea și i-ar fi putut da un sens superior sunt cele reale și care pot apăsa asupra conștiinței celor ce vor veni peste decade și secole.[3]

1 *Ibidem*
2 *Ibidem*
3 Petru Comarnescu, „Dezacordul dintre adevărurile spiritului și fenomenele prezentului", *Criterion*, an 1, nr, 1, 15 octombrie 1934, p. 1

Prin articolul „Situaţia intelectualilor români", Golopenţia intervine în discuţia iniţiată de Comarnescu şi le cere colegilor lui intelectuali să nu dea înapoi în acele vremuri discordante, pline de tensiune, de dramă şi de îndoială.[1] Golopenţia vede în articolul lui Comarnescu un răspuns la conflictul cu care se confruntă intelectualul *voitor de bine*, reprezentat de formule ca „gândire sau acţiune" și „reflecţie interioară sau acţiune colectivă". Comarnescu a obiectat că faptele nu sunt în acord cu conceptele. Golopenţia admite că intelectualii din întreaga Europă se confruntă cu probleme dificile. De fapt, „situaţia intelectualului e o problemă generală a întregii culturi europene-americane a prezentului"[2]. Apoi Golopenţia se întreabă dacă conflictul, aşa cum îl vede Comarnescu, este o problemă pentru intelectualul român.

După ce examinează cazurile Italiei, Germaniei şi Rusiei, Golopenţia se apleacă asupra felului în care problema se manifestă şi în România. După Primul Război Mondial au existat eforturi lente de „civilizare" şi curente majore de „omogenizare" activă, intensă (în fapt, de românizare) în toată ţara: „Intelectualii României de azi pot visa o cultură a tuturor românilor". Golopenţia conchide: „Situaţia noastră, a intelectualilor români, nu devine «tragică şi futilă» decât dacă ne lăsăm copleşiţi de complicaţii străine"[3].

Un cuvânt recurent în discuţie este „*problematica*" cu care se confruntă intelectualii unei generaţii într-un anumit moment istoric. Noica dedică acestui concept un articol la rubrica „O idee".[4] El pune în contrast dogma secolului al XIX-lea cu problema secolului XX: confirmarea că nu există un singur adevăr într-o anumită chestiune. Discuţia a înlocuit credinţa oarbă, aşadar *problematica* unui subiect înseamnă „ansamblul misterelor ce se cuprinde în ea".

1 Anton Golopenţia, „Situaţia intelectualilor români", *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie – 1 decembrie 1934, pp. 1–2
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*
4 Constantin Noica, „Problematica", *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 3

Aici, spune Noica, cultura română ar trebui să fie recunoscătoare că are în sânul ei un om care se gândește la ideea de mister, pe filosoful Lucian Blaga. Noica definește apoi „omul problematic" drept „un om cu incertitudini și neliniști". Deși susține că *problematica* omului contemporan e mai îndreptățită să fie dramatică decât aceea a omului din alte vremuri, Noica este, ca de obicei, sceptic. El se îndoiește că oamenii de azi se pot ridica până la nivelul la care să se poată confrunta cu ideile timpului lor. Și proclamă: „Nu suntem oameni cu problematică pentru că nu înțelegem destul"[1].

Noica folosește din nou conceptul de *problematică* în relație cu filosofia lui Blaga într-un articol din *Revista Fundațiilor Regale*, la care Vulcănescu îi răspunde în *Criterion*. Noica susține că Blaga nu poate fi comparat cu nici unul dintre filosofii contemporani cu el, că are propria problematică „liberă și unică". În trei cărți publicate la începutul anilor 1930 – *Eonul dogmatic* (1931), *Cunoașterea luciferică* (1933) și *Cenzura transcendentă* (1934) –, Blaga dezvoltă un sistem de cunoaștere care explică existența misterului. În ultima dintre cărți, el examinează relația dintre cunoaștere și mister din punctul de vedere al însuși misterului „descoperind existența unei profunde și ontologice inițiative anonime"[2]. Totuși, în contrast cu interpretarea lui Noica, Vulcănescu prezintă ceea ce I. Brucăr a publicat primul în ediția de vacanță a revistei *Gândirea*. Brucăr încearcă să îl integreze pe Blaga în *problematica* filosofică contemporană și interpretează filosofia misterului a acestuia din urmă ca o continuare a tradiției pozitiviste continentale.

Această nevoie de a păstra un loc pentru mister coincide cu dorința de a prezerva spiritualitatea, o victimă clară a modernizării și a progreselor. În articolul „Reabilitarea spiritualității", Eliade pune în contrast spiritualitatea și libertatea cu determinismul materialist și se

1 *Ibidem*
2 Mircea Vulcănescu, „În jurul filosofului Blaga", *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 4

întreabă de ce anume este nevoie pentru a face *Omul Nou*.[1] El argumentează şi că spiritualitatea este cea care produce istoria şi afirmă o dată în plus importanţa *experienţei*. Articolul este un răspuns la un alt articol, cu acelaşi titlu, scris de filosoful (membru al Vechii Generaţii) Constantin Rădulescu-Motru în *Revista Fundaţiilor Regale*. Eliade îl creditează pe Rădulescu-Motru cu distincţia între ce este concret şi ancorat în realitate *versus* scheme abstracte şi gândire mediocră. El pledează pentru ceea ce numeşte „autonomia spiritualului". Realitatea nu se aplică pur şi simplu la ceea ce se află în lumea organizată şi fizică: există şi o realitate spirituală. Există două sensuri ale „Omului Nou", considerabil diferite unul de celălalt: „Omul Nou" pe care îl caută şi îl experimentează spiritualitatea contemporană *versus* „Omul Nou" din societăţile marxiste. Eliade ilustrează integrarea *experienţei* în această discuţie cu următorul pasaj:

> O bună parte din „intelectualii" acestei vremi refuză marxismul, nu pentru că ei ar fi depărtaţi de realitate şi de istorie, pierduţi în abstracţiuni – ci tocmai pentru că sunt însetaţi de realitate, de concret. Epoca pe care o trăim acum este caracterizată printr-o tendinţă către concret, în toate ordinele existenţei şi ale cugetării. Ceea ce s-a numit „experienţă", „autenticitate", „aventură" nu sunt decât încercări pentru o cunoaştere directă a realităţii; a realităţii sufleteşti până acum, dar căreia îi va urma firesc şi o pornire către cunoaşterea realităţii „obiective".[2]

Eliade afirmă din nou că libertatea şi dreptul de a crea sunt axele spirituale ale oricărei naţiuni:

> Un neam creşte şi supravieţuieşte nu numai prin ceea ce creează. Şi o creaţie organică nu e posibilă altfel decât prin libertate şi prin conştiinţa autonomiei actului spiritual.[3]

---

1 Mircea Eliade, „Reabilitarea spiritualităţii", *Criterion*, an. 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935, p. 1

2 *Ibidem*

3 *Ibidem*

„Omul Nou", potrivit cu spiritualitatea actuală, se realizează printr-o experiență decisivă. Eliade dă exemplul convertirii la creștinism ca o astfel de experiență. Experiența e din interior și nu poate fi impusă din exterior. Iar în astfel de experiențe, doar libertatea și creația joacă un rol, aceste experiențe trebuind să fie „profunde" și „reale".[1]

O pledoarie suplimentară pentru experiență se regăsește și în articolul lui Dan Botta „Puterea Cuvântului". Botta aplică aici conceptul de *élan vital* al lui Bergson la felul în care oamenii își numesc ideile și abstracțiile. Bergson credea, potrivit lui Botta, că discontinuitatea și omogenitatea lumii și a noțiunilor geometrice de spațiu și timp sunt iluzii și abstracții create prin cuvinte. Pentru Bergson, cuvintele stau între material și spiritual, între lume și idei. Filosofia elanului vital e manifestă în crearea de cuvinte și, odată create, acestea dobândesc o valoare absolută indiferent de condițiile în care au fost create. Cuvântul însuși are un „spirit bipolar" participând simultan la tărâmul ideilor și la substanța lumii. Botta descrie poezia ca magie și afirmă că puterea cuvintelor e încă sălbatică.[2]

În articolul „Tirania formulelor-capcane", Comarnescu vorbește mai mult despre primejdia ideilor abstracte (un risc la care Eliade face aluzie și prin perspectiva sa critică cu privire la lipsa de concretețe a marxismului, și printr-o noțiune introdusă mai sus de Botta, atunci când explorează puterea cuvântului).[3] Comarnescu avertizează asupra riscului de a fi măturat de marile idei și formule ale timpului și subliniază din nou discordanța dintre forme și realitatea concretă. Este deosebit de precaut cu cititorii săi, căci crede că, în România, majoritatea oamenilor nu au ajuns încă în punctul din care ar putea deveni „intelectuali autentici". El admite că trăiesc într-o epocă în care forțe și credințe opuse, soluții și idealuri coexistă și se

---

1 *Ibidem*

2 Dan Botta, „Puterea Cuvântului", *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 1

3 Petru Comarnescu, „Tirania formulelor-capcane", *Criterion*, an 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935, p. 5

ciocnesc cu o intensitate rareori întâlnită înainte. Comarnescu susţine că una dintre cele mai mari greşeli ale timpului său este speculaţia făcută doar pe baza marilor etichete şi formule consacrate în detrimentul concentrării pe experienţă.

Naţionalism şi sociologie

Mulţi criterionişti au considerat drumul naţionalismului integral ca aventura cea mai „concretă" pentru viitorul politic al României. Există, în mod corespunzător, un număr de articole în sprijinul naţionalismului românesc şi care caută eroi naţionali. Am menţionat discuţia despre filosofia lui Blaga; o altă personalitate lăudată în paginile *Criterion* este istoricul Gheorghe Popovici (1863–1905).[1] Originar din Bucovina, Popovici a publicat în *Convorbiri literare* şi era membru al Academiei Române. Stahl afirmă că nu existase nici un om dintre oamenii de cultură ai vremii sale care să fi fost atât de bine pregătit ca Popovici şi de aceea acesta are parte de un cult *post mortem*.

Această scurtă investigare a naţionalismului ne conduce către discutarea articolelor sociologice publicate în *Criterion*. Prezentările naţionalismului şi sociologiei în *Criterion* se referă la următoarele teme capitale din România interbelică: chestiunea delicată a populaţiei minoritare aflată în graniţele României Mari; cezura de durată dintre sat şi oraş; formele modernităţii occidentale *versus* fondul autentic românesc; şi ce înseamnă să fii român.

Stahl investighează ce anume formează o „cultură naţională" în articolul „Prilej de îndoială – la o răscruce de drumuri: spre o ţărănie, o mitocănie şi un stil «naţional»".[2] Stahl prezintă conflictul dintre două culturi cu care se confrunta România interbelică în efortul ei de a-şi stabili propria cultură naţională. Cele două surse sunt

1 Henri H. Stahl, „Gheorghe Popovici", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 4

2 Henri H. Stahl, „Prilej de îndoială", *Criterion*, an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934, p. 1

legate de distincţia dintre Orient şi Occident, dintre sat şi oraş. Ceea ce Stahl numeşte acţiune de „culturalizare" seamănă cu încorporarea formelor occidentale în substanţa românească. Aceasta face, în cuvintele lui Stahl, ca toţi intelectualii de la oraş, indiferent de orientare politică, „să se îmbrace ca omul politic Mihalache". La ţară, cultura organică este păstrată de bătrâni şi de tradiţie. Dar Stahl observă că a existat mai multă armonie între cele două forţe culturale opuse: într-o vreme, o parte a elitei urbane româneşti, deşi vorbea franceza, purta la baluri haine tradiţionale ţărăneşti. Dar, afirmă el, acest lucru nu se mai întâmplă din cauza unui puternic curent de snobism. Stahl deplânge pierderea şi se întreabă ce va deveni în viitor stilul naţional, ce ar putea fi costumul naţional.

Stahl continuă să pledeze pentru înţelegerea realităţii vieţii rurale româneşti în articolul „Satul".[1] El susţine că satul este forma de viaţă caracteristică poporului român. Argumentează că orăşenii români pot obţine o cunoaştere directă şi critică a vieţii rurale şi că studierea acesteia ajută la mai buna înţelegere a conştiinţei româneşti. Studiul sociologic al vieţii la ţară poate înnoda legătura dintre sat şi oraş, o strădanie ce va unifica conştiinţa românească. Stahl proclamă că această problemă ar trebui să intereseze Tânăra Generaţie:

> De aceea problema satului mi se pare aceea dintre problemele care singură este, pentru generaţia tânără, o problemă de răscruce: asupra ei aş vrea să se oprească întreaga atenţie a celora de-o vârstă cu mine şi cu prilejul ei aş vrea să se dovedească întreaga noastră putere de muncă.[2]

Ion I. Cantacuzino se plânge că, la 16 ani după Versailles, încă lipsesc elementele naţionaliste din poezia românească. El reacţiona la o conferinţă a lui Octavian Goga, ţinută la Fundaţiile Regale pe 1 decembrie 1934, care celebra Marea Unire prin prezentarea unor

1 Henri H. Stahl, „Satul", *Criterion*, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935, pp. 3–4
2 *Ibidem*, p. 4

poezii inspirate de eveniment. Cantacuzino concluzionează că singura consolare este aceea de a crede în continuare că un nou ideal național se află pe cale să se cristalizeze. Forțele latente ale poporului nu au ajuns încă la un echilibru astfel încât să se manifeste în lirismul concret al poeziei naționale.[1]

Problema limbii constituie o preocupare majoră pentru Octav Șuluțiu atunci când discută gravele probleme ale minorităților din provinciile românești.[2] Soluția sa e simplă: toată lumea care trăiește între granițele românești ar trebui să vorbească româna, iar românii care trăiesc în zonele majoritar maghiare ar trebui să refuze să vorbească maghiara. Șuluțiu îi numește lași pe acei români care vorbesc maghiară. El spune că Articolul 19 al Tratatului de la Trianon, care le garanta minorităților dreptul de a se manifesta cultural, este interpretat greșit când maghiarii cer școli primare în limba lor. Șuluțiu susține că școala nu este o manifestare a culturii, ci mai degrabă una a cetățeniei și că fiecare cetățean român ar trebui să vorbească perfect limba română.

Literatura română

Ion I. Cantacuzino face o recenzie pozitivă cărții lui Mihail Sebastian *De două mii de ani*, dar îl critică sever pe Nae Ionescu pentru prefața lui. Cantacuzino îl acuză pe Ionescu că nu a fost în stare să perceapă cartea ca o operă literară și că prefața pe care i-a scris-o era responsabilă pentru neînțelegerea de către public a unui întreg roman de 300 de pagini. Ionescu și-a impus complexele asupra romanului, iar Cantacuzino le cere cititorilor să îl citească omițând prefața. El vede romanul ca o investigație serioasă a vieții și a condiției umane. O temă importantă a acestuia era tema familiei. Naratorul, un intelectual autoreflexiv, luptă să se integreze în comunitatea

1 Ion I. Cantacuzino, „Ceva despre lirica naționalistă", *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 2

2 Octav Șuluțiu, „Limba românească în Ardeal", *Criterion*, an 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935, pp. 2 și 4

evreiască. El se confruntă cu aceeași luptă pe care o duc tinerii momentului: aceea dintre individ și colectivitate. Naratorul, „un erou evreu", încarnează atât comunitatea de rasă, cât și individul cartezian. Cantacuzino nu vede lupta personajului principal ca o luptă împotriva antisemitismului, ci ca lupta unui om persecutat din ignoranță. „E o suferință de om neînțeles, nu de om persecutat."[1] Mai departe, în același număr din *Criterion*, se vorbește despre prefața lui Ionescu la rubrica „... Și câteva puncte de vedere" într-o preluare a recenziei publicate de Petru Manoliu în *Credința*. Manoliu a scris că dezbaterea este prima de acest fel din România, căci, până la acel moment, nimeni nu discutase problema teologiei în contextul culturii românești moderne și contemporane și că, în mod corespunzător, nici Biserica Ortodoxă nu a produs o literatură pe această temă.[2]

Prima lucrare substanțială a lui Eugène Ionesco a apărut tot în 1934. În ianuarie, colecția sa de eseuri neconvenționale de critică literară, *Nu*, a ieșit de sub tipar. Comarnescu și-a notat evenimentul în jurnal.[3] Vulcănescu a lăudat cartea în *Familia* și a votat pentru publicarea ei, ca membru al comitetului de șapte membri care îi premia pe tinerii scriitori încă nepublicați.[4] Cartea cuprindea studii despre poeții Tudor Arghezi și Ion Barbu și, alături de alte eseuri, fragmente din jurnalul lui Ionesco.[5] În recenzia sa din *Criterion*, Cantacuzino, care era și el critic literar, nu îl complimentează pe Ionescu la fel de mult ca pe Sebastian. Principala critică adusă este

1 Ion I. Cantacuzino, „De două mii de ani", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 2

2 Recenzia lui Petru Manoliu la prefața scrisă de Nae Ionescu pentru romanul *De două mii de ani* a fost publicată în *Credința*, 28 septembrie 1934, la rubrica „Țintar"; găsită în M.V. [Mircea Vulcănescu], „... Și câteva puncte de vedere", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 6

3 PCJ, p. 107

4 Mircea Vulcănescu, „Pentru Eugen Ionescu", *Familia*, an 2, nr. 5–6, septembrie–octombrie 1934, pp. 94–101. Republicat în Mircea Vulcănescu, *Dimensiunea românească a existenței*, vol. 2, *Chipuri spirituale*, pp. 148–154.

5 Eugen Ionescu, *Nu*. Prima parte a cărții include studii despre Tudor Arghezi, Ion Barbu și Camil Petrescu. A doua parte e mai mult de introspecție, sub titlul „Fals itinerar critic".

aceea că Ionesco, datorită pesimismului său exacerbat, cade în capcana egocentrismului și eșuează în încercarea de a se înscrie în disciplina criticii literare. Totuși, concluzionează că lucrarea lui Ionesco e valoroasă fiindcă ilustrează lupta unui membru al Tinerei Generații cu problemele epocii, într-un stil caracteristic timpului său: literatura confesivă.[1]

Internaționalism, literatură străină și „... Și câteva puncte de vedere"

In ciuda tonului naționalist al unora dintre articolele *Criterion* menționate mai sus, revista arată un interes cert pentru internaționalism, pentru cosmopolitism și pentru evenimentele din străinătate. Iar această preocupare merge mai departe de simpla menționare a unor sisteme politice alternative (de pildă, Italia, Germania și Rusia) sau de discutarea unor dezbateri filosofice istorice (de la antichitatea greacă la Kant). Prima categorie în care se întâlnește o prezență internațională e literatura: în două articole grupate sub titlul „Cele două comentarii italiene". A doua e reprezentată de varietatea operelor de artă care sunt reproduse în revistă (inclusiv ca ilustrații) și analizate de criterioniști. Iar al treilea loc în care abundă referințele internaționale este rubrica „... Și câteva puncte de vedere", prezentată mai jos.

Primul comentariu italian îl are ca subiect pe dramaturgul, romancierul și autorul de proze scurte Luigi Pirandello (1867–1936), care a câștigat, în 1934, Premiul Nobel pentru literatură.[2] Anunțând că Premiul Nobel i-a fost acordat unui scriitor reprezentativ pentru curentele specifice ale epocii, Ion I. Cantacuzino trece în revistă alți scriitori merituoși pe care îi consideră la fel de reprezentativi: Francis Jammes, Paul Valéry, Miguel de Unamuno, Theodor Dreiser și Gabriele D'Annunzio. Cantacuzino concluzionează că autorul piesei de teatru *Șase personaje în căutarea unui autor* merita să câștige

1 Ion I. Cantacuzino, „Nu", *Criterion*, an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934, p. 2
2 Ion I. Cantacuzino, „Premiul Nobel: Luigi Pirandello", *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie – 1 decembrie 1934, p. 7

şi că opera sa e reprezentativă pentru epocă prin felul în care talentul lui captează autenticitatea existenţei umane:

> Pirandello aşază în centrul literaturii moderne unul dintre cele mai îngrijorate accente asupra autenticităţii vieţii umane. El face astfel parte din cei care îndreaptă literatura nouă spre o mai atentă considerare a limitelor şi a valorii existenţei omeneşti, coborând literatura din domeniul gratuităţii şi dându-i un puternic caracter de expresivitate a celor mai dramatice probleme de trăire.[1]

Cantacuzino nu aminteşte şi celălalt mod în care Pirandello a fost reprezentativ pentru epocă: colaborarea cu Mussolini.

În cel de-al doilea articol, intitulat „Două cărţi italieneşti", Eliade recenzează două dintre cărţile care promovau fascismul şi naţionalismul italian.[2] Prima, *Legione Decima* (*Legiunea a zecea*), de Alfredo Panzini, are o abordare strict politică. Eliade o respinge ca fiind „pur şi simplu o literatură mediocră, proză retorică şi fadă". Cea de-a doua, *Taccuino di Arno Borghi* (*Caietul lui Arno Borghi*), de Ardengo Soffici, are o semnificaţie spirituală. Soffici vorbeşte despre „italienitate" şi despre „valorile civile şi europene ale Romei moderne". Eliade aprobă satisfacţia afişată de Soffici cu privire la faptul de a fi italian, mai mult decât setea de schimbare şi îl descrie ca „un cetăţean care-şi iubeşte ţara, e gata de luptă pentru civilitate şi pentru valorile mediteraneene". Soffici e un om care nu simte chemarea politicii. Refuzul lui de a se subordona politicului capătă o valoare simbolică. În conştiinţa lui, ştie că participă la marea tradiţie italiană, la cultura şi la civilizaţia europeană. Concluzia lui Eliade are implicaţii asupra cazului românesc:

> Astăzi se practică pretutindeni confiscarea „tradiţiei" sau a „viitorului" în favoarea unui regim politic. Când, de fapt, şi tradiţia,

---

1 *Ibidem*
2 Mircea Eliade, „Două cărţi italieneşti", *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934, p. 7

şi omul nou al viitorului n-au nimic de a face cu politicul – ci aparţin pe de-a-ntregul celor care le-au creat sau le creează: adică breslaşilor spiritului.[1]

Arta reprodusă în *Criterion* reprezintă o varietate de medii şi o diversitate de artişti. Pe prima pagină a fiecărui număr se află o imagine. Primul număr e ilustrat cu „Un desen" al lui Aristotel.[2] Cel de-al doilea, cu „o mască", cel mai probabil din satul Nerej, având un comentariu scris de Stahl.[3] Numărul dublu 3–4 prezintă „Un desen" de Brâncuşi, cu o recenzie de Comarnescu.[4] În comentariul său, Comarnescu declară că Brâncuşi şi compozitorul Enescu sunt singurii români recunoscuţi în arta universală ale căror origini se regăsesc în ţara lor natală. Operele lui Brâncuşi sunt clasice graţie echilibrului pe care l-a găsit între „specificul românesc" şi posibilitatea universalismului.

Cel de-al cincilea număr e ilustrat cu „O statuie" de Michelangelo, cu un comentariu de Dan Botta. Botta arată că, în piatra din care ia naştere chipul unui om, Michelangelo a înscris ceva din ideea de destin. „Michelangelo e acel care-şi crease în suferinţă, în sentimentul acelui destin implacabil, un principiu misterios de bucurie."[5] În sfârşit, în numărul dublu 6–7, Ion I. Cantacuzino comentează „O gravură" de Francesco José de Goya y Lucientes. Imaginea face parte din ciclul „Proverbios" al lui Goya şi reprezintă o familie numeroasă (sau un grup de oameni înveliţi în pături) stând în vârful unui copac masiv. Cantacuzino o consideră reprezentativă pentru calităţile maestrului.[6]

---

1 *Ibidem*

2 Mircea Vulcănescu, „Un desen", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934, p. 4

3 Henri H. Stahl, „O mască", *Criterion*, an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934, p. 4

4 Petru Comarnescu, „Un desen [de Brâncuşi], *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934, p. 2

5 Dan Botta, „O statuie [de Michelangelo], *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 2

6 Ion I. Cantacuzino, „O gravură [de Goya]", *Criterion*, an 2, nr 6–7, ianuarie–februarie 1935, p. 5

În fine, foarte scurtele note publicate la rubrica „... Și câteva puncte de vedere", la sfârșitul fiecărui număr, demonstrează varietatea subiectelor abordate (atât internaționale, cât și naționale) și punctele de vedere cu adevărat diverse ale criterioniștilor. Cum s-a arătat mai sus, Vulcănescu și-a prezentat propria interpretare a relației dintre Asociația Criterion și revista *Criterion* la această rubrică, în cel de-al doilea număr.

Mai jos, urmează o scurtă trecere în revistă pentru a demonstra diversitatea și pentru a-i oferi cititorului o privire de ansamblu asupra subiectelor abordate.[1] Primul număr a cuprins: „A opta conferință internațională de filosofie, ținută la Praga" (inclusiv o carte a lui Blaga); „Expoziția industrială anuală", în cea de-a treia decadă de existență, prima ediție având loc în 1906; un anunț că, după un an, va reapărea revista *Gândirea*, care fusese anterior interzisă; un comentariu despre poezia lui Dan Botta, în special poemul „Carmion", opera sa fiind comparată cu aceea a lui Valéry; și inegalitățile economice din Statele Unite.

„... Și câteva puncte de vedere" din al doilea număr cuprinde un omagiu adus omului de știință Ramon y Cajal, care decedase de curând; o discuție despre contribuția românească (exemplificată cu un studiu recent de Henri H. Stahl și Traian Herseni) la al XII-lea Congres Internațional de Sociologie, ce urma a avea loc în 1936; și o vizită în România a compozitorului de la Baletele Suedeze, fondatorul Arhivei Internaționale a Dansului, Rolf de Mare, care dorea să organizeze o secțiune românească a arhivei sale și un muzeu la Paris (despre de Mare, Comarnescu scrie: „iată un om care face mai mult pentru țara noastră decât o sută de jurnaliști și zece diplomați"). Cantacuzino argumentează de ce noul gen de teatru numit „teatru vesel", care prezenta „operete stupide" și vodeviluri, distrugea autenticitatea și realismul scenei teatrale bucureștene. El numește „teatrul vesel" o îndepărtare de arta adevărată și consideră că

1 Din considerente de spațiu, nu voi cita separat fiecare articol și îl încurajez pe cititor să consulte indicele complet realizat cu ocazia republicării revistei *Criterion*, în 1991, editat de Marin Diaconu.

ultimul refugiu al acesteia din urmă era Teatrul Național. Secțiunea mai include un comentariu despre o serie de prelegeri inaugurate de Rădulescu-Motru la Fundațiile Regale pe tema iraționalismului în cultura contemporană; o discuție despre neospiritualismul francez de Ion Petrovici (reprezentantul român, pe care Comarnescu îl descrie ca tomist, la Conferința Internațională de Filosofie de la Praga); o prezentare făcută de Eliade noii cărți a lui Iorga *Oameni cari au fost*; o notiță despre deconectarea, în perspectivă istorică și în actualitate, dintre politica externă și interesul comercial; și o intervenție a lui Vulcănescu, prin care solicită un program economic românesc, național, controlat și unitar.

Numărul dublu 3–4 cuprinde un necrolog al lui Gerhard von Mutius, filosof și fost ministru al Germaniei în România; o explicație de ce Iorga nu mai prezintă interes pentru tineri (susținând că, înainte de Primul Război Mondial, opera lui era naționalistă, dar după război a scris mai mult despre istoria mondială); o recenzie a cărții lui Em. Ciomac cuprinzând textele unor conferințe sponsorizate de Opera Națională despre „Viața și opera lui Richard Wagner"; o recenzie a controversatului recital de dans al lui Gabriel Negry, descris ca „un exemplu de cooperare și de colaborare între artiști și intelectuali" (va fi discutat în capitolul următor); o recenzie a lui Eliade la un studiu recent al lui Alexandru Ciorănescu intitulat *A doua operă a lui Eminescu*; o anchetă despre protecția mâinii de lucru românești, invocând noua lege publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 161 din 16 iulie 1934, care cerea ca 50% din angajații administrației de stat (funcționari, personal tehnic, muncitori calificați și necalificați) să fie etnici români; o discuție despre Ploieștiul devenit o suburbie a Bucureștiului și o notiță critică referitoare la publicația lunară *Meridian*.

În numărul al cincilea, printre subiecte se află un elogiu adus talentului literar al lui Cincinat Pavelescu; o amintire despre rolul important jucat de Iuliu Maniu în „Revoluția românească din Transilvania"; o recenzie la recenta carte a lui Iorga *Istoria literaturii române moderne*; o scurtă analiză a problemei burgheziei românești

și a separației dintre sat și oraș (subliniind că România era o țară în care populația rurală reprezenta 80% din total); o recenzie laudativă a traducerii în franceză făcute de Maria Holban unui volum de cântece populare românești, *Florilège de chansons populaires roumaines,* și un răspuns la un articol negativ, publicat anonim în *Viața Românească* (în numărul din octombrie–noiembrie 1934, despre care se presupunea că fusese scris de Mihail Ralea sau de I. Dobridor), în care *Criterion* era acuzată că este „inutilă, prezumțioasă, lipsită de bună credință, lipsită de originalitate, arivistă și... fascistă". Vulcănescu răspunde acestui atac arătând:

> cel puțin oamenii care se pretind democrați vor înțelege că, fără un mediu onest și decent de confruntare a ideilor, nu poate fi vorba de libertate de păreri, ci numai de manifestări de forțe.

Ultima serie din rubrica „... Și câteva puncte de vedere", în numărul dublu 6–7, continuă cu același tip de prezentare eclectică a unor idei și subiecte. În acest număr găsim un articol despre traducerile din limba română în alte limbi, iar Eliade îndeamnă autorii să își găsească mai întâi un editor bun. Tell face o recenzie a unei noi publicații studențești, *Lumea studențească.* Cantacuzino aplaudă inițiativa lui Rădulescu-Motru de a publica primul volum al *Analelor de psihologie* în numele Societății Române de Cercetări Psihologice; Eliade îi încurajează pe cititori să acorde atenție publicațiilor de limbă română din Transilvania: *Gând românesc* (Cluj); *Familia* (Oradea) și *Pagini literare* (Turda); o notă care anunță că grupul cultural Poesis (pe care Comarnescu îl numește „de înaltă intelectualitate") va organiza un ciclu de conferințe cu tema „Cărțile copiilor văzute de mai-marii lor", în care urma să se discute despre *Gulliver* (Tudor Vianu), *Robinson Crusoe* (Ion Pillat), *Till Eulenspiegel* (Ion Sân Giorgiu), *Cuore* (Al. Marcu) și *Cărțile de basme* (Ion Marin Sadoveanu). Cantacuzino recenzează o nouă publicație intitulată *Tânăra Generație* și o găsește foarte slabă și prost scrisă și, în sfârșit, Vulcănescu vorbește din nou despre atacul din *Viața Românească*,

terminând prin a spune că nici un articol publicat în *Criterion* nu este anonim, spre deosebire de publicaţia care îi atacă.

* * *

În 1933 şi 1934, Criterion s-a ciocnit frontal cu o realitate politică ce îi amenința însăși existența. Revoltele de la Grivița, ascensiunea rapidă a Gărzii de Fier și asasinarea prim-ministrului Duca, combinate cu cristalizarea înregimentărilor politice în interiorul asociației, au făcut, în cele din urmă, imposibilă continuarea misiunii sale colective. Totuşi, de-a lungul acestei perioade, Criterion a făcut un efort curajos de a-și continua activitățile, atât publice, cât și private. Ca urmare, s-a născut o publicație efemeră, în care criterioniştii au încercat să participe critic la discutarea *problematicii* vremii, într-o manieră directă. Ultimul număr al publicației a pecetluit sfârșitul Criterion. Comarnescu a descris Anul Nou 1935 drept cel mai rău pe care îl trăise până atunci.[1]

1 PCJ, p. 135. Notă din 31 ianuarie 1935.

Capitolul 6

Disoluția Asociației Criterion, 1934–1935: scandalul *Credința*, prietenie masculină, sexualitate și libertate a presei

Disoluție și deziluzie

În pofida succesului inițial, Criterion s-a dizolvat cu rapiditate în 1935. Explicația cea mai des oferită (întărită și de Ricketts, Vanhaelermeersch, Jianu, Arșavir Acterian și Vulcănescu, printre alții) se referă la solidificarea divergențelor politice și a pozițiilor ideologice și spirituale în rândul criterioniștilor. Experimentul Criterion a fost distrus de eșecul idealului lui Eliade de „primat al spiritului" în fața realității practice imediate: înregimentările și acțiunile politice extremiste.[1] Garda de Fier a reprezentat o amenințare pentru Criterion din două perspective: internă și externă. În interiorul Criterion, Polihroniade recruta activ intelectuali pentru cauza legionară. Această situație a creat o ruptură politică ce i-a împiedicat pe cei care gândeau ca Polihroniade și Tell să dezbată

1 Ricketts, *Mircea Eliade, The Romanian Roots*, vol. 1, p. 564. Idealul lui Eliade de „primat al spiritualului" era o ierarhie de priorități care a minimizat rolul credințelor și acțiunilor politice.

anumite probleme cu anumite persoane.[1] Astfel, criterioniștii care sprijineau Garda au refuzat să ia parte la simpozioane alături de cei de centru sau de stânga.[2] Din exterior, regele Carol, temându-se de extremismul politic al tineretului bucureștean și de creșterea rapidă a popularității Gărzii în 1933, a îngrădit libera asociere și libertatea cuvântului.

Alături de amenințările politice au fost și alți factori ce au contribuit la dizolvarea Criterion. Un alt motiv a fost acela că mulți dintre criterioniști se simțiseră tot mai deziluzionați de asociație. Această deziluzie este cel mai bine exprimată în cuvintele lui Eliade:

> Domnule, îți mărturisesc că am obosit să văd pe toată lumea făcând același și același lucru. Dumneata faci „spiritualitate", cutare face „autenticitate"; unul mistică și altul scepticism, unul exasperează lumea cu India și altul cu America, cinci urlă despre agonie și alți cinci despre ortodoxie, unul mai breaz scrie apologia barbariei și altul mai filosof sare în puț după el – ca să-și dea iluzia că experimentează neantul. Repetăm, domnule, și ne repetăm până la dezgust, până la vomitare... Altceva, nu știu cum să-ți spun cât de însetat sunt după altceva, complet străin de cele ce am făcut sau facem acum.[3]

Ionescu a exprimat, într-un interviu din 1933, un sentiment similar. Scepticul critica sever atât Tânăra Generație, cât și Criterion. „Tânăra generație, întocmai ca toate tinerele generații ce ne-au precedat, este îngâmfată și narcisică." Cât despre Criterion, Ionesco a descris-o ca:

1 Țurcanu, *Mircea Eliade: Le prisonnier de l'histoire*, p. 187
2 Ornea, *The Romanian Extreme Right*, p. 138
3 Mircea Eliade, „Moment nespiritual", din seria „Scrisori către un provincial", publicat în *Cuvântul*, 3 iunie 1933. Citat tradus [în engleză] de Laura Pavel și publicat inițial în articolul ei „Eliade and His Generation – Metaphysical Fervor and Tragic Destiny". Publicat în seria „Remembering Mircea Eliade", JSRI, nr. 15 (iarnă 2006), pp. 5–19 (ed. rom.: Mircea Eliade, „Profetism românesc", București, Editura Roza Vânturilor, 1990, vol. 1, p. 117).

> O asociație de băieți veseli și simpatici, filfizoni, cheflii, beau bere la „Corso" cu un aer de colegieni fugiți de la școală... Cred că [Criterion] este o societate prea ambițioasă pentru puterile ei. Nu tăgăduiesc că sunt acolo câțiva oameni vii, spirituali, dezghețați: dar atât.[1]

Principala problemă a Criterion, pentru Ionesco, era aceea că „nu avem nici un geniu"[2]. Oricât de mult idealizaseră Eliade și Ionesco Criterion în primii săi ani de activitate, în acel moment nu mai credeau că Asociația Criterion era capabilă să îndeplinească misiunea culturală a Tinerei Generații.

Scandalul *Credința*

Există și o altă explicație, greu de găsit în actuala literatură de specialitate, care se poate să fi fost mult mai serioasă pentru sfârșitul Criterion. E vorba despre scandalul din jurul unui eveniment Criterion în cadrul căruia a fost prezentat un spectacol de dans susținut de Gabriel Negry și despre acuzația formulată în ziarul *Credința* că membri importanți ai Criterion promovau homosexualitatea. Zigu Ornea explică în cartea sa *Anii treizeci*, într-o manieră cuprinzătoare și aplicată, juxtapunerea dintre explicația cea mai des vehiculată și adevăr:

> Gazetarii sau memorialiștii au acreditat ideea că asociația s-a desființat după un simpozion, huiduit de legionari, în urma căruia toți membrii au aderat la Garda de Fier. Nu e deloc așa. Sfârșitul Criterionului a fost determinat de un scandal, imund, de presă.[3]

Și Eliade a recunoscut, în memoriile sale, rolul principal jucat de scandalul *Credința*, apreciind că acesta sfărâmase „unitatea grupului Criterion" și afirmând că „tensiunea politică a anilor 1935–1939

1 Panaitescu, „Azi ne vorbește: d. Eugen Ionescu", *Facla*, 12 octombrie 1933, p. 2. Citat în Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. 1, pp. 563–564.
2 *Ibidem*
3 Ornea, *The Romanian Extreme Right*, p. 138 (ed. rom., pp. 153–154)

n-a făcut decât să adâncească spărtura“.[1] Deşi au fost şi alţi factori care au contribuit la desfiinţarea Criterion, scandalul *Credinţa* a fost ultimul cui bătut în coşciugul unei asociaţii legendare.

Efectele scandalului *Credinţa* nu au fost resimţite doar de criterionişti, ci de întreaga societate românească. Acest episod neplăcut a incriminat stigmatul social al homosexualităţii prin iniţierea primului act legislativ al unei represiuni sexuale ce a subzistat ca o plagă în România până în 2005. Înainte de evenimentele din 1934–1936, homosexualitatea fusese un subiect deschis discuţiilor şi investigaţiilor intelectuale. Simpozioanele „Idoli“ despre Proust şi Gide şi listele de început ale lui Comarnescu, care includeau homosexualitatea şi sexualitatea printre potenţialele subiecte de discuţie din spaţiul Criterion, o atestă. Scandalul *Credinţa* a trecut dincolo de diferenţele politice, arătând cât de atrăgător era antiliberalismul şi cât de fragilă era natura libertăţii de exprimare. Echipa de la *Credinţa* a acuzat pe toţi cei care nu au fost de acord cu publicaţia că erau împotriva libertăţii de exprimare şi, deci, împotriva democraţiei. Eliade a presupus, în memorii, că Ministerul de Interne i-a încurajat pe cei de la *Credinţa* deoarece avea un interes în încetarea activităţilor Criterion.[2]

Credinţa se autodefinea ca „ziar independent de luptă politică şi spirituală“. De fapt, era un tabloid defăimător, ortodoxist şi moralist. Principalii actori ai atacului împotriva Criterion, Sandu Tudor (pseudonimul lui Alexandru Teodorescu) şi Zaharia Stancu, fuseseră ei înşişi criterionişti şi colaboraseră cu figurile importante ale Tinerei Generaţii.[3] Amândoi au figurat ca vorbitori pe afişul iniţial al seriei „Idoli“ din 1932.[4] Numele lor au apărut şi pe lista

1 MEAI, p. 285

2 *Ibidem*, p. 284

3 Deşi uniţi în eforturile lor de a masacra Criterion, cei doi aveau poziţii politice diametral opuse şi, ca atare, au avut destine divergente. Stancu, stângist, a devenit un autor răsfăţat de regimul comunist, în vreme ce Tudor, conservator, a murit în închisoarea de la Aiud, aceeaşi în care a murit şi Vulcănescu.

4 BAR Ach 17/2001 APPC, XV Varia 20, f. 63

preliminară din programul conferinței despre Krishnamurti, alături de Alice Voinescu, Eliade, Paul Sterian și Sorana Țopa.[1] O listă inițială cu persoanele pe care Criterion dorea să le atragă printre auditorii săi a inclus și numele lui Sandu Tudor.[2] Tudor fusese unul dintre prietenii grupului și colaborase cu Vulcănescu și cu Eliade la publicația *Duh și slovă*, care însă nu a mai apărut.[3] Unii dintre criterioniști (Comarnescu, Eliade, Sebastian, Ionesco, Haig Acterian, Dan Botta și Sandu Tudor) colaboraseră și cu Zaharia Stancu la revista *Azi*, care debutase în vara lui 1932 și a plănuit și ea să organizeze o serie de întâlniri literare.[4] Eșecul anunțării activităților *Azi* la ultima conferință a Forum a fost primul element de discordie între cei de la *Azi* și grupul Forum.

Un alt potențial element de discordie a fost dorința inițială a lui Sandu Tudor ca *Credința* să fie vocea mult așteptată a Tinerei Generații și propunerea pe care i-a făcut-o în acest sens lui Eliade la debutul revistei, în 1933. Eliade nu s-a arătat entuziast și a acceptat să colaboreze la revistă doar sub pseudonimul „Ion Plăeșu".[5] Anul următor a apărut *Criterion*, în care Eliade semna cu mândrie cu adevăratul său nume. Însăși apariția *Criterion* se poate să fi fost o sursă de invidie. Dacă Sandu Tudor a considerat *Credința* ca fiind vocea Tinerei Generații, cu siguranță i-a displăcut apariția *Criterion*, în octombrie 1934. Totuși, *Credința* a continuat să promoveze evenimentele și activitățile Criterion până la spectacolul de dans al lui Gabriel Negry.[6] De asemenea, publicația nu îi fusese

1 *Ibidem*, f. 36 și f. 39
2 *Ibidem*, f. 27
3 MEAI, p. 149. De remarcat că Tudor a dat această denumire unei rubrici din *Credința*.
4 BAR Ach 17/2001 APPC, XVIII Varia 16, ff 18–19. „Activități pe care am vrut să le anunț la Forum în ultima ședință."
5 MEAI, p. 282
6 *Credința*, an 1, nr. 4, 6 decembrie 1933, p. 4, face publicitate simpozionului Criterion despre „Rasă". *Credința* a publicat o recenzie pozitivă, semnată „Țintar", a articolului lui Vulcănescu, „Generație", apărut în *Criterion*, la o lună după recitalul de dans, pe 29 noiembrie 1934.

ostilă până atunci nici lui Comarnescu și a promovat cartea acestuia, *America văzută de un tânăr de azi*, în februarie 1934.[1]

Vineri, 23 noiembrie 1934, la ora 21.00, a avut loc la Opera Națională din București un spectacol de dans care s-a bucurat de mult succes. Interpretat de Gabriel Negry și de ansamblul lui de dans (Mimi Tutunaru-Chirculescu, Silvia Enescu, Alexandrine von Silbernagel și V. Cornea), a inclus în program Debussy (*Preludiu la după-amiaza unui faun*), Stravinski, Singalia, Gaertner, Beethoven, Wagner, Milhaud și două compoziții românești în stil bizantin, intitulate „Misterul crinului" și „Exorcism înaintea morții". *Credința* a promovat evenimentul, atât pe 10 octombrie 1934,[2] cât și în ziua spectacolului.[3] Programul tipărit al evenimentului a cuprins texte ale criterioniștilor Comarnescu, Tell și Vulcănescu. Geloasă, cunoscuta balerină și membră fondatoare a Criterion Floria Capsali a declarat unui grup de reporteri, adunați în pauza spectacolului, că interpretarea lui Negry sugerează homosexualitatea și promovează pederastia. La scurtă vreme, *Credința* condusă de Sandu Tudor, director, și de Zaharia Stancu, editor, i-a acuzat pe Negry, Comarnescu, Tell și Vulcănescu că practicau homosexualitatea.

Această acuzație nu s-a oprit la prima recenzie negativă a spectacolului, ci a continuat într-o spirală scăpată de sub control, devenind un adevărat scandal public ce a durat șase luni. Rezultatele au fost atât de umilitoare și de grave, încât Comarnescu a refuzat să mai vorbească în public, programul de evenimente al Criterion a fost întrerupt, iar tirajul ziarului *Credința* a crescut vertiginos. Devenită una dintre cele mai populare gazete de după-amiază, *Credința* și-a crescut de zece ori tirajul. Scandalul era o distracție folositoare pentru guvern. Ministrul de interne a dorit să stopeze activitatea Criterion, pe care a perceput-o ca „o grupare de intelectuali extrem de suspecți și cu atât mai primejdioși cu cât deveniseră

1 *Credința*, an 2, nr. 61, 17 februarie 1934, anunț scurt semnat „Țintar"
2 *Credința*, 10 octombrie 1934, p. 4
3 *Credința*, 23 noiembrie 1934, p. 4

prea populari"[1]. Comarnescu a fost umilit public. Eliade a afirmat că „nelimitatele lui posibilități de animator cultural au rămas multă vreme neutilizate". Și viața privată a lui Comarnescu a fost distrusă. Gabriel Negry a suferit o cădere nervoasă, a plecat într-o călătorie prin Europa Occidentală în 1936–1937, dar a revenit în cele din urmă în circuitul coregrafiei bucureștene. Deși reputația lui Negry a fost, se pare, reabilitată în cele din urmă, scandalul *Credința* a avut consecințe dezastruoase, inclusiv ruperea unor prietenii mai vechi sau mai noi.[2]

O cauză esențială a scandalului a fost căsătoria lui Comarnescu cu fiica unui politician liberal, Ion Manolescu-Strunga. Politicianul a îndeplinit mai multe funcții în anii 1930, printre care și aceea de subsecretar de stat la Ministerul Agriculturii (1933–1934), ministru al industriei și comerțului (5 octombrie 1934 – 1 august 1935) și secretar de stat (17 noiembrie – 28 decembrie 1937). Soția sa, Irina, făcea parte din familia Filotti. Erau un cuplu aristocratic foarte cunoscut, iar căsătoria fiicei lor a făcut obiectul interesului public. Zaharia Stancu a inițiat o campanie de presă împotriva lui Manolescu-Strunga, iar Comarnescu l-a ironizat pe această temă. Stancu a răspuns acuzându-l pe Comarnescu, în *Națiunea Română*, că era homosexual și astfel a început o polemică între cei doi. În iunie 1934, Stancu l-a provocat pe Comarnescu la duel, dar a fost refuzat.[3]

Se pare că nici Zaharia Stancu, nici Sandu Tudor (nici vreun alt gazetar de la *Credința*) nu văzuseră spectacolul de dans.[4] Primul articol din ceea ce avea să devină o serie de atacuri torențiale la adresa criterioniștilor a îmbrăcat forma unei scrisori adresate de doi gazetari ai *Credinței*, Victor Medrea și Nicolae Roșu, editorului lor, Zaharia Stancu (căruia i se adresau cu „Dragă prietene"),

---

1 MEAI, p. 284 (ed. rom., vol. I, p. 311)
2 *Ibidem*, p. 285 (ed. rom., vol. I, p. 312)
3 Ornea, *The Romanian Extreme Right*, p. 138
4 Zaharia Stancu, „Nu am fost la recitalul de dans al d-lui Gabriel Negry", *Credința*, 30 noiembrie 1934, p. 4

sâmbătă, 15 decembrie 1934, sub titlul „Într-o chestie de onoare".[1] Stancu le ceruse să îi fie martori la duelul la care tocmai îl provocase Comarnescu, ca răspuns la articolul din 12 decembrie „Tovărăşii literare şi artistice, năravuri şi moravuri" apărut în *Naţionalul nou.*[2]

Medrea şi Roşu au afirmat că provocarea trimisă de Comarnescu lui Stancu a fost făcută într-un mod neconvenţional şi că martorii lui, criterioniştii Tell şi Hillard, l-au abordat pe Stancu la Corso, când localul era plin de clienţi. Ei au susţinut că o astfel de cerere trebuia să-i fie trimisă lui Stancu în particular, la el acasă, iar nu în public: abordarea însăşi viola regulile din „codul onoarei". In cele din urmă, martorii ambelor părţi s-au întâlnit miercuri, la ora 19.00, la Jockey Club, pentru a discuta chestiunea. Martorii lui Comarnescu s-au declarat ofensaţi de articolul jignitor al lui Stancu. În cursul discuţiei, Medrea şi Roşu le-au reamintit criterioniştilor că Petru Comarnescu nu fusese în stare să acţioneze corespunzător (atunci când fusese provocat la duel) sugerând că acesta era un laş. Au dat ca exemplu comportamentul anterior al lui Comarnescu, din vara lui 1934, ceea ce arată că relaţia tensionată cu Stancu data dinaintea scandalului *Credinţa.*

Credinţa a republicat, în *Naţional,* provocarea iniţială a lui Stancu din 17 iunie 1934, cu titlul „Pentru d. Petru Comarnescu", în care Stancu trecea în revistă un număr de incidente despre care credea că făceau dovada caracterului slab al lui Comarnescu şi motive pentru care îl provocase la duel. Printre acestea: 1) Comarnescu a fost lovit în public de cel puţin două ori fără să răspundă şi fără să se apere, 2) Comarnescu intervenise, prin viitorii săi socri („oameni

1 Victor Medrea şi Nicolae Roşu, „Într-o chestie de onoare", *Credinţa,* 15 decembrie 1934, p. 4. Articolul se referă la alte două apărute în *Naţionalul nou:* „Nu-l înjuraţi pe d. Gabriel Negry" (2 decembrie 1934) şi „Tovărăşii literare şi artistice, năravuri şi moravuri" (12 decembrie 1934), avându-l ca autor pe Zaharia Stancu.

2 *Ibidem.* Deşi Eliade susţine că Tell a fost cel care l-a provocat la duel pe Sandu Tudor, MEAI, p. 284.

respectabili din înalta societate") pentru a determina îndepărtarea lui Stancu din postul său guvernamental și concedierea sa de la ziar *(Național)* și 3) Comarnescu a aranjat, prin colaboratori, la *Azi* (unde Stancu era director) ca manuscrisele acestuia din urmă să fie refuzate. Stancu a scris că e conștient de buna situație materială la care ajunsese Comarnescu și îl acuza pe Comarnescu că își folosește poziția pentru a urca pe scara socială. Deci „te invităm să te arăți, ca un bărbat, față în față, nu din spate cum ești obișnuit și să ne dai în judecată."[1]

Republicând articolul, Medrea și Roșu au anunțat că, după prima sa publicare, departe de a accepta provocarea la duel, Comarnescu a implorat iertarea lui Stancu spunându-i „iartă-mă, lasă-mă în pace, nu ne mai băga în seamă, nici pe mine, nici ce se întâmplă cu socrul meu, altfel îmi vei compromite nunta!"[2] Ei au susținut că această atitudine, împreună cu comportamentul laș afișat recent de Comarnescu, îi demonstrau incapacitatea de a adera la un „cod al onoarei". În mod evident, noile atacuri ale lui Stancu erau o răzbunare pentru greșelile lui Comarnescu din vara anului 1934. Apărând inițial onoarea Criterion și pe a lui Gabriel Negry, Comarnescu s-a găsit, în mod neașteptat, în postura de țintă principală a acuzațiilor calomnioase, ba chiar acuzat că avea o relație amoroasă cu Gabriel Negry.

În același număr al *Credinței* din 15 decembrie a apărut un articol în care se povestea despre furia lui Vulcănescu.[3] Supărat de acuzațiile nefondate care curgeau împotriva lui, a lui Negry, Comarnescu și Tell, Vulcănescu a mers la sediul ziarului pentru a-l pălmui pe Stancu, care nu era acolo. În locul lui, Sandu Tudor a răspuns la solicitarea lui Vulcănescu de a sta de vorbă cu directorul. A urmat o bătaie. A fost chemată poliția, care i-a interogat pe Vulcănescu și pe gazetarii de la *Credința* până la 2 noaptea, când, în cele din urmă,

1 Medrea și Roșu, „Într-o chestie de onoare"
2 *Ibidem*
3 „Mircea Vulcănescu, filosoful boxeur sau moralistul bătut...", *Credința*, 15 decembrie 1934, 6

Vulcănescu a fost evacuat din clădire. *Credința* a ținut neapărat să explice faptul că Vulcănescu a venit la sediul ziarului pentru a răspunde la un articol apărut într-o altă publicație (*Naționalul nou*) și că, până la acea dată, *Credința* nu publicase nici un articol calomnios în care să fie pomenite numele criterioniștilor (ziarul s-a referit la ei numindu-i invertiți, un alt cuvânt pentru homosexuali). După acest incident, *Credința* a lansat o neobosită campanie, violentă și murdară, împotriva criterioniștilor. A fost începutul atacului senzațional descris de Eliade ca o campanie „odioasă pentru că o duceau câțiva gazetari și scriitori împotriva altor scriitori și artiști și o duceau știind bine că motivele erau neîntemeiate"[1].

Sandu Tudor și-a început atacul la persoană în numărul *Credinței* din 16 decembrie, cu un articol intitulat „Generația Criterion",[2] după care a devenit principalul promotor al campaniei împotriva criterioniștilor, purtată în paginile ziarului. Tudor a acuzat Tânăra Generație că era „... o generație bastardă și emasculată... complet lipsită de caracter". El a acuzat „elita" din capitală că era formată din invertiți și neisprăviți, că nu aveau „nimic bun în sufletele lor", „nici generozitate, nici echilibru mental, nici bunătate". Pentru Tudor, acest comportament invertit era echivalentul masturbării, deoarece criterioniștii erau obsedați de ei înșiși, de activitățile și de idealurile lor. Tudor i-a întrebat pe criterioniști:

> Până azi ați fost la vreun eveniment pe care nu l-ați promis voi, nu l-ați făcut voi, nu l-ați exploatat voi? Cu ce vă justificați pe voi înșivă? Prin faptul că vă adunați într-un cerc al corupției, al practicilor ilegale.

Aici, Tudor i-a acuzat că organizau întruniri în pofida faptului că statul interzisese desfășurarea de manifestări publice. El a enunțat

1 MEAI, p. 284 (ed. rom., vol. I, p. 311)

2 Sandu Tudor, „Generația Criterion", *Credința*, 16 decembrie 1934, p. 3. De remarcat că, în atacul său, Tudor amestecă cele două etichete: Tânăra Generație și Asociația Criterion.

explicit problema spectacolului lui Gabriel Negry: „Criterionul vostru poartă pe piedestal un homosexual dansând". Tudor a încheiat spunând că, măcar, încă există tineret în România: „adevărata generație de mâine", care va putea urma calea morală sănătoasă, și a amenințat Criterion că nu mai au mult timp până se vor întâlni cu generația cea nouă (însemnând că ei înșiși nu mai erau Tânăra Generație).[1]

În articolul „Ofensiva invertiților",[2] Victor Medrea l-a descris pe Comarnescu drept „american de profesie și pederast de vocație" și amintește că acesta fusese lovit de două ori în public. Contribuția lui Stancu la același număr din *Credința* a coborât ștacheta și mai jos, cu un articol intitulat „Onoarea dintre fese"[3], în care îi descrie pe criterioniști ca pe niște „eseiști americani, apologeți ai generozității și ai pacifismului", arătând același sentiment antiamerican care domina întreaga Europă și valul antipacifist, atacând activitatea lui Comarnescu în sprijinul Societății Națiunilor și sugerând, o dată în plus, că internaționalismul și cosmopolitismul erau amenințări la adresa ortodoxiei românești. În același număr a fost relatată o agresiune îndreptată împotriva lui Sandu Tudor la Corso.[4] Pe când se afla la o masă, alături de Liviu Rebreanu, Șerban Cioculescu și Camil Baltazar (printre alții), Tell a venit pe la spatele lui Tudor, cerând să stea de vorbă cu el, iar apoi lovindu-l pe la spate. *Credința* avea grijă să specifice că Tell îl lovise pe Tudor „pe la spate", arătând încă o dată că criterioniștii nu aveau curajul să respecte codul onoarei.[5]

La începutul anului 1935, atacurile din *Credința* au devenit și mai crude și mai explicite, iar unii dintre colaboratorii anteriori (membri proeminenți ai Tinerei Generații și criterioniști totodată),

---

1 *Ibidem*
2 Victor Medrea, „Ofensiva invertiților", *Credința*, 16 decembrie 1934, p. 3
3 Zaharia Stancu, „Onoarea dintre fese", *Credința*, 16 decembrie 1934, p. 4
4 „Încă unul din șleahta invertiților sexuali cari atacă. O nouă agresiune lamentabil eșuată împotriva d-lui Sandu Tudor", *Credința*, 16 decembrie 1934, p. 7
5 *Ibidem*

precum Noica, Ionesco și Eliade (care scria sub pseudonimul Ion Plăeșu), au devenit o absență notabilă din paginile revistei. În pofida aceste situații, o serie de articole foarte laudative despre și de Nae Ionescu a fost publicată în februarie 1935, cel mai probabil ca reacție la ciocnirile dintre studenți și poliție ce avuseseră loc la ieșirea de la una dintre conferințele lui.[1] Începută cu un articol intitulat „Traficul de carne bărbătească din elita bucureșteană"[2], următoarea serie de articole din *Credința* a folosit sarcasmul ofensator, cu diminutive și porecle insultătoare, pentru a-i descrie pe Negry și pe Comarnescu, publicând de asemenea fotografii ale lor și desene în care sunt prezentați în posturi efeminate. Negry a fost poreclit „Fesalina", „Mireasa" și i-a fost feminizat numele: „Gavrila" și „Gabriela". Comarnescu a primit porecle ca „Titela" și „Hommo Curlandus" (o ironie la adresa cărții lui, *Homo Americanus*).[3] Făcând aluzie la cavalerii teutoni de Curlanda, *Credința* numea grupul Criterion, în bătaie de joc, „Cavalerii de Curlanda". Într-un articol, Comarnescu a fost numit „cameleonul din Los Angeles"[4].

Respectivii criterioniști (Negry, Comarnescu, Vulcănescu și Tell) au fost numiți în mod colectiv „curlandiști", „cavaleri" (cu sensul de „burlaci", dar și de „bărbați galanți"), „invertiți", „mafia homosexualilor" și „homosexualii din elita bucureșteană". Au fost folosiți și termeni ca „paraziți" și „țigani".[5] Acei „degenerați" au fost

1 *Credința*, an 3, nr 359, 17 februarie 1935, pp. 3–5, incluzând „Un trezitor de conștiințe: profesorul Nae Ionescu" de Sandu Tudor și „Faust și cultura românească", un fragment dintr-o lecție de metafizică a lui Nae Ionescu; „Prietenul tinerilor și profesorul de tinerețe" de Cicerone Theodorescu și „Gânduri pentru profesorul Nae Ionescu" de Petru Manoliu.

2 „Traficul de carne bărbătească din elita bucureșteană", *Credința*, 9 ianuarie 1935, p. 1

3 O fotografie cu Negry, purtând titlul „Fesalina", și un desen înfățișându-l pe Comarnescu, cu legenda „Homo Curlandus", au apărut în *Credința*, 10 ianuarie 1935, p. 1.

4 „De unde purcede", semnat Credința, în *Credința*, an 3, nr. 371, 24 februarie 1935, p. 3

5 „Desgust!", semnat Credința, în *Credința*, an 3, nr. 370, 23 februarie 1935, p. 3; „Astăzi începe procesul cavalerilor de Curlanda", *Credința*, an 3,

considerați responsabili pentru „infecția morală" a societății românești.[1] Sandu Tudor s-a referit la ei ca la niște „șerpi libidinoși"[2]. *Credința* nu a calomniat doar indivizi, ci și-a extins atacul asupra întregii Asociații Criterion, numind-o „un institut de cultură curlandistă".[3] Au mai fost numiți „un cuib de carne bărbătească" și „cuibul invertiților sexuali". Termenul de „cuib" e demn de reținut, căci el era folosit și de Mișcarea Legionară pentru a-și denumi formațiunile politice de la baza mișcării. Pentru o polemică începută în jurul unei „chestiuni de onoare" e remarcabil că atât de multe dintre articolele publicate în *Credința* erau anonime, fără semnătură sau cu semnături ca „Credința", „Țintar" ori pur și simplu „X.Y.Z.". Eliade a susținut că articolele anonime erau scrise de Stancu sau de Petru Manoliu.[4] Potrivit lui Ornea, Petru Manoliu a fost autorul rubricii „Țintar".[5]

Într-un foileton în trei părți, intitulat „Despre sodomie"[6], Sandu Tudor s-a străduit să lumineze spiritul bucureștean cu privire la semnificația termenilor de sodomie, inversiune sexuală, pederastie și homosexualitate în general. El a îndemnat guvernul să adopte o lege care să incrimineze activitățile homosexuale și a declarat că „lupta lor nu va înceta până când răul nu va fi lichidat"[7]. Tudor a comparat apoi homosexualitatea cu prostituția, declarând că prostituția, cel puțin, avea un sistem de supraveghere pus la punct, în vreme ce homosexualitatea fusese tolerată prea multă

nr. 352, 10 ianuarie 1935, în seria „Traficul de carne bărbătească", p. 1, cu continuare la p. 4

1 X.Y.Z., „Senatus consultus și mafia Petru Comarnițki", *Credința*, an 3, nr. 364, 16 februarie 1935, p. 5

2 Sandu Tudor, „Șarpele depravării", *Credința*, an 3, nr. 245, 26 ianuarie 1935

3 „Astăzi începe procesul cavalerilor de Curlanda", p. 4

4 MEAI, p. 284

5 Ornea, *The Romanian Extreme Right*, p. 139

6 Sandu Tudor, „Despre sodomie I Prolog", *Credința*, an 3, nr. 352, 9 ianuarie 1935, p. 3

7 Sandu Tudor, „Despre sodomie II Fățărnicia Cavalerilor", *Credința*, an 3, nr. 333, 10 ianuarie 1935, p. 3

vreme de români.[1] El a explicat că „literatorii" și artiștii erau mai înclinați către homosexualitate, a declarat că Criterion era o denumire dezonorantă, rușinoasă și că membrii acesteia erau vinovați de „un tip de diletantism pretențios", care i-a făcut să așeze un homosexual, pe André Gide, în seria „Idoli". Tudor a tras concluzia că Criterion a ajuns la acest scandal pentru că, deși era la origine „o mare organizație dedicată vulgarizării [științei] și educării poporului român", a devenit „un cerc închis și ezoteric, care chiar excludea femeile, care nu erau lăsate să intre decât după ce erau inițiate"[2].

Credința le-a reamintit cititorilor săi cazurile a două mari personalități istorice care fuseseră judecate și condamnate: Socrate (pentru coruperea tineretului) și Oscar Wilde (pentru homosexualitate).[3] Un articol ulterior l-a menționat pe Marcel Proust într-o explicație despre homosexualitate.[4] În același articol se punea întrebarea: „Cine e mai vinovat: homosexualii sau oamenii normali care îi tolerează și le găsesc scuze?" Comarnescu și Freud au fost dați ca exemplu pentru cele două tipuri de persoane. Tudor a susținut că nu se poate separa viața intimă de cea publică.[5] Pentru puritatea morală viitoare a poporului român, se cerea o viață intimă integră. Această cerință, formulată pentru viitor, a fost extinsă și la trecut. Iar trecutul lui Comarnescu ca bun român a fost pus la îndoială și, în consecință, atacat.

Un cititor anonim (care semnează „Un bătrân boier moldovean") a scris *Credinței* arătând că strămoșii lui Comarnescu nu erau boieri moldoveni, ci, de fapt, erau polonezi.[6] Numele de

---

1 *Ibidem*

2 Sandu Tudor, „Despre sodomie III Istoric și diagnostic criterionist", *Credința*, an 3, nr. 334, 11 ianuarie 1935, p. 3

3 „Astăzi începe procesul cavalerilor de Curlanda", p. 1

4 „Pentru lămurirea «nelămuriților» în cazul Petru Comarnițki", *Credința*, an 3, nr. 344, 25 ianuarie 1935, p. 5

5 Sandu Tudor, „Viața intimă și viața publică", *Credința*, an 3, nr. 343, 22 ianuarie 1935, p. 2

6 „Cuibul de carne bărbătească: Petru Comarnescu", *Credința*, an 3, nr. 337, 15 ianuarie 1935, p. 5

Comarnescu era versiunea românizată a numelui Komarniţki.[1] El îşi baza aserţiunea pe pretinsa găsire a numelui „Kiril Komarniţki" (1830–1895) într-un document vechi, la Iaşi. În mod ciudat, *Credinţa* recunoaşte că numele trebuie să fi fost schimbat într-un mod similar cu acela al lui Corneliu Zelea Codreanu: din Zelinski, în Zelea.[2] Din acel moment, *Credinţa* s-a referit la Comarnescu numindu-l Komarniţki şi a mers şi mai departe cu investigarea originilor sale. După „cercetări" extinse, Teodor Răşcanu a demonstrat că, dacă Petru Comarnescu descindea într-adevăr din Kiril Komarniţki, atunci descendenţa era pe linie feminină, căci Komarniţki avusese doar o fiică. Apoi Răşcanu l-a provocat pe Comarnescu să prezinte dovezi cu privire la genealogia sa.[3]

Suspectarea lui Comarnescu că nu era român adevărat se datora atât concepţiilor sale cosmopolite, educaţiei şi experienţelor sale din America, cât şi faptului că, după căsătoria cu Gina Manolescu-Strunga, ajunsese în înalta societate. Încercarea de a-l sabota şi de a-l distruge pe Comarnescu s-a extins şi asupra vieţii lui profesionale. *Credinţa* a redactat o scrisoare deschisă către ministrul artelor şi către Ion Marin Sadoveanu (fostul soţ al Mariettei Sadova şi director general al teatrelor şi Operei din 1933). În articol, Comarnescu a fost numit un „tânăr aventurier, un american, un pederast", dar şi „un brav imbecil", „idiotul" şi „Comarneasca". S-au cerut „imediata lichidare a lui Comarnescu, scoaterea lui din viaţa publică"[4]. Atacurile împotriva lui Comarnescu au mers atât de departe încât s-a cerut moartea socrului lui, Manolescu-Strunga.[5]

1 „Viaţa romanţată a spătarului Petru Komarniţki", *Credinţa*, an 3, nr. 343, 22 ianuarie 1935, p. 2. Publicat în seria „Traficul de carne bărbătească".

2 Teodor Răşcanu, „Cine a fost Kiril Komarniţki", *Credinţa*, an 3, nr 355, 6 februarie 1935, p. 3

3 *Ibidem*

4 „În atenţia d-lui ministru al Artelor şi a d-lui Ion Marin Sadoveanu", *Credinţa*, an 3, nr. 340, 29 ianuarie 1935, p. 7 (sub noul titlu „Presa despre Cavalerii de Curlanda").

5 „De unde purcede", semnat Credinţa, în *Credinţa*, an 3, nr. 371, 24 februarie 1934, p. 3

Gazetarii de la *Credința* țineau să își asigure cititorii că opinia publică era de partea lor și că erau convinși că scandalul pe care îl iscaseră era, în fond, un lucru bun, care avea să ducă la purificarea morală a poporului român și la „o cultură și o civilizație mai autentice"[1]. În efortul lor de a incrimina homosexualitatea în Codul Penal, doreau să fie definită drept „crimă" și să demonstreze că criterioniștii se făceau vinovați de crime împotriva societății românești, din cauza degenerescenței lor morale. Ei au definit crimă „orice act care rezultă din lichidarea (eliminarea, negarea) omului, sub orice formă". Dând drept exemple uciderea prin împușcare sau prin avort, au considerat că și homosexualitatea se califica drept crimă deoarece era „1) împotriva naturii; 2) împotriva societății".[2] Drept pedeapsă, *Credința* a propus întemnițarea criterioniștilor, fie la închisoare, fie într-un sanatoriu.[3] Declarând în mod repetat că opinia publică împărtășea punctul de vedere al gazetei, *Credința* a publicat chiar așa-zise scrisori de susținere din partea cititorilor.[4]

Credința a afirmat în mod repetat și că libertatea presei era singura sursă a adevărului. Neîncrederea în stabilitatea și în legitimitatea democrației a fost evidentă în atitudinea sceptică a *Credinței* față de politicieni și în afirmația făcută în ziar că oamenii din guvern acționau după propriile reguli. Singurul lucru care îi ținea în frâu pe politicieni era presa, ceea ce investea *Credința* cu o misiune și mai importantă. Într-un articol intitulat „Politicianii, invertiții, samsarii și presa liberă", Stancu a afirmat: „Nimănui nu îi place adevărul"[5]. Deși atacurile au fost lipsite de onestitate și suburbane, iar *Credința* a fost considerată o publicație tabloidă, totuși campania ei a pus în lumină ce doriseră să realizeze criterioniștii și felul în care eșuaseră.

1 Sandu Tudor, „Șarpele depravării", p. 3

2 „Mafia homosexualilor; Arhim. Scriban, Petru Comarnescu, Alexandru Christian Tell și Mircea Vulcănescu"

3 *Ibidem*

4 „Mârșava înscenare contra d-lui Sandu Tudor", *Credința*, an 3, nr. 372, 26 februarie 1935, p. 1

5 Zaharia Stancu, „Politicianii, invertiții, samsarii și presa liberă", *Credința*, 30 ianuarie 1935, p. 7, în aceeași serie cu „Presa despre Cavalerii de Curlanda"

Un articol care punea întrebarea dacă membrii Criterion erau adevărații reprezentanți ai Tinerei Generații a sugerat că aceasta are nevoie de noi lideri deoarece Criterion s-a abătut foarte mult de la scopurile sale inițiale și de la ambițiile generației sale.[1] Pe același subiect, *Credința* a republicat un articol din *Deșteptarea* din 24 ianuarie, care îi lăuda eforturile și afirma că elita intelectuală de la Criterion „nu a avut ultimul cuvânt în cultura română"[2].

În pofida afirmațiilor că întreaga opinie publică era de partea *Credinței*, alte gazete ale vremii au criticat publicația și dorința ei de scandal. Publicațiile care le-au luat apărarea criterioniștilor au fost *Universul* și *Acțiunea studențească*. Un articol intitulat „Împotriva presei pornografice" nici măcar nu s-a coborât la a numi ziarul pe care îl critica sau pe cei care scriau în el. Acest articol sugerează o altă formă de pervertire a cititorilor indusă de articolele din *Credința*:

> Mi s-a spus că vânzările acestui ziar au crescut considerabil pe durata acestei scandaloase campanii și că vânzătorii ziarului au fost asaltați de elevi de școală elementară și de liceu... dovedind starea de decădere morală în care a ajuns publicul cititor.[3]

Universul a calificat campania *Credinței* drept pornografică și indecentă.[4] *Acțiunea studențească*, deși susținea „numerus clausus"[5] și ideile lui Corneliu Zelea Codreanu,[6] a denunțat campania *Credinței*. Un tânăr scriitor pe nume Badea Slătioreanu a declarat că aceasta era purtată „în numele unui inexplicabil mesianism al degenerescenței

---

1 Al. Predescu, „Reprezentanți de generație?", *Credința*, 30 ianuarie 1935, 7, în aceeași serie cu „Presa despre Cavalerii de Curlanda"

2 *Ibidem*

3 „Împotriva presei pornografice", *Universul*, an 52, nr. 44, 14 februarie 1935, p. 10

4 „Împotriva presei deșănțate și pornografice", *Universul*, an 52, nr. 46, 16 februarie 1935

5 „Numerus clausus", *Acțiunea studențească*, an 2, nr. 2, 10 februarie 1935, p. 3

6 *Acțiunea studențească*, an 2, nr. 1, 21 ianuarie 1934, pp. 1 și 4

morale și naționale" și că „stilul, tonul, practica și senzaționalismul" erau identice cu „vulgaritățile din mahala și ghetou".[1] El le cerea lui Tudor și echipei sale să se oprească. Pledând pentru mântuire morală, Vasile Daia le-a reamintit cititorilor studenți că „ziarul este un educator indirect" al cetățeanului.[2] Într-un articol intitulat „Ajunge, domnule Sandu Tudor!", Alexandru Olteanu a declarat că sentimentele și acțiunile lui Tudor erau detestate „chiar și printre naționaliști"[3]. Într-un alt număr al *Acțiunii studențești*, *Credința* a fost numită „dicționar pornografic și venin murdar". Publicația se întreba pe cine nu au criticat Sandu Tudor și compania (dând ca exemplu atacul lor împotriva lui Nichifor Crainic) și declara că era inacceptabil ca o gazetă să folosească pseudonime precum „Tintar".[4] Dar cu un lucru au fost de acord, atât cei care erau de partea *Credinței*, cât și cei care o criticau, anume că tineretul românesc se confrunta cu o criză morală.

Supuși tirului defăimărilor, cei atacați au apelat la justiție. Tell, Comarnescu și Vulcănescu au reușit să își atragă de partea lor doi senatori: Miclescu (care era și redactor la *Epoca*) și Vasiliu. Aceasta și faptul că sintagmele calomnioase publicate în *Credința* nu trecuseră neremarcate și nesancționate de autorități au condus la arestarea lui Sandu Tudor și a altor doi redactori ai ziarului, pe 23 februarie 1935. Li s-a cerut să se oprească și li s-au oferit în schimb 200 000 de lei.[5] Tudor a fost eliberat a doua zi. Tot în legătură cu scandalul, în martie 1935, la Tribunalul Ilfov (același care judecase cazul *Credința*), publicistul Ilariu Dobridor a primit (în contumacie) o condamnare la o lună de închisoare și o amendă

1 Badea Slătioreanu, „Greșeala *Credinței*", *Acțiunea studențească*, an 2, nr. 2, 10 februarie 1935, p. 2 cu continuare în p. 4

2 Vasile Daia, „Salvați morala, domnilor!", *Acțiunea studențească*, an 2, nr. 2, 10 februarie 1935, p. 2

3 Alexandru Olteanu, „Ajunge, domnule Sandu Tudor!", *Acțiunea studențească*, an 2, nr. 2, 10 februarie 1935, p. 3

4 „Infamii", *Acțiunea studențească*, an 2, nr.1, 21 ianuarie 1935, p. 2

5 „Șantajul ziarului «Credința»", *Universul*, an 52, nr. 53, 23 februarie 1935, p. 11

pentru articolele în care îi lezase reputația lui Comarnescu.[1] În timpul procesului, *Credința* l-a acuzat pe Comarnescu că și-a folosit conexiunile politice pentru a susține cauza criterioniștilor. Scriind despre asta, Zaharia Stancu și-a dezvăluit invidia personală:

> Eu nu sunt fiu de general, nu sunt ginere de ministru și de bancher... iar ministrul de Interne și nici măcar vreun agent de poliție nu a venit la nunta mea. Nu sunt nici măcar la cheremul unui sociolog.[2]

Procesul *Credința* a mai continuat, sentința oficială fiind dată în luna iunie.[3] Comarnescu, Vulcănescu și Tell au avut câștig de cauză. *Credința* și Sandu Tudor au fost condamnați pentru campania de calomnie. Parte din pedeapsă a fost aceea de a publica sentința în paginile ziarului. Dar puțină lume a aflat despre sentință, căci ziarul a publicat-o, intenționat, în așa fel încât să nu poată fi ușor găsită. Tudor a făcut apel, ducând cazul la instanțele superioare, iar în cele din urmă a fost condamnat la amenda simbolică de un leu. În acel moment, scandalul fusese dat uitării.[4] Ultimul articol anticriterionist din *Credința* a apărut pe 19 iunie 1935.[5] De o manieră devastatoare, acest scandal a pus capăt activităților publice ale Criterion și a avut, de asemenea, consecințe destabilizatoare și pe plan personal. Foștii colegi și prieteni și-au întrerupt relațiile de prietenie. Spre exemplu, Petru Manoliu, autorul rubricii „Țintar" din *Credința*, a rămas de partea ziarului. Lui Tell i s-a cerut să părăsească asociația juridică al cărei membru era. Iar Comarnescu nu și-a pierdut doar curajul de a vorbi în public, ci și căsnicia.

1 *Universul*, nr. 68, 10 martie 1935, p. 2
2 Zaharia Stancu, „Cavalerii, justiția și puterile nevăzute", *Credința*, an 3, nr. 340, 29 ianuarie 1935
3 „Procesul «Credinței» se judecă la tribunal", *Universul*, an 52, nr. 150, 3 iunie 1935, p. 10
4 MEAI, p. 284
5 „Cunoscutul Cavaler...", *Credința*, an 3, nr. 462, 19 iunie 1935, p. 1

Problema sexualității lui Comarnescu a rămas un mister și, din nefericire, scandalul *Credința* i-a marcat reputația pentru tot restul vieții. Nu s-a recăsătorit niciodată, iar consensul istoric este acela că a fost homosexual. Cred că această concluzie necesită investigații suplimentare. Cu mult înainte de a se logodi, frecventa parcul Cișmigiu pentru a curta doamnele. Comarnescu a fost unul dintre cei câțiva criterioniști care au supraviețuit și au prosperat în perioada comunistă a României. Se poate specula că scandalul *Credința* a contribuit la disponibilitatea lui de a colabora cu Securitatea. După ce își dorise să fie un aventurier, un revoluționar intelectual, un americanofil și fusese măturat dintr-o singură lovitură, poate că Petru Comarnescu nu mai voia să poarte bătălii pe care știa că nu le va putea câștiga niciodată. E, cu siguranță, o figură enigmatică, unică printre criterioniști (într-adevăr părintele Criterion) și o mai bună înțelegere a lui e esențială pentru a scrie istoria Asociației Criterion. Ar fi păcat dacă motivul pentru care a fost neglijat după 1989, când Tânăra Generație a fost redescoperită, ar fi legat de ecoul presupusei sale homosexualități. Din această perspectivă, monografia Monicăi Grosu reprezintă o contribuție importantă.[1]

Prietenie masculină

Ceea ce a legat acel foarte solidar cerc de prieteni a fost o formă specială de prietenie. La început, această prietenie a trecut dincolo de neînțelegerile politice, de interesele romantice, de diferențele în stilurile și preferințele literare și filosofice. Mulți dintre cei implicați fuseseră colegi de liceu și de facultate și își petreceau o bună parte din timp împreună, la cafenelele Corso sau Capșa, hoinărind pe aleile din Cișmigiu sau vizitându-se reciproc acasă. Această apropiere putea îmbrăca multe forme: relație între mentor și discipol; prietenie homoerotică; „relație“ homosexuală așa cum o înțelegem azi; simplă prietenie platonică sau prietenie afișată

1 Monica Grosu, *Petru Comarnescu: un neliniștit în secolul său*

public de dragul aparențelor. Asupra menținerii acestor tipuri de prietenii au existat presiuni serioase.

Deși femeile au fost solid implicate în cercul Criterion (Sadova, Floria Capsali etc.), ele nu s-au calificat pentru acest fel special de prietenie, împărtășit doar între bărbați. Masculinitatea nu a fost doar o componentă centrală a ideologiei fasciste, ci și un subiect ce i-a preocupat foarte mult pe criterioniștii înșiși. Ei au resimțit diferența dintre genuri ca foarte puternică și tangibilă, de care depindea calitatea pe care o prețuiau atât de mult: inteligența. Octav Șuluțiu a descris astfel această diferență, la 20 octombrie 1934:

> Ce dezastru ar fi dacă femeile ar fi inteligente! N-ar mai avea nici un răgaz bărbații inteligenți. Pentru că, dacă femeile ar fi inteligente, ele ar căuta, desigur, numai pe bărbații inteligenți și aceștia n-ar mai avea timp să se ocupe de inteligență, de creație, ci numai de femei.[1]

Homosexualitatea în istorie, în teorie, în România

O scurtă incursiune în istoria homosexualității ne va fi de ajutor pentru înțelegerea faptului că prietenia criterionistă putea fi ușor confundată cu homosexualitatea. Homosexualitatea este un concept modern. În a sa *Istorie a sexualității*, Foucault precizează că termenii „homosexualitate" și „homosexual" își au originea la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX.[2] El atribuie apariția termenilor creării de către societatea modernă a unei noi categorii de devianți, mai degrabă decât faptului că ei au apărut pentru a înlocui alți termeni mai vechi.[3] Arthur N. Gilgert explică faptul că, în mod tradițional, au existat două moduri de a scrie istoria homosexualității: biografia și studiul felului în care oamenii erau etichetați

1 Șuluțiu, *Jurnal*, 263, 20 octombrie 1934

2 Citat în Arthur N. Gilbert, „Conceptions of Homosexuality and Sodomy in Western History", în *Historical Perspectives on Homosexuality*, Salvatre J. Licata și Robert Petersen (ed.), p. 61

3 *Ibidem*, p. 61

ca homosexuali. El notează că, de-a lungul istoriei, ziarele au relatat ocazional despre scandaluri de homosexualitate, mai ales când erau implicate persoane de vază.[1] Incriminarea homosexualității era într-o mare măsură un spectacol. Procesele lui Oscar Wilde și scandalul *Credința* sunt două foarte bune exemple. În cercetarea sa, Klaus Theweleit se plânge de „cât de încărcată de prejudicii rămâne problema homosexualității, chiar și printre «iluminați»"[2].

Jonathan Ned Katz face o distincție utilă între „sfera sentimentelor spirituale" și „universul dorinței senzuale".[3] În epoca Criterion, se discuta despre Freud, iar sexualitatea era un subiect de discuție presant, explorat în literatură și în filosofie. Totuși, e oare imposibil să ne imaginăm că prietenia lor masculină (care îi amenințase pe unii ca Stancu și Tudor cu atâta îndrăzneală) exista doar în sfera sentimentelor spirituale? Eu cred că nu este, că această prietenie pe care o împărtășeau, bazată pe inteligență, funcționa în sfera spirituală și nu a evoluat neapărat în zona fizică a senzualității homoerotice.

Gilberts atribuie activitatea homosexuală lipsei de contact social între sexe.[4] Aceasta se aplică parțial și grupului Criterion. Femeile care făceau parte din cercul lor restrâns erau fie căsătorite, fie într-o relație cu un criterionist. Spre exemplu, Sorana Țopa a devenit, în cele din urmă, marginală când a fost limpede că Eliade pusese capăt poveștii de dragoste cu ea.[5] Căsătoria era un factor perturbator pentru prietenia apropiată dintre bărbați. Bărbații puteau privi căsătoria cu o femeie ca o trădare sau ca o formă de a se distanța de prietenii apropiați. În schimb, relația de prietenie cu o femeie putea începe în condiții de siguranță doar după ce aceasta se mărita sau se logodea. Înainte de Criterion, cuplurile masculine existau în sensul descris de Cole (care aseamănă o astfel de relație cu

1 *Ibidem*, p. 58
2 Klaus Theweleit, *Male Fantasies*, vol. I, p. 56
3 Jonathan Ned Katz, *Love Stories: Sex Between Men before Homosexuality*, p. 8
4 Gilbert, „Conceptions of Homosexuality and Sodomy in Western History", p. 58
5 MEAI, p. 265

aceea dintre Vladimir și Estragon din *Așteptându-l pe Godot* al lui Beckett).[1] Astfel de exemple îi includ pe Noica și Comarnescu; pe Sebastian și Eliade; pe Arșavir Acterian și Octav Șuluțiu.

Momentul crucial al Criterion a coincis cu un val de căsătorii ale criterioniștilor: primatul prieteniei masculine a fost înlocuit de soții și de așezarea la casa proprie. Eliade s-a îndrăgostit de Nina Mareș în 1933 și s-au căsătorit în 1934.[2] Vulcănescu (căsătorit în 1930), Polihroniade, Noica și Jianu erau căsătoriți la vremea la care Criterion își începea activitatea. În perioada funcționării Criterion, Sadova și Haig Acterian erau pe cale să-și facă publică relația de cuplu. Ionesco s-a căsătorit cu Rodica Burileanu în 1936.

Când Asociația Criterion era activă, în Germania au început persecuțiile împotriva homosexualilor. În toamna lui 1933, în al Treilea Reich, homosexualii și proxeneții au fost deportați în lagărul de concentrare de la Fuhlsbuettel.[3] Cea mai mare persecuție a homosexualilor din secolul XX a avut loc, de fapt, în al Treilea Reich între 1933 și 1935.[4] Campania *Credinței* a început la șase luni după Noaptea Cuțitelor Lungi (puciul Röhm) din 30 iunie – 2 iulie 1934. Ernst Röhm, cofondator și comandant al SA, era homosexual declarat, așa cum erau mulți dintre membrii SA. Hitler a folosit homosexualitatea ca pretext pentru epurări. Această preocupare de a înlătura corupția morală și comportamentul deviant constituie un precedent puternic pentru ceea ce Tudor și Stancu au încercat să facă cu Criterion. Deși nu aveau ambiții fasciste explicite, legate de programul Gărzii de Fier, autorii de la *Credința* erau atașați de ortodoxia tradiționalistă și doreau să pună capăt decadenței care făcea posibile astfel de frivolități și indecența. În ciuda faptului că

---

1 Sarah Cole, *Modernism, Male Friendship and the First World War*, pp. 1–5

2 Eliade a scris că Sebastian i-ar fi putut ierta doar dacă se păstra aceeași dinamică între el, Eliade și Nina, din momentul în care relația cu ea avea să devină oficială. MEAI, p. 243 (ed. rom., vol. I, p. 300)

3 Rüdiger Lautmann, „The Pink Triangle: The Persecution of Homosexual Males in Concentration Camps in Nazy Germany", în *Historical Perspectives on Homosexuality*, Salvatore J. Licata, Robert Petersen (ed.), p. 143

4 *Ibidem*, p. 141

masculinitatea fascismului a avut un rol crucial pentru varianta sa românească, homosexualii nu au fost niciodată o țintă pentru Garda de Fier, nici nu au căzut victime Holocaustului din România.

În perioada scandalului *Credința* nu au existat repercusiuni legale cărora criterioniștii le-ar fi putut cădea victime pentru promovarea pederastiei și practicarea homosexualității. Abia în 1936 Codul Penal românesc a fost completat cu un articol (Articolul 431) intitulat „Infracțiuni împotriva bunelor moravuri", care penaliza „actele de inversiune sexuală comise între bărbați sau între femei, dacă acestea au provocat scandal public"[1]. Scandalul public putea însemna „imprudență sau neglijență în [ne]ascunderea acestei relații"[2]. Nu e limpede dacă scandalul *Credința* a fost el însuși o cauză directă a promovării și adoptării acestei legi, dar momentul a fost potrivit, căci a justificat nevoia de a avea o asemenea legislație. Aceasta ilustrează radicalizarea moralei sociale și întoarcerea către tradiționalism și religiozitate ortodoxă. Combinată cu eșecul legal al discursului și al comportamentelor „progresiste" și „liberale" (a se vedea discuția ulterioară despre acuzațiile de pornografie aduse lui Bogza și lui Eliade), demonstrează că societatea românească devenea tot mai conservatoare, pe măsură ce extrema dreaptă câștiga mai multă popularitate, iar această evoluție a mers mână în mână cu sfârșitul libertății de exprimare.

Comarnescu nu a fost singurul intelectual public din România vremii despre care s-a zvonit că era homosexual. Cunoscutul politician și diplomat Nicolae Titulescu (1882–1941) a fost subiectul a numeroase campanii murdare în presă. Titulescu era unul dintre politicienii pe care Garda de Fier îi ura cel mai tare. Viața și realizările lui politice erau seducătoare pentru criterioniști, iar numele lui Titulescu a apărut pe una dintre listele timpurii ale personalităților din ciclul „Idoli". Cazul lui, alături de cel al lui Comarnescu,

1 Monica Macovei și Adrian Coman, „Implications of HIV/SIDA of Laws Affecting Men who have sex with Men in Romania". Studiu realizat pentru ACCEPT București.

2 *Ibidem*

ilustrează o distincție ideologică clară între ce era considerat „moralmente“ acceptabil pentru români *versus* ce era moralmente de neconceput. Titulescu și Comarnescu au fost amândoi activi și au sprijinit cu convingere Liga Națiunilor, au fost campioni ai cosmopolitismului și au refuzat să acorde orice fel de sprijin variantelor de extremism politic din România. Perspectiva lor internaționalistă a fost considerată străină de valorile națiunii române (ortodoxia etc.). Cosmopolitismul a fost asimilat devianței morale, slăbiciunii și, în consecință, homosexualității. Naționalismul tradiționalist, pe de altă parte, a fost asociat cu puritatea morală, cu forța, posturi tradițional masculine și, deci, heterosexuale.

Sexualitatea ambiguă a lui Comarnescu

De ce e necesar să cercetăm mai în detaliu natura sexualității lui Comarnescu? Scandalul *Credința* s-a bazat pe acuzația că criterioniștii promovau pederastia, iar grupul a fost numit „mafia homosexualilor“. Deși Vulcănescu, Tell și Negry au fost și ei acuzați, Comarnescu a reprezentat ținta principală. Și, dat fiind că acest oribil scandal de presă a fost motivul principal al disoluției unei asociații cultuale care nu cedase la presiunea altor factori, mult mai gravi (deziluzia membrilor, cristalizarea angajamentelor politice, interzicerea activității publice din ordinul regelui, un context social caracterizat de rapida degradare a libertății de exprimare și de ostilitatea față de străini, față de idei progresiste sau „subversive“), și fusese în stare să organizeze noi evenimente culturale și artistice (așa cum o demonstrează spectacolul de dans al lui Gabriel Negry), acuzația pe care a formulat-o merită investigată. O privire asupra relațiilor mai apropiate ale lui Comarnescu cu alți bărbați și cu alte femei va revela, de asemenea, natura prieteniilor din interiorul Tinerei Generații, înainte să intervină politica și viața personală (căsătorii și alte obligații).[1]

1 Grosu nu acordă suficientă atenție sexualității lui Comarnescu în *Petru Comarnescu: un neliniștit în secolul său.*

De fapt, când Comarnescu s-a mutat în București ca student, în 1925, Sandu Tudor i-a fost unul dintre primii prieteni și s-au frecventat până când Comarnescu a plecat în America, în 1929. După ce s-a întors, Comarnescu s-a întâlnit și a flirtat cu mai multe femei, legându-se mai strâns, în cele din urmă, de Gina Manolescu-Strunga, cu care s-a căsătorit în vara anului 1934. Relația lor a fost foarte complicată. Gina era încă îndrăgostită de scriitorul și directorul gazetei *Reporter*, N.D. Cocea. Discreditarea publică a soțului ei n-a făcut decât să adâncească prăpastia din interiorul cuplului. Căsătoria lor s-a terminat în toamna lui 1935. Comarnescu a cerut divorțul după ce Gina a rămas însărcinată, cel mai probabil cu Cocea (paternitatea exactă a copilului a fost neclară), iar ea a fost internată de părinți într-un azil. Comarnescu a notat că atacurile din presă s-au oprit când legătura lui cu un cunoscut politician a luat sfârșit:

> Acum, că nu mai sunt ginere de ministru și om cu perspective politice (cum își închipuiau ei), nu mai sunt periculos și nu mai are rostul să fiu atacat. Este o logică aici, care aruncă lumină și asupra evenimentelor trecute.[1]

Deși nu s-a recăsătorit niciodată, relația lui Comarnescu cu Gina nu este singura dovadă a heterosexualității sale.

În timpul călătoriilor în vestul Europei, a consemnat două experiențe sexuale, una cu o femeie din America, cealaltă cu o italiancă, despre care vorbește în următorul fragment, scris pe 6 septembrie 1937 la Milano:

> Am avut succes mare cu o fată italiană, nu cu cap frumos, dar tânără și splendidă la corp, care a făcut dragoste pe simpatie. Deci numai cu străine am reușit să fac dragoste pe gratis la Paris. O americană, o italiană, dar nu o franțuzoaică. Am adus-o la trei noaptea acasă, după ce am dansat pasionat cu dânsa, așa cum mi-a plăcut și

1 PCJ, pp. 154–155

cum de mult doream. Amorul pe bani e penibil, căci nu simți mai nimic. A fost o clipă de mulțumire, de reală satisfacție.[1]

Acest pasaj e semnificativ și fiindcă ni-l arată pe Comarnescu frecventând prostituate și considerând această experiență nesatisfăcătoare. O explicație pentru această insatisfacție se prea poate să fi fost nevoia lui Comarnescu de a lega o prietenie mai profundă și mai strânsă cu o femeie pentru a se putea bucura de legătura fizică. Chiar dacă n-ar fi putut atinge gradul de satisfacție intelectuală pe care o experimenta cu un bărbat, avea nevoie de stimulentul intelectual. Lui Comarnescu îi plăcea să flirteze și să converseze cu femei inteligente.[2] Dar faptul că și-a luat răgazul de a consemna această informație (în loc să treacă peste ea sau să o elimine) poate semnala un efort de a-și dovedi heterosexualitatea, după scandalul *Credința*. Putea foarte bine să fie o încercare de a-și spăla numele: un efort expres de a intra în istorie ca heterosexual. Întrebarea de ce anumite părți din jurnalul său și din arhiva sa personală sunt vizibil smulse necesită, cu siguranță, o investigație mai profundă. Momentan, e o pură speculație că un asemenea efort de autocenzurare ar putea revela ceva important despre adevăratul caracter al vieții personale duse de Comarnescu.

Ceea ce rezultă limpede din amplele note de jurnal din arhiva personală a lui Comarnescu este că părintele Criterion era, în 1929, înainte de a pleca la University of Southern California, îndrăgostit nebunește și pasional de Constantin „Dinu" Noica. Autenticitatea și natura prieteniei lor merită explorate: atât în substanța legăturii lor intelectuale și spirituale, cât și în forma pe care a putut-o lua și a luat-o intimitatea lor fizică. În 1929, Noica, Comarnescu, Jianu

1 BAR Ach 17/2001, APPC, Mapa II, Ms. 3, „Jurnal" 1937, 4 ianuarie–26 septembrie 1937, ff. 28–29. Publicat în PCJ, p. 181.

2 *Ibidem*, f. 30, 6 septembrie 1937, la Cannes: „Am flirtat mai mult cu o austriacă, cu o franțuzoaică, dar nimic. Am cunoscut, de asemenea, un estonian extrem de inteligent cu care am avut o conversație foarte instructivă". Publicat în PCJ, pp. 182–183.

şi Polihroniade au înfiinţat revista *Acţiune şi reacţiune*. Comarnescu a descris dinamica dintre cei patru după cum urmează:

> Apoi şedinţa solemnă a celor patru de la *Acţiune şi reacţiune*. Discuţii serioase. Cu Nelly, Mişu şi Dinu... Discuţii încordate. Conflict. Dinu diplomat şi mediator. Scene penibile. Ultimele mărturisiri ale adevărurilor dintre noi, împăcare momentană.[1]

La acea vreme, Noica scria şi pentru *Tâmpa*. În vreme ce prietenia dintre Comarnescu şi Noica lua amploare, prietenia cu Polihroniade era dificilă şi neplăcută. Sorin Lavric subliniază apropierea, similaritatea şi afinitatea dintre Polihroniade şi Noica, rezultat al multelor lucruri avute în comun: soţii englezoaice (Mary şi Wendy) şi simpatii politice pentru extrema dreaptă naţionalistă.[2] Dar, dacă luăm în considerare perspectiva inedită a lui Comarnescu, obţinem o poveste mai nuanțată, mai complicată, care arată că, de fapt, Comarnescu era un prieten mult mai apropiat şi mai important al lui Noica.

La o zi după discuţiile ostile cu Polihroniade, Comarnescu a avut o discuţie cu Bebe Noica (verişoara lui Dinu, cu care Comarnescu era, de asemenea, prieten) despre faptul că Noica rupsese prietenia cu o fată din cauza „problemei satisfacerii intelectuale"[3]. Câteva zile mai târziu, bolnav de gripă şi imobilizat la pat, Comarnescu citeşte *Instinctul sexual*, cartea unui doctor psihanalist român, Iosif Westfried, şi notează că s-a gândit la Noica.[4] Aceasta demonstrează că, încă de timpuriu, Comarnescu reflecta critic la sexualitate şi lega această analiză de sentimentele sale pentru Noica. În aprilie

1 BAR, Ach 17/2001 APPC. Arch. I; MS. 9a) original, agenda roşie 1929, 9b) dactilografiat, citate din 9b), f. 32; 16 iunie 1929
2 Sorin Lavric, *Noica şi Mişcarea Legionară*, pp. 63–66
3 BAR Ach 17/2001 APPC. Arch. I; MS. 9b., f. 12, 9 martie 1929
4 *Ibidem*, f. 13. Cartea lui Iosif Westfried, *Instinctul sexual* (1928), avea o prefaţă substanţială scrisă de Freud; Comarnescu notează că s-a gândit la Noica atunci când citea paginile 4–8.

1929, Comarnescu a povestit că a avut discuții „vulgare“ cu Noica.[1] Pe durata primăverii 1929, relația lor se adâncește, petrec tot mai mult timp împreună, au lungi discuții despre filosofie (mai ales despre Kant) și despre propria prietenie. Comarnescu a descris-o ca „o mare și unică prietenie pentru mine“[2]. În aceste zile de prietenie crescândă între ei, cei doi bărbați flirtează deschis, în public, cu femei, iar Noica se logodește cu Wendy Muston, viitoarea sa soție.

Când plecarea lui Comarnescu spre America s-a apropiat, sentimentele lor s-au intensificat. Au avut discuții lungi, dureroase, minuțioase, despre prietenia lor și despre schimbările care ar fi putut interveni.[3] Noica i s-a confesat lui Comarnescu: „Simt că se va întâmpla ceva și pentru mine prin plecarea ta“ și „mă mut la tine, Titel“.[4] Dar, în același timp, Comarnescu a notat că Noica „nu poate face declarații“[5]. Presupun că se referea la faptul că Noica nu-i putea face propria declarație de dragoste lui Comarnescu, care a descris prietenia lor ca „mai mare decât amorul propriu“[6] și „iubire mare“[7]. El a povestit că Noica i-a explicat *Critica facultății de judecare* a lui Kant și a descris ceea ce exista între ei drept „o mare și utilă prietenie intelectuală“, referindu-se chiar la conceptul de „Sublim“ al lui Kant (prezentat în respectiva carte) pentru a descrie prietenia dintre ei.[8] Comarnescu s-a referit la el, Noica și Kant ca la trei prieteni. Dar, în pofida acestei mari camaraderii intelectuale, împărtășită de ambele părți, Comarnescu pare să tânjească după mai mult, după o fructificare fizică și sentimentală a legăturii dintre ei. Această dorință a devenit tot mai mare, pe măsură ce s-a apropiat momentul plecării sale. El a notat că săptămâna cea mai

1 BAR Ach 17/2001 APPC, Arch. I; Ms 9b, f. 20, 10 aprilie 1929
2 *Ibidem*, f. 27, 19 iunie 1929
3 *Ibidem*, f. 37, 30 iunie 1929
4 *Ibidem*, f. 35, 20 iunie 1929
5 *Ibidem*, f. 35, 20 iunie 1929
6 *Ibidem*, f. 41
7 *Ibidem*, f. 41, 17 iulie 1929
8 *Ibidem*, f. 36

sentimentală pe care a petrecut-o cu Noica a fost lipsită de „uniunea dintre intelect şi sentiment"[1].

Comarnescu a înregistrat interacţiunile lor fizice şi s-ar părea că el voia mai mult, dar Noica a refuzat. Comarnescu a scris:

> Dinu pe care nu-l pot săruta, atât îl ador, care mă înţelege. Ieri seara mi-a spus: „de ce suntem atât de fericiţi". I-am spus că pr[obabil] p[entru] [că] el ar trebui să mă împiedice sa plec în Am[erica].[2]

Aproape două săptămâni mai târziu, Comarnescu s-a dus acasă la Noica şi au avut o discuţie dificilă, în urma căreia nu au luat vreo hotărâre. Partea filosofică a discuţiei (despre Schopenhauer) a mers foarte bine, aşadar partea de plăcere intelectuală a fost satisfăcută. Dar latura sentimentală a lui Comarnescu a rămas frustrată. A scris: „Dinu refuză unicitatea, puritatea; admit copilăria, slăbiciunea şi el[e] ale sale. Tristeţe şi sfâşiere p[entru] mine"[3]. Nouă zile mai târziu, în timpul unei plimbări prin munţi, în apropiere de Braşov, Comarnescu şi Noica au discutat despre „marele act de prietenie", iar Comarnescu îi cere lui Noica „să îndeplinească pe de-a-ntregul jertfa, nemaicomentând sau ironizând faptul"[4]. Efortul lui Comarnescu de a experimenta marele act al prieteniei, acea „puritate" şi „unitate" a intelectului şi a sentimentului, a coincis cu logodna lui Noica cu Wendy Muston, pe care i-o mărturiseşte lui Comarnescu la trei zile după discuţia eşuată despre „marele act al prieteniei". Comarnescu, a fost, fireşte, foarte emoţionat la aflarea acestei veşti.[5]

Au mers împreună la Coroana (un restaurant). După mărturisirea referitoare la ipotetica sinceritate a lui Noica, Comarnescu l-a sărutat pe Noica pe cap.[6] Se pare că, după încă două zile, Noica

1 *Ibidem*, f. 35, 20 iunie 1929
2 *Ibidem*, f. 37, 29 iunie 1929
3 *Ibidem*, f. 40, 11 iulie 1929
4 *Ibidem*, f. 42, 20 iulie 1929
5 *Ibidem*, 23 iulie 1929
6 *Ibidem*, f/ 43, 25 iulie 1929

i-a făcut lui Comarnescu aşteptata declaraţie de dragoste şi că atunci s-a produs „marele act al prieteniei". Comarnescu a scris „Declaraţii ale lui Dinu. Culcat la 11. Scenă despre Wendy. Multă intimitate și bucurie pură"[1]. Se pare că își petrec mult timp împreună în zilele ce urmează, căci Comarnescu a trebuit să-l trimită acasă pentru a-l citi pe Kant și „să nu-și piardă vremea cu mine"[2]. Cu toate acestea, după momentul lor de intimitate, situația a devenit foarte dificilă pentru cei doi prieteni. Au început să i se confeseze lui Wendy despre „lipsa de conformitate a conceptului de prietenie intelectuală"[3]. Aceasta presupune că, poate, i-au mărturisit lui Wendy fapta lor. Comarnescu nu s-a putut opri din plâns și a avut multe conversații dificile cu Noica, pe măsură ce au devenit tot mai conştienţi de plecarea sa.[4] Întors la Bucureşti, la Capşa, Comarnescu a simţit că s-a răcit faţă de grupul de prieteni, iar Noica i-a cerut să nu creeze inegalităţi între prieteni (probabil inegalitatea fusese resimţită de ceilalţi, deoarece Comarnescu îl considera pe Noica prietenul lui cel mai apropiat). Comarnescu a răspuns, „Nu", l-a îmbrăţişat de trei–patru ori pe Noica, apoi a plecat plângând. La scurt timp după aceea, pe vaporul care îl ducea în America, navigând pe Marea Adriatică, a citit *L'âme et la danse* de Paul Valéry și a reflectat la conceptul de prietenie, în special la prietenia sa cu Noica.[5]

Cu toate acestea, doar fiindcă Comarnescu și Noica au împărtășit o legătură spirituală intensă și chiar romantică (din perspectiva lui Comarnescu) și poate chiar au avut o scurtă relație intimă, pe când aveau 23, respectiv 20 de ani, în perioada dinainte de Criterion, acest lucru nu implică, nici nu indică faptul că au întreținut o relație homosexuală. Aceasta ilustrează doar natura ambiguă a atracției, statutul privilegiat al prieteniei dintre bărbați și naiva infatuare

1 *Ibidem*, 27 iulie 1929
2 *Ibidem*, f. 44, 29 iulie 1929
3 *Ibidem*, 30 iulie 1929
4 *Ibidem*, f. 29, 18 august 1929
5 *Ibidem*, f. 51, 16 august 1929

a doi tineri care navighează în teritoriul nou și incitant al interacțiunii sociale: unul în care abilitățile intelectuale sunt considerate cea mai înaltă virtute. După căsătoria lui Noica și studiile doctorale ale lui Comarnescu în America, Comarnescu a continuat să țină foarte mult la Noica, iar Noica să acorde prieteniei lor cea mai înaltă prețuire. Încă petreceau timp împreună. După întoarcerea lui Comarnescu în România, pe 18 decembrie 1931, Noica și-a petrecut noaptea la Comarnescu[1]; pe 23 decembrie au făcut o plimbare prin oraș,[2] iar pe 26 decembrie 1931, Noica a mers la Comarnescu pentru a discuta despre teza lui de doctorat, pe care Comarnescu tocmai o încheiase la University of Southern California.[3] Ceva ciudat s-a întâmplat în seara de 27 decembrie și ridică un semn de întrebare asupra adevăratei naturi a relației lor și a autocenzurii la care se supunea Comarnescu. În jurnalul său, Comarnescu a scris: „Dinu mi-a comunicat indirect zvonuri...", apoi următoarele cuvinte sunt vizibil tăiate.[4] Dacă acele zvonuri se refereau la prietenia lor sau la altceva, în acest punct nu putem decât să speculăm.

Comarnescu a considerat, în mod evident, prietenia sa cu Noica drept una superioară și singurul alt prieten căruia i-a acordat același statut a fost Eric Jackson, studentul de la Oxford pe care îl întâlnise în timpul școlii de vară a Ligii Națiunilor, la Geneva, în 1932.[5] Iar Comarnescu nu a fost singurul care recunoștea excepționalele abilități intelectuale ale lui Noica. Șuluțiu a scris, în 1932: „C. Noica e singurul om care mă intimidează și mă impresionează. Are o sinceritate și o siguranță a inteligenței deconcertante"[6].

Pe lângă inteligență, Comarnescu a prețuit întotdeauna tinerețea (Noica era cu doi ani mai tânăr decât majoritatea membrilor Tinerei

1 BAR, Ach 17/2001 APPC, I; Ms. 11 (a-c) „Jurnal" 1931, f. 180, 9 decembrie 1931
2 *Ibidem*, f. 183, 23 decembrie 1931
3 *Ibidem*, f. 184, 26 decembrie 1931
4 *Ibidem*, f. 185, 27 decembrie 1931
5 PCJ, pp. 65–68
6 Șuluțiu, *Jurnal*, 238, 8 septembrie 1932

Generații, fiind născut pe 12 iulie 1909), în 1948 a fost foarte interesat de Ion Omescu, în vârstă de 23 de ani, și a încercat să îl facă discipol al lui Noica.[1] Poate că această obsesie pentru tinerețe și prieteniile sale strânse cu bărbați tineri (bazate pe afinitate și pe provocare intelectuală), manifestate pe durata întregii lui vieți, i-au adus reputația de homosexual, la care s-a adăugat, firește, extraordinara defăimare publică a personalității sale în timpul scandalului *Credința*. În anii comunismului, Comarnescu a trăit cu reputația că ar fi fost homosexual, dar nu a fost amenințat, persecutat sau hărțuit de guvern. Aceasta s-a datorat colaborării lui cu Securitatea[2] și faptului simplu că homosexualitatea a devenit oficial ilegală în 1969 (Articolul 200), cu un an înainte de moartea lui Comarnescu.[3]

Elitism și invidie

Scandalul *Credința* arată cum au fost percepuți membrii Tinerei Generații și criterioniștii de către ceilalți intelectuali din epocă. În cuvintele lui Eliade, „toate invidiile și geloziile stârnite și alimentate de succesul nostru fără precedent își puteau lua revanșa"[4]. Constatând că existase o audiență atât de avidă de poveștile de sodomie din interiorul grupului, putem presupune că mulți îi vedeau într-o lumină negativă și erau dispuși să creadă cele mai rele zvonuri despre ei. Această atitudine capătă sens dacă luăm în considerare că diferitele atacuri ale *Credinței* s-au referit la criterioniști ca

1 BAR Ach 17/2001 APPC, MAPA II Ms. 12 „Jurnal" 1948, f. 13.

2 Pentru dovada colaborării lui Comarnescu cu Securitatea, vezi extrase din dosarele CNSAS publicate de Lucian Boia, *Dosarele secrete ale agentului Anton: Petru Comarnescu în Arhivele Securității.*

3 Macovei și Coman: „Codul penal din 1969 a interzis complet manifestările de homosexualitate, fie că implicau sau nu «scandal public». Potrivit Articolului 200, orice «relație sexuală între persoane de același sex» era pasibilă de o pedeapsă de cinci ani de «închisoare, chiar dacă avusese loc într-un cadru privat între adulți care au consimțit. De atunci, toate relațiile homosexuale s-au consumat în secret, cu teamă și neîncredere». Această lege a fost abrogată în 2005, la presiunea Uniunii Europene, la care România a aderat în 2007.

4 MEAI, p. 26 (ed. rom.: Humanitas, 1991, vol. I, p. 311)

la „o elită". Pentru mulți oameni din București, Criterion a reprezentat o entitate care știa mai multe decât ei, care poseda mai multe cunoștințe și mai multă cultură decât alții, care deținea cheia către calea culturală a viitorului României. Se înțelege că unii intelectuali s-au simțit probabil puși în inferioritate fiindcă nu făceau parte din acest club intim, elitist.

Născut în 1896, Sandu Tudor era cu zece ani mai mare decât liderii Tinerei Generații și aceasta explică în parte cât de străin a fost de preocupările lor. Eliade l-a văzut ca pe un „bătrân" la acea vreme, spre deosebire de criterioniști, care erau „tineretul".[1] În ciuda diferenței de vârstă dintre ei, Tudor le-a fost, la început, prieten și chiar membru Criterion. Când Comarnescu s-a mutat de la Iași la București, Tudor a fost unul dintre primii săi prieteni, participând la petrecerile din casa lui Comarnescu. În această rețea socială, invidia intelectuală era legată de invidia între prieteni, iar Comarnescu a arătat clar că era prieten doar cu oameni care aveau același nivel intelectual ca al lui. Fără îndoială, Sandu Tudor a interpretat ca o insultă personală excluderea sa din grup, inclusiv din nucleul Criterion. Inadecvarea lui intelectuală reiese din activitatea sa de jurnalist, dat fiind că *Credința* nu a ajuns mai mult decât o publicație tabloidă.

Dihotomia prieten/dușman din relația lui Tudor cu Comarnescu este manifestă chiar și după scandalul *Credința*, când Sebastian a notat cât de șocat și de consternat a fost să constate că Petru Comarnescu făcuse pace cu Stancu, la numai trei luni de la terminarea scandalului de presă:

> Comarnescu mi-a comunicat un lucru care, dacă aș fi pentru moment într-o dispoziție mai puțin sceptică, mi s-ar părea monstruos. A făcut propuneri de împăcare *Credinței*! A dejunat cu Stancu! Aș spune că e incalificabil. Mă mulțumesc doar să observ încă o dată cât sunt de naiv. M-am certat cu cei de la *Credința* în chestia asta. Am refuzat să-i mai dau mâna lui Sandu Tudor.

1 *Ibidem*, p. 27

Toate astea pentru ca acum să se ajungă la o astfel de capitulare. Când mă voi deprinde să fiu mai puţin entuziast în relaţiile mele cu oamenii? Indiferenţă, neutralitate, refuz de a mă indigna sau de a proba, iată care e cea mai bună dintre atitudini. Sunt destul de bătrân pentru ca măcar atâta lucru să fi învăţat.[1]

Dezaprobarea sexualităţii în general (practici homosexuale şi heterosexuale deopotrivă) s-a potrivit cu tradiţionalismul şi moralitatea religioasă ortodoxă promovate de Sandu Tudor. La un moment dat, el fusese şi liderul Asociaţiei Studenţilor Creştini. Atitudinea liberală (faţă de sex, faţă de idei noi, de noi forme de artă, de noi tipuri de discurs) a fost ameninţătoare pentru Tudor, ca atare, el a declarat-o ameninţătoare pentru moravurile naţiunii române. O altă sursă de invidie a fost reprezentată de putere: prin intermediul relaţiei cu Gina Manolescu-Strunga, Comarnescu avea legături cu elita politică.

Dar ceea ce a instigat acuzaţia de pederastie a fost în primul rând gelozia Floriei Capsali şi declaraţiile pe care ea le făcuse presei în acea seară. Gelozia lui Capsali putea să aibă mai multe surse, care ar explica de ce făcuse nişte acuzaţii atât de josnice la adresa evenimentului organizat de Criterion. Poate că declaraţia ei a fost determinată de faptul că nu contribuise nicicum la programul acelei seri și, foarte posibil, de faptul că propriul ei student, Gabriel Negry (pregătit în studioul ei), fusese vedeta spectacolului. O altă posibilă sursă de invidie care a aprins scandalul *Credinţa* ar putea fi legată de gen. Capsali era singura femeie din nucleul Criterion (membră fondatoare, Comarnescu era secretar general, iar ea, administrator general), toate celelalte femei din Criterion fiind fie invitate ulterior, fie soţii sau prietene. Această explicaţie ar fi putut adăuga și ea credibilitate percepţiei publice generale că Asociaţia Criterion era un club bărbătesc. Un alt posibil factor (deși pe acesta îl găsesc mai puţin plauzibil) ar putea fi invidia faţă de tineri. Capsali era cu șapte ani mai în vârstă decât Tânăra Generaţie și, desigur, mai

1 MSJ, p. 21, 7 septembrie 1935 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 33)

bătrână decât elevul ei Gabriel Negry. Combinând acești factori, putem concluziona că și Floria Capsali se simțise exclusă din cercul intim al criterioniștilor: datorită factorilor de notorietate, de gen, de prietenie și de vârstă.

Deși motivele politice nu par să fi fost, în sine, o sursă pentru invidia resimțită de Capsali (ea nu a fost niciodată o adeptă a Gărzii de Fier și a făcut o carieră remarcabilă în comunism), iar tipul specific de spectacol artistic nu pare să îi fi ridicat nici el vreo problemă (în educația și coregrafia sa existau influențe franceze, rusești, românești și multe altele), sunt și alte posibile surse care ar merita explorate: cadrul internațional al Criterion și diviziunea responsabilităților. Atunci când rolul cultural al asociației i-a eclipsat funcțiile politice și intelectuale (deoarece regele Carol al II-lea le interzisese să mai organizeze manifestări publice), Capsali a simțit, probabil, că teritoriul, domeniul ei fusese invadat. Comarnescu și Capsali fuseseră primii conducători ai Criterion. Ca urmare a activității culturale din anii 1933 și 1934, Capsali se poate să-l fi perceput pe Comarnescu ca un uzurpator al propriului ei loc, nu doar în interiorul Criterion, ci chiar în spațiul mai larg al vieții culturale bucureștene.

E important să ne reamintim că ideea Criterion s-a născut în atmosfera socială vibrantă a după-amiezilor de volei, băutură și conversații din casa „Floriei și a lui Mac". Studentul ei, Danovski, o descrie pe prima gazdă a Criterion ca având „o imaginație subtilă, dublată de rafinament intelectual"[1]. Aceeași femeie, care avea propriul loc în cultura română și care ajutase la nașterea Criterion, a instigat apoi la destrămarea asociației.

Limitele libertății de exprimare și cenzură

Disoluția Criterion arată care au fost limitele exacte ale exprimării artistice în epocă: un scandal nebunesc de presă, care punea semnul

1 Danovski, „Vivat Profesores! – Through the Looking Glass of Time"

egalității între curajul intelectual și artistic și corupția morală, a reușit să distrugă cea mai experimentalistă, mai democratică, mai intelectuală și mai culturală societate din București. Asociația Criterion a reușit să găzduiască o serie de evenimente, de la arte vizuale și lecturi în direct la prelegeri, iar spectacolul de dans al lui Gabriel Negry a fost primul dintre ele care a dat naștere unui atac atât de veninos și de crud. Când au intrat în joc vendete personale nu a existat un mecanism eficient pentru a frâna răutatea și a opri, eficient, nedreptatea. Poate că scena artistică a Bucureștiului interbelic era atât de liberă, încât nici actorii săi nu mai știau sigur care erau limitele și au trebuit să învețe prin încercări și erori.

Cenzura a existat și a funcționat în acea perioadă, iar țintele ei au vizat aspecte care amenințau ortodoxia tradițională românească și securitatea statului. În aceeași zi în care Sandu Tudor a fost arestat, un maghiar a fost condamnat pentru că scrisese poezii iredentiste.[1] Un alt articol din *Universul* a deplâns arbitrariul cenzurii impuse de guvern: „E trist – foarte trist – că același rând care a fost tipărit azi într-un ziar poate fi cenzurat, însă mâine poate să fie publicat“[2]. O altă țintă a cenzurii a fost literatura considerată pornografică.

Sex, pornografie și prostituție în România interbelică

Scandalul *Credința* aruncă o lumină asupra situației din Bucureștiul interbelic în privința atitudinii societății față de sex, pornografie și prostituție. Redactorii de la *Credința* s-au autonumit salvatori morali ai Bucureștiului, cei care mântuiau lumea de cultura sodomiei promovată de mafia elitistă și homosexuală de la Criterion. Cu toate acestea, cercurile intelectuale din București nu aveau nimic împotriva subiectelor literare heterosexuale. Cele mai multe dintre ficțiunile lui Eliade au fost foarte preocupate de sexualitate, așa cum a fost și el în viața personală. Citindu-l pe Eliade și jurnalul lui

---

1 *Universul*, an 52, nr. 53, 23 februarie 1935, p. 11

2 „Libertatea presei“, *Universul*, an 52, nr. 44, 14 februarie 1935

Sebastian, înţelegem care era rolul eliberator al sexualităţii pentru Tânăra Generaţie: aveau un stil de viaţă plin de experienţe, non-exclusiv; aveau relaţii cu mai multe persoane în acelaşi timp, provocau suferinţe şi sufereau ei înşişi. Şi totuşi, deşi sexul avea un rol atât de important în viaţa lor, acuzaţiile de pornografie reprezentau o ameninţare serioasă cu care se puteau confrunta tinerii scriitori.

Cel mai faimos exemplu în acest sens este cel al gazetarului şi scriitorului suprarealist şi avangardist Geo Bogza (1908–1993). Susţinător, pe durata întregii sale vieţi, al stângii politice, el a devenit propagandist al regimului comunist, dar ulterior a practicat critica esopică faţă de excesele regimului Ceauşescu. A protestat împotriva acţiunilor îndreptate împotriva intelectualilor, însă nu a formulat nici o critică la adresa comunismului. Bogza a fost, de fapt, şi un critic al criterioniştilor, pe care îi considera vinovaţi de „ridicol şi oportunism"[1]. Faptul că a dezaprobat asociaţia dovedeşte că aceasta a fost victima atât a criticilor de la stânga, cât şi a celor de la dreapta. Bogza a fost arestat pentru prima dată sub acuzaţia de pornografie în 1930, pentru *Jurnal de sex*, şi a fost deţinut în închisoarea Văcăreşti. A fost achitat la 28 noiembrie 1932, avându-l ca avocat pe Jianu. Apoi, Bogza a mai fost arestat de două ori (în 1937 şi 1938) pentru un alt poem, intitulat *Poemul invectivă*, şi a executat şase zile de închisoare. Iorga şi Octavian Goga au fost cei mai vocali şi şi-au manifestat entuziasmul faţă de condamnarea lui Bogza. Cunoscutul poet Tudor Arghezi a fost şi el acuzat de pornografie în această perioadă.

În 1936, Eliade a fost acuzat de pornografie pentru două dintre cărţile sale, *Domnişoara Christina* şi *Isabel şi apele diavolului*. Personajul Domnişoarei Christina era foarte erotizat, iar în *Isabel şi apele diavolului* Eliade a inclus câteva scene foarte explicite referitoare la viaţa sexuală a expatriaţilor din India. În 1937, Constantin Kiriţescu, director general în Ministerul Instrucţiunii Publice,

1 Mircea Popa, „Geo Bogza insurgentul", în *Familia*, vol. 5, nr. 11–12 (480–481), noiembrie–decembrie 2005

l-a concediat pe Eliade din postul de asistent universitar al lui Nae Ionescu. Eliade a dat în judecată Ministerul Instrucţiunii pentru a i se reda postul, iar Rădulescu-Motru i-a luat apărarea. Eliade a câştigat procesul şi şi-a recăpătat postul. Aşadar, intelectualii mergeau pe o frânghie tot mai subţire între cererea pentru o literatură puternic sexualizată, exprimarea creativă şi arbitrariul acţiunilor autorităţilor care făceau poliţia morală a naţiunii, pe măsură ce România devenea, în cursul anilor 1930, o monarhie tot mai autoritară.

Mulţi bucureşteni aveau o atitudine deschisă şi liberală faţă de relaţiile sexuale heterosexuale, mulţi aveau mai mulţi parteneri şi la fel de mulţi frecventau bordelurile. Nici una dintre aceste practici nu era ilegală. Un exemplu elocvent e însuşi regele Carol al II-lea şi relaţia sa scandaloasă cu Elena Lupescu. Fidelitatea nu se practica cu stricteţe şi nici nu era impusă. Motivul pentru care a fost interzis *Poemul invectivă* al lui Bogza nu a fost acela că vorbea despre o relaţie adulterină dintre el și o servitoare de etnie romă, ci felul explicit în care o descria. Această atitudine liberală faţă de sexul hetero a inclus şi prostituţia. Casa Floriei şi a lui Mac, în care aveau loc întrunirile Criterion, se afla în „cartierul roşu" al Bucureştiului, denumit Crucea de Piatră. Chiar şi membrii Tinerei Generaţii mergeau la prostituate. În părțile citate anterior din jurnalul lui Comarnescu, acesta își povestește experienţele cu femei, din Parisul anului 1937, și spune cum s-a simţit când a trebuit să plătească pentru sex. Sebastian i s-a confesat lui Camil Baltazar, într-o scrisoare din 1930, că suferise de depresie în timpul studiilor sale de drept la Paris. Pe lista lucrurilor cu care încercase să își atenueze suferința, includea: „Am citit din Montaigne și m-am dus la curve. Am stat închis în casă și am umblat pe străzi"[1]. Nimic nu i-a putut ușura suferința.

* * *

1 AMNLR, corespondenţa lui Mihail Sebastian, scrisoare către Camil Baltazar. 101/III/10, 192/1+2+plic, Paris, 12 noiembrie 1930. „Am cetit din Montagne şi m-am dus la curve". Hortensia Papadat-Bengescu et al., *Scrisori către Camil Baltazar*, p. 129.

Criterion a avut un sfârşit abrupt şi în dizgraţie. Acuzaţiile referitoare la vieţile private ale criterioniştilor i-au preocupat mai mult decât responsabilitatea de a crea cultură. S-au irosit în efortul de a-şi spăla numele şi onoarea şi, ca atare, nu au mai avut timpul şi energia, resursele sau dorinţa să poarte acea bătălie culturală pe care, în 1932, erau hotărâţi să o câştige. În acest fel, Criterion a renunţat la însăşi acea modernitate care o făcea aptă de creaţie, înainte de toate. Criterioniştii înşişi (Floria Capsali, apoi Tudor şi Stancu, iar la sfârşit Comarnescu, Vulcănescu şi Tell) au contribuit la destructurarea asociaţiei. De asemenea, ceilalţi criterionişti au fost vizibil absenţi din dispută, preferând să se concentreze pe propriile proiecte, eforturi şi bătălii, revenind într-un fel la dinamica dinainte de Forum şi de Criterion, aceea a contribuţiilor individuale. Eşecul Criterion a fost şi rezultatul concepţiei membrilor din nucleul conducător cu privire la misiunea lor şi a inabilităţii de a se conecta în mod real cu publicul românesc. Criterioniştii s-au făcut vinovaţi de a fi crezut că ceea ce era presant, fascinant, provocator şi interesant pentru ei înşişi ar fi trebuit să fie aşa pentru toţi ceilalţi. De aceea, şi-au închipuit că activitatea lor va da naştere unei revoluţii culturale şi intelectuale în spaţiul românesc interbelic. Iar această atitudine arogantă a ajutat şi a încurajat acţiunea calomnioasă a *Credinţei*.

Totuşi, acelaşi tineret pe care *Credinţa* voia să îl salveze a părut să fi sprijinit Criterion:

> Prilejul [închiderii Criterion] l-a constituit o manifestaţie studenţească, pe care Prefectura Poliţiei a încercat s-o risipească – după ce o lăsase să ia proporţii – aducând la Fundaţia Carol o companie de jandarmi.[1]

1 MEAI, pp. 284–285 (ed. rom., vol. I, p. 311)

Capitolul 7

Rinocerizarea: activitatea politică și angajamentele Tinerei Generații, 1935–1941

Piesa lui Ionesco *Rinocerii* (1959) descrie panta pe care alunecă aceia care creează o ideologie fără a lăsa loc pentru critică sau pentru dubii morale și sfârșesc prin a deveni ei înșiși prizonierii unei mentalități antiintelectuale, de turmă.[1] *Rinocerii* a fost o reacție la și o descriere a evenimentelor trăite de Ionesco în România anilor 1930. Eliade, Cioran și Vulcănescu sunt și ei reprezentați în piesă, în vreme ce Ionesco însuși e portretizat în „omul de rând", personajul principal Bérenger. Bărbați (și femei) care au avut un rol important în succesul literar al lui Ionesco la București: bărbați care au fost cu toții membri Criterion; bărbați care au făcut parte din aceeași comunitate de scriitori, artiști și gânditori; și bărbați care au fost prieteni buni între ei și care au trecut, rând pe rând, în turma Gărzii de Fier. Piesa este o excelentă descriere a nedumeririi lui Bérenger pe măsură ce „rinocerizarea" pune stăpânire pe orașul său, pe cei mai apropiați prieteni și, în cele din urmă, pe iubita lui.

Ionesco a documentat originile piesei în jurnalul său din acea perioadă. Acolo, cu mult înainte de a utiliza conceptul în piesa de teatru, el compară „omul nou" legionar cu un rinocer. Ionesco face distincția între două rase de oameni – omul și Omul Nou – și declară:

1 Călinescu, „Ionesco and Rhinoceros: Personal and Political Backgrounds", p. 430. Vezi Eugène Ionesco, *Rhinoceros and Other Plays*.

„Nu sunt un Om Nou. Sunt un om. Închipuiți-vă că, într-o bună zi, observați că au luat puterea rinocerii"[1]. Analog, el compara poliția, judecătorii și armata angrenată în al Doilea Război Mondial cu rinocerii. A scris: „E aproape un păcat să nu fii rinocer". Și a declarat că și soldații care au luptat pentru o cauză dreaptă, în războaie sfinte, pentru dreptate sau revoluție, au fost, de fapt, rinoceri: căci toți au fost adepții unei gândiri colective și discipoli ai ideologiilor. Potrivit lui Ionesco, exista un slogan pentru Omul Nou, rinocerii: „Totul pentru Stat, totul pentru Națiune, totul pentru Rasă". Pentru rinoceri, statul a devenit Dumnezeu; o abstracție necesară; „o mașinărie justițiară". Pentru Ionesco, „Statul", „Națiunea", „Societatea" erau, toate, abstracții dezumanizante. El a concluzionat că, pentru „Omul Nou", pentru rinoceri, „umanitatea nu există".[2] Crezând în Societate și în Stat, Omul Nou renunță la „oameni" și la „prieteni". Așadar, Omul Nou trăiește impersonal, în fantoma colectivă a Statului.

În jurnalul său, Sebastian surprinde bestialitatea omului care devine prizonierul unei astfel de ideologii. În 1935, reacționând la revoltele antisemite organizate de studenții din LANC, Garda de Fier și Liga Vlad Țepeș, Sebastian a scris: „Am văzut lucruri atroce pe stradă. Bestii"[3]. Așadar, atât Sebastian, cât și Ionesco au văzut creșterea popularității fascismului ca o busculadă de animale sălbatice și o înspăimântătoare pierdere a umanității. Metamorfoza oamenilor în rinoceri simbolizează declinul și moartea umanismului și victoria ideologiilor extremiste (fascism, comunism, totalitarism). Deși Ionesco însuși nu i-a cedat, piesa lui ne ajută să înțelegem cum s-au alăturat ceilalți nebuniei rinocerilor. *Rinocerii* se concentrează pe „momentul convertirii" și arată cât de puțini au reușit să reziste rătăcirii bestiale a Gărzii de Fier.

Acest capitol se referă la acel moment din viața multor criteriониști: momentul convertirii. În parte, chiar afirmarea și succesul

1 Eugène Ionesco, *Present Past Past Present*, p. 67 (ed. rom.: Humanitas, 2018, p. 75)
2 *Ibidem*, pp. 77–78 (ed. rom.: Humanitas, 2018, p. 81)
3 MSJ, p. 11 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 24)

acestor ideologii (atât fascismul, cât și comunismul) au ucis Criterion. După o vreme, datorită radicalizării angajamentelor politice, criterioniștii n-au mai reușit să vorbească unul cu altul sau să ia parte împreună la discuții fructuoase și la dezbateri purtate la un nivel intelectual abstract. Mentalitatea de turmă a făcut imposibil forumul liber al Criterionului. Au renunțat la cercul lor cultural modern, cosmopolit, atașându-se de ideile și de programul fasciste, care le-au eclipsat vechile prietenii și dorința pe care o împărtășeau cu toții la început, de a crea cultură. Astfel, mai degrabă decât să ne raportăm la Criterion ca la un teren fertil pentru apariția gardiștilor, ar trebui să o privim ca o alternativă sănătoasă pe care aceștia au respins-o și au distrus-o și care, mai târziu, în perioada comunistă, a servit drept țap ispășitor.

Rinocerizarea a urmat „huliganismului". Această atmosferă, în care forța Gărzii de Fier creștea, e descrisă de Eliade în romanele *Întoarcerea din Rai* și *Huliganii* și de Sebastian în *De două mii de ani* și *Cum am devenit huligan*. Termenul „huligan" se referea la un tânăr care avea aproximativ vârsta lui Eliade și Sebastian, care își terminase recent studiile universitare, nu avea slujbă și rătăcea pe străzile Bucureștiului. Dezgustați de viață și de politică, lipsiți de țel personal și național, acești tineri au oferit un sprijin solid extremismelor. Potrivit lui Eliade, deveneai huligan

> în momentul crucial în care toate legăturile externe sunt smulse și rupte, când valorile sunt negate, când crezi orbește în tinerețea ta, în forța ta, în destinul tău... o credință care, în propriii ochi, justifică orice crimă și orice formă de violență.[1]

Un sentiment general de criză a domnit în acea vreme în care huliganii băteau străzile Bucureștiului aducând distrugerea, iar intelectualii au pornit în căutarea valorilor absolute. Deși criterioniștii

1 Eliade citat în „D. Mircea Eliade ne vorbește despre *Huliganii*", în *Rampa*, an 18, nr. 5372, 7 decembrie 1935. Citat în Vanhaelermeersch, *A Generation Without Beliefs*, pp. 270–271.

s-au distanțat de huligani, le-au idealizat totuși comportamentul. Nu doar că literatura despre huliganism (într-o formă cu adevărat experiențialistă) s-a inspirat din evenimente reale, ci ea a servit și drept profeție că ficțiunea va deveni realitate. Violența a crescut când Garda de Fier și-a intensificat acțiunile, iar guvernul și-a intensificat represiunea, temându-se pentru propria supraviețuire. Pe 24 iunie 1936, Octav Șuluțiu a scris alarmat în jurnal:

> Coboară întunericul! Un întuneric moral! În curând nu vom mai putea scrie liber nici noi. Vom ajunge în tragica situație a Germaniei! În curând va trebui să amuțim, vom trăi în tenebre. Și cine ne va conduce? Un imbecil sau doi escroci! Codreanu, Stelian Popescu sau Ilie Rădulescu. Epoca barbariei se apropie. A și-nceput la București să răsune revolverul, să șuiere bâta, să țâșnească sângele...[1]

Fundalul politic

Răspunzând interzicerii grupărilor paramilitare, Legiunea a înființat în 1935 partidul Totul pentru Țară. Codreanu a fost de acord să creeze o brigadă a morții permanentă, iar pe 16 iulie 1936 brigada „Decemvirilor" l-a asasinat pe fostul gardist Mihai Stelescu pentru că îl trădase pe Codreanu. Ion Moța (vicepreședintele legionarilor) și Vasile Marin au plecat în Spania ca să lupte ca voluntari de partea lui Franco în Războiul Civil Spaniol. În februarie 1937, trupurile le-au fost aduse și plimbate prin România în ceea ce, în mod discutabil, s-a spus că a fost cea mai spectaculoasă procesiune funerară din istoria țării.[2] Au fost îngropați într-un mausoleu la Casa Verde. Procesiunea gardistă a avut un efect atât de mare încât mulți români au aderat la Garda de Fier exact la timp pentru alegeri.

---

1 Șuluțiu, *Jurnal*, 24 iunie 1936

2 Valentin Săndulescu, „Sacralized Politics in Action: The 1937 Burial of Romanian Legionary Leaders Ion Moța and Vasile Marin", în *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 8, nr. 2 (iunie 2007), pp. 259–269

În vederea alegerilor din 1937, Totul pentru Țară și PNȚ au încheiat o alianță politică și, ca urmare, un neobișnuit parteneriat temporar între Corneliu Codreanu și Iuliu Maniu. Astfel, Garda de Fier a obținut cel mai mare sprijin din istoria sa, câștigând 15,5% din procentul voturilor cu ocazia victoriei în alegerile din 1937 și devenind al treilea cel mai mare partid din România. Temându-se de această popularitate crescândă, regele Carol al II-lea a intervenit și a format guvernul cu Partidul Național Creștin, avându-i pe Octavian Goga ca prim-ministru și pe A.C. Cuza ca ministru de stat. Guvernul a adoptat o serie de legi antisemite și a început o opresiune brutală. Afacerile evreilor au fost închise, sute de mii de evrei și-au pierdut cetățenia și au fost demiși din slujbele pe care le ocupau.[1] În februarie 1938, Carol a demis guvernul Goga–Cuza, a dizolvat toate partidele politice și a proclamat dictatura regală, denumind-o Frontul Renașterii Naționale. Toți politicienii, cu excepția lui Maniu și Mihalache, s-au conformat noului regim. Refuzând să poarte noile uniforme ale FRN, liderilor PNȚ li s-a interzis intrarea în Senat.[2]

Ulterior, Carol a urgentat planurile de distrugere a Gărzii de Fier, procedând la arestări în masă și la execuții. În aprilie 1938, Codreanu, Nae Ionescu, Tell, Polihroniade (cunoscut la acea dată ca expertul Legiunii în probleme de politică externă și numit Goebbels al României)[3], precum și alți legionari au fost închiși. Pe 14 iulie 1938, Eliade a fost arestat și închis la Miercurea Ciuc, dar a fost eliberat câteva luni mai târziu. În pofida dispozițiilor date de Codreanu lui Horia Sima (care se ascundea în Germania) de a opri violențele gardiștilor împotriva autorităților, Garda a continuat odioasa escaladare, coordonând-o provocator cu vizita lui Carol la Hitler (regele făcea o echilibristică delicată între atragerea simpatiei Germaniei și smulgerea rădăcinilor fascismului în propria țară, un echilibru pe care, cu certitudine, nu a reușit să îl păstreze). Violențele au trecut dincolo de obișnuitele ținte evreiești (sinagogi și magazine),

1 Nagy-Talavera, *Green Shirts and the Others*, p. 413
2 *Ibidem*, p. 422
3 *Ibidem*, p. 425

iar gardiștii i-au ucis pe profesorul F. Ștefănescu-Goangă (rectorul antigardist al Universității din Cluj), pe colonelul Cristescu (un înalt oficial din Cernăuți) și o rudă a lui Armand Călinescu.[1]

Cinci zile mai târziu, în noaptea de 29/30 noiembrie 1938, Codreanu, „Nicadorii" și „Decemvirii" au fost executați din dispoziția regelui, ca represalii. S-a spus că „au fost împușcați în timp ce încercau să evadeze", ceea ce era departe de adevăr. De fapt, fuseseră legați cu frânghii și urcați într-un camion care a fost oprit la marginea unui drum pustiu, iar acolo au fost strangulați, apoi împușcați.[2] Ulterior, Horia Sima a devenit noul conducător al Mișcării Legionare. Pe 7 martie 1939 regele Carol al II-lea l-a numit prim-ministru pe Armand Călinescu, care avea convingerea intimă că, odată cu moartea lui Codreanu, Garda de Fier devenise istorie. Totuși, „flacăra rezistenței încă pâlpâia", iar Garda de Fier a mai organizat atacuri izolate, puse la cale în cuiburile ce activau în cuprinsul țării.[3] La 21 septembrie 1939, Călinescu a fost asasinat de o altă brigadă a morții, „Răzbunătorii", ca răzbunare pentru moartea lui Codreanu. Au fost executați imediat. În ziua următoare, guvernul a ordonat execuții în masă ale legionarilor aflați în închisorile din țară. Polihroniade și Tell au căzut victime ale acestei epurări. După ce a fost eliberat de la Miercurea Ciuc, sănătatea lui Nae Ionescu s-a deteriorat rapid și a murit pe 15 martie 1940.

Situația politică s-a schimbat în 1940, când Carol a încercat să colaboreze cu Garda de Fier pentru a câștiga favorurile naziștilor. Efortul lui a eșuat, iar Garda de Fier a organizat demonstrații care l-au forțat să abdice. Cu două zile înainte de abdicare, generalul Antonescu fusese numit prim-ministru. Carol i-a cedat tronul tânărului său fiu, Mihai. Antonescu a încheiat o alianță tactică cu Horia Sima. În septembrie 1940, țara a devenit Stat Național Legionar, cu Garda de Fier ca partid oficial. Legiunea a trecut la organizarea de pogromuri și s-a zvonit că complota împotriva lui Antonescu însuși.

1 *Ibidem*, p. 421
2 *Ibidem*
3 *Ibidem*, p. 423

În noiembrie același an, legionarii l-au asasinat pe Nicolae Iorga. Hitler a refuzat să sprijine Garda de Fier și, în 1941, i-a permis lui Antonescu să îi lichideze, ceea ce s-a și întâmplat. Statul Național Legionar a rezistat din 14 septembrie 1940 până la 14 februarie 1941, când, ca urmare a unei rebeliuni legionare eșuate, generalul Antonescu a preluat controlul asupra guvernării și a instituit o dictatură militară.[1] În iunie 1941, România a intrat în al Doilea Război Mondial de partea Germaniei, pentru a recâștiga Basarabia ocupată de sovietici pe frontul de est. Numărul victimelor Holocaustului din România a fost considerabil. Între 280 000 și 380 000 de evrei români și ucraineni au fost uciși sau au murit în România și în teritoriile ocupate de România; 25 000 de romi au fost deportați în Transnistria, unde aproximativ 11 000 au pierit.[2]

Angajamente politice

E greu de spus dacă criterioniștii sau Nae Ionescu ar fi putut să anticipeze întreaga dimensiune a tragediei și pierderile de vieți omenești care s-au abătut asupra Europei ca rezultat al experimentării și sprijinirii unor idei revoluționare, antidemocratice, totalitare și absolutiste. Este imposibil să analizezi traiectoria fiecăruia dintre membrii Tinerei Generații, de aceea mă voi concentra pe simpatizanții gardiști (Eliade, Cioran, Noica și Sadova) și pe cei trei care și-au păstrat neutralitatea (Comarnescu, Sebastian și Ionesco). A spune că au simpatizat nu presupune în mod necesar că s-au înrolat în Legiune. Dintre cei patru simpatizanți analizați aici, doar Noica și Sadova s-au înscris. Alți aderenți, desigur, au fost Nae Ionescu, Polihroniade, Tell și Haig și Arșavir Acterian. Fiecare dintre ei demonstrează în

1 Vezi Dennis Deletant, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944*, pp. 52–69

2 Elie Wiesel (președinte), „Raport final al Comisiei Internaționale pentru Studierea Holocaustului în România", „Rezumat", 2. Vezi Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania*, și Geoffrey P. Megargee, ed., *The Encyclopedia of Camps and Ghettos*, vol. 3.

felul său complexitatea situaţiilor şi arată de ce este atât de dificil să ajungi la un răspuns atotcuprinzător la întrebarea de ce fascismul a fost atât de tentant pentru Tânăra Generaţie.

Mircea Eliade
Spiritualitate şi suprema mântuire a naţiunii

Eliade s-a considerat un „bucureştean autentic" şi un „om universal".[1] În pofida acestei presupuse universalităţi, ca om născut şi crescut în Bucureşti, Eliade era, din punct de vedere politic, aşa cum l-a caracterizat Sebastian, un „om de dreapta".[2] Dacă Eliade a fost sau nu un „gardist" autoproclamat depinde de perioada de timp pe care o analizăm. În 1933, Eliade scria doar despre „renaşterea religioasă" şi despre „creştinismul cosmic", fără nici o referire la Legiune.[3] În 1937–1938, Eliade a acordat sprijin deschis Legiunii. La acea vreme, Eliade a considerat spiritul mistic creştin şi cultul morţii şi al mântuirii promovate de Legiune ca însăşi esenţa spiritului adevărat ce ar fi putut revoluţiona şi mântui destinul românesc.[4] Acea revoluţie spirituală ar fi urmat să producă un om nou şi un nou stil de viaţă în Europa.[5]

În 1937, el a declarat că toţi cei care nu erau gardişti erau trădători şi că motivul pentru care se alăturase Gărzii de Fier era acela că a crezut întotdeauna în „primatul spiritului".[6] Eliade a descris natura spirituală specifică a fascismului românesc în azi faimosul şi des citatul său articol din 1937 „De ce cred în biruinţa Mişcării Legionare":

> Revoluţia legionară este spirituală şi creştină. În timp ce toate revoluţiile contemporane au ca scop cucerirea puterii de către o clasă

1 MEAI, p. 257
2 MSJ, p. 78
3 Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Anti-Semitism*, p. 83
4 *Ibidem*
5 *Ibidem*, p. 85
6 MSJ, p. 114. E totuşi curios că Sebastian a înregistrat ca atare această conversaţie, fiindcă Eliade nu s-a înscris niciodată în Gardă, în pofida activităţilor sale care au sprijinit-o.

socială sau de către un om – revoluţia legionară are drept ţintă supremă mântuirea neamului, împăcarea neamului românesc cu Dumnezeu, cum a spus Căpitanul.[1]

Articolul făcea, de fapt, parte dintr-o serie, Eliade răspundea la o întrebare pusă de mai mulţi jurnalişti. Eliade a dorit înlăturarea aparatului de stat democratic, greoi, inadecvat şi nefuncţional, printr-o revoluţie (revoluţia legionară era cea mai adecvată, în cazul României) spre binele şi spre mântuirea în absolut a naţiunii române. Acest articol a apărut cu trei zile înainte de alegeri, ceea ce nu poate să surprindă, căci Eliade a fost foarte implicat în campania electorală a Legiunii.[2]

În anul următor, Julius Evola (cu care Eliade era prieten şi corespunda încă din epoca studiilor sale universitare la Roma) a vizitat Bucureştiul. Eliade a aranjat o întâlnire între Evola şi Codreanu, la Casa Verde, în martie 1938.[3] Patru luni mai târziu, Eliade a fost arestat ca urmare a activităţii sale jurnalistice legionare şi a faptului că fusese asistentul lui Nae Ionescu. Nici măcar după această întâmplare Eliade nu s-a considerat gardist. De fapt, după eliberarea din închisoare, Eliade i-a făcut o vizită directorului Fundaţiilor Regale, Alexandru Rosetti, pentru a-i spune că rămânea scriitor şi om de ştiinţă, mai degrabă decât om politic. Sebastian şi-l aminteşte spunând calm că „prefer o Românie mică, cu provinciile pierdute, dar cu burghezia şi elita ei salvate, decât o Românie mare proletară"[4]. I-a mai spus şi: „cred în viitorul poporului român,

1 Mircea Eliade, „De ce cred în biruinţa Mişcării Legionare", *Buna Vestire*, nr. 244, 17 decembrie 1937. Traducere în Constantin Iordachi, „Charisma, Politics and Violence: The Legion of the «Archangel Michael» in Inter-War Romania", în *Trondheim Studies on East European Cultures an Societies* (decembrie 2004), pp. 57–62. Eliade a negat că ar fi scris acel articol. Volovici susţine că există motive de îndoială. Vezi Volovici, *Nationalist Ideology and Anti-Semitism*, p. 126.

2 MSJ, p. 132, 7 decembrie 1937. Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Anti-Semitism*, p. 126.

3 Horst Junginger, ed., *The Study of Religion under the Impact of Fascism*, p. 40

4 MSJ, p. 97 (ed.rom.: Humanitas, 1996, p. 93)

dar statul român trebuie să dispară"[1]. Așa cum se temea Eliade, venirea comuniștilor a distrus chiar ceea ce el și-ar fi dorit să fie salvat: elita intelectuală și culturală a poporului român. Iar această eliminare a distrus posibilitatea de a crea cultură în România, în felul cu care se obișnuiseră și au crezut că le era garantat.

O controversată manifestare teatrală legionară a luat forma unei piese scrise de Eliade la vreme când lucra ca atașat cultural la Londra. Piesa *Ifigenia*, bazată pe mitul grecesc al Ifigeniei, fiica lui Agamemnon și a Clitemnestrei, a avut premiera pe 12 februarie 1941 la Teatrul Național, prin strădania lui Haig Acterian. În mod curios și confuz, punerea în scenă a avut loc după rebeliunea legionară și arestarea lui Haig. Mulți au văzut-o ca un tribut adus Gărzii de Fier.

După ce a văzut spectacolul, Sebastian l-a descris ca „un fel de reuniune legionară"[2]. Fiica Ninei Eliade, Giza, i-a spus lui Sebastian că piesa a fost un succes, dar se temea că ar fi putut fi interzisă. Sebastian, convins că, deși Statul Național Legionar căzuse, Antonescu va permite continuarea spectacolului, a asigurat-o că nu va fi interzisă. Cu toate aluziile legionare pe care le recunoscuse când citise textul, Sebastian a concluzionat că ar fi fost dificil să se interzică o reprezentare modernă a unui mit grec. El scrie că piesa s-ar fi putut, altfel, numi „Ifigenia sau jertfa legionară" și a concluzionat că „acum, după cinci luni de guvernare și trei zile de rebeliune, după atâtea asasinate, incendii și prădăciuni – nu se poate spune că nu se nimerește".[3]

Cu toate acestea, Vanhaelermeersch susține că piesa nu este un exemplu de gândire legionară. E, într-adevăr, neclar dacă Eliade și-a dorit să fie o piesă de propagandă legionară. Sebastian și Comarnescu au crezut acest lucru. Chiar dacă piesa nu a fost una de propagandă, a fost, cu certitudine, o încercare de a estetiza mișcarea mistică. Dar, dacă era propagandă, de ce au permis autoritățile ca spectacolele să continue? Rămâne și întrebarea de ce Eliade

1 *Ibidem*, p. 243 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 236)
2 *Ibidem*, p. 322 (ed. rom.: Humanitas 1996, p. 305)
3 *Ibidem*., p. 323 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 305)

le-a dedicat piesa, în varianta publicată în 1951, lui Sebastian și lui Haig Acterian, doi din cei patru prieteni ai săi care o citiseră înainte de a fi reprezentată. După ce Sebastian a văzut piesa, pe 6 martie 1941, a avut o reacție mai puțin violentă față de ea. Se pare că Giza prezisese prea devreme succesul. Sebastian a observat că piesa a fost „mare cădere, una dintre cele mai mari ale Naționalului" și că era „mult mai interesantă" decât și-o amintise el de la lectura inițială, din urmă cu un an. În ciuda faptului că a fost prost jucată (un fenomen tipic românesc, a considerat el) textul era cu adevărat frumos și doar pe alocuri a remarcat aluzii legionare.[1]

Emil Cioran
Anomalia generației sale și „schimbarea la față" a României

După întoarcerea în România de la Berlin, Cioran i-a scris prietenei lui Ecaterina Săndulescu:

> Aș fi nesincer dacă nu ți-aș mărturisi că trec printr-o criză quasi-religioasă. Nu pot fi credincios, dar fără preocuparea religioasă aș fi pierdut. Numai religia poate răspunde la strigătul ajutor!... Nici Rilke, nici Baudelaire n-au rezolvat nimic. Poeții sunt pierduți; dar dacă n-ar exista ei mi-ar fi rușine și de religie.[2]

La Berlin, Cioran a fost impresionat de Hitler și a fost și mai mult influențat de ideile și de scrierile lui Spengler și a formulat o viziune despre viitorul României bazată pe un complex de inferioritate paralizant în raport cu marile națiuni ale Europei.[3] El și-a expus această viziune în *Schimbarea la față a României*, scrisă în 1936, un text renegat ulterior, pe care îl numește rezultatul pasiunii delirante a tinereții. Volumul a cărui publicare a fost aprobată de Cioran în 1990

1 *Ibidem*, p. 328 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 311)
2 AMNLR, Emil Cioran, Corespondență, Scrisori către Ecaterina Săndulescu, 134/III/6, 14069/1–2, 27 decembrie 1935
3 Petreu, *An Infamous Past*, p. 187

a omis un solid capitol antisemit și părți din capitolul final, inclusiv o diatribă vitriolantă împotriva maghiarilor.

Cioran a fost, într-adevăr, anomalia generației sale, prin aceea că, deși a fost sedus de Hitler și de Codreanu, viziunea sa despre viitorul României nu a inclus numai elemente ale fascismului de dreapta, ci și elemente marxiste, precum industrializarea rapidă, inspirată de situația din Uniunea Sovietică. În pofida rușinii sale de a fi român, un aspect esențial al planului lui Cioran pentru schimbarea la față a României a fost atitudinea intolerantă față de grupurile minoritare neromânești din granițele României Mari (în special evrei și maghiari).

Spre deosebire de contemporanii săi naționaliști, Cioran a refuzat să glorifice România pentru orice motiv, respingând, ca atare, autohtonismul. El a urât satul românesc, folclorul, religia ortodoxă și istoria inexistentă (din punctul său de vedere). În schimb, spre deosebire de mulți alți intelectuali români, i-a învinovățit pe românii înșiși pentru problemele lor, arătând cu degetul către ortodoxie și înapoiere ca surse pentru complexul de inferioritate al unei țări noi, mici, irelevante.[1] Dar Cioran a crezut că, pentru a reuși în plan individual, trebuia să fii parte a unei națiuni de succes. Pentru el, individul era complet subordonat comunității, în cazul românesc „culturii minore" din care făcea parte. Pentru a smulge România din irelevanța ei, Cioran a pledat pentru industrializare, modernizare și dezvoltare urbană.

El a dorit ca România să ajungă la același nivel cu Europa Occidentală și cu Uniunea Sovietică, atât din punct de vedere economic, cât și politic. Pentru a ajunge acolo, nu a văzut nimic rău într-o dictatură populară care ar fi eliminat libertatea individuală. A scris că „Între Berlin și Moscova, România este silită să-și creeze un drum propriu"[2]. Cioran a întrezărit posibilitatea măreției în Garda de Fier și și-a dorit foarte mult ca și Codreanu să fie de acord cu *Schimbarea*

1 Hitchins, „Modernity and Angst between the World Wars: Emil Cioran and Yanko Yanev", p. 7

2 Petreu, *An Infamous Past*, p. 165 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 188)

la față a României. Lui Belu Silber, Cioran i-a scris: „Legiunea se șterge la cur cu țara asta"[1]. Și a fost foarte supărat când Căpitanul nu i-a dat un răspuns mai entuziast după lectura cărții. Reținerea lui Codreanu de a adopta textul ca o expresie a ideologiei legionare era legată, fără îndoială, de elementele de stânga, socialiste din viziunea lui Cioran.

Și totuși, într-o cultură mică, Cioran (ca toți preopinenții săi de la Criterion) s-a văzut pe sine ca o minte lucidă, rațională. El scrie:

> Să-ți dai seama că nu te poți realiza decât prin națiune și să n-ai siguranța că națiunea ta se va realiza! Aici e cheia incertitudinilor românești. Și asta e tragedia individului lucid în culturile mici![2]

Cioran nu sugerează că indivizii lucizi pot crea o națiune mare, ci mai degrabă se resemnează cu faptul că va fi nevoie de mult mai mult timp decât cel al propriei sale vieți ca România să iasă din gaura ei neagră de la marginea Europei.

Cioran a scris *Schimbarea la față a României* în cei doi ani dintre șederea la Berlin și plecarea în Franța, pe când era profesor la un liceu din Brașov. Biografa lui Cioran, Ilinca Zarifopol-Johnston, susține că în centrul *Schimbării la față a României* se află „strigătul de disperare și de mândrie rănită al lui Cioran". Ea interpretează „trama" cărții ca fiind „căutarea quijotescă... *pentru o reformare a națiunii care să se potrivească cu propria lui căutare de sine*"[3]. Petreu crede că nu e nimic nou sau neobișnuit în textul antisemit al lui Cioran. Ceea ce e neobișnuit în opera lui e, mai degrabă, amestecul de admirație și de respingere față de evrei. Nu folosește niciodată termenul peiorativ *jidan*, des utilizat în România interbelică,

1 MSJ, 311, 25 ianuarie 1941 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 294). Citat și în Marta Petreu, *An Infamous Past*, p. 177. (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 288).

2 Emil Cioran, „Între conștiința europeană și cea națională", în *Vremea*, an 10, nr. 518, 25 decembrie 1937. Citat în Petreu, *An Infamous Past*, p. 187 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 326).

3 Ilinca Zarifopol-Johnston, *Searching for Cioran*, p. 93

ei se referă întotdeauna la ei ca *evrei*. Evreii au meritat să fie invidiați pentru „mesianismul și capacitatea lor profetică, care îi face să proiecteze mereu și mereu un țel istoric viitor“[1]. Petreu susține că Cioran „urăște invidia, admirația și teama pe care i-o inspiră [evreii]“[2]. Cu toate acestea, evreii erau trădători ai națiunii deoarece identitatea lor transnațională a trecut dincolo de granițele naționale. Internaționalismul lor i-a transformat în trădători ai oricărei mișcări naționale.[3] Petreu arată, de asemenea, că, pentru Cioran, evreii erau totuși un popor superior, comparativ cu românii, un popor inferior.[4]

Totuși, în pofida acestor constatări făcute de Petreu, multe dintre afirmațiile lui Cioran din capitolul ulterior eliminat sunt antisemite. El sugerează că noțiunea de umanitate universală nu poate conduce la o înțelegere mutuală, declarând:

> Omenește, nu ne putem apropia de ei, fiindcă evreul este întâi evreu și apoi om. E în conștiința lor, așa cum e și într-a noastră.[5]

El a considerat problema evreiască „la fel de complicată ca aceea a existenței lui Dumnezeu". Evreii erau vinovați de conflicte datorită vampirismului și agresivității lor și, în momentele istorice, fuseseră „trădători în chip fatalist“[6]. Cioran s-a mai plâns că evreii erau singurul popor care nu se simțea legat de peisaj, chiar și romii fiind infinit mai legați de natură decât evreii. Și, în sfârșit, faimoasele rânduri în care Cioran leagă identitatea evreiască de necesitatea sinuciderii:

1 Petreu, *An Infamous Past*, pp. 124–125 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof 1999, p. 220)

2 *Ibidem*, p. 134 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 239)

3 *Ibidem*, p. 128

4 *Ibidem*, p. 124

5 Emil Cioran, *Schimbarea la față a României*, ediție reprodusă după ediția completă de la Editura Vremea, 1936. Norcross, GA: Criterion Publishing 2002, pp. 110–111. Ediția include părțile eliminate ulterior de Cioran din ediția Humanitas. Citatele reproduse aici sunt din capitolul eliminat.

6 *Ibidem*, p. 111

În toate, evreii sunt unici, n-au pereche în lume, gârboviţi sub un blestem de care nu e responsabil decât Dumnezeu. Dacă aş fi evreu, m-aş sinucide pe loc.[1]

În ciuda rezervelor sale cu privire la evrei, Cioran i-a considerat mult inferiori pe maghiari. Pentru el, care era originar din Transilvania, poporul maghiar era şi opresor (responsabil de umilinţa şi de ruşinea suferite de poporul român), şi o rasă înapoiată. Pe durata celor 1 000 de ani de guvernare, maghiarii nu produseseră „nimic original în cultură sau filosofie"[2]. Cioran a criticat incapacitatea românească de a face reformă economică în Transilvania, pe urmele revizionismului foştilor tirani maghiari. Petreu scrie că, ajungând la această concluzie, Cioran gândea la fel ca Iuliu Maniu (pe care, de fapt, îl detesta), care credea că solicitările minorităţilor naţionale ar fi devenit irelevante când dezvoltarea economică ar fi funcţionat ca un egalizator universal.[3]

În pofida stilului său bombastic, a machismului şi a pesimismului lui nihilist, Cioran a avut prietene femei. Sorana Ţopa i s-a confesat mai întâi lui când Eliade a părăsit-o pentru Nina Mareş. De asemenea, Cioran a întreţinut o lungă şi fructuoasă prietenie cu Jeni Acterian. Despre reacţia lui Jeni la *Schimbarea*... şi la seducţia lui Cioran de către Garda de Fier, el a scris:

„A face istorie" era cuvântul care ne venea fără încetare pe buze: era cuvântul nostru de ordine. Cât despre afirmaţiile incredibile pe care le descoperi în *Schimbarea*... Ideea că fac Istorie mă arunca în transă.[4]

1 *Ibidem*, p. 112
2 Petreu, *An Infamous Past*, p. 140 (ed.rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 245)
3 *Ibidem*, p. 141 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof 1999, p. 247)
4 Emil Cioran, citat în Petreu, *An Infamous Past*, p. 244 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 397). Capitolul 11, intitulat „Paşii sofistului", conţine o confesiune apocrifă (pp. 240–247; ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, pp. 391–413), concepută de Petreu. Petreu prezintă sursele folosite pentru această confesiune într-o notă de subsol (46; ed. rom. 1999, p. 43) la pagina 312 (ed. rom. 1999, p. 391).

Spre deosebire de frații ei, Haig și Arșavir, de Sadova și de alți contemporani ai ei, Jeni rămăsese imună la atracția Gărzii de Fier. Explicația se regăsește în confesiunile din jurnalul ei. Înțelepciunea sa, care îi depășea vârsta și epoca, se vădește în declarația pe care o face că o *„să vorbesc doar strictul necesar.* Căci, oricare ți-ar fi ideile, bune sau rele, ele sunt totdeauna prost interpretate"[1]. Reziliența ei față de vraja legionarismului e confirmată și de Cioran, care scrie:

> Jeni mi-a spus-o încă de prin 1936. Găsea că e absurd și ridicol să faci atâta caz de Istorie – divinitatea mea de atunci. Avea dreptate, numai că eram tânăr, orgolios și nebun, cuprins ca atâția alții de un soi de delir.[2]

Cu Cioran, Jeni a avut o relație de prietenie foarte apropiată și s-a întrebat ea însăși dacă nu era îndrăgostită de el.[3] A simțit că sunt asemănători, că împărtășeau aceeași „structură". Acea structură similară, bazată pe afinitate intelectuală, nu s-a extins, firește, și în sfera politică.

O altă relație semnificativă pe care a avut-o cu o femeie a fost prietenia de lungă durată cu doamna Ecaterina Săndulescu, o profesoară de la școala de fete din Sibiu. Corespondența cu ea demonstrează cât de importantă era pentru el.

> Nu mi-am închipuit niciodată că ești atât de substanțial tristă. Credeam că ești tristă doar în inspirație, dar nu în existență... Cred totuși că ești prea mult poetă, pentru a aprecia momentele unice când tristețea devine cunoaștere... Femeile pot fi mai aproape de absolut... Fără presimțiri îngerești nu se mai poate trăi.[4]

1 Jeni Acterian, *Jurnalul unei ființe greu de mulțumit*, p. 60 (ed. a II-a: Humanitas, 2015, p. 76)

2 Emil Cioran citat în Petreu, *An Infamous Past*, p. 244 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 397)

3 Acterian, *Jurnalul unei ființe greu de mulțumit*, p. 184, 16 decembrie 1937 (ed. a II-a: Humanitas, 2015, p. 284)

4 AMNLR, Emil Cioran, Corespondență, Scrisori către Ecaterina Săndulescu, 134/III/6, 14069/1–2, 27 decembrie 1935

În mod evident, Cioran a fost un bărbat capabil de sensibilitate și de empatie în plan individual, chiar și în timpul crizei sale „cvasireligioase", în 1935, când a început să scrie *Schimbarea la față a României*.

Constantin Noica
Convertirea filosofului-rege al României

Noica a luat decizia conștientă de a-și concentra eforturile și talentul în direcția filosofiei și a considerat că această strădanie de cărturar era contribuția lui pentru România. Noica nu a avut nici înclinația, nici capacitatea de a fi un Om al Renașterii, așa cum erau alți criterioniști (sau alți oameni de cultură români, ca Blaga sau Iorga), și a acționat potrivit puterilor sale pentru a atinge cel mai înalt nivel de expertiză filosofică. El i-a scris lui Comarnescu în 1936:

> M-am hotărât totuși să rămân un om de specialitate, și cred că fac bine procedând așa. Crede-mă sincer când îți spun că văd calitățile tale, ale lui Eliade, ale lui Vulcănescu (mai puțin, poate, ale lui Cantacuzino) de a asimila totul și de a însufleți totul. Singura mea scuză e de a rămâne la un singur lucru. E adevărat că orice român, chiar specialist, ar face bine să adâncească figura lui Tudor Vladimirescu și, în general, istoria țării.[1]

Noica și-a admirat și și-a lăudat deschis prietenii pentru contribuțiile lor. Prietenia sa privilegiată cu Comarnescu a continuat. În 1936, Noica i-a spus că „regăsesc omul de cultură din tine" și „toate artele cred că ar avea mult să-ți mulțumească".[2]

Deși începuse un program personal dedicat studiului, totuși Noica a fost dispus să își compromită cariera profesională, cea de

1 AMNLR, Constantin Noica (și ocazional Wendy Noica), Corespondență, Scrisori către Petru Comarnescu, 242/III/1, 25201/1–44; 25201/28–33, f. 30, 7 noiembrie 1936, Sinaia

2 *Ibidem*, 25201/34–35, f. 43, 1 decembrie 1936, Sinaia

savant, în numele convertirii la legionarism. Era un sacrificiu pe care Eliade nu a vrut să-l facă. După executarea lui Codreanu în 1938, Eliade și-a subliniat relațiile și contribuțiile academice, distanțându-se astfel explicit de ceea ce devenea tot mai mult o misiune sinucigașă. Reacția lui Noica la executarea lui Codreanu a fost diametral opusă. Știind că, procedând astfel, și-ar fi putut pierde poziția universitară, Noica a aderat la Legiune.[1]

La scurtă vreme după convertirea sa, Noica și Wendy au plecat la Paris, apoi la Berlin, ca Noica să își continue studiile doctorale. Decizia politică a lui Noica de a se alătura Mișcării Legionare l-a întristat profund pe Comarnescu, care și-a avertizat prietenul că o asemenea cale ducea către dezamăgire și idolatrie și l-a acuzat pe Noica de a fi fost un „clerc trădător"[2]. Pe 23 decembrie 1938, i-a scris:

> Personal, ca prieten și ca intelectual, ca modest coleg într-ale filosofiei și artei cu tine, socot că faci o mare greșeală prin noua atitudine, mai ales că nu ești un luptător și nici un politician de rând. Dar asta nu mă împiedică să nu sufăr, să nu regret, că ești un clerc trădător și că trădezi pentru niște himere și rudimente – cărora inima ta generoasă și imaginația ta plină de ethos le-au dat un conținut și un sens de care nu au fost vrednice. Poate că dacă ai fi plecat cu un an mai de vreme în Franța și ai fi trăit mai mult în atmosfera universalistă, umanistă și generoasă a lumii științifice de acolo, ai fi procedat altfel. Pot greși, dar cred sincer că așa s-ar fi întâmplat.[3]

Comarnescu a scris că știa că României îi lipseau o cultură superioară și o intelighenție autentică, dar l-a implorat pe Noica să „se gândească la Nae Ionescu".[4] Prietenul lui Noica a afirmat că bătrânul profesor pierduse contactul cu realitatea: ideile lui erau „construite

1 MSJ, p. 192. (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 192)
2 Vezi discuția despre Julien Benda din Prefață, Capitolul I și Concluzii.
3 AMNLR, Petru Comarnescu, Corespondență, Scrisori către Constantin Noica, 25.219/1–8; ff. 7–8, 23 decembrie 1938
4 *Ibidem*

în vânt" și profesorul „trăia în iluzie".[1] Comarnescu și-a încheiat scrisoarea pledând cu disperare:

> Creștinul și filosoful din tine se anulează în clipa în care cad în idolatrie. Și ți-o spun sincer: ești idolatru. Îți urez cu prilejul sărbătorilor liniște, inspirație și spor la meditațiile filosofice. Lui Wendy, buna ta tovarășă, îi urez fericire, toate fericirile, printre care și aceea de a-și vedea soțul realizându-se în sensul vocației lui autentice.[2]

Răspunsul lui Noica la această pledoarie a lui Comarnescu e curios. Se pare că nu conștientiza total atenționarea trimisă de Comarnescu și că făcea diferența între el, Ionescu și Eliade. Noica a scris că „nu știu de ce natură e convertirea lui Nae, ori a lui Mircea", dar a precizat că, în propria sa convertire, „nu încape vorbă de nici un fel de idolatrie și de nici un fel de acțiune ‚teroristă'", fiind mai degrabă „exact opusul amândurora: de interioritate desăvârșită"[3].

Frământarea politică a lui Noica a coincis cu deteriorarea căsniciei sale. Trăiește la Paris cufundat în studiu și ignorându-și viața personală, i s-a plâns soția lui, Wendy, lui Comarnescu, care era foarte îngrijorat pentru amândoi. Pe 18 ianuarie 1939, Wendy i-a scris că Noica e îngrozitor de ocupat, lucrând „ca un catâr", ducându-se la conferințe și la cursuri și că nu se mai înțeleg unul cu altul. Cu toată nefericirea din relația lor, se bucurau că Vulcănescu venise și el la Paris. S-au dus împreună la biserica ortodoxă română și la teatru. Wendy i-a mărturisit cât e de tristă și că singurul lucru pe care îl putea face era să accepte schimbările din comportamentul lui Noica.[4] Câteva zile mai târziu, indiferent la nemulțumirile soției sale și nostalgic după prietenia cu Comarnescu, Noica a scris:

1 *Ibidem*
2 *Ibidem*
3 AMNLR, Constantin Noica (și Wendy Noica), Corespondență, scrisori către Petru Comarnescu, 242/III/1. 25201/ff. 36–37, 28 decembrie 1938, Paris
4 *Ibidem*, 25201/4–5, 18 ianuarie 1939, Paris

Mă întrebam – susceptibil cum recunosc că sunt uneori – dacă noua mea frământare nu m-a făcut să pierd prietenia ta, acest capitol unic al tinereţii mele.[1]

Preocupat de muncă şi de reflecţiile despre totalitarism şi despre iminentele conflicte politice în Europa, din nou indiferent la suferinţa propriei soţii, Noica i-a mărturisit lui Comarnescu:

Franţa nu e atât de exclusivistă, nici atât de democratică, ori atât de raţionalistă pe cât au făcut-o adulatorii ei, în primul rând Evreii... Am audiat nişte conferinţe ale lui Mauriac, Maritain, Benda. Nu poziţia lor m-a surprins căci bănuiam; dar obsesia lor în ce priveşte totalitarismul şi felul prea puţin personal cum pun problemele. Mă întreb ce e mai de condamnat: ideea gata făcută, impusă prin ordine în statele totalitare, sau ideea gata făcută a locului comun în statele libertare. [...] Dacă vii la Paris ar fi o vară de bucurie pentru noi, dar până la vară se mai pot schimba multe in Europa.[2]

Observaţiile sale politice şi meditaţiile despre prietenie au continuat. Noica i-a scris lui Comarnescu: „Tu, pe de altă parte, mărturiseşti că nu ştii cine e om bun şi cine e om rău... Nu pot să adopt o asemenea etică". Şi foloseşte evoluţiile recente din Cehoslovacia (anexarea Sudeţilor de către Germania, iar restul ţării, dezmembrat într-un stat-marionetă slovac) pentru a arăta cum se intersectează prietenia şi politica, amintindu-şi ce îi spusese Polihroniade pe această temă: „Despre profeţia lui Mişu, exemplul cu Cehoslovacia vine tocmai în sprijinul ei, căci lucidul nostru prieten a spus: să nu fii prea târziu prietenul lor [al naziştilor]"[3].

Aspirând să devină egalul marilor filosofi pe care îi studia şi îi cita, credinţa lui Noica că „aceia care ştiu mai multe decât restul pot construi o societate mai bună pentru toţi" ar putea fi atribuită faptului că se vedea pe sine ca ilustrare a modelului lui Platon,

1 *Ibidem*, 25201/12–13, 25 ianuarie 1939, Paris
2 *Ibidem*, 25201/6–7, 10 februarie 1939, Paris
3 *Ibidem*, 25201/8–9, 22 mai 1939, Paris

de filosof-rege. Pe lângă Platon, Aristotel și Kant, Noica nutrea o mare admirație pentru Blaga și Heidegger. Ca mulți alți membri ai Tinerei Generații a avut o corespondență personală de lungă durată cu Blaga. Noica s-a străduit să-i scrie lui Blaga din orașul lui Heidegger, Freiburg, unde audia cursuri de filosofie împreună cu Cioran. Noica i-a scris lui Comarnescu: „Regret că nu ești aici să discutăm cazul Heidegger"[1]. Pentru Noica, studierea lui Heidegger a devenit un proiect de lungă durată și a avut o importanță crucială în ultimii săi ani de la Păltiniș.

Marietta Sadova

Teatru și fascism. Leni Riefenstahl a României

În interogatoriul său păstrat în arhiva CNSAS, Marietta Sadova citează momentul implicării în Criterion ca fiind acela în care se produsese și convertirea ei ideologică la Garda de Fier.[2] Devenită o legionară activă și convinsă, Sadova a fost mai mult decât o simplă susținătoare sau simpatizantă a lui Codreanu. La începutul anilor 1940, era o activistă totală și angajată a cauzei fasciste. Cazul ei ilustrează multiplele fațete ale dramei din epocă: starea teatrului românesc, drama interpersonală din rândurile Tinerei Generații și natura teatrală a Gărzii de Fier. Actriță de teatru și de film, regizoare și profesoară de teatru, Sadova și-a dedicat viața teatrului și Mișcării Legionare. După cum afirmă Vera Molea, „[Sadova] a fost împărțită între munca la teatru și credințele ei politice, învingătoare în primul caz, învinsă în cel de-al doilea"[3].

Căsătorită cu Haig Acterian, cumnată cu Jeni și Arșavir Acterian și prietenă apropiată cu Eliade, Sebastian și ceilalți, Sadova ne oferă oportunitatea de a explora relațiile și prieteniile dintre bărbați și femei în spațiul cultural al Bucureștiului interbelic. Până acum, ne-am

1 AMNLR, Constantin Noica, Corespondență, carte poștală către Petru Comarnescu, 242/0/2, 25202/1-14, f. 6, 20 martie 1941, Freiburg

2 CNSAS MS, Fond I 09489, vol. 2, f. 2

3 Vera Molea, *Marietta Sadova sau arta de a trăi prin teatru*, p. 7

Portret al Mariettei Sadova, 1935. Prin bunăvoința Bibliotecii Academiei Române, cota 170414.

concentrat preponderent pe prieteniile şi interacţiunile între bărbaţi. Cazul Sadova oferă o deschidere către experienţa feminină de la Criterion. Această analiză arată, de asemenea, gradul în care Teatrul Naţional a fost folosit ca instrument de propagandă şi cum au contribuit la sau cum au fost afectaţi artiştii de evenimentele politice catastrofale dinainte de al Doilea Război Mondial.

La momentul crucial 1934–1935, convingerile politice ale Mariettei Sadova erau pe cale să se transforme într-un sprijin solid pentru Garda de Fier. Aceasta nu a împiedicat-o totuşi să-i scrie lui Haig cât de îngrijorată era pentru Sebastian după publicarea romanului *De două mii de ani* şi a faimoasei prefeţe antisemite a lui Ionescu. Sebastian îi mărturisise că intenţiona să se sinucidă. În răspunsul lui, Haig, aflat la Roma, a încurajat-o:

> M-am gândit mult la ce-mi spui de Sebastian. Îi scrisesem o scrisoare odată cu toate c.p. de felicitări. Mă miră cum poate încolţi într-un suflet gândul sinuciderii. Mă impresionează. Dar sper că e o copilărie care a trecut. Cine crede în Dumnezeu nu se poate sinucide.[1]

1 AMNLR, Haig Acterian, Corespondenţă, scrisori către Marietta Sadova, 229/IV/34, 26585, 23 decembrie 1934

Acest citat e revelator în două privințe. În primul rând arată că Sadova și Haig erau foarte apropiați de Sebastian și preocupați de starea bunului lor prieten, fie că erau, fie că nu erau de acord cu opiniile din prefața lui Ionescu. În al doilea rând, arată că Haig era un om foarte religios. Credința sa devenise și mai puternică pe perioada cât a stat în străinătate. A susținut că: „Roma mi l-a dăruit pe Dumnezeu"[1]. Această credință l-a susținut și l-a revigorat. Își încuraja constant soția ca, în momentele de disperare, să se întoarcă spre Dumnezeu. Iar credința era cea care îi dădea lui Haig optimismul solid și speranța în viitor: în aceeași scrisoare în care îi scria despre Sebastian, adăuga: „desigur, cum îmi scrii și tu, Dumnezeu ne pregătește zile mai bune"[2], iar mai târziu: „am în nădejdea mea siguranța că pentru noi 1935 va fi foarte bun"[3]. Credința lui Haig a devenit mai puternică odată cu convertirea sa la legionarism, ceea ce nu e surprinzător.

În 1934–1935, Haig Acterian a studiat regia de film la Cinecitta, în Roma, cu ajutor financiar din partea lui Aristide Blank.[4] În scrisorile lui de îndrăgostit pasional, trimise din Roma, întreabă des ce mai fac prietenii lor dragi, Sebastian și Eliade, și cum le mai merge cu munca. Când, în 1934, Eliade și-a obținut postul la universitate, Haig scrie: „Spune-i lui Mircea că-l felicit pentru victoria de la Universitate"[5]. El îi cere Sadovei să-i trimită cărți (de pildă, *Oceanografie* a lui Eliade) și publicații, inclusiv *Criterion*, pentru care scrisese un articol despre regizorul englez Edward Gordon Craig, care nu a apărut niciodată în revistă.[6] O întreabă adesea și cum merge munca ei la teatru, o felicită pentru premiera

1 *Ibidem*, 229/IV/49, 26600, carte poștală din 22 ianuarie 1935
2 *Ibidem*, 229/IV/35, 26585, 23 decembrie 1934
3 *Ibidem*, 229/IV/48, 26599, 21 decembrie 1935
4 Aristide Blank (1883–1960), bancher evreu, finanțist și patron de teatru, a finanțat multe evenimente culturale și artistice în Bucureștiul interbelic.
5 AMNLR, Haig Acterian, Corespondență, scrisori către Marietta Sadova, 229/IV/32, 26583, carte poștală din 15 noiembrie 1934
6 *Ibidem*, 229/IV/9, 26557, 23 octombrie 1934

cu „Trică"[1] și face comentarii despre comunitatea lor teatrală, criticând politica internă a teatrului și spunând că „sunt prea mulți oameni în jurul Teatrului Național"[2].

În privința politicii, Haig nu face economie de comentarii. Reflecțiile lui îl arată ca un intelectual educat și cosmopolit, care disprețuiește naționalismul mărginit din politica măruntă („politica profesionistă"), în care nu se încadrează însă naționalismul mistic și ascensiunea apocaliptică a Gărzii de Fier:

> E destul de mediocră lumea asta diplomatică, nu se discută decât politică, și eu sunt sătul de această nevoe de urlet al neînțelegerilor între popoare, neînțelegere iscată de prostie, vanitate, naționalism (Stendhal: ,,naționalism, acest sentiment în contra naturii!")[3]

Un comentariu curios, dată fiind viitoarea sa activitate politică. El arată în ce măsură interpretarea dată Gărzii de Fier trecea dincolo de ironia și de lipsa de înțelegere față de diplomație. Aceste cuvinte confirmă creditul dat Mișcării Legionare ca fiind doar o „mișcare", nu o organizație politică. Bazată pe credință și pe oameni mărunți, Garda de Fier nu era parte a „lumii diplomatice" pe care Haig a întâlnit-o la Roma și a dezaprobat-o. Garda de Fier urma un curs natural, nu era împotriva naturii, așa cum credea Stendhal despre naționalism.

Pe lângă publicarea și de urmările romanului lui Sebastian *De două mii de ani*, alte evenimente importante ale anului 1934 au inclus studiile de filosofie ale lui Cioran la Berlin, cristalizarea înregimentării sale politice și ultimele manifestări din activitatea Criterion. În interogatoriul ei din dosarul de la Securitate, Sadova susține că activitatea sa în cadrul Criterion a coincis cu aderarea la ideologia legionară. Declarația ei demonstrează că a fost vorba de

1 *Ibidem*, 22/IV/51, 26605, 24 ianuarie 1935
2 *Ibidem*, 229/IV/52, 26606, 29 ianuarie 1935
3 *Ibidem*, 229/IV/1936, 26587, 21 decembrie 1934

o convertire socială, în cercul de la Criterion, însă nu ca rezultat al programului asociației culturale. Mărturisește:

> Încă din anul 1933–1934, pe când făceam parte din Asociația Criterion din București, am intrat în cercul unor legionari și simpatizanți legionari, ca: Polihroniade Mihai, Vulcănescu Mircea, Viforeanu Petrișor, Belgea, Eliade Mircea, Noica Constantin, Cioran Emil, Acterian Haig și alții. Acest cerc a exercitat asupra mea o influență național-șovină și la scurt timp, acceptând doctrina legionară, am rămas definitiv alături de organizația legionară.[1]

Sadova s-a înscris în Mișcarea Legionară în 1934.[2]

Sadova și Haig l-au întâlnit pentru prima dată pe Căpitan în casa lui Mihail și a lui Mary Polihroniade, pe 21 octombrie 1936, o zi pe care au descris-o ca „o zi colosală“[3]. Sebastian a relatat scena în jurnalul lui și i-a remarcat umorul. Eliade i-o povestise. Sadova adusese un exemplar din cartea lui Codreanu *Pentru legionari* și i-a cerut un autograf. Când Codreanu a întrebat-o cum o cheamă, și-a spus numele crezând că el o va recunoaște ca actriță faimoasă. Când nu a recunoscut-o, i-a precizat că era de la Teatrul Național, după care el a tratat-o ca la „Ziua Cărții“, punându-i întrebările obișnuite, dacă era „domnișoară“ sau „doamnă“. Sebastian notează: „Cred că a fost o mică lovitură pentru biata Marițica“. Sebastian a observat că zâmbetul Mariettei pentru Codreanu era același pe care l-a avut și în fața lui Aristide Blank. Nu o consideră însă ipocrită, ci „un curios dozaj de simț practic acerb și de sinceritate generoasă“[4]. Apoi Haig i-a prezentat lui Codreanu întreaga sa operă de poezii și eseuri, cu o dedicație specială pentru Căpitan. Ca reacție la acest episod, Sebastian își amintește că „în 1932 Haig era comunist“. Se poate presupune că un factor care a determinat convertirea lui

1 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 2 și verso
2 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 1, f. 94
3 MSJ, p. 85 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 91)
4 *Ibidem*

Haig la legionarism a fost relația sa cu Sadova, care, dintre cei doi, a fost prima care și-a declarat sprijinul pentru Gardă.

Cu Sebastian, Sadova a avut o relație profesională apropiată și complicată. În jurnalul lui, Sebastian îi face un strălucit portret ca prietenă, antisemită convinsă și persoană calculată. După moartea lui Moța și a lui Marin în Spania, Sebastian notează pe 15 ianuarie 1937 că Sadova a avut „un acces de antisemitism" în timpul căruia i-a strigat:

> Jidanii sunt de vină... Ne iau pâinea de la gură, ne exploatează, ne înăbușe. Să plece de aici. Asta e țara noastră, nu a lor! România românilor![1]

În anul următor, când Eliade a fost închis la Miercurea Ciuc, Sebastian s-a dus acasă la Sadova și la Haig pentru a afla vești despre prietenul lor. De data aceasta, pe 22 august 1938, Sebastian a descris-o ca „dezlănțuită", „antisemitismul o înăbușă". Tuna și fulgera „împotriva evreilor cu burtă și a balabustelor cu bijuterii – făcând însă rezerve pentru vreo sută de mii de ovrei «cumsecade», între care probabil mă înnumăr și eu – având în vedere că nu am nici burtă, nici balabustă."[2]

Aceeași relație complicată au avut-o și în plan profesional, lucrând împreună la teatru. În 1936, Sebastian a scris *Jocul de-a vacanța* pentru iubirea lui neîmpărtășită, Leni Caler, dar a luat-o pe Sadova în distribuție ca să se asigure că piesa va fi jucată. Au citit textul împreună de multe ori încercând să găsească sponsori, dar planul a eșuat. În cele din urmă, spectacolul a fost produs și s-a jucat la Teatrul de Comedie, cu premiera pe 14 septembrie 1938, având-o în distribuție pe Leni Caler și a fost un mare succes. Legislația antisemită, ale cărei începuturi datează din 1937, a trecut prin diferite stadii de severitate, iar faptul că o piesă scrisă de un scriitor evreu a putut fi reprezentată arată că, la acea dată, era mai permisivă. Din nefericire, nu așa au stat lucrurile în timpul războiului, când Sebastian a întâmpinat greutăți

1 MSJ, p. 106 (ed. rom.: Humanitas 1996, p. 108)
2 *Ibidem*, p. 172 (ed. rom.: Humanitas 1996, p. 173)

cu reprezentarea piesei *Steaua fără nume*. Aceasta s-a jucat, în cele din urmă, în 1944, grație lui Ștefan Enescu, care a semnat-o în locul autorului, cu pseudonimul Ștefan Micu.[1]

Deși erau prieteni și colaboratori, Sebastian a ajuns să o vadă pe Sadova așa cum era ea cu adevărat: o persoană calculată și intolerantă. Pe 2 decembrie 1937, Sebastian află de la Harry Brauner o întâmplare legată de Sadova care „întrece tot ce [Sebastian] știa despre ea“[2]. Lucrând la o piesă de teatru împreună cu Lucia Demetrius, Sadova a primit de la Teatrul Național 30 000 de lei și 20 000 de la autori, reținând toți banii fără să-i dea nimic lui Demetrius. Sadova a trimis textul piesei lor în Germania doar cu numele ei, susținând că piesa nu ar fi acceptată deoarece Demetrius era „evreică". Sebastian, șocat de istorisire, scrie: „Cu prilejul ăsta aflu că mama Luciei D. este într-adevăr evreică. Ce bune mijloace de investigație are Marietta noastră și cât de la timp știe să le utilizeze!“[3]

Prima întrunire legionară la care au luat parte criterioniști a avut loc în casa lui Polihroniade, în anul următor, 1937. Alături de Haig, Sadova, Mary și Mihail Polihroniade, au mai participat Nina și Mircea Eliade, Anton Hoitaș și Codreanu. Sadova scrie:

> La această întrunire s-au discutat o serie de probleme privind activitatea legionară, între care și deposedarea evreilor de bunurile ce le posedau și campania propagandei electorale legionare alături de PNȚ.[4]

După această primă întrunire, o serie de altele au început să aibă loc regulat în casele lui Eliade, Polihroniade și Acterian. La aceste întruniri au luat parte următorii (în afară de cei menționați): Vulcănescu, Tell, Ion Belgea și comandanții legionari Ion Bulbuc, Anton Hoitaș, Horia Cosmovici și fratele lui, Constantin Ionescu

1 *Ibidem*, p. 616 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 564)
2 *Ibidem*, p. 131 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 131)
3 *Ibidem*
4 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 2 verso

şi Petrişor Viforeanu.[1] În cadrul acestor întâlniri, Sadova relatează că se discutau probleme de doctrină legionară, se comentau acţiunile regelui Carol al II-lea şi erau evocaţi legionarii arestaţi şi executaţi. Hotărau, de asemenea, cine să scrie pe viitor propagandă prolegionară, ce măsuri trebuiau luate împotriva evreilor, era criticată activitatea PCR şi uneori se cântau cântece legionare.[2]

Jucându-şi cu pasiune rolul de activistă, Sadova s-a considerat o punte între comunitatea elitei culturale (de teatru şi film) şi Mişcarea Legionară. Activitatea ei a fost îndreptată către recrutarea sau influenţarea oamenilor de teatru şi a celor din cercul său intelectual în favoarea cauzei legionare.[3] O manifestare a xenofobiei sale naţionaliste a fost pledoaria ca toate spectacolele să fie jucate exclusiv în limba română. Pe 16 decembrie 1936, Sebastian îşi aminteşte o seară petrecută acasă la Constantin Vişoianu, când „Marietta reclama interzicerea prin lege a tuturor filmelor străine". Sebastian îi descrie ieşirea ca violentă şi emoţională (cu „lacrimi ce vor izbucni dintr-un moment într-altul"). Şi-a argumentat pledoaria pentru interzicere: „Suntem în România, să se vorbească româneşte". Sebastian a încercat să pună capăt discuţiei cu o ironie, răspunzându-i: „Dragă Marietta, eşti în cea mai îngrijorătoare fază de naţionalism"[4].

„Faza" aceasta a urmat îndeaproape activitatea desfăşurată de ea cu câteva zile în urmă, pe 11 decembrie 1936, când a recitat poezii la un festival al Gărzii de Fier „sub patronajul spiritual al legionarilor luptători în Spania contra marxismului". Festivalul a fost o încercare de a aduna bani pentru Casa Verde. Sebastian remarcă: „Biata fată, simte că sub regimul ăsta nu mai are nimic de aşteptat", observaţie valabilă pentru mai mulţi simpatizanţi. În aceeaşi notiţă de jurnal, Sebastian se întreabă: „Este poate loc pentru o Leni Riefenstahl a statului zelea-codrenist" şi adaugă: „Marietta candidează".[5]

1 *Ibidem*
2 *Ibidem*
3 CNSAS MS Fond I 209489, vol. I, f. 94
4 MSJ, p. 95 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 101)
5 *Ibidem*, pp. 95–96 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 101)

După asasinarea lui Armand Călinescu, pe 21 septembrie 1939, Sadova a strâns bani pentru legionarii arestați și familiile lor, ajutată de Nina Eliade, Mary Polihroniade și Domnica Negruți. În această activitate, a fost sprijinită de Petre Țuțea și de legionara Marioara Ionescu.[1] Sadova a folosit Teatrul Național în activitatea ei legionară, organizând în localul teatrului inclusiv o ceremonie de căsătorie pentru Corina Constantinescu. Naș a fost Liviu Rebreanu.[2] În timpul Statului Național Legionar, Sadova a mărturisit că și-a organizat propriul „cuib", împreună cu alte femei: Mary Polihroniade, Clotilda Hoitaș, Marioara Ionescu, Nina Eliade, Maria Iordache și Bobi Marin. Împreună, au desfășurat „o intensă activitate de propagandă legionară, prin distribuirea de ajutor legionar, în care scop mergeam din casă în casă, prin crearea unei cantine și a unui dispensar legionar, prin organizarea «Pomului de Crăciun» la domiciliul legionarei Casasovici și prin alte acțiuni legionare"[3].

În timpul Statului Național Legionar, Haig Acterian a fost numit director al Teatrului Național. Acterian a rămas în funcție până la Rebeliunea Legionară. Cu Acterian la conducere, Sadova a avut acces la conducerea teatrului, transformându-l „din lăcaș de cultură în sediu de manifestare a legionarismului"[4]. Apoi a declanșat persecuția împotriva evreilor și a „celor de stânga". Sub conducerea Sadovei, a fost introdus ceremonialul legionar înaintea repetițiilor și a spectacolelor. De asemenea, a depus eforturi să atragă în Legiune studenți de la Conservatorul de Arte Dramatice. În această perioadă, Sadova a scris un manual de „tehnica vorbirii", care era predată la Conservatorul teatral, folosind exemple din „ideologia legionară și mistică"[5]. Pe lângă Horia Sima și Vasile Iașinschi[6], Sadova s-a aflat în contact direct cu Radu Gyr, care i-a cerut să atragă noi

1 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 2 verso
2 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. I, f. 95
3 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 3
4 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 1, f. 95
5 *Ibidem*
6 *Ibidem*, f. 1

membri în Legiune, din rândul actorilor de la Teatrul Naţional, „fapt ce s-a realizat în mare măsură"[1].

Violenţele din timpul Rebeliunii Legionare (21–23 ianuarie 1941) au fost rezultatul dorinţei Gărzii de Fier de a prelua întregul control asupra guvernării. În pogromul de la Bucureşti, desfăşurat în paralel cu Rebeliunea, au fost distruse şi jefuite case şi magazine evreieşti şi s-au incendiat sinagogi. Atât Sadova, cât şi Haig au fost foarte implicaţi în rebeliune. Haig a permis ca, din balconul Teatrului Naţional, să se rostească discursuri legionare.[2] Sadova a fost văzută în uniformă legionară, cu cămaşă verde.[3] Împreună cu Dumitru Toma (angajat al Teatrului Naţional) şi Radu Gyr, Sadova a condus ocuparea teatrului de către Comitetul Legionar pentru Artă.[4] În acelaşi document se spune că Sadova „a tras din balconul teatrului cu un revolver"[5]. Într-un alt document, George Miculescu (şef de cabinet la Teatrul Naţional) a declarat în scris că, deşi el personal nu a auzit-o, alţi angajaţi au auzit-o pe Sadova spunând, în timpul Rebeliunii: „Dacă aş avea un revolver l-aş împuşca pe generalul Antonescu"[6]. Desigur, această declaraţie contrazice documentul anterior, care o plasa în balconul teatrului cu un revolver.[7] În declaraţia ei cu privire la evenimente, scrie:

> Cu ocazia declanşării Rebeliunii Legionare, personal m-am deplasat la Teatrul Naţional, unde se aflau adunaţi numeroşi legionari, şi, împreună cu legionarul Radu Gyr, am ieşit pe balconul teatrului, de unde Radu Gyr a vorbit legionarilor adunaţi, instigându-i la rebeliune.[8]

1 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 2
2 *Ibidem*, p. 318
3 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 1, f. 1
4 *Ibidem*, f. 95
5 *Ibidem*
6 *Ibidem*, p. 133
7 Această inadvertenţă arată felul în care dosarele CNSAS, deşi bogate în informaţii până acum inedite, conţin adesea documente contradictorii şi dezinformări.
8 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 3

Un incident petrecut cu un coleg de la Teatrul Național arată capacitatea Sadovei de a păstra relații personale cu indivizi de origine evreiască (precum Sebastian și Aristide Blank) și totodată cât de departe era dispusă să meargă pentru a-și atinge țelurile legionare. În timpul Rebeliunii, Ion Tălianu (actor la Teatrul Național) a fost grav rănit în stradă de o bandă de legionari, sub pretextul că era „jidan". El a mers la teatru și i-a povestit incidentul Sadovei, care i-a răspuns simplu:

> Ce vrei, dragă Tălianu, nu vezi că comuniștii își fac de cap ziua în amiaza mare? Avem și noi măsurile noastre. Nu te supăra dacă se mai fac și greșeli.[1]

În timpul Rebeliunii, Haig a fost arestat și condamnat la 12 ani de închisoare. După Rebeliune, și Sadova a fost arestată pentru scurtă vreme.[2] Între 1941 și 1943, Haig a fost deținut la Lugoj și a scris o monografie despre Molière, ultima sa carte. Jeni a fost șocată și deprimată de arestarea fratelui ei, pe care o considera absurdă, fiindcă Haig era complet nevinovat. Copilăros și naiv, fratele ei n-ar fi fost interesat de altceva decât de teatru. Jeni a crezut că avea să fie eliberat curând, fiindcă nici o acuzație nu stătea în picioare.[3] La fel de optimist cu privire la rapida eliberare a lui Haig, Sebastian a reacționat cu empatie și cu speranță față de ce îl aștepta pe prietenul său. „La drept vorbind cred că lucrurile se vor aranja și că în nici un caz Haig nu va merge la martiraj. Nici nu i-o doresc."[4]

Sadova a încercat să-și elibereze soțul strângând semnături pe o petiție în sprijinul lui. Totuși, potrivit actriței Margareta Papagoga, la Teatrul Național exista prea puțină simpatie față de Haig. Nu s-au putut aduna semnăturile.[5] Sadova a perseverat. Unul dintre argumentele sale a fost că toți cei care participaseră la rebeliune fuseseră

---

1 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. I, f. 95
2 Molea, *Marietta Sadova sau arta de a trăi prin teatru*, p. 7
3 Acterian, *Jurnalul unei ființe greu de mulțumit*, p. 329
4 MSJ, 318, 4 februarie 1941 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 301)
5 *Ibidem*

eliberați.[1] Ea a cerut ca Haig să fie eliberat și să lucreze în echipa de propagandă a guvernului.[2] În urma petițiilor adresate guvernului Antonescu, a reușit să obțină sprijinul tânărului rege Mihai, lui Haig i s-a dat drumul din închisoare. Totuși, în loc de a fi eliberat, Haig a fost trimis să lupte pe frontul de est. Cel mai probabil, aceasta s-a întâmplat deoarece el însuși ceruse să fie mobilizat în armată, în loc să stea într-o celulă de închisoare.[3] Haig a fost dat dispărut în timpul luptelor din Kuban și a murit în jurul datei de 4 august 1943, în timpul unui bombardament rusesc, la opt kilometri vest de Krîmskaia.[4]

După Rebeliune și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Sadova nu a renunțat să-și apere soțul (mergea la el tot timpul și făcea petiții la guvern), nici la credința ei legionară. La fel ca Haig, și ea a fost închisă, deși ceva mai târziu și pentru o perioadă mult mai scurtă. Imediat după Rebeliune, în lunile februarie și martie, Sadova a continuat să se întâlnească cu Mary Polihroniade, Domnica Negruți, Marieta Rareș, Marioara Ionescu, Costina Constantinescu și Ion Isaia pentru a discuta teme legionare. Potrivit celor declarate de Sadova, din acest motiv au fost arestate, în martie 1941, ea și Costina Constantinescu și internate în lagărul de la Târgu-Jiu.[5] Ambele au fost eliberate pe 15 iulie 1941 „datorită intervențiilor făcute de conducerea legionară de atunci"[6].

După eliberare, Sadova s-a angajat într-o acțiune de sprijinire secretă a Legiunii împotriva lui Antonescu. A reluat legăturile cu Ion Isaia, Petre Țuțea, Arșavir Acterian, Mary Polihroniade, Clotilda Hoitaș, George Penciulescu și George Demetrescu. S-au întâlnit regulat, au organizat ajutorarea și strângerea de fonduri pentru legionarii arestați și pentru familiile lor.[7] La Teatrul Național, Sadova

1 CNSAS HA, Fond I 21201, dosar nr. 54892, vol I, f. 74, din 18 august 1943
2 *Ibidem*, f. 74, f. 73
3 *Ibidem*, ff. 41–42, f. 111, 27 octombrie 1942
4 *Ibidem*, f. 70. Florin Faifer, „Mirare și minune", în Acterian, *Jurnal 1929–1945/1958–1990*, p. 18.
5 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 3
6 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 1, f. 95
7 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. I, f. 3

a întocmit o „listă neagră" de actori care nu simpatizau cu legionarii. Pe acea listă erau incluși și alți actori care nu lucrau la Teatrul Național, ca directorul Teatrului C. Nottara, Chiril Economu.[1]

Petru Comarnescu

Egalitarismul extrem al „părintelui Criterion"

Comarnescu a rămas un filosof interesat de istorie, logică, erudiție și estetică, fără nici o culoare politică sau socială. Era cunoscut pentru optimismul său entuziast, pentru admirația sa pentru valorile americane – egalitatea în drepturi și democrația – și pentru dorința de a rămâne în afara arenei politice. Cuvântul pe care îl folosea spre a-și descrie simpatiile politice era „socialist", deși, în anii 1930, nu avea legături cu grupurile comuniste. Socialismul lui Comarnescu poate fi interpretat ca făcând pereche cu internaționalismul și cosmopolitismul său, cu sprijinul și pledoaria lui pentru guvernare globală și cu implicarea în societatea studențească a Ligii Națiunilor. În 1932 a scris: „Mă grăbesc chiar acum să mă înscriu la Socialiști, căci eu sunt, în fond, un socialist"[2]. Egalitarismul său explică și credința fermă pe care o avea în drepturile minorităților dintre granițele României Mari, precum și dezgustul față de rasism și de discriminare. Golopenția a știut că se adresa cuiva care îi împărtășea opinia când i-a scris, în 1935, după o vizită în Transilvania, unde se simțise bine în compania maghiarilor, „avem nevoie să ne înțelegem mai bine vecinii"[3].

Așa cum a demonstrat-o încercarea de a-l convinge pe Noica să nu se înscrie în Garda de Fier, Comarnescu s-a străduit să rămână un prieten bun în perioada rinocerizării. Dar contactele s-au rupt (nu atât de total ca în cazurile lui Sebastian și Ionesco) între el și criterioniștii simpatizanți ai Gărzii. Prietenia sa cu Cioran e un

1 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. I, f. 96

2 PCJ, p. 41

3 AMNLR, Anton Golopenția, Corespondență, carte poștală adresată lui Petru Comarnescu, 25258/6, 5 august 1935, Leipzig

exemplu elocvent. Inițial, relația lor a fost foarte caldă. Scriindu-i din Sibiu, în 1933, Cioran i-a spus lui Comarnescu:

> Există în tine un suflu de viață atât de pur, încât mie îmi trezește de-a dreptul admirația. Entuziasmul ca și naivitatea sunt daruri divine. Tu ești singurul care întrunești înțelegerea omenească alături cu spiritul personal. Este un fel de generozitate în tine, pe care am întâlnit-o în altă formă numai la Vulcănescu și Eliade.[1]

Această admirație și chiar idealizare s-au răcit în perioada în care Cioran a fost în Germania, a publicat *Schimbarea la față a României* și pe tot parcursul anilor 1930. Din Franța, de la Vichy, Cioran i-a scris lui Comarnescu:

> Acum în țară, când te-am redescoperit, mi-am dat seama cât de nedrepte au fost împrejurările cari au creat o pauză de câțiva ani în prietenia noastră. Cred că ispășesc prin afecțiunea de astăzi un gol de care sunt numai în parte vinovat.[2]

Amândoi individualiști convinși, Comarnescu și Sebastian nu au fost niciodată prea apropiați și se considerau mai mult cunoștințe decât prieteni. Dacă ne luăm după jurnalele lor, par să nu se fi simpatizat prea mult. Comarnescu a considerat că Sebastian era ambițios și calculat și a folosit chiar termenul de „rechin“ pentru a-l descrie.[3] În mod evident, a fost intimidat și speriat de Sebastian. Sebastian, pe de altă parte, l-a considerat pe Comarnescu lipsit de coloană vertebrală, așa cum o arată sus-citata sa însemnare despre cât de repede s-a împăcat Comarnescu cu cei de la *Credința*.[4] O prietenie ce nu s-a împlinit niciodată arată că, de fapt, convingerile politice nu presupun neapărat nașterea unei prietenii.

1 AMNLR, Emil Cioran, Corespondență, Scrisoare către Petru Comarnescu, 25142/1–11, ff. 1–2, 21 aprilie 1933, Sibiu
2 *Ibidem*, f. 8, Vichy, 1 martie 1941
3 PCJ, p. 24
4 MSJ, p. 21 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 33)

Mihail Sebastian
Român și evreu

Sebastian a fost unul dintre mulții evrei urbani asimilați din România și nu s-a identificat foarte puternic cu originile sale. Și-a schimbat de timpuriu numele din evreiescul Iosif Hechter în românizatul Mihail Sebastian. Cu toate acestea, cei mai mulți erau la curent cu originile sale evreiești. A vorbit deschis despre ele în *De două mii de ani* și, în ochii tuturor celor care nu au înțeles natura experiențialistă și autobiografică a poveștii, Nae Ionescu l-a exclus din comunitatea românilor prin faimoasa sa prefață, întrebându-l: „Ești tu, Iosef Hechter, om de la Dunărea Brăilei? Nu. Ci evreu de la Dunărea Brăilei"[1]. Ionescu s-a considerat un astfel de brăilean, așa cum Sebastian nu putea să fie din cauza iudaismului lui.[2] În roman, Ionescu e reprezentat sub numele de Ghiță Blidaru. La început, Sebastian s-a considerat în primul rând și preponderent român, iar prietenii lui, mai ales romancierul și poetul Camil Baltazar și Sadova, nu s-au ferit să facă remarci antisemite în prezența lui. Astfel de prietenii sunt ilustrative pentru dinamica obișnuită prieten/dușman din rândurile Criterion.

Aceeași dinamică e prezentă și în foarte complicata și mult disputata relație mentor–discipol dintre Nae Ionescu și Sebastian. La început, cei doi au fost apropiați, dar relația lor a alunecat spre inamiciție către sfârșitul anilor 1930. Petreu face afirmația discutabilă că, în timpul în care lucra la *Cuvântul,* Sebastian a fost, pentru Ionescu, mai mult decât un angajat. Ea îl numește „ucenicul diavolului" și apreciază că, prin articolele publicate în ziar, tânărul Sebastian a contribuit de fapt la difuzarea ideilor de extremă dreapta ale lui Ionescu.[3]

1 Nae Ionescu, „Prefață", în Mihail Sebastian, *De două mii de ani*, p. 10
2 Petreu, *An Infamous Past*, p. 126 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 221). Petreu arată că Nae Ionescu face o diferență între o ființă umană și un evreu.
3 Marta Petreu, *Diavolul și ucenicul său: Nae Ionescu–Mihail Sebastian*

Conflictul cel mai pregnant a fost cel dintre moştenirea evreiască a lui Sebastian și antisemitismul crescând al mentorului său. Alt element care l-a tulburat pe Sebastian a fost respingerea completă de către filosoful și jurnalistul mai vârstnic a individualului în numele colectivului. Într-o descriere a mentorului său din 1935, Sebastian a scris:

> Toată erezia lui porneşte de la o abstracţie grozavă, sălbatecă: „colectiv". Mai rece, mai sumară, mai artificială decât abstracţia „individ". Uită că vorbeşte despre oameni. Uită că oamenii ăştia au pasiuni, au, orice ar spune, un instinct de libertate, au conştiinţa existenţei lor individuale.[1]

În lecţia inaugurală a lui Ionescu de la cursul său de „logică politică" de la universitate, în 1935, el a spus că acum era ora politicii, nu a cărţilor. Generaţia politică înlocuia aşadar „generaţia cărturărească". Sebastian a descris introducerea ca o „mică profesiune de credinţă gardistă"[2]. Pentru Ionescu, a face parte din comunitate era un mod de a scăpa de singurătate. Profesorul de filosofie s-a confesat fostului său student: „Nu înţelegi că teoria mea a colectivelor este o fugă de singurătate, o încercare tragică de a ieşi din însingurare"[3]. Sebastian i-a răspuns scriind în jurnal: „Ba da, înţeleg, dar atunci să nu mai vorbească despre drepturile absolute ale colectivului, ci despre importanţa absolută a individului"[4].

La sfârşitul anilor 1930, odată cu numirea de către regele Carol al II-lea a guvernului Goga–Cuza, în 1937, legislaţia antisemită a luat amploare şi i-a afectat direct viaţa lui Sebastian. Pentru prima dată, cuvântul „jidan" a fost folosit în presă pentru a-i desemna pe evrei.[5] Evreii nu mai puteau fi jurnalişti,[6], aşadar legitimaţia

1 MSJ, p. 9. (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 23)
2 *Ibidem*, pp. 28–29 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 40)
3 *Ibidem*, p. 41 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 50)
4 *Ibidem*
5 *Ibidem*, p. 137 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 137)
6 *Ibidem*, p. 138 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 137)

de presă a lui Sebastian a fost anulată,[1] iar numele său a fost eliminat de pe lista oficială a Asociației Scriitorilor.[2] Ca aproape jumătate dintre evreii din România, Sebastian a rămas în viață până în 1944 doar fiindcă autoritățile române și-au schimbat tactica și poziția față de „problema evreiască".[3] Ca urmare a adoptării noii legislații antisemite, Sebastian și-a redescoperit identitatea evreiască. Joanne Roberts numește această identitate „o evreitate autocreată", una pe care a adoptat-o pentru „a-și arăta solidaritatea cu cei persecutați de statul român"[4].

În jurnalul său, Sebastian scrie despre recunoașterea propriei identități la sfârșitul anilor 1930, din motive de mândrie, dar și de necesitate. În 1936, a scris că a fost tentat să îl întrebe pe Dragoș Protopopescu (un jurnalist de dreapta, simpatizant al Gărzii de Fier) „Ești Gardist de Fier sau nu ești?", dar s-a abținut, fiindcă și Protopopescu ar fi fost în drept să-i răspundă: „Ești evreu sau nu ești?". Față de această situație, Sebastian a concluzionat că i-ar trebui mai multă intransigență și mai multă rigiditate în viața proprie; era prea „suplu", prea „acomodant".[5] Omul ar trebui să fie totul sau nimic; el era prea dispus să dea mâna cu inamicul, o altă situație specifică dinamicii prieten/dușman. Sebastian a simțit că, poate, se trădase pe sine stând alături de Protopopescu în mașina acestuia. În 1938, Sebastian a scris : „Mi-am amintit dintr-odată că Iisus e evreu, lucru pe care nu-l realizez niciodată de ajuns și care mă obligă să mă gândesc din nou la teribilul nostru destin"[6]. Acel destin teribil a devenit extrem de palpabil în 1940, când știri despre deportarea evreilor la muncă forțată au ajuns în București. Sebastian și-a arătat încă o dată umanitatea profundă, prin interpretarea dată acestei evoluții:

1 *Ibidem*, p. 141 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 144)
2 *Ibidem*, p. 197 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 193)
3 Radu Ioanid, „Introduction", MSJ, IX
4 Joanne Roberts, „Romanian–Intellectual–Jew: Mihail Sebastian in Bucharest, 1935–1944", în *Central Europe*, vol. 4, nr. 1 (mai 2006), p. 42
5 MSJ, p. 56 (ed. rom.: Humanitas, 1999, p. 64)
6 *Ibidem*, p. 156 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 158)

> Totul e suportabil până când începi să te simți lovit nu ca soldat, nu ca cetățean, ci ca evreu. Mii, zeci de mii de evrei sunt chemați să care piatră și să sape tranșee în Basarabia și Dobrogea. E și asta o formă de robie.[1]

Sebastian și-a dorit ca el și familia lui să supraviețuiască, și-a dorit să scrie și să-și găsească pacea. În vreme ce libertatea lui exterioară s-a îngustat, și-a cultivat creativitatea interioară. În acest fel, vocea sa nu a fost niciodată redusă la tăcere.

Antisemitismul instituționalizat i-a invadat viața creatoare, faptul de a fi evreu a făcut ca opera lui să nu poată fi publicată, iar piesele de teatru să nu poată fi jucate. Atunci s-a gândit să scrie o piesă și să îi permită lui Nicușor Constantinescu să o semneze.[2] În ciuda obstacolelor, a continuat să scrie. A început, de asemenea, să predea la un liceu evreiesc pentru a-și rotunji venitul. Curiozitatea lui intelectuală și creativitatea nu au dispărut, în ciuda condițiilor dezumanizante în care a fost obligat să trăiască. De fapt, în această stare de alienare, arta, cultura, literatura și muzica au fost singurul refugiu pentru Sebastian. Din jurnal, aflăm că a învățat engleza, a citit Shakespeare și a tradus în română *Mândrie și prejudecată* de Jane Austin. A ascultat cu regularitate concertele de la radio din Moscova, Paris, Viena, Berlin și București. În 1939, a scris: „muzica e singurul meu drog“[3].

O altă trăsătură de personalitate a lui Sebastian era admirația sa pentru cultura și istoria Franței și, de asemenea, pentru democrația franceză. În 1936, pe când citea jurnalul lui Jules Renard, i-a venit ideea de a scrie o carte în care să-și explice, prin intermediul lui Renard, iubirea pentru Franța. A afirmat: „Radicalismul lui Renard are rădăcini țărănești. Asta mă liniștește asupra destinelor democrației franceze. Nu va pieri niciodată“[4]. Din jurnal transpar

1 *Ibidem*, p. 266 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 255)
2 *Ibidem*, p. 462 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 30)
3 *Ibidem*, p. 238 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 238)
4 *Ibidem*, p. 45 (ed. rom.: Humanitas, 1996. p. 53)

speranța lui că Franța va rezista, disperarea când este înfrântă și angoasa, căci fratele său mai mare, Poldy, era în Franța, luptând pentru Aliați. În 1939, după bombardarea Varșoviei, Sebastian a izbucnit în lacrimi în timp ce îi scria o scrisoare fratelui său.[1] Și-a dorit ca Poldy să supraviețuiască războiului, pentru ca vitejia și curajul lui să compenseze propriul său eșec.[2] În 1940, Sebastian s-a întrebat: „Te întrebi cât va mai ține rezistența franceză... Și totuși, undeva, în fundul inimii, sper încă, aștept încă"[3]. Apoi, când a aflat despre capitularea Franței: „e ca moartea unei ființe scumpe"[4]. Totuși, contrar lui Ionesco, francofilia lui nu îi eclipsează românitatea, fapt demonstrat de alegerea de a rămâne în țară și de propria uimire că nu s-a gândit niciodată să plece, așa cum a făcut Ionesco. Sebastian a notat: „E ciudat că n-am avut niciodată gânduri de fugă"[5].

Prietenia dintre Eliade și Sebastian a fost una dintre victimele popularității crescânde a Gărzii de Fier. Sebastian a povestit mai târziu tristețea față de destrămarea prieteniei cu Eliade, în vreme ce amintirile lui Eliade au arătat un oarecare regret din partea acestuia că nu a mai reușit niciodată să îndrepte lucrurile în relația cu Sebastian. Cei doi avuseseră o legătură specială, care trecea dincolo de faptul că amândoi lucraseră la *Cuvântul* și fuseseră discipolii lui Nae Ionescu. Împărtășiseră și prietenia profundă și admirația pentru aceeași femeie, Nina Mareș, cu care Eliade s-a căsătorit mai târziu, în 1934. Mareș fusese mai întâi prietena apropiată a lui Sebastian. A lucrat ca dactilografă și i-a bătut la mașină manuscrisele aproape imposibil de descifrat. Eliade a cunoscut-o pe Nina prin intermediul lui Sebastian și așa s-a îndrăgostit de ea. Când au decis să se căsătorească, familia și prietenii lui Eliade au considerat situația scandaloasă, fiindcă Nina era o femeie mai în vârstă, divorțată și avea o fiică din căsătoria anterioară. Sebastian a fost singurul

1 *Ibidem*, p. 233 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 284)
2 *Ibidem*, p. 245 (ed. rom.: Humanitas 1996, p. 282)
3 *Ibidem*, p. 295
4 *Ibidem*, p. 297 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 284)
5 *Ibidem*, p. 304 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 287)

care le-a aprobat decizia, dar numai după ce i-a făcut să promită că prietenia lor va rămâne neschimbată.[1] Apoi i-a mărturisit lui Eliade că făcuse cea mai bună alegere.[2]

În jurnalul lui Sebastian, acesta descrie devastator trădarea prietenului, survenită la sfârşitul anilor 1930. Deşi a scris consternat despre asta, în 1936 Sebastian încă îşi dorea să păstreze prietenia cu Eliade:

> Aş vrea să eliminăm din discuţia noastră orice aluzie politică. Dar e posibil?... Îl voi pierde pe Mircea pentru atâta lucru? Pot uita tot ce este excepţional în el, generozitatea lui, puterea lui de viaţă, omenia lui, dragostea lui, tot ce e tânăr, copilăros, sincer în el? Nu ştiu. Simt între noi tăceri jenante... Voi face tot ce e posibil ca să-l păstrez totuşi.[3]

În ciuda acestui optimism robust că va putea păstra prietenia, evenimentele ulterioare aveau să arate că relaţia lor devine tot mai dificilă. De la „o penibilă discuţie politică cu Mircea"[4] la concluzia că prietenul său „nu e nici farsor, nici dement, este numai naiv"[5], Sebastian a ajuns treptat să-şi dea seama că prietenia lor ar fi putut să se termine. Plin de oroare, a consemnat în jurnal pasaje din articolul lui Eliade „De ce cred în biruinţa Mişcării Legionare", printre care: „Poate neamul românesc să-şi sfârşească zilele... surpat de mizerie şi sifilis, cotropit de evrei şi sfârtecat de streini?"[6] Pe măsură ce a fost introdusă legislaţia antisemită, iar Eliade a devenit un susţinător tot mai convins al Gărzii de Fier, cei doi s-au văzut din ce în ce mai rar. În 1938, după ce nu se mai întâlniseră de două luni, Sebastian s-a întrebat: „Să las să se destrame mai

1 MEAI, p. 243 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 264)
2 *Ibidem*, p. 275. (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 296)
3 MSJ, p. 79 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 86)
4 *Ibidem*, p. 84 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 90)
5 *Ibidem*, p. 141 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 115)
6 *Ibidem*, 133 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 133)

departe singure lucrurile? Să le pun punct cu o explicație finală?"[1] Și, la scurtă vreme după aceea, a concluzionat: „Am fost la Mircea azi... Totul e sfârșit între noi"[2].

Dar, odată cu arestarea membrilor importanți ai Gărzii de Fier în 1938, relația dintre Sebastian și Eliade a cunoscut o ușoară îmbunătățire. După ce a aflat știrile despre arestări, Sebastian și-a făcut griji pentru Eliade și pentru Nina. S-a dus să îi viziteze cu intenția de a le spune că regimul Goga–Cuza era tot o dictatură, așa cum își doreau legionarii. Dar „m-am reținut. La ce bun să deschid, cu o ironie sau o aluzie, o răfuială pe care va trebui s-o am într-o zi cu ei, deschis și fără nici un sentimentalism?"[3] Câteva zile mai târziu, Nae Ionescu a fost arestat și trimis la Miercurea Ciuc[4], iar la scurtă vreme și Eliade a fost deportat.[5] Sebastian a fost îndurerat de situația prietenului său. A simțit că era rezultatul a „jumătate farsă, jumătate ambiție"[6]. Din perspectiva lui Sebastian, a fost o consecință absurdă a aspirațiilor culturale și politice lipsite de realism pe care le nutrise Eliade. Când s-au revăzut pentru prima dată după eliberarea lui Eliade, acesta din urmă și-a îmbrățișat prietenul evreu, spre surpriza lui Sebastian. Sebastian s-a întrebat dacă fusese „gest reflex? Amintiri vechi mai puternice decât faptele recente?"[7] Ulterior, Eliade și Nina l-au vizitat pe Sebastian în apartamentul lui, pentru prima dată după eliberarea lui Eliade de la Miercurea Ciuc, și s-au purtat ca și când nimic nu s-ar fi întâmplat.

Dar prietenia dintre ei nu era complet restabilită, iar în 1939 Sebastian s-a plâns că Eliade era mai progerman, mai antifrancez și mai antisemit ca niciodată. Comarnescu i-a povestit lui Sebastian o conversație pe care o avusese cu Eliade:

---

1 *Ibidem*, p. 145 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 148)
2 *Ibidem*, p. 146 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 148)
3 *Ibidem*, p. 157 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 159)
4 *Ibidem*, p. 159 (ed. rom.: Humanitas, 1996, pp. 161–162)
5 *Ibidem*, p. 171 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 172)
6 *Ibidem*, p. 175 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 175)
7 *Ibidem*, p. 192 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 192)

Rezistența polonezilor la Varșovia – zice Mircea – este o rezistență iudaică. Numai jidanii sunt în stare să șantajeze cu femeile și copiii aruncați în prima linie, pentru ca să abuzeze astfel de scrupulele germane. Germanii n-au nici un interes să distrugă România. Numai o politică progermană ne poate salva. Numai un guvern George Brătianu–Nae Ionescu e o soluție. Sovietele nu mai sunt o primejdie, căci pe de-o parte au renunțat la comunism – iar comunismul, de altfel, să nu uităm, nu este totuna cu marxismul și nu este neapărat iudaic –, iar pe de altă parte, ele (Sovietele) au renunțat la Europa și se îndreaptă definitiv spre Asia. Ceea ce se întâmplă la frontiera din Bucovina e un scandal, căci noi valuri ovreiești pătrund în țară. Decât o Românie încă o dată invadată de jidani, mai bine un protectorat german.[1]

Sebastian a fost oripilat și a scris ca răspuns: „Iată, iată cum gândește fostul tău prieten Mircea Eliade"[2]. După executarea prietenului lor comun, Polihroniade, în 1939, Nina a fost disperată că și Eliade ar fi putut avea aceeași soartă. Reflecția lui Sebastian a fost: „Mi se pare că eu am mai multă îndreptățire morală să mă simt dezolat decât el"[3].

În vreme ce relația de prietenie cu Eliade s-a limpezit, o nouă prietenie ia naștere, pe măsură ce, la începutul anilor 1940, Sebastian a devenit tot mai apropiat de Ionesco. Cei doi aveau origini evreiești. Dar i-au apropiat și valorile liberale pe care le împărtășeau și dezgustul lor pentru politicile extremiste. Ambii erau dezgustați de „otrava cu care se hrănesc atât de mulți". Ionesco și-a amintit că Sebastian i-a spus: „Privește-i pe oamenii de pe străzi, nu mai au creier, în locul lui este mâzga propagandei"[4]. Deși se reconfortau reciproc, prietenia lor a fost de scurtă durată, căci Ionesco a reușit, în 1942, să obțină hârtiile necesare pentru a se întoarce în Franța. Sebastian a rămas un

1 *Ibidem*, p. 238 (ed. rom.: Humanitas, 1996, pp. 232–232)
2 *Ibidem*, pp. 238–239 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 232)
3 *Ibidem*, p. 242 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 236)
4 Ionesco, *Present Past Past Present*, p. 141 (ed. rom.: Humanitas, 2018, p. 138)

paria social, pe care prietenii l-au abandonat unul câte unul. A fost obligat să se mute cu bătrâna sa mamă și cu fratele mai mic, Benu, deoarece proprietățile evreiești au fost treptat confiscate de stat. Viața în timpul războiului a fost dură pentru Sebastian și familia sa, la polul opus față de viața cosmopolită din cafenelele, teatrele și sălile de spectacol ale Bucureștiului interbelic. Altădată un om conectat la cercurile sociale active, era acum înstrăinat și singur.

Sebastian nu a aderat niciodată la vreun partid politic. Așa cum a declarat în jurnalul său, în 1939, „Nu pot judeca politic drama asta. Sunt omenește îngrozit"[1]. Umanitatea lui Sebastian transpare din toate notațiile de jurnal din această perioadă. Dacă Eliade a aspirat să fie un om universal, cu misiunea de a crea „cultură", Sebastian a fost un om foarte obișnuit, care își dorea doar să fie fericit. Aceasta se vede în considerațiile sale din jurnal, când vorbește despre speranță și disperare: „Sunt fericit?"[2], „Voi putea vreodată să fac ceva – nu importă ce – fără pasiune?"[3] și „Adevărul e că – atât de nefericit cât sunt – doresc totuși din toată inima să trăiesc destul pentru ca să văd cu ochii mei prăbușirea hitlerismului"[4]. Ultimul comentariu, scris în 1940, era legat mai ales de ceea ce Sebastian tocmai își descoperise ca identitate: originea evreiască. A crezut că nu va trăi îndeajuns pentru a vedea căderea nazismului, tocmai pentru că s-a temut că va fi ucis fiindcă era evreu.

Eugène Ionesco
Individualistul extrem

Și el francofil, Ionesco a fost, spre deosebire de Sebastian, un „român sceptic"[5]. Nici el nu s-a identificat neapărat cu Tânăra

1 *Ibidem*, MSJ, ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 235, însemnare din 25 septembrie 1939
2 *Ibidem*, p. 63 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 71)
3 *Ibidem*, p. 121 (ed. rom.: Humanitas 1996, p. 122)
4 *Ibidem*, p. 282 (ed. rom.: Humanitas 1996, p. 270)
5 Călinescu, „Ionesco and Rhinoceros: Personal and Political Backgrounds", p. 405

Generație al cărei membru, din punct de vedere tehnic, a fost și a avut o atitudine critică față de tinerețe în general: „Tinerii mi-au fost întotdeauna nesuferiți, mai ales când eram tânăr“[1]. Despre mintea sa limpede, în stare de gândire critică, Ionesco a scris: „Cred că am fost întotdeauna lucid... în mare, am văzut corect lucrurile“[2]. Ionesco a susținut despre sine, încă de foarte tânăr, că era un individualist și a crezut că nu a făcut niciodată compromisuri în legătură cu idealurile lui sau cu ceea ce era cu adevărat:

> Cred că am fost pe deplin credincios mie însumi. Nu m-am schimbat... Am învățat de foarte de timpuriu să fiu singur pentru că nu gândeam ceea ce gândeau ceilalți. Mă împiedica firea mea profundă s-o fac. Dar singurătatea nu înseamnă izolare, nu e o barieră care să mă despartă de lume, ci o pavăză, o armură, care îmi poate apăra libertatea, care îmi dă putința, în ciuda rugului aprins în care mă aruncă furiile, repulsiile, spaimele mele, să rămân cu mintea limpede. Continuu, în măsura posibilului, să stau de vorbă, peste barieră, cu ceilalți.[3]

Pe lângă autoidentificarea sa ca individualist, pesimist și nonconformist, Ionesco a mai avut un secret pe care a dorit să-l ascundă și care i-a provocat multe neliniști în perioada interbelică și în timpul războiului. I l-a mărturisit lui Sebastian și s-a luptat cu el în propriile scrieri. Ionesco avea sânge evreiesc dinspre partea maternă, dar a recunoscut asta mult mai târziu. Cu siguranță, în perioada interbelică nu s-a identificat ca evreu. Dar originile sale îl puneau într-un pericol semnificativ. Odată cu adoptarea legislației antisemite, Ionesco a devenit disperat. Când el și soția lui au putut, în sfârșit, să părăsească România, a scris: „Miracolul s-a produs... Miercuri voi fi în Franța, la Lyon“[4].

---

1 Eugène Ionesco, *Fragments of a Journal*, p. 76 (ed. rom.: *Jurnal în fărâme*, Humanitas, 1992, p. 82)

2 *Ibidem*, p. 103 (ed. rom.: Humanitas, 1992, p. 110)

3 *Ibidem*, p. 107 (ed. rom.: Humanitas, 1992, p. 114)

4 Ionesco, *Present Past Past Present*, p. 192 (ed. rom.: Humanitas, 2018, p. 216)

Înaintea acestei vești bune, Ionesco i-a mărturisit lui Sebastian cea mai mare spaimă a sa. În ianuarie 1941, panicat și dornic să plece din țară, i-a făcut o vizită lui Sebastian. La sfârșitul anului, într-o noapte de băutură alături de Sebastian, Ionesco i-a împărtășit „secretul" său evreiesc. Următorul citat arată abordarea diferită pe care cei doi o aveau față de identitatea lor evreiască: în vreme ce Sebastian se reconciliase cu propria concepție despre „evreitate", Ionesco era pierdut și înspăimântat. Sebastian a scris:

> Eugen Ionescu, îmbătat repede, după câteva cocktailuri (sâmbătă dimineață), se pornește deodată să-mi vorbească despre mama lui... Amețit de băutură, băiatul se pornește „să spună tot", cu nu știu ce răsuflare care îl ușurează, ca și cum l-ar fi apăsat, ca și cum l-ar fi prăbușit. Da, era evreică din Craiova... Și pe urmă, fără tranziție, îmi vorbește de toți „evreii" care nu se cunosc: Paul Sterian, Radu Gyr, Ignătescu... Îi invocă pe toți, cu oarecare ciudă, ca și cum ar vrea să se răzbune pe ei sau să se piardă el însuși neobservat în numărul lor mare. Bietul Eugen Ionescu! Câtă zbatere, cât chin, câte ascunzișuri, pentru un lucru atât de simplu. Aș fi vrut să-i spun cât îmi devine de drag – dar era prea beat ca să fiu sentimental cu el.[1]

Cu siguranță, un factor important care i-a dat lui Ionesco imunitatea la rinocerizare a fost dubla sa identitate, de francez și de român. Dar, așa cum pare să sugereze Matei Călinescu, acesta nu putea fi unicul motiv. A fost un om ferm încă din prima tinerețe, iar personalitatea lui a fost aceea a unui gânditor liber, gata să critice pe oricine, inclusiv pe sine. Ionesco a fost un liberal-democrat asumat și a tratat problema Gărzii de Fier cu un ochi limpede și critic. Ionesco a acuzat noua mișcare ideologică că era „pseudo-spirituală" și „pseudo-mistică".[2] Garda de Fier a pledat pentru crearea unui „Om Nou" care ar fi re-creat și purificat națiunea română. Răspunsul lui

1 MSJ, p. 321 (ed. rom.: Humanitas 1996, pp. 303–304)
2 Călinescu, „Ionesco and Rhinoceros: Personal and Political Backgrounds", pp. 427–428

Ionesco la ideea de purificare a fost acela că putea fi pretextul rinocerizării oamenilor, dar, în ultimă instanţă, „puritatea e o farsă"[1].

„Timpul când nu vom mai fi liberi să facem ce vrem"

Odată cu rinocerizarea, sosise şi ceea ce Eliade a numit „timpul când nu vom mai fi liberi să facem ce vrem". El şi-a reamintit:

> Simţeam că ne pregătim să intrăm în acea perioadă, pe care o prevăzusem, şi de care mi-era teamă, încă din anii studenţiei, perioadă pe care o numeam în sinea mea „timpul când nu vom mai fi liberi să facem ce vrem". Nu era vorba de nostalgia unei libertăţi anarhice şi antisociale, ci de libertatea de a crea în conformitate cu propriile noastre vocaţii şi posibilităţi. În fond, libertatea de „a face cultură", singura care, deocamdată, mi se părea decisivă, în cazul nostru, al românilor.[2]

Odată cu instalarea dictaturii regale, reprimarea libertăţii de exprimare, lichidarea opoziţiei (spre exemplu, arestarea în masă şi lichidarea gardiştilor, în 1938) şi adoptarea legislaţiei antisemite, statul românesc democratic şi liberal încetase să mai existe.

România a intrat în al Doilea Război Mondial de partea puterilor Axei. Calculul politic şi norocul l-au ajutat pe Eliade să plece în străinătate ca ataşat cultural al statului legionar. Vulcănescu şi Noica s-au întors în România în 1940 din sejururile lor la Paris şi Berlin. Comarnescu a rămas, se pare, netulburat de război, lucrând asiduu ca editor al *Revistei Fundaţiilor Regale*, la traducerea în română a tezei sale de doctorat şi îndeplinindu-şi responsabilităţile pe care le avea în lumea teatrală. Sebastian a fost prins în capcană, pe măsură ce cercurile între care se mişca în Bucureşti au devenit tot mai înguste. Iar Ionesco a reuşit cu greu ca, împreună cu soţia sa Rodica, să înceapă o nouă viaţă în Franţa.

1 *Ibidem*, p. 403
2 MEAI, p. 324 (ed. rom.: Humanitas, 1996, vol. I, p. 358)

Între Eliade și Sebastian s-a produs ruptura finală. Eliade a scăpat de teroarea războiului de la București când a fost numit atașat cultural la Londra. Imediat după plecarea sa, când a fost întrebat pentru câtă vreme va lipsi, Eliade a răspuns: „Doi sau trei ani". Sebastian l-a corectat: „Pleacă pentru zece ani".[1] Totuși, Eliade s-a întors pentru scurtă vreme în vara lui 1942. Sebastian a aflat că vechea lui prietenă, Nina, era în București și s-a simțit foarte rănit că nu încercase să îl contacteze. Această întâmplare l-a lăsat pe Eliade cu conștiința încărcată pentru tot restul vieții. Pe 29 mai 1945, Eliade a aflat despre moartea tragică și prematură a lui Sebastian. În memoriile sale, Eliade a explicat:

> Sebastian nu va ști niciodată motivele pentru care am evitat să îl întâlnesc... eram sigur că m-ar fi înțeles de la cea dintâi întâlnire, că am fi regăsit vechea noastră prietenie. Dar destinul hotărâse altfel.[2]

Chiar și în memorii, Eliade a evitat să explice motivul. Prietenia lor s-a sfârșit, așadar, într-o notă amară, a cărei sursă precisă rămâne necunoscută. Sursa se află în politica de extremă dreapta a lui Eliade.

Și Sebastian a povestit evenimentul în jurnalul său: deși doar a știut că Nina se afla în București în vara lui 1942. El a recunoscut că nici Nina, nici el nu au încercat să se întâlnească, scriind, pe 27 mai: „Nici nu știu ce i-aș putea spune"[3]. Odată cu știrea întoarcerii Ninei, Sebastian a aflat și că Eliade se va muta pe postul de atașat cultural de la Roma (o mutare care, de fapt, nu s-a produs), ceea ce i-a confirmat că „e mai legionar decât oricând"[4]. Sebastian încă avea resentimente și s-a simțit invidios pe succesul și pe prosperitatea lui Eliade, pe care le-a comparat cu propria sa viață de mizerii, umilință și eșec:

1 Mircea Eliade, *Autobiography*, vol. II: *1937–1960, Exile's Odissey*, 5. (ed. rom.: Humanitas, 1996, vol. II, p. 11)
2 *Ibidem*, p. 108 (ed. rom.: Humanitas, 1996, vol. II, p. 73)
3 MSJ, pp. 489–490 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 455)
4 *Ibidem*, p. 490 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 455)

În timp ce el trăiește din plin „ordinea nouă" – eu trag aici după mine o existență mizerabilă de prizonier... Ratarea nu se scuză niciodată cu nimic. Izbânzile – chiar când sunt rodul infamiei morale – tot izbânzi rămân.[1]

În viziunea lui Sebastian, Eliade a sacrificat prietenia și, prin aceasta, propriul cod moral pentru noua ordine.

Faptul că Eliade nu și-a căutat prietenul când acesta avea nevoie de el pare încă și mai trist și mai generator de confuzii prin comparație cu atitudinea lui față de Comarnescu în exact aceeași perioadă. Corespondența sa cu Comarnescu, în anul următor, e mărturia unei prietenii încă vii și călduroase. Scrisoarea lui se termină cu propoziția afectuoasă: „Te îmbrățișez cu mare dor și drag"[2]. Eliade își exprimă sincera dezamăgire că nu s-au putut vedea în București. Pe 15 august 1943, i-a scris prietenului său, din Lisabona: „Eu, în concediul din iulie–august anul trecut, nu te-am putut găsi la București. Mi s-a spus că ești bolnav, undeva prin munți"[3].

După acest regret, Eliade face câteva observații despre atmosfera geopolitică din Europa, despre viitorul istoriei și își afirmă credința fermă în Absolut. De asemenea, pare să prezică o schimbare catastrofală de paradigmă, ca rezultat al războiului:

De la Vladivostok la Lisabona se vor căuta alte cântece și se vor concretiza alte simboluri decât acelea pe care eram obișnuiți noi să le descifrăm în cele 3–4 mii de ani de cultură europeană. Aș vrea să mor odată cu ultima catedrală gotică. Îl fericesc pe Cioran că poate asista la apocalipsul pe care-l visa în nopțile lui de neurastenie. Eu preferam Atlantida, căci cel puțin într-o asemenea catastrofă omenirea întreagă are fulgurant aceeași experiență a sfârșitului. În timp ce sfârșitul nostru este atât de camuflat încât nici penultima clipă a agoniei nu va aduce intuiția finalului. Din toată această

1 *Ibidem*
2 AMNLR, Mircea Eliade, Corespondență, Scrisoare către Petru Comarnescu, 66/III/18, 25155/1–15, f. 11, 15 august 1943, Lisabona
3 *Ibidem*

catastrofă am o singură mângâiere: că o prevăzusem încă din India. Când nu căzusem în iluziile istoriei și ale culturii, și trăiam ezoteric, aproape de esențele ultime. Viziunea aceasta realistă (căci toate optimismele diverse care vântură Europa sunt iluzorii) nu mă împiedică însă de a lucra. Îmi fac datoria până la capăt. Într-un anumit fel, acesta e destinul omului. Nu avem în istorie altă ieșire decât munca și creația.[1]

Interesul constant al lui Eliade pentru filosofia culturii și preocuparea pentru Absolut l-au condus la a-și ignora un prieten aflat într-o perioadă în care viața îi era amenințată, în vreme ce relaționează totuși cu altul. Aceasta nu este o explicație în sine, ci cel mult un început de justificare. Războiul cuprinsese Europa și alte părți ale globului, spărgând normele sociale și codurile morale, inclusiv legile prieteniei. Rinocerizarea a triumfat asupra vechilor fidelități individuale, iar recuperarea lor a intervenit, din nefericire pentru unii, așa cum a fost Sebastian, prea târziu. Cei care au putut (inclusiv Eliade, Cioran, Ionesco) au ieșit din istorie prin propria muncă și creație. Cei care nu au putut, au căzut victime istoriei la a cărei modelare a contribuit, într-un fel, și Tânăra Generație.

1 *Ibidem*

Capitolul 8

Destinul Tinerei Generații și moștenirea Criterion

Nu există un mod mai bun de a începe acest capitol decât scrisoarea adeseori citată a lui Eugène Ionesco către Tudor Vianu, scrisă în 1945 de la Paris. Iată un extras pe larg:

> Generația „Criterion", fudula, „tânăra generație" de acum cincisprezece sau zece ani s-a descompus, a pierit. Nici unul din noi nu avem încă patruzeci de ani și suntem sfârșiți. Alții, atâția, morți. Generația d-tale e mult mai norocoasă. Noi am fost niște bezmetici, niște nenorociți, în ceea ce mă privește nu-mi pot reproșa că am fost fascist. Dar lucrul acesta se poate reproșa aproape tuturor celorlalți. M. Sebastian își păstrase o minte lucidă și o omenie autentică. Ce păcat că nu mai este. Cioran e aici, exilat. Admite că a greșit, în tinerețe, mi-e greu să-l iert. A venit sau vine zilele astea Mircea Eliade: pentru el totul e pierdut de vreme ce „a învins comunismul". Ăsta e un mare vinovat. Dar și el, și Cioran, și imbecilul de Noica, și grasul Vulcănescu, și atâția alții (Haig Acterian, M. Polihroniade) sunt victimele odiosului defunct Nae Ionescu. Dacă nu era Nae Ionescu (sau dacă nu se certa cu regele) am fi avut, astăzi, o generație de conducători valoroasă, între 35 și 40 de ani. Din cauza lui toți au devenit reacționari. Al doilea vinovat este Eliade: la un moment dat era să adopte o poziție de stânga. Sunt de atunci cincisprezece ani. Haig Acterian, Polihroniade fuseseră comuniști. Au murit din cauza prostiei lor și încăpățânării. Eliade a antrenat și el o parte din „colegii de generație" și tot tineretul intelectual. Nae Ionescu, Mircea Eliade

au fost îngrozitor de ascultați. Ce era dacă ăștia erau maeștri buni. Pe lângă ei, Crainic nu contează. Din cauza lui Nae Ionescu, Haig Acterian și Polihroniade au murit. Iar prostul din topor, Costin Deleanu, și poetul Horia Stamatu sunt fugari în Europa (o să-i vedem în Franța într-o bună zi), ca și Eliade, ca și Cioran, ca și Amzăr. Iar ceilalți imbecilizați sunt inutilizabili: licheaua Paul Sterian (e încă în Turcia?), buhăitul Vulcănescu, imbecilul de Cantacuzino, fudulul, prostul, grandilocventul Dan Botta, afectatul, ipocritul Constantin Noica, secătura Petru Manoliu. Unii morți din prostia lor, alții, din fericire, amuțiți – toată generația „Criterionului" e distrusă. Fatalitatea îi urmărește pe toți, și pe cei care nu s-au lăsat prinși de stupiditate și nebunie, și pe cei rămași lucizi. Accidente absurde sau misterioase s-au ivit; i-au aruncat și pe ei, dincolo... Singur a rămas Petru Comarnescu, dar el nu era decât impresarul, organizatorul Criterionului, „animatorul", nu mai are pe cine anima și organiza.[1]

Exod, exil, exterminare și colaborare

Al Doilea Război Mondial se termină, începe o nouă eră a totalitarismului

Pe teatrul de război european, România a făcut obiectul mai multor raiduri de bombardament din partea Aliaților. Prima campanie majoră a fost în august 1943, când Operațiunea Tidal Wave americană a lovit Ploieștiul în încercarea de a distruge rafinăriile de petrol românești. A doua serie de bombardamente aliate asupra Bucureștiului și a zonelor învecinate (Dunărea, Craiova) a avut loc între aprilie și august 1944. Pe 23 august 1944, regele Mihai a condus o lovitură de stat care l-a înlăturat pe Antonescu de la putere și a adus România de partea Aliaților. Puterea a fost, astfel, divizată brusc în România, iar aviația germană, care își avea baza

1 Scrisoare a lui Eugène Ionesco către Tudor Vianu, 19 septembrie 1945, Paris. Din Eugen Ionescu, *Scrisori către Tudor Vianu*, II (1936–1949), pp. 274–275. Un fragment din scrisoare e citat și în Ioanid, „Introducere", MSJ, p. XVI.

la Otopeni (în nordul Bucureştiului) a lansat două atacuri consecutive asupra oraşului, pe timp de noapte. Bombardamentele din 23 spre 24 şi 24 spre 25 august 1944 au distrus Teatrul Naţional de pe Calea Victoriei, au avariat grav Ateneul Român şi Palatul Regal. România a încheiat al Doilea Război Mondial ca aliată a Uniunii Sovietice, alături de care a luptat pentru eliberarea Budapestei şi Pragăi.

Pe 1 iunie 1946, generalul Antonescu a fost executat la închisoarea Jilava, fiind găsit vinovat de Tribunalul Poporului de crime împotriva poporului român în beneficiul Germaniei naziste. A fost considerat responsabil de „dezastrul ţării" şi de crime de război. Tratatul de la Paris, din 1947, a confirmat suveranitatea României asupra Transilvaniei, dar a acordat URSS partea din Basarabia ocupată de sovietici în 1941. România Mare pierdea şi partea de sud a Dobrogei în favoarea Bulgariei. Prezenţa sovietică în Bucureşti la sfârşitul războiului a facilitat creşterea în popularitate a Partidului Comunist Român. Această prezenţă a fost stabilită şi întărită prin decizia de la Ialta (februarie 1945) adoptată de conducătorii naţiunilor aliate – Roosevelt, Churchill şi Stalin –, prin care se stabilea că România, Bulgaria şi alte teritorii ocupate de URSS vor rămâne în sfera de influenţă sovietică. Sub ameninţarea pistolului, în sens virtual, regele Mihai a fost obligat să abdice în decembrie 1947. S-a proclamat Republica Populară Romînă, cu un singur partid conducător. În iunie 1948, băncile şi proprietăţile industriale au fost naţionalizate, iar către sfârşitul anului Gheorghe Gheorghiu-Dej a devenit conducătorul României, până la moartea sa, survenită în 1965. Competitorii lui pentru această poziţie, Ana Pauker şi Lucreţiu Pătrăşcanu, au fost epuraţi cu sprijinul lui Stalin.[1] Pătrăşcanu a fost judecat în aprilie 1954, la un an după moartea lui Stalin.

1 Vezi Dennis Deletant, *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948–1965.*

În străinătate

Eliade, Cioran, Ionesco

Eliade a fost mai întâi atașat cultural la Londra, unde a fost bănuit de activitate fascistă, ceea ce l-a obligat să se mute în Portugalia. Ca diplomat la Lisabona, Eliade și-a manifestat scepticismul față de Aliați în 1942, când a scris: „Lumea nouă anglo-sovietică nu va accepta în sânul ei oameni ca mine“[1]. După scurta vizită la București din 1943 nu a mai revenit niciodată în România. Soția sa, Nina, a murit de cancer în noiembrie 1944. Eliade și fiica Ninei, Giza, s-au mutat la Paris în 1945, bănuind că România va cădea în sfera de influență sovietică. La Paris, Eliade a încercat o carieră universitară, dar a întâmpinat multe dificultăți și constrângeri financiare. I s-a refuzat un post permanent de profesor la École des Hautes Etudes, deoarece ministrul român Simion Stoilov i-a spus ministrului francez al educației că Eliade fusese „doctrinarul Gărzii de Fier“.[2] Studenții de stânga de la Sorbona au reacționat negativ la scurta sa perioadă de lectorat, desenând graffiti cu svastica pe marginea afișului prin care i se anunța cursul.[3] La Paris, Eliade și-a întâlnit cea de-a doua soție, tot o română exilată, Christinel Costescu. În 1956, Eliade s-a mutat în Statele Unite, la invitația lui Joachim Wach de a ține o serie de prelegeri la Universitatea din Chicago, unde, în cele din urmă, a devenit profesor permanent. La Chicago și-a construit reputația de cel mai bun specialist din lume în istoria religiilor.

În pofida exilului său francez și american, Eliade nu s-a resimțit de pe urma excluderii din propria țară. A putut să fie ceea ce își dorise cel mai mult: un om al ideilor, un aspirant la Premiul Nobel (pe care însă nu l-a obținut). Și-a dorit totuși să fie recunoscut în țara sa natală și apreciat în limba sa maternă. Era important pentru el, mai ales că opera de ficțiune și-a scris-o în română și nu avea un

1 Eliade, *Jurnalul portughez și alte scrieri*, vol. I, p. 137, 23 septembrie 1942
2 Mac Linscott Ricketts, „Eliade's First 500 Days in Exile", *INTER LITTERAS ET TERRAS*, vol. 2, p. 162
3 *Ibidem*, p. 161

public interesat de ea în Statele Unite. În ciuda distanței, prietenia dintre Eliade și Noica a continuat. Corespondau despre republicarea operelor de ficțiune ale lui Eliade (căci în România fusese interzis) și despre înființarea unui institut și a unei biblioteci de Studii Orientale.[1] Securitatea avea informații că Noica lucra și la o carte despre viața și opera lui Eliade.[2]

Soarta lui Eliade a fost diferită de nefericitul destin al micii lui țări de origine, sovietizată după al Doilea Război Mondial. Acțiunile lui politice discutabile nu au ajuns în discuția opiniei publice internaționale decât târziu. Autobiografia lui Eliade este, în mod intenționat, vagă atunci când vine vorba de activitatea și de implicarea sa în mișcarea legionară. Acest trecut a început să fie descoperit grație întrebărilor puse de Ioan Petru Culianu, un alt tânăr profesor român la Universitatea din Chicago, căruia Eliade i-a fost idol și mentor. Ca urmare, relațiile dintre cei doi s-au răcit. Subiectul a rămas neabordat și nerezolvat până la moartea lui Eliade în 1986.

După ce s-a întors în România de la Berlin și s-a confruntat cu criticile aduse cărții lui *Schimbarea la față a României*, Cioran a plecat, în 1937, la Paris, cu o bursă primită de la Institutul Francez din București. O scurtă reîntoarcere în 1940–1941 a fost ultima sa călătorie acasă. La Paris, și-a creat reputația de cel mai important filosof nihilist al secolului XX, în tradiția lui Nietzsche și a lui Sartre. Tot restul vieții a rămas în relații de prietenie apropiată cu Eliade și cu Ionesco. Când i-au fost recunoscute meritele filosofice și literare, Cioran a refuzat premiile franceze: Prix Roger Nimier și Grand Prix Paul Morand. A murit la 20 iunie 1995 și este îngropat în cimitirul Montparnasse.

Spre deosebire de Eliade, Cioran s-a căit la maturitate pentru simpatiile sale politice din tinerețe și s-a arătat împovărat de vină. A mers până la a-și cenzura părțile ofensive din *Schimbarea la față*

1 CNSAS CN, Fond I 151612, dosar nr. 205407, vol. 2, f. 15
2 *Ibidem*

a României. Totuși, din nou spre deosebire de Eliade, Cioran n-a mai scris niciodată în română și nu a dorit să se reîntoarcă. Deși a sfârșit prin a aprecia democrația, nu a fost niciodată un adept al toleranței. Și-a pus convertirea la liberalism pe seama vârstei, dar și-a păstrat fanatismul din tinerețe:

> Prin ce frământări și cum am izbutit să mă eliberez de atâtea patimi n-am să-ți spun, căci ar dura prea mult... Dar orice frământări m-ar fi muncit, ele n-au fost nici pe departe singura cauză a reorientării mele; a contribuit în mare măsură un fenomen mai natural și mai întristător, vârsta, cu simptomele ei ce nu pot să înșele: începeam să dau tot mai multe semne de toleranță... Mă despărțeam pentru vecie de *Unicul și proprietatea sa*; înțelepciunea mă ispitea: eram oare un om sfârșit? Asta și trebuie să fii pentru a deveni un *sincer* democrat. Spre marea mea fericire, mi-am dat seama că nu ajunsesem chiar până acolo, că mai păstram rămășițe de fanatism, resturi de tinerețe: nu făceam nici o concesie în privința noilor mele principii, eram un liberal *intolerant*. Așa sunt și acum. Singura valoare în care cred este libertatea.[1]

Petreu subliniază o caracteristică atunci când analizează ce l-a determinat pe Cioran, un filosof autocritic și un gânditor, un socialist din multe puncte de vedere, să scrie articole în care să îl laude pe Hitler sau o carte în care să ceară eliminarea evreilor și maghiarilor dintre granițele României.[2] Petreu sugerează că aceasta are mai puțin de-a face cu ideologia, cu faptul că Cioran ar fi fost convins de doctrina național-socialistă pe care a cunoscut-o la Berlin, cât cu dispoziția lui personală, cu psihologia și cu tendința sa de a se purta nebunește și de a cădea în depresie. Poate că izbucnirile vitriolante ale lui Cioran pot fi atribuite „caracterului lui nevrotic“

---

1 Cioran, citat în Petreu, *An Infamous Past*, pp. 245–246 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 399)

2 Petreu, *An Infamous Past*, p. 133 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, pp. 365–366)

și „temperamentului anarhic".[1] După reflecțiile de la maturitate, înțeleptul parizian și-a dat seama cât rău au făcut actele sale pasionale și a regretat. Totuși, ulterior, după câteva decenii, Cioran a refuzat să scrie sau să vorbească în română. Chiar și la bătrânețe, nu a putut recupera umila cultură inferioară care fusese sursa furiei sale din tinerețe. S-a lamentat: „Ce dobitoci am putut fi! Indiferent de destinul personal al fiecăruia, laolaltă am alcătuit o generație, în fond, tragică"[2].

Ionesco a plecat pentru scurtă vreme din România în 1938, cu o bursă de studii doctorale în Franța, dar, spre regretul său, s-a întors. A reușit să plece din nou în timpul regimului Antonescu și s-a stabilit la Paris. Acolo a devenit unul dintre părinții teatrului absurdului și, în 1970, a fost ales membru al Academiei Franceze. Îi datorează începutul carierei în teatru prietenei sale din exil, Monica Lovinescu (1923–2008, fiica lui Eugen), care i-a promovat piesa *Cântăreața cheală* (Lovinescu a fost, fără îndoială, cea mai importantă personalitate feminină din diaspora românească, cunoscută pentru poziția ei de la Radio Europa Liberă). Ionesco murit în 1994 și, la fel ca prietenul lui Cioran, e îngropat în cimitirul Montparnasse. Un individualist convins (care considera această trăsătură o parte importantă a identității sale), Ionesco a resimțit un dezgust natural față de gândirea politică colectivă. Întreaga viață, a urât „cosmosul fascist și comunist"[3]. Despre rezistența sa la ideologie, a scris în 1967:

> Lucrurile trebuie văzute de foarte de sus. Nu trebuie să mă las prins în capcana ideologiilor... Trebuie să fii deasupra acestor lucruri, să zbori deasupra timpului tău... Ideologiile nu sunt decât valuri destinate să dispară.[4]

1 *Ibidem*, p. 185. (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 37)
2 Cioran citat în Petreu, *An Infamous Past*, p. 244. (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 397)
3 Ionesco, *Present Past Past Present*, p. 45 (ed. rom.: Humanitas, 2018, p. 52)
4 *Ibidem*, pp. 42–43. (ed. rom.: Humanitas, 2018, pp. 48–49)

Cioran, Ionesco, Eliade în Place du Furstenberg din Paris, 1977 (de la stânga la dreapta). Prin bunăvoința Muzeului Național al Literaturii Române, cota 16512.

În jurnalele lui, Ionesco a vrut să arate clar că era un gânditor independent și mândru de independența sa. Următoarea declarație arată cum și-a conceput libertatea de gândire: „Am tendința să fiu, aproape întotdeauna, împotriva timpului meu, împotriva curentului"[1] și „sunt mai puțin naiv aproape decât oricine. Nu mă las înșelat de clișee... Orbii cred că văd"[2].

Individualismul extrem al lui Ionesco îi explică imunitatea la maladia Gărzii de Fier. Această identitate a fost o autodefinire retrospectivă. Deși originile sale se află în încercările jurnalistice din anii 1940, Ionesco și-a construit cu atenție imaginea publică în scrierile autobiografice de la sfârșitul anilor 1960. Această imagine a fost evident utilă pentru reputația sa artistică. S-a prezentat drept un om care nu era orb, care nu se alătura turmei, care privea în jur

1 *Ibidem*, p. 51 (ed. rom.: Humanitas, 2018, p. 57)
2 *Ibidem*, p. 65 (ed. rom.: Humanitas, 2018, pp. 72–73)

cu ochi critic. S-a considerat un artist, pe care îl definea ca „omul vizionar", omul ideilor, „superior omului de rând".[1]

În 1967, Ionesco se împăcase cu moștenirea și cu identitatea sa evreiască și a scris în jurnal despre evrei în chip favorabil (şi cu un grad de mândrie). Scriind la cealaltă jumătate a cărţii *Trecut prezent, prezent trecut*, în timpul Războiului de Şapte Zile, într-un climat francez dominat de sentimente antiisraeliene (când asista la o altă faţetă a rinocerizării, dinspre stânga), a declarat: „Cred în evrei, cred că ei există"[2]. În *Jurnal în fărâme*, a scris despre admiraţia sa pentru „marii evrei", Franz Kafka și Sigmund Freud. Ionesco și-a amintit că Iisus era evreu (așa cum și-a amintit și Sebastian) când a scris despre Kafka (asemeni lui Hristos) „luând asupra lui vinovăţia universală". Iar Freud fusese „un mare rabin" și un „doctor de suflete". Dând aceste două exemple, Ionesco a conchis: „Evreii au inventat iubirea...Tocmai pentru motivul ăsta au fost acuzați că urăsc"[3]. În pofida terorii de a fi evreu resimţite în tinereţe, Ionesco și-a afirmat deschis, în anii maturităţii târzii, respectul față de poporul evreu. Firește, climatul politic era radical diferit în Franţa anilor 1960 faţă de România anilor 1940, ceea ce probabil l-a ajutat să își accepte originea evreiască și să sprijine statul Israel (care exista doar din 1948).

În România

Blaga, Crainic, Vulcănescu, Tudor, Stancu, Sebastian, Comarnescu, Noica, Sadova

În vreme ce unii dintre criterioniști au plecat din România și s-au stabilit în străinătate înainte de instaurarea regimului comunist, alții au rămas prinși în capcană, au suferit și, de atunci, au fost uitați de Occident. Printre aceștia s-au aflat Sebastian, Comarnescu,

1 Ionesco, *Fragments of a Journal* (ed. rom.: Humanitas, 1992, p. 77)
2 Ionesco, *Present Past Past Present*, p. 38
3 Ionescu, *Fragments of a Journal*, p. 93 (ed. rom.: Humanitas, 1992, p. 100)

Noica, Vulcănescu şi Sadova. Făcând parte din Generaţia Sacrificată, Blaga a devenit un martir intelectual al comunismului. Numit profesor la Universitatea din Cluj în 1939, şi-a pierdut catedra universitară atunci când, în 1948, a refuzat să le acorde sprijin comuniştilor. Şi-a petrecut restul vieţii ca bibliotecar la Universitatea din Cluj, fiindu-i interzis să publice orice altceva în afară de traduceri. Crainic fusese ministru al propagandei sub regimul Antonescu şi, în 1945, a fost condamnat de Tribunalul Poporului pentru crime de război.[1] A fost închis vreme de 15 ani, în timpul regimului comunist, la închisorile de la Văcăreşti şi de la Aiud. După eliberare, a colaborat cu regimul ca informator şi a lucrat ca editor la revista comunistă de propagandă *Glasul Patriei*, între 1962 şi 1968.

Cei care au părăsit România au putut cunoaşte succesul internaţional, însă lucrările lor au fost interzise în România. Cei care au rămas au avut destine diferite, iar continuitatea contribuţiei lor la cultura română a depins de trecutul lor controversat, de ambiţiile lor intelectuale şi de colaborarea (sau lipsa de colaborare) cu regimul. O etapă importantă a instaurării comunismului în România a constat în epurarea masivă a elitei cultivate, intelectuale. Trebuia ca ţara să devină muncitorească, aşadar cei care beneficiaseră de o educaţie superioară au fost trimişi în închisori, în lagăre de „reeducare" sau pur şi simplu marginalizaţi.[2]

Ţintele cele mai vânate au fost cei care avuseseră orice fel de legături cu Garda de Fier sau cu dreapta politică în general, inclusiv cu regimul Antonescu. Alături de Crainic, şi Vulcănescu se afla în această situaţie. Ca subsecretar de stat la Ministerul Finanţelor în timpul lui Antonescu (1941–1944), Vulcănescu avusese un rol activ în programul de românizare al guvernului, în aplicarea măsurilor

1 Alexandru Climescu, „Law, Justice and Holocaust Memory in Romania", în Alexandru Florian, ed., *Public Memory in Postcommunist Romania*, p. 93

2 Închisorile cele mai cunoscute în care au fost deţinuţi intelectuali au fost Sighet, Gherla, Aiud şi lagărul de la Poarta Albă, ai cărui deţinuţi au construit Canalul Dunăre–Marea Neagră.

antisemite și în sprijinul necondiționat acordat Germaniei naziste.[1] Arestat și judecat sub incidența Legii 312/1945, Vulcănescu a fost găsit vinovat de „dezastrul țării", de crime de război și de „prezența sa în guvern și acțiunile sale ca membru al unui guvern ostil Aliaților"[2]. A fost condamnat la opt ani și închis la Aiud pentru crime de război. A murit acolo în 1952.

Cei doi editori de la *Credința* au avut destine diametral opuse. Sandu Tudor a contribuit la crearea mișcării religioase Rugul Aprins și s-a călugărit în 1948. A fost arestat de două ori în timpul regimului comunist și a murit sub tortură în închisoarea de la Aiud, în 1962. Pe de altă parte, Zaharia Stancu a fost închis ca antifascist în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, la închisoarea din Târgu-Jiu. Sub comunism, a devenit un autor promovat. În 1946 a fost directorul Teatrului Național. A devenit membru al Academiei Române și președinte al Uniunii Scriitorilor din România (1966–1974). A murit în 1974.

Sebastian nu a mai apucat nici să cadă victimă regimului comunist, nici să ajungă la un compromis cu acesta. Deși supraviețuise miraculos războiului, a fost ucis pe loc de un camion care l-a lovit pe când se grăbea să treacă strada în București, la 29 mai 1945. Opera lui a supraviețuit în România comunistă, iar piesele sale de teatru au continuat să fie puse în scenă. Lui și operei lui li s-au dedicat cărți în care problema orientării lui politice din anii interbelici și relația cu Nae Ionescu au fost evitate cu grijă. În anul de după moartea sa, *Ultima oră* s-a jucat la Teatrul Național. Alexandru Rosetti și Aristide Blank le-au trimis invitații „prietenilor lui Mihai Sebastian" la o recepție de mulțumire pentru regizorul și actorii care aduseseră succesul piesei. Recepția a avut loc pe 30 martie

1 Pentru o analiză completă a activității lui Vulcănescu din timpul războiului și a moștenirii pe care a lăsat-o, a se vedea Alexandru Florian, „Mircea Vulcănescu, A Controversial Case", în Alexandru Florian, ed., *Holocaust Public Memory in Postcommunist Romania*, pp. 175–207.

2 *Ibidem*, p. 192. „Ancheta penală a început în aprilie 1945. Procesul a durat doi ani (septembrie 1946 – octombrie 1948)."

1946.[1] Ca parte a moștenirii lui Sebastian, un liceu a primit numele lui. Comarnescu a fost invitat la o comemorare a lui Sebastian organizată de liceul respectiv la 29 mai 1947.[2]

Imediat după război, Comarnescu încă era considerat „părintele Criterion" și personajul central al Tinerei Generații, așa cum sugerează scrisorile lui Noica și Ionesco. În 1949, Noica i-a scris lui Comarnescu despre o carte având ca subiect Tânăra Generație, pe care Comarnescu își dorise dintotdeauna să o scrie. Noica l-a încurajat să o scrie în acel moment, chiar dacă toți aveau în jur de 40 de ani: „suntem încă cei tineri, suntem încă, poate, la începutul vieții"[3]. Comarnescu nu a scris niciodată biografia generației sale.

Din Paris, în 1946, lui Ionesco îi era dor de Comarnescu și de Criterion. Spre deosebire de Noica, care i-a considerat pe criterioniști încă „tineri", Ionesco a fost îngrozit că ajunseseră la 40 de ani, dar încă îl vedea pe Comarnescu drept liderul generației sale, arătându-i multă afecțiune și admirație:

> Mi-e foarte dor de tine ca de ultimul „reprezentant" al tinereții mele și al „generației tinere" și al acelui „Criterion" din care și eu, mai la o parte, făceam parte. Tu singur mai trăiești dintre noi. Te citesc din când în când. Ești, ca și odinioară, în cât mai multe locuri în același timp... Noi toți suntem morți... sau absenți; tu ești plural, tânăr și lupți împotriva timpului... ești platonician și luminos, ești cu *Kalokagathon*, partida care pare-se, până la urmă, va birui întunericul, răul, urâțenia... Sunt mai mult de patru ani de când nu te-am văzut și sunt absolut îngrozit. Sunt îngrozit că „generația tânără" evoluează în jurul vârstei de patruzeci de ani (și asta îmi pare a fi ca o insultă), iar cei mai mulți nu mai evoluează în nici un fel de vârstă, nemișcați cum sunt, scufundați în „subpământa" infernului... Pe Eliade și pe Cioran nu-i pot vedea.

1 BAR Ach 17/2001 APPC, XXXIV, Imprimate 1, f. 61
2 *Ibidem*, f. 54
3 AMNLR, Constantin Noica, Corespondență, Scrisoare către Petru Comarnescu, 25201/10–11, 21 noiembrie 1949

Deşi ei „nu mai sunt legionari" (cum spun ei), nu se pot rupe de angajamentul pe care l-au luat, odată pentru Eternitate, şi au rămas legionari fără să mai vrea şi-i simt că sunt din neamul acelor ce pentru mine îmi apar hiene (şi eu desigur, pentru ei, apar drept hienă: suntem hiene unii pentru alţii) – şi asta e din ce în ce mai limpede, cât va mai fi istorie, şi după. Numai tu eşti un optimist. Şi poate numai tu ai o inimă pură.[1]

Comarnescu şi opera sa au continuat să primească aprecierea altor lideri ai Tinerei Generaţii. Petre Pandrea i-a scris pe 6 septembrie 1946, felicitându-l pentru *America văzută de un tânăr de azi*, pe care o recitise recent. Foarte laudativ la adresa „acestei lucrări de tinereţe", Pandrea îi propunea ca lucrarea să fie tradusă într-o altă limbă europeană.[2] Într-o scrisoare din 1947, Ionesco îl descria pe Comarnescu ca un „internaţionalist umanist"[3], un titlu care s-ar fi putut aplica şi viitorului comunist al „părintelui Criterion". Secretul supravieţuirii lui Comarnescu în perioada comunistă poate fi găsit în arhiva sa personală. Nereuşind să plece în Statele Unite, aşa cum intenţiona[4], gânditorul liberal a fost nevoit, după război, să facă o alegere. A ales să supravieţuiască şi să ducă o viaţă sigură. „Tehnica supravieţuirii" a fost practicată de mulţi care au făcut compromisuri în perioada comunistă, indiferent de culoarea lor politică. Comarnescu se asemăna cu o „pisică elastică"[5]. Având, încă din tinereţe, simpatii internaţionaliste şi socialiste, nu i-a fost greu să intre în pielea unui susţinător al Republicii Populare Romîne.

1 AMNLR, Eugène Ionesco, Corespondenţă, Scrisori către Petru Comarnescu, 290/II/8, 25121/1–16, ff. 6–9, 7 ianuarie 1946, Paris

2 AMNLR, Petre Pandrea, Corespondenţă, Scrisori către Petru Comarnescu, 291/III/3, 25210, 6 septembrie 1946, Poiana Ţapului

3 AMNLR, Eugène Ionesco, Corespondenţă, Scrisori către Petru Comarnescu, 290/II/8, 25121/1–15, ff. 12–14, 2 iulie 1947, Paris

4 AMNLR, Mircea Eliade, Corespondenţă, Scrisori către Petru Comarnescu, 66/III/18, 25.155/1–15, f. 1, 15 octombrie 1946, Paris: „Păcat că n-ai reuşit să pleci în Statele Unite, unde ai fi fost de mare folos". Şi „regret enorm că nu ai plecat în America".

5 PCJ, pp. 13–14

În 1947 Comarnescu a fost invitat de Asociația Română pentru Legături cu Uniunea Sovietică, de Institutul de Studii Româno-Sovietice și de Comitetul Național pentru Sărbătorirea Prieteniei Româno-Sovietice la „săptămâna prieteniei româno-sovietice, în cinstea celei de 30-a aniversări a Marii Revoluții Socialiste din octombrie"[1]. Comarnescu a participat la gala din 6 noiembrie 1947, organizată la Ateneu, în onoarea „prieteniei româno-sovietice". Pe spatele programului, a scris următoarele nume, aflate la „prezidiu": Maria Rosetti, Ana Pauker, M. Sadoveanu, Gh. Dej, L. Pătrășcanu, Apostol și Vera Ibner.[2] În luna următoare, comuniștii l-au detronat pe regele Mihai.

Opera principală a lui Comarnescu, *Kalokagathon*, nu a reușit să-i restabilească reputația de filosof.[3] Odată cu venirea comuniștilor, în absența unui forum cultural pe care să-l anime, Comarnescu s-a străduit să lucreze în interiorul sistemului comunist și a devenit cunoscut mai ales în calitate de critic de artă. A scris adesea sub pseudonimul Anton Coman. A continuat să-și folosească cunoștințele de limbă engleză făcând numeroase traduceri în română (cum ar fi operele dramatice ale lui Eugene O'Neill și Bernard Shaw). A scris studii și monografii despre artiști români, inclusiv Constantin Brâncuși, Nicolae Grigorescu, Ștefan Luchian, Theodor Pallady și Ion Țuculescu.

La Congresul al XIX-lea al Asociației Internaționale a Criticii de Artă, lui Comarnescu i s-a conferit medalia de onoare. A putut călători în străinătate, în Uniunea Sovietică și în Europa Occidentală.

1 BAR Ach 17/2001, APPC, XXXIV, Imprimate, 1, f. 28 (o invitație în onoarea lui Pușkin, din partea societății „Trăiască prietenia româno-sovietică!"); f. 31, f. 35, f. 36, f. 39 (programul complet al festivităților, la sfârșit, citirea unei telegrame din partea lui Stalin)

2 *Ibidem*, f. 35

3 Teza de doctorat a lui Comarnescu a fost tradusă din engleză în română, extinsă și publicată în 1946 cu titlul *Kalokagathon*. Nu a avut parte de primirea publică la care se aștepta, deși a primit laude de la prietenii apropiați. Laudele lui Noica pot fi citite în AMNLR, Constantin Noica, Corespondență, Scrisori către Petru Comarnescu, 25.201/26–27, 18 iunie 1946, București.

Între 8–19 iulie 1966 a fost la Roma, Veneţia şi Paris, în calitate de comisar general al pavilionului românesc la Bienala de la Veneţia. La Paris s-a întâlnit cu mulţi artişti şi scriitori români şi a scris pe larg, în raportul pe care i l-a solicitat Securitatea, despre discuţiile avute cu Ionesco şi Cioran.[1] A murit la Bucureşti, de moarte naturală, pe 27 noiembrie 1970.

Noica a ales să rămână în România. În perioada comunistă, a manifestat atât tendinţe rebele, cât şi tendinţe de supravieţuire. În 1947, Noica şi Wendy au divorţat, iar ea s-a mutat în Marea Britanie, în 1955, împreună cu fiica şi cu fiul lor.[2] S-au stabilit la Londra, iar Wendy a lucrat pentru secţia română a BBC.[3] În 1949, lui Noica i s-a stabilit domiciliu obligatoriu la Câmpulung-Muscel, unde a întâlnit-o pe a doua sa soţie, Mariana, ai cărei părinţi locuiau acolo.[4]

În 1960, în urma procesului Noica–Pillat, Noica a fost condamnat la 25 de ani muncă silnică (cea mai mare pedeapsă), a fost închis la Jilava şi i s-a confiscat întreaga avere. Noica nu a fost singurul intelectual vizat în acea perioadă. Douzeci şi trei de intelectuali cunoscuţi au fost arestaţi între decembrie 1958 şi ianuarie 1960, toţi fiind acuzaţi de activitate antiguvernamentală prin citirea şi promovarea de cărţi interzise. Acest grup îi includea pe Marietta Sadova, Dinu Pillat, Nicolae Steinhardt şi Arşavir Acterian. Noica a fost arestat pe 11 decembrie 1958, primul din grup. Procesul, ultimul de acest fel (un proces-spectacol de tip stalinist), a durat două săptămâni, în februarie 1960. Acuzaţii au primit sentinţe diferite, spre exemplu Nicolae Steinhardt a fost condamnat la 12 ani. Cu toţii au fost eliberaţi în 1964.[5]

1 Petru Comarnescu, „Retrospective: Petru Comarnescu despre diaspora românească la 1966", în *Bucovina literară*, 1–2/2005, Nicolae Cârlan, ed., pp. 38–40
2 Gabriel Liiceanu, *Păltiniş Diary: A Paideic Model in Humanist Culture*, p. 211
3 CNSAS CN, Fond I 1515612, dosar nr. 205407, vol. 2, f. 116. Scrisoare din 17 ianuarie 1972.
4 Liiceanu, *Păltiniş Diary*, p. 210
5 Pentru o prezentare detaliată a procesului Noica–Pillat, vezi Stelian Tănase, *Anatomia mistificării, Procesul Noica–Pillat.*

Noica s-a întors la București, unde a fost cercetător la Academia Română până în 1975, când s-a retras într-o cabană dintr-un sat transilvănean de munte, Păltiniș, lângă Sibiu. În 1978 a călătorit în străinătate, în Franța și în Anglia, urmare a insistențelor copiilor săi (Alexandra Richardson și Răzvan Noica), care i-au scris lui Ceaușescu că vor să își revadă tatăl.[1] La Paris, Noica s-a întâlnit cu Cioran și cu Ionesco. După revedere, Noica i-a scris lui Eliade că cei doi franco-români au ajuns niște „emasculați", un mesaj pe care Eliade l-a transmis către Ionesco și Cioran. Drept răspuns, Ionesco i-a scris lui Noica o scrisoare furioasă, în care îl numea „domnișoară domesticită"[2].

Spre deosebire de Noica, Cioran s-a plâns că nu făcuse niciodată pace cu România:

> Mai norocos decât mine, te-ai resemnat cu țărâna natală; nu cunosc vreun spirit mai refractar la superstițiile „democrației" [decât tine]. A fost o vreme, e drept, când le detestam la fel de mult ca tine, dacă nu chiar mai mult.[3]

Împăcarea lui Noica a dat naștere, către sfârșitul vieții sale, unei forme unice de rezistență intelectuală față de comunism. Școala sa de la Păltiniș, din anii 1970 și 1980, a arătat odată în plus importanța relației mentor–discipol, iar în România a fost unicul forum de disidență intelectuală: creație culturală prin studiul liber al filosofiei.

În școala sa neoficială de filosofie de la Păltiniș, Noica a educat minți tinere promițătoare. Acolo, departe de opresiunea regimului comunist care îi exclusese pe Platon, Kant, Heidegger și Noica de la Facultatea de Filosofie a Universității București în favoarea unei programe în totalitate marxiste, criterionistul a devenit mentorul

1 CNSAS CN, Fond I 1515612, dosar nr. 205407, vol. 2, f. 116. Scrisoare din 17 ianuarie 1972.

2 CNSAS CN, Fond I 1515612, dosar nr. 205407, vol. I, f. 28. Nota din 4 septembrie 1978.

3 Cioran citat în Petreu, *An Infamous Past*, p. 245 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 399)

unor tineri care, după aceea, au devenit intelectuali de succes, apreciaţi în România postcomunistă. Printre aceştia s-au aflat Gabriel Liiceanu (filosof şi director al Editurii Humanitas), Andrei Pleşu (filosof, fondator şi rector al Colegiului Noua Europă, fost ministru al culturii şi fost ministru al afacerilor externe), Mihail Şora (eseist şi filosof), Andrei Cornea (eseist, istoric de artă, clasicist şi filosof).

Securitatea a monitorizat toate evenimentele legate de şcoala lui Noica de la Păltiniş şi disidenţa prin cultură a participanţilor. Un informator al ei a scris că Noica lucrează pentru a dezvolta o „cultură de performanţă", un grup de acţiune al tinerilor intelectuali, denumit „Platon", cuprinzând tineri intelectuali cu vârste între 25–30 de ani.[1] Noica i-a cerut lui Liviu Antonesei să caute tineri capabili de „o cultură de performanţă"[2]. Mai departe, informatorul se referă la Antonesei ca la „cineva din Iaşi, care a terminat recent un studiu despre Asociaţia Criterion, printre ai cărei membri s-au aflat Mircea Eliade, Emil Cioran, Eugen Ionescu"[3]. Acelaşi dosar include şi o recenzie foarte ostilă, făcută de un informator al Securităţii, la cartea lui Gabriel Liiceanu *Jurnalul de la Păltiniş*, publicată în 1983.[4] Cartea lui Liiceanu este o relatare autobiografică a conversaţiilor şi studiilor de filosofie pe care le-a avut, ca student, cu Noica la Păltiniş. Şcoala lui Noica de la Păltiniş e considerată un cerc al elitei intelectuale româneşti, succesor al Criterion.

Sadova şi alţi simpatizanţi legionari au fost obligaţi să plece de la Teatrul Naţional după lovitura de stat din 23 august 1944. Din cauza bombardamentului Luftwaffe asupra Bucureştiului, în ziua următoare, Teatrul Naţional a fost distrus. Aceasta i-a îngreunat, pentru scurtă vreme, activismul legionar, deşi în cursul toamnei actorul Ion Victor Vojen a fost văzut frecvent la ea acasă, aşa cum se arată într-un raport din 4 noiembrie 1944.[5] În 1945 au organizat

1 CNSAS CN, Fond I 4664, dosar nr. 85321, ff. 73–85
2 *Ibidem*, f. 73
3 *Ibidem*, f. 102
4 *Ibidem*, f. 161
5 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. I, f. 154

o nouă serie de întruniri legionare în casele văduvelor Sadova și Mary Polihroniade. Pe lângă subiectele pe care le discutau și înainte, au vorbit despre legionarii fugiți în străinătate și au făcut comentarii negative despre instalarea noului guvern.[1]

După ce a fost suspendată de la Teatrul Național, Sadova a lucrat în cinematografie și, la scurtă vreme, a devenit directoarea teatrului C. Nottara.[2] Continuarea activității ei legionare a fost mult îngreunată de instaurarea regimului comunist în 1947 (ale cărui victime inițiale au fost intelectuali și fasciști), deși grupul său de prieteni încă păstra contactele.[3]

Când Arșavir Acterian, Petre Țuțea și George Penciulescu au fost arestați, în 1949, Sadova le-a trimis regulat ajutoare prin intermediul membrilor familiilor lor, până când au fost eliberați, în 1953.[4] Ea a continuat să îl ajute pe Petre Țuțea până la a doua lui arestare, în 1957. A fost văzută adesea dându-i bani în fața Ateneului.[5] La cererea lui Ion Isaia, Sadova a ajutat pe soția unui legionar numit Tase, din Ploiești, până în 1956–1957, când a întrerupt legătura cu ea.[6]

Lupta permanentă a Mariettei Sadova pentru idealurile Gărzii de Fier și pentru propria supraviețuire în interiorul regimului comunist o arată ca fiind încă fidelă vechii cauze și legată de vechile prietenii, folosindu-și temperamentul pragmatic și ambiția neobosită spre a reuși în noul peisaj al României comuniste. Cel mai bun exemplu în acest sens este participarea ei la turneul trupei Teatrului Național la Paris, în iunie 1956, și acuzațiile de trădare care i-au fost aduse după acest turneu. Imaginea pe care ne-o dau despre Sadova acest eveniment, reacția lui Eliade și amintirile lui despre jocul actriței este aceea a unei prietene loiale, generoase, care s-a compromis pe

1 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 3
2 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 1, f. 96
3 *Ibidem*
4 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 3
5 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 1, f. 2
6 *Ibidem*, f. 3, verso

sine şi şi-a compromis idealurile pentru a reuşi în cariera artistică. A continuat să-şi urmărească idealurile personale în particular, dar şi-a creat un personaj public potrivit cu regimul comunist. Când acestea s-au amestecat, a riscat să fie redusă la o tăcere permanentă. La fel ca Noica şi Comarnescu, şi Sadova a făcut ceea ce mulţi din generaţia ei au făcut din simpla nevoie de a „supravieţui".

Într-o perioadă cu mai puţine restricţii (înainte de revolta de la Budapesta din 23 octombrie–11 noiembrie 1956), guvernul român a trimis la Paris o trupă de actori care avea în repertoriu două piese: *O noapte furtunoasă* de Caragiale şi *Ultima oră* de Sebastian.[1] Ambele erau comedii, prima scrisă de cel mai mare autor dramatic român, cea de a doua, de un autor relativ necunoscut, care fusese persecutat de autorităţile române la data la care scria acea piesă. E semnificativ, cu siguranţă, că acest turneu i-a permis Mariettei Sadova să se întâlnească cu alţi membri ai grupului lor de prieteni apropiaţi după unsprezece ani de la moartea lui Sebastian. Înainte de a pleca, a vorbit cu Petre Ţuţea despre călătorie şi despre faptul că mulţi alţi legionari expatriaţi s-ar fi putut afla la Paris. Ţuţea i-a dat Mariettei o scrisoare pentru Eliade. Şi Noica, şi Marieta Rareş au vorbit cu Sadova înainte de plecarea acesteia, tot cu intenţia de a contacta diaspora legionară românească de la Paris.[2]

În timpul turneului, ea a reuşit să se întâlnească cu Eliade, cu Cioran şi cu Monica Lovinescu.[3] I-a transmis lui Eliade scrisoarea de la Ţuţea şi a avut, cu el şi cu Cioran, discuţii îndelungi, de natură „naţionalistă" şi „duşmănoasă" faţă de Republica Populară Romînă (RPR). Cu Eliade, Sadova a vorbit despre situaţia legionarilor din România şi din afara României. Printre cei din România au fost amintiţi Arşavir Acterian, George Penciulescu şi Clotilda Hoitaş.

1 Pentru mai multe detalii despre turneul din 1956, vezi Vladimir Tismăneanu şi Cristian Vasile, „Turneul Teatrului Naţional la Paris din 1956: Secţia Relaţii Externe, exilul şi raporturile culturale româno-franceze", în *Studii şi Materiale de Istorie Contemporană*, serie nouă, vol. 8 (2009), pp. 193–206.

2 *Ibidem*

3 *Ibidem*, pp. 97–101

Dintre cei din diaspora, Sadova i-a menționat pe Alexandru Ionescu și pe Mariana Ionescu.[1] Sadova i-a dat lui Eliade vești de la mama răposatului Mihail Polihroniade. Aceste vești s-au referit la Anton Hoitaș (soțul Clotildei), care fugise din România.[2]

Și Eliade, și Cioran i-au dat diferite scrieri pentru a le aduce în România și a le distribui în cercul ei intelectual. Eliade i-a dat câteva exemplare din cărțile lui, *Noaptea de Sânziene*, *Mitul eternei reîntoarceri* și *Imagini și simboluri*. Cioran a trimis zece exemplare din *Ispita de a exista*. La întoarcere, ea a distribuit cărțile către Noica, Petre Pandrea, Petre Țuțea, Emil Botta, Marieta Rareș, Radu Cioculescu, George Surciu, Coca Cassasovici, Bucur Țincu, Nicolae Balog și alții.[3] Lucrările au fost discutate în întruniri secrete organizate de Noica, care a fost văzut de doi dintre studenții Mariettei Sadova de la Institutul de Teatru pe când o vizita acasă spre a ridica materialele, în iulie 1957.[4]

Sub pretextul distribuirii de propagandă anticomunistă, Sadova a fost arestată la 15 octombrie 1959. O parte din acuzațiile împotriva ei se refereau la intenția de a introduce în țară idei străine prin intermediul unor cenacluri în care erau discutate respectivele idei. Această activitate a fost catalogată de Securitate ca „activitate legionară“[5]. Declarația ei din dosarul CNSAS a fost luată înainte de proces, pe când era deținută, pe 5 noiembrie 1959, la București, între orele 17.00 și 22.15.[6] Sadova a fost inclusă în procesul Noica–Pillat, pentru trădare (mai exact, distribuirea de propagandă anticomunistă). A fost condamnată la opt ani de închisoare și confiscarea tuturor bunurilor. În august 1964 a fost eliberată din închisoare.[7]

1 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, f. 3, verso
2 CNSAS MS, Fond I 209489, vol. 2, ff. 2–3
3 *Ibidem*, f. 98
4 *Ibidem*, f. 99
5 *Ibidem*, f. 3
6 *Ibidem*, ff. 2–3
7 Potrivit celor afirmate de Molea, *Marietta Sadova sau Arta de a trăi prin teatru*, p. 7, Sadova a făcut doar trei ani de închisoare.

Când Eliade a aflat despre arestarea Mariettei Sadova şi a lui Noica şi despre pedepsele pe care le-au primit, şi-a amintit de întâlnirea cu Sadova la Paris, în 1956. Înainte de a se vedea cu ea, se întâlnise cu Mihail Şora, care îi explicase de ce şi cum a fost lăsată Sadova să iasă din ţară şi să-şi desfăşoare viaţa profesională în România după 1948, dat fiind trecutul ei legionar. Şora i-a spus lui Eliade că Sadova s-a declarat, de fapt, comunistă, că scria pentru ziarul *Scânteia* şi că era detestată de colegii ei. Eliade „a ştiut ce să înţeleagă din asta".[1] Compromisul şi colaborarea ei cu regimul au făcut posibilă călătoria la Paris, unde a putut să îşi desfăşoare propriile strategii personale clandestine. Eliade concluzionează: „N-ar fi putut supravieţui ea (soţia lui Haig Acterian!) dacă n-ar fi colaborat încă de la început"[2].

Următoarea notă din jurnalul lui Eliade se referă la felul cum şi-o amintea pe Sadova:

> Mă gândesc mereu la Marietta Sadova. Mi-o amintesc aşa cum era când am întâlnit-o prima dată, la Universitate, când era deja îndrăgostită de Haig, dar încă nu divorţase de Ion Marin Sadoveanu. Blondă, înaltă şi fără nimic din „fata bună" la care visam toţi pe atunci.[3]

O astfel de femeie considerată „fată bună" a fost Leni Caler, chinuitoarea iubire a lui Sebastian.[4] La Chicago, Eliade şi-a promis că va scrie mai mult despre Sadova în amintirile sale, ceea ce a şi făcut. Îşi aminteşte:

> De-abia după ce ne-am împrietenit, am înţeles câtă bunătate, inteligenţă, imaginaţie şi energie zăceau în femeia aceasta care...

1 Mircea Eliade, „Jurnal nepublicat", ff. 1208–1209. Manuscris pe microfilm, împrumutat de la Mac Linscott Ricketts, care l-a copiat din biblioteca Universităţii din Chicago.

2 *Ibidem*

3 *Ibidem*, p. 1211

4 MSJ, p. 14 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 27). Sebastian vorbeşte despre Leni ca fiind „o fată bună" (în sensul de femeie disponibilă pentru aventuri erotice – n.tr.)

> trăia exclusiv pentru alții... alături de marea ei pasiune pentru teatru, viața ei se nutrea din bucuriile pe care le făcea celorlalți.[1]

Portretul pe care Eliade i-l face vechii sale prietene o prezintă ca o ființă complicată: intrigantă și dispusă la compromisuri, pe de o parte; dar devotată prietenilor ei și idealurilor sale, pe de altă parte. Acest portret se potrivește cu impresia lui Sebastian că Marietta era „un curios dozaj de simț practic acerb și de sinceritate generoasă"[2].

După eliberarea din închisoare, în 1964, Marietta a revenit în viața publică și și-a continuat cariera remarcabilă de actriță și de regizoare de teatru. A luat parte la o lungă listă de spectacole, a jucat în piese ca *Profesiunea doamnei Warren* de Shaw și *Fantomele* de Ibsen și a regizat *Pescărușul* de Cehov la Teatrul Bulandra în 1969. Marietta a reușit să devină și profesoară universitară la Institutul Național de Teatru și Film, unde a predat până la moartea sa, pe 17 iulie 1981. Nu s-a recăsătorit niciodată și nu a avut copii.

Moștenirea Criterion

Asociația Criterion a ajuns să simbolizeze vârsta de aur a democrației românești interbelice grație frumoasei amintiri pe care i-au păstrat-o foștii membri și, de asemenea, din simplul fapt că studierea ei și a tot ce era legat de ea a fost interzisă în perioada comunistă. În scrisorile și în amintirile lor, criterioniștii și-au amintit cu drag de asociație, cu nostalgia după niște vremuri mai bune și cu o amară dezaprobare pentru cum și-au folosit pe atunci libertatea, exprimându-și regretul târziu că și-o închipuiseră ca fiind garantată. După căderea comunismului, publicarea literaturii criterioniste, până atunci interzisă, a explodat și a fost absorbită de un public român care până atunci nu știuse nimic despre ea. Tânăra Generație și creația sa culturală, Criterion, au fost urcate rapid pe un piedestal.

---

1 MEAI, pp. 216–217 (ed. rom.: Humanitas, 1991, pp. 234–235)

2 MSJ, p. 85 (ed. rom.: Humanitas, 1996, p. 91)

Printre criterioniști a existat un sentiment unanim că Criterion a reprezentat ceva special pentru ei, pentru istorie, în România și în lume. Eliade i-a scris lui Comarnescu că asociația a fost o precursoare a cercului cultural al existențialiștilor din Franța.[1] În 1946, Eliade a notat în jurnal că criterioniștii erau la fel ca Sartre, Camus și Simone de Beauvoir. El a considerat Bucureștiul începutului anilor 1930 echivalentul *Rive Gauche* parizian în termenii diversității culturale și ai contactului direct între intelectuali și public, în special cel tânăr. Singura diferență era aceea că la Criterion nu a existat un „sistem" cum a fost cel furnizat de Sartre existențialiștilor. Dar Eliade a crezut că criterioniștii au fost de fapt existențialiști fără să o știe. Dacă limba de la Criterion nu ar fi fost româna (ci o limbă a unei culturi „majore"), Eliade a crezut că asociația ar fi fost considerată cel mai important precursor al existențialismului francez.[2]

Scriindu-i lui Comarnescu, în 1940, Ionesco se plânge:

> Dragă Titel, m-a prins un dor teribil de vremurile admirabile ale „Criterionului" pe care îl înjuram (eram dificili) și care nu o să se întoarcă niciodată. Sunt cam în preajma vârstei de 30 de ani [...]. N-am făcut mare lucru și nu cred că se mai poate face ceva acum. Peste zece ani, va fi prea târziu. Mă plimb printr-un Paris din ce în ce mai frumos și mai trist (să fie agonia?) – dar seara, înspăimântător fără lumină. Cum aș vrea să fiu prin America de Sud, unde se creează pentru o cultură nouă, în care se crede și unde „Criterioanele" și apetiturile culturale se dezvoltă pentru realizări posibile.[3]

---

1 AMNLR, Mircea Eliade, Corespondență, Scrisori către Petru Comarnescu. 66/III/18, 25155/1–15, 7 noiembrie, fără an, Paris

2 Ricketts, *Mircea Eliade: The Romanian Roots*, vol. I, pp. 551–552

3 AMNLR, Eugène Ionesco, Corespondență, Scrisori către Petru Comarnescu. 290/II/8, 25121/1–16, 4 februarie 1940, Paris. În 1940, națiunile sud-americane erau neutre în al Doilea Război Mondial. Pentru continentali, păreau promițătoare și pline de potențial. În 1929, Argentina era printre primele zece cele mai bogate națiuni din lume, iar în anii 1930 Buenos Aires era cunoscut, la fel ca Bucureștiul, drept „Parisul Americii de Sud".

În vreme ce se străduia să scape de o soartă dură în România ră vășită de război, Ionesco și-a găsit consolarea în amintirile despre Criterion. Deși era furios pe politică fiindcă îi distrusese generația și prietenii, era încântat de ceea ce creaseră împreună. Veșnicul pesimist găsise ceva care îl făcea fericit și se bucura scriindu-i lui Comarnescu despre Criterion în acel moment de maximă incertitudine și de teamă.

Dar întrebarea rămâne: Asociația Criterion a fost un succes sau un eșec? Având o existență de numai doi ani (doi și jumătate, dacă luăm în calcul și revista), cât de durabil a fost impactul acestui grup intelectual în viața României interbelice? Multe subiecte și teme de interes, dinainte de Criterion și din timpul activității sale, și-au găsit expresia și au fost analizate în simpozioane, întruniri, expoziții și publicații. De asemenea, mulți membri proeminenți ai Tinerei Generații au participat la activitatea Criterion, iar colaborările lor în proiecte au adus o evoluție importantă față de tradiția ca intelectualii să se investească numai în contribuții individuale. Criterion le-a dat ocazia de a-și reuni eforturile. Faptul că asociația a fost percepută ca reprezentând o amenințare la adresa regelui Carol al II-lea, a altor intelectuali și a purității morale a poporului român (cel puțin în viziunea *Credinței*) demonstrează că impactul său a fost puternic și potențial periculos.

Un alt semn al succesului Criterion se găsește în memoria idealizată și în moștenirea strălucită pe care asociația a lăsat-o în conștiința românească. Deși amploarea deplină a contribuției Criterion la cultura română rămâne încă un subiect controversat (Antonesei a comparat Criterion cu Societatea Literară Junimea din secolul al XIX-lea, dar Ornea l-a criticat aspru pentru asta), e cert că criterioniștii și mulți alți contemporani ai lor și-au amintit cu drag de Criterion. Cu toate acestea, moștenirea sa e, într-un anume sens, confuză, pentru că distincția dintre Tânăra Generație și Criterion e adeseori neclară și se discută sau se scrie numai despre aspectele pozitive ale activității sale. Multe alte grupuri țineau conferințe despre subiecte de interes ale epocii. Ceea ce i-a distins pe criterioniști

a fost structura inedită a simpozioanelor și efortul de a fi o asociație cu preocupări largi, de „litere, filosofie și artă".

Dar analizând eșecul Criterion putem înțelege care a fost miza adevărată a tinerilor intelectuali din Bucureștiul interbelic, la nivelurile politic, personal, public, privat, spiritual și moral. Scurta perioadă a activității sale a coincis cu un moment crucial din viața politică a României, acela în care puterea regelui Carol al II-lea a început să slăbească, iar Garda de Fier a început să dețină supremația asupra Bucureștiului, recrutând cu succes membri din rândurile Tinerei Generații. Desființarea sa demonstrează și ea care au fost limitele libertății de exprimare în epocă, cum a încercat guvernul să învingă revoltele, ce voci au fost reduse la tăcere și care au fost țintele reale ale cenzurii. Desființarea Criterion arată cu precizie care au fost mizele politice ale acelei vremi.

Criterion a fost un eșec și pentru că, în loc să creeze o „umanitate integrată", nu a făcut altceva decât să adâncească prăpastia dintre elita intelectuală și publicul larg din România. A existat îngrijorarea că abordarea Criterion față de crizele din epocă a fost prost direcționată și, în ultimă instanță, nefolositoare. Deși scandalul *Credința* pare fabricat de Tudor și Stancu fără nici o bază reală, drama ce a urmat a fost un produs al epocii. Din acel episod urât și umilitor putem deduce importanța presei interbelice, prevalența lecturii gazetelor și faptul că tabloidele erau mult mai populare decât activitatea Criterion. Scandalul *Credința* poate fi interpretat ca un test pentru limitele libertății de exprimare. Poate că Stancu și Tudor au fost și ei intimidați și temători de explorarea *experienței* și de erudiția criterioniștilor și au simțit nevoia să se întoarcă spre moralitatea tradițională ortodoxă, să își exprime nestăvilit gelozia, răzbunarea îngustă, bârfa josnică și calomnia. În vreme ce criterioniștii au fost preocupați de crizele politice, economice și sociale de la nivel național și mondial, echipa de la *Credința* a vrut ca națiunea să se concentreze pe criza morală rezultată din comportamentul criterioniștilor.

Tânăra Generație și atracția fascismului

În pofida diferențelor dintre ei, membrii Criterion au avut multe în comun, ca membri ai elitei bucureștene educate. Cu identități și „vocații" foarte diferite, membrii Tinerei Generații au dezvoltat cu toții un mod de exprimare unic în România interbelică: scrisul experiențial. Au beneficiat de luxul libertății de creație artistică și au oferit perspective diferite despre pierderea acestei libertăți. Prieteniile au fost distruse și slăbite pentru totdeauna din cauza atracției crescânde a Gărzii de Fier, resimțită de mulți dintre membrii acestei comunități de scriitori, savanți și dramaturgi, care făceau parte cu toții din aceeași mare familie intelectuală și culturală: Asociația Criterion. Alții au rezistat tentației ideologiei, au refuzat să își sacrifice creativitatea și au respins rinocerizarea. Dar ce i-a separat pe unii de ceilalți? De ce unii intelectuali au fost subjugați de fascism, iar alții i-au rezistat?

De-a lungul cărții am explorat motivele specifice din spatele fiecărui caz individual, inclusiv antiliberalismul, antisemitismul și anticomunismul. Ionesco a sugerat câteva motive generale care i-au determinat pe prietenii lui să cadă victime rinocerizării, într-o scrisoare în limba franceză scrisă către un interlocutor neidentificat: naționalism, sadism, credință în renaștere și „mândrie prostească".[1] Piesa lui *Rinocerii* sugerează un alt răspuns, potrivit lui Matei Călinescu. Mirajul puterii a fost ceea ce i-a convins pe oameni să renunțe la individualitatea lor și să se alăture turmei de rinoceri.[2] Potrivit lui Ionesco, „niciodată nu a existat atâta voință de putere ca în epoca noastră"[3]. Omul liber nu are nevoie de putere. Așa cum a scris Ionesco, „oamenii liberi nu sunt dominați și nu domină"[4]. Dotat cu acest tip de libertate, individul își păstrează și își protejează creativitatea.

1 AMNLR, Eugène Ionesco, Corespondență, 290/II/8, 25121/1–16, f.10. 6 aprilie 1947, Paris.
2 Călinescu, „Ionesco and Rhinoceros: Personal and Political Backgrounds", p. 397
3 *Ibidem*, p. 145
4 *Ibidem*, p. 53

Dacă mirajul puterii e o explicație potențială la întrebarea „de ce?“, Ionesco oferă, prin pasajul citat, și o explicație la întrebarea „cum?“. În *Rinocerii* este subliniată importanța raționalizării. Această noțiune e situată, aparent, între înțelepciune și cerebralitate. Personajele sale își raționalizează convertirea la statutul de rinocer, așa cum Cioran și Eliade și-au raționalizat sprijinul acordat Gărzii de Fier. Această raționalizare nu e câtuși de puțin rațională, dar ilustrează cazul oamenilor capabili de rațiune („indivizi lucizi“ cu o educație vastă și expunere publică, fluenți în mai multe limbi, având un intelect superior și experiențe diverse, atât în România, cât și în străinătate) care au căzut pradă iraționalului și care și-au justificat ulterior acțiunile fasciste. Un mod prin care această raționalizare devine posibilă este distorsiunea limbajului:

> De fapt, [rinocerii] au deformat, au deturnat în mod voluntar sensul cuvintelor care este același pentru ei, pe care îl înțeleg, dar pe care-l denaturează pentru necesitățile propagandei. Nu e vorba de o nouă gândire, de un nou limbaj, ci de o manipulare abilă a termenilor pentru a crea confuzie în spiritul adversarilor lor sau pentru a-i ralia pe indeciși.[1]

Cioran a declarat mai târziu că „trăiam în nebunie. Așezați într-un colț al Europei, disprețuiți sau ignorați de întreaga lume, voiam să facem să vorbească despre noi“[2]. Dar acești bărbați și aceste femei nu erau nebuni în anii 1930. Deși Wolin ar spune că fuseseră seduși de „irațiune“[3], criterioniștii s-au considerat întotdeauna niște indivizi capabili să-și folosească rațiunea și, în mod evident, să-și raționalizeze acțiunile și deciziile. Deși lucizi, au arătat totuși dispreț față de rațiune și față de tolerarea punctelor de vedere diferite de ale lor. Acesta este un factor inerent al minții totalitare și, de asemenea,

1 Ionesco, *Present Past Past Present*, pp. 67–68 (ed. rom.: Humanitas, 2018, p. 75)
2 Cioran citat în Petreu, *An Infamous past*, p. 243 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 396)
3 Richard Wolin, *The Seduction of Unreason*

o credință împărtășită de mulți intelectuali, indiferent de orientarea lor politică: aroganța intelectuală. O posibilă distincție între gardiști și non-gardiști e diferența între masculinitate și sensibilitate. Fascismul a fost o decizie masculină, puternică, activă. În contrast cu atitudinea politică activă a simpatizanților Gărzii, criterioniștii non-gardiști erau ostentativ absenți din viața și activitatea politică.

În fine, Petreu acuză credința oarbă a intelectualilor extremiști și voința de a face bine cu orice preț României și umanității întregi: „faptul că erau sinceri și bine intenționați a pavat cu bune intenții drumul spre Holocaust și Gulag – și atât“[1].

Contribuția Criterion

Criterion are reputația de a fi fost ultima platformă liberă pentru exprimarea și explorarea unor idei opuse, care a funcționat în ultimii ani ai democrației românești. În cuvintele lui Jianu, dezintegrarea Criterion a inaugurat „o eră violentă, pasională, intolerantă care a dus la o serie de dictaturi îngrozitoare“[2]. Criterion a fost, în mod voit, apolitică, deși a dezbătut și a analizat multe subiecte și personalități politice arzătoare și controversate în epocă. Așa cum afirmă Ricketts, „spiritul prevalent al Criterion a fost unul democratic, dar nu a reușit să facă față valului naționalist, antidemocratic, care străbătea atunci Europa“[3].

Dar a concluziona că activitatea Criterion a fost redusă la tăcere numai de situația externă e doar parțial adevărat. Membrii Criterion s-au alăturat valului gardist când acesta a măturat Bucureștiul și au decis că, în 1933, Criterion nu mai merita eforturile lor. Ei (spre exemplu Polihroniade, Tell, Sadova) s-au redus singuri la tăcere în interiorul asociației odată cu convertirea la dreapta politică. Când asociația nu a mai putut continua din acest motiv, s-a înființat, în 1934, revista. Apoi și mai mulți criterioniști (de pildă Capsali,

1 Petreu, „The Generation '27 Between the Holocaust and the Gulag“, p. 24
2 Jianu, „În exclusivitate: Amintiri despre Criterion“, p. 1
3 Mac Linscott Ricketts, *Former Friend and Forgotten Facts*, p. 145

Tudor, Stancu, Comarnescu) au pus capăt atât asociației, cât și publicației prin gelozie, calomnie, atacuri personale în presă, provocări la duel și procese, desfășurate între 1934–1935. Cu o încredere nemărginită în inteligența lor, în bunele lor intenții, mândri și autoiluzionați, acei criterioniști care au rămas (ca Eliade, Cioran, Noica și Sadova) au preferat să își facă publice ideile în chip diferit: prin intermediul Gărzii de Fier.

Moștenirea Criterion a fost interzisă în timpul comunismului și, pe măsură ce România redescoperă această generație remarcabilă și grupul ei cultural, poate constata că, oricât de străluciți ar fi fost membrii săi, secretele lor sunt complicate, iar, potrivit lui Cioran, „trebuie înțeles totul cu grijă"[1]. În acest sens, o înțelegere mai deplină a Criterion poate reprezenta o contribuție.

În cuvintele lui Comarnescu:

> Povestea Criterion-ului este lungă și nu pot însemna aici decât prea puțin... Dacă aș scrie o carte despre meritele și infamiile generației mele, atât de dotată intelectual și totuși atât de inegală și contradictorie, activitatea din toamna lui 1932 a asociației de artă, litere și filosofie Criterion ar merita multe capitole.[2]

---

1 Cioran citat în Petreu, *An Infamous Past*, p. 247 (ed. rom.: Biblioteca Apostrof, 1999, p. 402)

2 PCJ, p. 77

Capitolul 9

Concluzii

Asociația Criterion a strălucit în efortul său de a așeza România pe harta lumii. Deși nu a funcționat decât doi ani, Criterion a avut un program ambițios. Am încercat să ofer o imagine a cuprinderii activității Criterion realizând prima prosopografie a organizației, precum și prin scurte biografii ale membrilor săi importanți.

Începând cu situația României după Primul Război Mondial și cu investigarea Tinerei Generații, am urmărit traseele de studii în străinătate și înființarea Criterion. I-am acordat o atenție specială lui Comarnescu, părintele Criterion, lucrarea mea având drept punct de plecare documentele din arhiva sa personală. Realizând o descriere a activității asociației și grupului de prieteni din jurul ei, am cercetat în amănunt modul de funcționare al acestei asociații originale. Am făcut, de asemenea, o analiză a publicațiilor-cheie – *Itinerariu spiritual* și *Criterion*.

Odată cu afirmarea fascismului în România, am demonstrat felul în care au apărut angajamentele politice în interiorul Criterion și cum au condus la dizolvarea sa, producând, în ultimă instanță, un oribil scandal de presă condus de *Credința*, în cursul căruia Comarnescu și alții au fost acuzați de homosexualitate, iar Criterion a fost desființată oficial. Am aruncat o privire către politica principalilor criterioniști: cei care au sprijinit Garda de Fier și cei care nu au sprijinit-o. Am realizat primul studiu în limba engleză despre actrița fascistă Marietta Sadova și am încheiat cartea urmărind destinele criterioniștilor în străinătate și în România comunistă.

Ascensiunea și desființarea Criterion ne reamintesc de avertismentul lui Benda din 1927 despre pericolul pe care îl reprezintă

intelectualii. Să ne gândim la cei 50 de ani de întuneric ce au cuprins jumătate din Europa ca urmare a trădării multora dintre criterioniști. Asociația Criterion a fost ultima entitate culturală care a mai putut să respire liber în București, să crească și să împingă granițele de la tradiționalism către modernitate într-o țară aflată pe punctul de a se stabiliza în Europa. România interbelică a încercat să fie democratică. A fost dinamică și înfloritoare economic. Criterion a fost ultimul strigăt al libertății culturale și artistice a țării.

Criterioniștii au fost agenți activi ai valului de extremism violent, ai limitării libertății de exprimare și ai întunericului care a guvernat România timp de 40 de ani după război. Ofensiva totalitară de la mijlocul anilor 1930 s-a întors împotriva elitei artistice și intelectuale românești, obligând-o să emigreze în străinătate sau să colaboreze cu regimul câștigător. Valul i-a dus pe criterioniștii importanți în închisori fasciste și comuniste, așa cum a fost cazul lui Eliade și al lui Nae Ionescu în 1937, sub regimul lui Carol al II-lea, al lui Noica și al Mariettei Sadova în anii 1950 și 1960, sub regimul comunist.

Când vorbim despre marile minți ale României secolului XX, sunt unii care simt că acești intelectuali au fost prizonieri ai unor evenimente pe care nu le-au putut controla și alții care argumentează că ei poartă responsabilitatea. În această carte am încercat să fac o analiză obiectivă a seducției reprezentate de fascism și a respingerii acestuia de către criterioniști. Potrivit lui Hannah Arendt, e dificil să îi judeci pe cei care au fost înghițiți de „furtunile intelectuale ale secolului XX". Tismăneanu e de aceeași părere cu ea când scrie: „Ceea ce nouă ne pare astăzi a fi alegeri limpezi erau, mai ales în perioada interbelică, reacții extraordinar de complicate la crizele liberalismului și democrației"[1].

Criterioniștii au fost propagatori de idei, iar cei care îmbrățișează ideile trebuie să fie conștienți că ele pot fi periculoase și pot avea consecințe mortale. Cum a scris Paul Johnson, „Atenție la intelectuali!"[2] Povestea Criterion e cât se poate de relevantă dacă o privim prin

1 Vladimir Tismăneanu, „A Faustian pact: Marta Petreu *Diavolul și ucenicul său: Nae Ionescu – Mihail Sebastian*", TLS, 1 ianuarie 2010

2 Johnson, *Intellectuals*, p. 342

prisma ascensiunii fascismului pe plan internațional, a răspândirii antisemitismului, a ciocnirilor rasiale, a extremismului islamic, a promovării violenței, a distrugerii patrimoniului cultural și a locurilor importante pentru istorie și memorie, a cenzurii, discriminării etnice și folosirii religiei pentru a justifica crime oribile împotriva umanității.

Norman Manea, care a denunțat politica lui Eliade într-un text faimos, „Felix Culpa", a fost întrebat când s-a întors în România dacă crede că „scrierile de inspirație legionară ale lui Eliade îi submінează operele literare și științifice". A răspuns că nu s-a pronunțat niciodată public despre ele și că „nici literatura, nici opera științifică nu pot fi judecate după criterii morale". Condamnăm omul și opera pentru nebunia tinereții? Manea, care îl consideră pe Eliade responsabil de acțiunile sale politice, sugerează că opera acestuia trebuie judecată potrivit cu valoarea ei și apreciată în sine. E cu putință să cântărești realizările culturale ale unei persoane separat de divorțul său de judecata morală[1]

În exil sau acasă, criterioniștii și-au trăit fiecare propria viață și au adus faimă României. E important să ne amintim contribuțiile valoroase ale criterioniștilor și ale Asociației Criterion. Acei intelectuali ne-au lăsat moștenire o mare comoară de literatură rafinată, de filosofie și de cercetări științifice. Au format o asociație inspirată de democrație și organizată democratic, în punctul de maxim al democrației liberale din România. Au analizat public subiecte variate: Lenin, Mussolini, Gide, Charlie Chaplin și Gandhi. Au fost ambițioși, prolifici și, la acel moment, prieteni apropiați, devotați unii altora.

Încrezătoare în puterea tinereții lor, Tânăra Generație și Asociația Criterion au încercat să revoluționeze cultura națiunii lor europene aflate în plin proces de afirmare. Doar când interesul criterioniștilor a alunecat către politic și religios, Mișcarea Legionară le-a umbrit cercul de prieteni și asociația culturală modernistă și progresistă, la care țineau și pe care o creaseră în Bucureștiul anilor 1930. Ascensiunea fascismului a contribuit la distrugerea celui mai important experiment intelectual și cultural din România.

1 Norman Manea, *The Hooligan's Return: A Memoir*, p. 352

Bibliografie

(I) Manuscrise și surse de arhivă

Archive at the Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, USHMM, Washington, DC, SUA

Inventar nr. 2247; Ministerul de Interne – Diverse, anii 1910–1956

Arhiva Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, CNSAS, București

Arșavir-Nazaret Acterian, R41665

Arșavir Acterian, I203607

Haig Acterian, I21201 2/1, dosar nr. 54892/1–2

Mircea Eliade, SiE 167/1, dosar nr. 6814 (1–3)

Constantin Noica, I4664, dosar nr. 85321 (1981–1987)

Constantin Noica, I15156/1–3, dosar nr. 205407/1–3

Marietta Sadova, I209489/1–4

Zaharia Stancu, I73549/1–2

Arhiva Muzeului Național al Literaturii Române, AMNLR, București

Corespondența lui Haig Acterian, Emil Cioran, Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Eugen Ionescu, Constantin Noica și Mihail Sebastian

Arhivele Naționale ale României

Sala de studiu fonduri personale și familie, dosar #1824, fond familial Acterian, anii 1904–1973

Biblioteca Academiei Române, BAR

Sala de manuscrise, arhiva personală Petru Comarnescu 17/2001 APPC

The University of Chicago Library

Mircea Eliade Papers 1926–1998, jurnal inedit

(2) Surse publicate[1]

Acterian, Arşavir, „Câte ceva despre Asociaţia Criterion", *Criterion Seria Nouă,* an 1, vol. 1, martie 1990

Acterian, Arşavir, *Jurnal 1929–1945/1958–1990,* Bucureşti: Humanitas, 2008

Acterian, Jeni, *Jurnalul unei fiinţe greu de mulţumit,* Bucureşti: Humanitas, 2007

(*) „Asociaţia Criterion şi manifestaţiile studenţeşti", *Cuvântul,* 14 noiembrie 1932

(*) „Astăzi începe procesul cavalerilor de Curlanda", *Credinţa,* an 3, nr. 352, 10 ianuarie 1935

Benda, Julien, *The Treason of the Intellectuals,* Abingdon şi New York: Routledge, 2017

Blaga, Lucian, *Zalmoxis: Obscure Pagan,* traducere de Doris Plantus-Runey, Iaşi, Oxford, Portland: The Center for Romanian Studies, 2001

Botta, Dan, „Cronica muzicală: Expresionism şi nou clasicism muzical", *Calendarul,* 14 octombrie 1933

Botta, Dan, „Puterea Cuvântului.", *Criterion,* an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934, p. 1

Botta, Dan, „O Statuie [de Michelangelo]", *Criterion,* an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934

Cantacuzino, Ion I. şi Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Constantin Noica, Henri H. Stahl, Alexandru Cristian Tell, Mircea Vulcănescu (ed.), *Criterion: Revista de artă, litere şi filosofie,* Bucureşti: Vremea, an 1, nr. 1 (15 octombrie 1934) – An 2, nr. 6–7 (ianuarie–februarie 1935) Retipărită în „colecţia completă în ediţie anastatică" de Marin Diaconu, Bucureşti: Roza Vânturilor, 1990.

Cantacuzino, Ion I., „Ceva despre lirica naţionalistă", *Criterion,* an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934

Cantacuzino, Ion I., „De două mii de ani", *Criterion,* an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Cantacuzino, Ion I., „Nu", *Criterion,* an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934

[1] Semnul (*) indică articole fără autor, aranjate în ordinea alfabetică a titlurilor.

Cantacuzino, Ion I., „Pe marginea unui articol dextrofil", *România literară,* 14 ianuarie 1933

Cantacuzino, Ion I., „Premiul Nobel: Luigi Pirandello", *Criterion,* an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934

Cantacuzino Ion I., „O gravură [de Goya]", *Criterion,* an 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935

Chaplin, Charles, *My Autobiography,* New York: Simon and Schuster, 1964

Cioran, Emil, „Aspecte germane", *Vremea,* an 6, nr. 314, 19 noiembrie 1933

Cioran, Emil, „Despre o altă Românie", *Vremea,* an 8, nr. 376, 17 februarie 1935

Cioran, Emil, „Germania și Franța sau iluzia păcii", *Vremea,* an 6, nr. 318, Crăciun 1933

Cioran, Emil, „Impresii din München. Hitler în conștiința germană", *Vremea,* an 7, nr. 346, 15 iulie 1934

Cioran, Emil, „Între conștiința europeană și cea națională", *Vremea,* an 10, nr. 518, 25 decembrie 1937

Cioran, Emil, *Le Néant roumain: un entretien / Neantul românesc: o convorbire,* Luca Pițu și Sorin Antohi (ed.), București: Polirom, 2009

Cioran, Emil, *Pe culmile disperării,* București: Humanitas, 1990

Cioran, Emil, *Schimbarea la față a României,* București: Humanitas, 2006

Cioran, Emil, *Schimbarea la față a României,* ediție reprodusă după ediția completă Vremea, Norcross, GA: Criterion Publishing, 2002

Cioran, Emil, „Scrisori din Germania. Revolta sătuilor", *Vremea* 7, nr. 349, 5 august 1934

Cioran, E.M., *Oeuvres,* Paris: Gallimard, 1995

(*) „Cuibul de carne bărbătească: Petru Comarnescu", *Credința,* an 3, nr. 337, 15 ianuarie 1935

Ciurescu, Silvia, „Interview with Ioan Tugearu about Floria Capsali", *Plural Magazine,* nr. 15–16 (2002)

Cocteau, Jean, *Les enfants terribles,* Paris: Editions Bernard Grasset, 1929

Codreanu, Corneliu Zelea, *Pentru Legionari,* Sibiu: Editura „Totul Pentru Țară", 1936

Comarnescu, Petru, *America văzută de un tânăr de azi,* București: Editura Adevărul S.A., 1934

Comarnescu, Petru, *Chipuri şi priveliști ale Americii,* Bucureşti: Cugetarea – Georgescu Delafras, 1940

Comarnescu, Petru, „Coordonatele creaţiei lui Eugene O'Neill", în Eugene O'Neill, *Teatru,* vol. I, Bucureşti: Editura pentru Literatură Universală, 1968

Comarnescu, Petru, „Un desen [de Brâncuşi]", *Criterion,* an I, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934

Comarnescu, Petru, „Dezacordul dintre adevărurile spiritului şi fenomenele prezentului", *Criterion,* an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Comarnescu, Petru, „Experienţa", *Criterion,* an 1 , nr. 1, 15 octombrie 1934

Comarnescu, Petru, *Homo Americanus,* Colecţia Criterion, Bucureşti: Editura Vremea, 1933

Comarnescu, Petru, *Jurnal. 1931–1937,* Iaşi: Institutul European, 1994

Comarnescu, Petru, *Kalokagathon,* Bucureşti: Fundaţia Regală pentru literatură şi artă, 1946

Comarnescu, Petru, „Răul veacului nostru: Hamlet 1933", *Viaţa Românească,* an 25, nr. 4, aprilie 1933

Comarnescu, Petru, „Retrospective: Petru Comarnescu despre diaspora românească la 1966", *Bucovina literară,* 1–2/2005. Editată de Nicolae Cârlan.

Comarnescu, Petru, „The Rumanian and Universal in Brâncuşi's Work", *Rumanian Studies: An International Annual of the Humanities and Social Science,* vol. I, Leiden: E.J. Brill, 1970, pp. 144–145

Comarnescu, Petru, „Tirania formulelor-capcane", *Criterion,* an 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935

Crainic, Nichifor, „Forţa trecutului", *Calendarul,* 2 noiembrie 1932

Crainic, Nichifor, *Zile albe, zile negre, Memorii I,* Bucureşti: Casa Editorială Gândirea, 1991

Credinţa, „De unde purcede", *Credinţa,* an 3, nr. 371, 24 februarie 1935

Credinţa, „Desgust!", *Credinţa,* an 3, nr. 370, 23 februarie 1935

(*) „Criterion îşi suspendă activitatea", *Cuvântul,* 10 februarie 1933

(*) „Cunoscutul Cavaler...", *Credinţa,* an 3, nr. 462, 19 iunie 1935

Daia, Vasile, „Salvaţi morala, domnilor!", *Acţiunea studenţească,* an 2, nr. 2, 10 februarie 1935

Danielopol, D.G., *Jurnal londonez,* Iaşi: Institutul European, 1995

Danovski, Oleg, „Vivat Profesores! – Through the Looking Glass of Time", *Plural Magazine*, nr. 15–16 (2002)

(*) „De la Criterion", *Adevărul*, 13 noiembrie 1932

Delavrancea, Cella, *Dintr-un secol de viață*, București: Editura Eminescu, 1988

(*) „De la Criterion", *Credința*, an I, nr. 4, 6 decembrie 1933

(*) „O descindere a parchetului militar – conferințe interzise. Nu rupeți afișele", *Cuvântul*, 10 februarie 1933

Devi, Maitreyi, *It Does Not Die*, Chicago: University of Chicago Press, 1976

Eliad, Sandu, „O experiență", *Facla*, 30 octombrie 1932

Eliade, Mircea, *Autobiography*, volume I: *1907–1937 Journey East, Journey West*, traducere de Mac Linscott Ricketts, Chicago: The University of Chicago Press, 1981

Eliade, Mircea, *Autobiography*, volume II: *1937–1960 Exile's Odyssey*, traducere de Mac Linscott Ricketts, Chicago: The University of Chicago Press, 1988

Eliade, Mircea, „Către un nou diletantism", *Cuvântul*, an 3, nr. 862, 11 septembrie 1927

Eliade, Mircea, „The Correspondence between Mircea Eliade and Ioan Petru Culianu", note de Tereza Culianu-Petrescu și Dan Petrescu, cuvânt înainte de Matei Călinescu, traducere de Sorana Coreanu, *Archaeus: Studies in History of Religions*, nr. 1–4 (2004), pp. 341–364

Eliade, Mircea, „Cretinion", *Cuvântul*, 25 noiembrie 1932

Eliade, Mircea, „Critica diletantismului", *Cuvântul*, an 3, nr. 860, 9 septembrie 1927

Eliade, Mircea, „Cultură", *Cuvântul*, an 3, nr. 885, 4 octombrie 1927

Eliade, Mircea, „De ce cred în biruința Mișcării Legionare?", *Buna Vestire*, nr. 244, 17 decembrie 1937. Republicat în *Texte „Legionare și despre Românism"*, Cluj: Dacia, 2001

Eliade, Mircea, „De ce sunt intelectualii lași?", *Criterion*, an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934

Eliade, Mircea, „Dizolvarea Gărzii de Fier", *Axa*, 25 decembrie 1933

Eliade, Mircea, *Domnișoara Christina*, București: Editura Fundației Culturale Române, 1991

Eliade, Mircea, „Două cărţi italieneşti", *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934

Eliade, Mircea, „Epoca prerevoluţionară", *Cuvântul*, 4 octombrie 1933

Eliade, Mircea, *Erotica mistică în Bengal*, Bucureşti: Editura Jurnalul Literar, 1994

Eliade, Mircea, *Europa, Asia, America... Corespondenţă A–H*. Editat de Mircea Handoca, Bucureşti: Humanitas, 1999.

Eliade, Mircea, „Experienţele", *Cuvântul*, an 3, nr. 874, 23 septembrie 1927

Eliade, Mircea, *The Fate of Romanian Culture*, traducere de Bogdan Ştefănescu, Bucureşti: Editura Athena, 1995

Eliade, Mircea, „Final", *Cuvântul*, an 3, nr. 928, 16 noiembrie 1927

Eliade, Mircea, „Gandhi ante mortem", *Cuvântul*, 19 septembrie 1932

Eliade, Mircea, „Gandhi, după Ramazan şi Holi", *Cuvântul*, an 5, nr. 1337, 11 ianuarie 1929

Eliade, Mircea, *Huliganii*, Bucureşti: Humanitas, 2006

Eliade, Mircea, *L'Inde*, Paris: L'Herne, 1988

Eliade, Mircea, *India – Biblioteca maharajahului – Şantier*, Bucureşti: Humanitas, 2003

Eliade, Mircea, „Insuficienţa literaturii", *Cuvântul*, an 3, nr. 889, 8 octombrie 1927

Eliade, Mircea, *Întoarcerea din Rai*, Bucureşti: Humanitas, 2003

Eliade, Mircea, „Între catedră şi laborator", *Cuvântul*, an 3, nr. 867, 16 septembrie 1927

Eliade, Mircea. „Între Luther şi Ignaţiu de Loyola." *Cuvântul*, an 3, nr. 915, 3 noiembrie 1927.

Eliade, Mircea, *Ifigenia: piesă în trei acte*, Valle Hermoso: Cartea Pribegiei, 1951

Eliade, Mircea, *Isabel şi apele diavolului*, Bucureşti: Humanitas, 2003

Eliade, Mircea, *Itinerariu spiritual: scrieri de tinereţe, 1927*. Editat de Mirea Handoca, Bucureşti: Humanitas, 2003

Eliade, Mircea, *Le Journal des Indes*, Paris: L'Herne, 1992

Eliade, Mircea, *Jurnalul Portughez şi alte scrieri*, vol. 1–2, Bucureşti: Humanitas, 2006

Eliade, Mircea, „Linii de orientare", *Cuvântul,* an 3, nr. 857, 6 septembrie 1927

Eliade, Mircea, *Maitreyi,* traducere de Catherine Spencer, *Bengal Nights,* Chicago: University of Chicago Press, 1995

Eliade, Mircea, „Misticismul", *Cuvântul,* an 3, nr. 911, 30 octombrie 1927

Eliade, Mircea, *The Myth of the Eternal Return: Or, Cosmos and History,* New York: Bollingen Foundation, 1954

Eliade, Mircea, *Océanographie,* Paris: L'Herne, 1993

Eliade, Mircea, „Ortodoxia", *Cuvântul,* an 3, nr. 924, 12 noiembrie 1927

Eliade, Mircea, „Poimâine", *Criterion,* an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Eliade, Mircea, „Reabilitarea spiritualității", *Criterion,* an 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935

Eliade, Mircea, *Romanul adolescentului miop,* Mușătești: Editura Tana, 2008

Eliade, Mircea, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion,* New York: Harcourt, Inc., 1959

Eliade, Mircea, „Să ne închipuim că...", *Criterion,* an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934

Eliade, Mircea, „Scrisori către un provincial", *Cuvântul,* 3 iunie 1933

Eliade, Mircea, „Teozofie", *Cuvântul,* an 3, nr. 903, 22 octombrie 1927

Eliade, Mircea, *Textele „Legionare"* și *despre „Românism",* Cluj-Napoca: Editura Dacia, 2001

Eliade, Mircea, „Tinerii la lucru", *Cuvântul,* 14 octombrie 1932

Eliade, Mircea, *Viața Nouă.* Editat de Mircea Handoca, București: Editura Jurnalul literar, 1999

Eliade, Mircea, *Yoga. Essai sur les origins de la mystique indienne,* Paris: Librairie orientaliste Paul Geunthner, 1936

Eliade, Mircea, *Yoga: Immortality and Freedom,* traducere de Willard R. Trask, Londra: Arkana, 1989, cca 1958

Eliade, Mircea, *Yoga, nemurire și libertate,* București: Humanitas, 2006

Eminescu, Mihai, „Doina", *Poezii/Poems,* București: Teora, 2007

Georgescu, Radu, „Cronica muzicală", *Revista Fundațiilor Regale,* an 1, nr. 1, 1934

Gide, André, *Corydon,* Paris: Gallimard, 2005

Gide, André, *Incidences,* Paris: Gallimard, 1924

Gide, André, *Les nouvelles nourritures,* Paris: Gallimard, 1935

Gide, André, *Les nouvelles terrestres,* Paris: Editions de la Nouvelle Revue Française, 1918

Gide, André, *Pages de Journal (1929–1932,)* Paris: Gallimard, 1934

Goebbels, Joseph, *The Goebbels Diaries,* traducere şi editare de Louis P. Lochner, New York: Popular Library, 1948

Golopenţia, Anton, „Situaţia intelectualilor români", *Criterion,* an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934

Guénon, René, *Crisis of the Modern World,* traducere de Arthur Osborne, Londra, Luzac & co., 1942

(*) „Împotriva presei pornografice", *Universul,* an 52, nr. 44, 14 februarie 1935

(*) „Împotriva presei deşănţate şi pornografice", *Universul,* an 52, nr. 46, 16 februarie 1935

(*) „În atenţia d-lui ministru al Artelor şi a d-lui Ion Marin Sadoveanu", *Credinţa,* an 3, nr. 340, 29 ianuarie 1935

(*) „Încă unul din şleahta invertiţilor sexual cari atacă. O nouă agresiune, lamentabil eşuată, împotriva d-lui Sandu Tudor", *Credinţa,* 16 decembrie 1934

(*) „Infamii", *Acţiunea studenţească,* an 2, nr. 1, 21 ianuarie 1935

Ionesco, Eugène, *Fragments of a Journal,* New York: Grove Press, 1968

Ionesco, Eugène, *Notes and Counter Notes: Writings on the Theatre,* traducere de Donald Watson, New York: Grove Press, 1964

Ionesco, Eugène, *Present Past Past Present,* traducere de Helen R. Lane, New York: De Capo Press, 1998

Ionesco, Eugène, *Rhinoceros and Other Plays,* New York: Grove Press, 1960

Ionescu, Eugen, *Nu,* Bucureşti: Humanitas, 1991

Ionescu, Eugen, *Război cu toată lumea,* vol. 2, Bucureşti: Humanitas, 1992

Ionescu, Eugen, *Scrisori către Tudor Vianu,* vol. 2 (1936–1949), editat de Maria Alexandrescu Vianu şi Vlad Alexandrescu, Bucureşti: Editura Minerva, 1994

Ionescu, Nae, *Curs de logică 1927–1928,* Bucureşti: Editura Eminescu, 1997

Ionescu, Nae, *Prelegeri de filosofia religiei*, editat de Marta Petreu, Cluj-Napoca: Biblioteca Apostrof, 1994

Ionescu, Nae, Marin Diaconu și Dora Mezdrea, (ed.), *Opere I Cursuri de metafizică, 1*, București: Crater, 1999

Ionescu, Nae, Marin Diaconu și Dora Mezdrea, (ed.), *Opere II Cursuri de metafizică, 2*, București: Editura Roza Vânturilor, 2005

Ionescu, Nae, *Roza Vânturilor*, editat de Mircea Eliade, București: Editura Cultura Națională, 1937

Ionescu, Nae, „Prefață" la Mihail Sebastian; *De două mii de ani*, București: Humanitas, 2006

Iorga, Nicolae, *Byzantium after Byzantium*, Iași: The Center for Romanian Studies, 2000

Jianu, Ionel, „În exclusivitate: Amintiri despre Criterion", *Criterion Seria Nouă*, an 1, vol. 2, 1990

Jianu, Ionel, *Ionel Jianu și opera lui*, București: Editura Roza Vânturilor, 1991

Lenin, V.I., *Imperialism: the Highest Stage of Capitalism*, International Publishing Company, 1969.

(*) „Libertatea presei", *Universul*, an 52, nr. 44, 14 februarie 1935

Lovinescu, Eugen. *Aqua Forte*. București: Editura Contemporană, 1941

Lovinescu, Eugen, *Confesiunile unui critic*, București: Institutul Cultural Român, 2006

Lovinescu, Eugen, *Memorii II 1916–1931*, Craiova: Editura Scrisul Românesc, 1931

Manoliu, Petru, „Gânduri pentru profesorul Nae Ionescu", *Credința*, an 3, nr. 359, 17 februarie 1935

Marin, Vasile, *Crez de Generație*, București: Tipografia Bucovina I.E. Torouțiu, 1937

(*) „Mârșava înscenare contra d-lui Sandu Tudor", *Credința*, an 3, nr. 372, 26 februarie 1935

Medrea, Victor și Nicolae Roșu, „Într'o chestie de onoare", *Credința*, 15 decembrie 1934

Medrea, Victor, „Ofensiva invertiților", *Credința*, 16 decembrie 1934

(*) „Mircea Vulcănescu, filosoful boxeur sau moralist bătut...", *Credința*, 15 decembrie 1934

Negry, Gabriel, *Memoria dansului: Breviar despre arta coregrafică*, București: Editura Muzicală, 1986

Noica, Constantin, „Moartea omului de mâine", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Noica, Constantin, *Moartea omului de mâine: Vol. 3*, București: Humanitas, 2004

Noica, Constantin, *Modelul cultural european*, București: Humanitas, 1993

Noica, Constantin, *Pagini despre sufletul românesc*, București: Humanitas, 2008

Noica, Constantin, „Problematica", *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934

(*) „O nouă mișcare la CFR", *Lupta*, an 12, nr. 3390, 16 februarie 1933

(*) „Numerus Clausus", *Acțiunea studențească*, an 2, nr. 2, 10 februarie 1935

Olteanu, Alexandru, „Ajunge! Domnule, Sandu Tudor", *Acțiunea studențească*, an 2, nr. 2, 10 februarie 1935

Panaitescu, „Azi ne vorbește: d. Eugen Ionescu", *Facla*, 12 octombrie 1933

Pandrea, Petre, *Atitudini și controverse*, București: Editura Minerva, 1982

(*) „Pentru lămurirea «nelămuriților» în cazul Petru Comarnițki", *Credința*, an 3, nr. 344, 25 ianuarie 1935

Petrescu, Camil, *Note zilnice*, București: Gramar, 2003

Papadat-Bengescu, Hortensia et al., *Scrisori către Camil Baltazar*, București: Editura pentru Literatură, 1965

Polihroniade, Mihail, „Forum", *Calendarul*, 22 februarie 1932

Polihroniade, Mihail, „Generația tânără și ritmul mondial", *Azi*, 1, 1933

Predescu, Al., „Reprezentanți de Generație?", *Credința*, 30 ianuarie 1935

(*) „Procesul *Credinței* se judecă la tribunal", *Universul*, an 52, nr. 150, 3 iunie 1935

Rădulescu-Motru, Constantin, *Românismul: Catehismul unei noi spiritualități*, București: Editura Garamond, 1996

Rășcanu, Teodor, „Cine a fost Kiril Komarnitzky", *Credința*, an 3, nr. 355, 6 februarie 1935

Roșu, Nicolae, „Dextrofobie: sau oscilație de oportunitate?", *Viața literară*, 1–30 ianuarie 1933

Roşu, Nicolae, „Polemizăm...", *Viaţa literară*, 28 februarie 1933

Roşu, Nicolae, „Să ni se răspundă", *Viaţa literară*, 20 decembrie 1932

Sadova, Marietta, *Exerciţiile artei dramatice*, Bucureşti: Consiliul Culturii şi Educaţiei Socialiste, 1981

Sandu, Eliad, „O experienţă", *Facla*, 30 octombrie 1932

(*) „Şantajul ziarului *Credinţa*", *Universul*, an 52, nr. 53, 23 februarie 1935

Schiller, F.S.C., „Eugenics as a Moral Idea: the Beginning of Progressive Reform", *Arhiva pentru ştiinţă şi reformă socială*, an. 4, nr. 4, 1931

Sebastian, Mihail, *Accidentul*, Bucureşti: Editura Blassco, 2004

Sebastian, Mihail, *Cum am devenit huligan*, Bucureşti: Humanitas, 2006

Sebastian, Mihail, *De două mii de ani...*, Bucureşti: Humanitas, 2006

Sebastian, Mihail, *For Two Thousand Years*, traducere de Philip O'Ceallaigh, Londra: Penguin, 2016

Sebastian, Mihail, „Forum", *Cuvântul*, 5 martie 1932

Sebastian, Mihail, *Itinerar spiritual francez*, Bucureşti: Hasefer, 2007

Sebastian, Mihail, *Journal 1935–1944*, traducere de Patrick Camiller, Pimlico: Londra, 2003

Sebastian, Mihail, *Opere alese*, vol. 2: *Proză publicistică*, Bucureşti: Editura pentru Literatură, 1962

Sebastian, Mihail, *Teatru: Insula. Nopţi fără lună. Potopul*, Caracal: Hoffman, 2017

Sebastian, Mihail, *Ultimă oră: o comedie în trei acte*, Bucureşti: Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, 1956

Slătioreanu, Badea, „Greşala *Credinţei*", *Acţiunea studenţească*, an 2, nr. 2, 10 februarie 1935

(*) „Societatea de politică externă", *Adevărul*, 13 noiembrie 1932

Sorel, Georges, *Reflections on Violence*, traducere de J. Roth şi T.E. Hulme, New York: Collier Books, 1961

Spengler, Oswald, *The Decline of the West: Volume One, Form and Actuality*, traducere de Charles Francis Atkinson, Londra: George Allen & Unwin Ltd., 1980

Spengler, Oswald, *The Hour of Decision*, traducere de C.F. Atkinson, Honolulu, Hawaii: University Press of the Pacific, 2002 (retipărit după ediţia din 1930)

Spengler, Oswald, *The Decline of the West: Volume Two, Perspectives of World-History,* traducere de Charles Francis Atkinson, Londra: George Allen & Unwin Ltd., 1980

Stahl, Henri H., *Amintiri și gânduri din vechea școală a monografiilor sociologice,* București: Editura Minerva, 1981

Stahl, Henri H., „Gheorghe Popovici", *Criterion,* an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Stahl, Henri H., „O mască", *Criterion,* an , nr. 2, 1 noiembrie 1934

Stahl, Henri H., „Prilej de îndoială", *Criterion,* an 1, nr. 2, 1 noiembrie 1934

Stahl, Henri H., „Satul", *Criterion,* an 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935

Stancu, Zaharia, *Barefoot,* editat de Frank Kirk, New York: Twayne Publishers, 1971

Stancu, Zaharia, „Cavalerii, justiția și puterile nevăzute", *Credința,* an 3, nr. 340, 29 ianuarie 1935

Stancu, Zaharia, „Nu am fost la recitalul de dans al d-lui Gabriel Negry", *Credința,* 30 noiembrie 1934

Stancu, Zaharia, „Onoarea dintre fese", *Credința,* 16 decembrie 1934

Stancu, Zaharia, „Politicianii, invertiții, samsarii și presa liberă", *Credința,* an 3, nr. 371, 24 februarie 1935

Stănescu, Gabriel și Liviu Antonesei, Virgil Mihaiu, Mircea Handoca, Toma Roman, Dan Stanca, Radu R. Șerban, Doina Uricariu, (ed.), *Criterion: Revista de arte, litere și filosofie „Serie Nouă",* an 1, nr. 1–4, 1990

Steinhardt, Nicolae (Antisthius), *În genul lui Cioran, Noica, Eliade...,* București: Humanitas, 1996

Steinhardt, Nicolae, *Jurnalul fericirii,* Cluj-Napoca: Dacia, 2001

Sterian, Paul, „Studenții și Criterion", *Cuvântul,* 12 noiembrie 1932

Șuluțiu, Octav, „Limba românească în Ardeal", *Criterion,* an 2, nr. 6–7, ianuarie–februarie 1935

Șuluțiu, Octav, *Jurnal,* Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1975

(*) „Svastică împotriva svastică", *Adevărul,* 13 noiembrie 1932

Tașcă, prof. G., „Studențimea luminată să nu cadă în păcatul intoleranței", *Adevărul,* 12 noiembrie 1932

Tătărescu, Giza, „Amintiri despre Mircea", *Vatra 6–7,* Târgu Mureș, 2000

Tell, Alexandru Christian, „Viaţa omului de mâine", *Criterion*, an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Theodorescu, Cicerone, „Prietenul tinerilor şi profesorul de tinereţe", *Credinţa*, an 3, nr. 359, 17 februarie 1935

(*) „Traficul de carne bărbătească din elita bucureşteană", *Credinţa*, 9 ianuarie 1935

Tudor, Sandu, „Despre Sodomie 1 Prolog", *Credinţa*, an 3, nr. 352, 9 ianuarie 1935

Tudor, Sandu, „Despre Sodomie II Făţărnicia Cavalerilor", *Credinţa*, an 3, nr. 333, 10 ianuarie 1935

Tudor, Sandu, „Despre Sodomie III Istoric şi diagnostic criterionist", *Credinţa*, an 3, nr. 334, 11 ianuarie 1935

Tudor, Sandu, „Generaţia Criterion", *Credinţa*, 16 decembrie 1934

Tudor, Sandu, „Şarpele depravării", *Credinţa*, an 3, nr. 346, 26 ianuarie 1935

Tudor, Sandu, „Un trezitor de conştiinţe: profesorul Nae Ionescu", *Credinţa*, an 3, nr. 359, 17 februarie 1935

Tudor, Sandu, „Viaţa intimă şi viaţa publică", *Credinţa*, an 3, nr. 343, 22 ianuarie 1935

(*) „Viaţa romanţată a spătarului Petru Komarniţki", *Credinţa*, an 3, nr. 343, 22 ianuarie 1935.

Voinescu, Alice, *Jurnal*, Bucureşti: Editura Albatros, 1997

Voinescu, Alice, *Scrisori către fiul şi fiica mea*, editat de Maria-Ana Murnu, Cluj-Napoca: Editura Dacia, 1994

Vulcănescu, Mircea, *De la Nae Ionescu la Criterion*, editat de Marin Diaconu, Bucureşti: Humanitas, 2003

Vulcănescu, Mircea. *Dimensiunea românească a existenţei*, vol. 2, *Chipuri spirituale*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1995

Vulcănescu, Mircea, „Generaţie", *Criterion*, an 1, nr. 3–4, 15 noiembrie–1 decembrie 1934

Vulcănescu, Mircea, „În jurul filosofului Blaga", *Criterion*, an 1, nr. 5, 15 decembrie 1934

Vulcănescu, Mircea, *Nae Ionescu: aşa cum l-am cunoscut*, Bucureşti: Humanitas, 1992

Vulcănescu, Mircea, „Pentru Eugen Ionescu“, *Familia,* an 2, nr. 5–6, septembrie–octombrie 1934

Vulcănescu, Mircea, *Războiul pentru întregirea neamului / Dimensiunea românească a existenței,* Norcross, GA: Criterion Publishing, 2002

Vulcănescu, Mircea (M.V.), „... Și câteva puncte de vedere“, *Criterion,* an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Vulcănescu, Mircea (M.V.), „... Și câteva puncte de vedere,“ *Criterion,* an I, nr. 2, 1 noiembrie 1934

Vulcănescu, Mircea, „Spiritualitate“, *Criterion,* an I, nr. 1, 15 octombrie 1934

Vulcănescu. Mircea, *„Tânăra Generație“,* editat de Marin Diaconu, București: Compania, 2004

Vulcănescu, Mircea, „Un desen“, *Criterion,* an 1, nr. 1, 15 octombrie 1934

Westfried, Iosif, *Instinctul sexual,* București: Editura Cartea Românească, 1928

X.Y.Z., „Mafia homosexualilor: Arhim. Scriban, Petru Comarnescu, Alexandru Christian Tell și Mircea Vulcănescu“, *Credința,* an 3, nr. 346, 26 ianuarie 1935

X.Y.Z., „Senatus consultus și mafia Petru Comarnițki“, *Credința,* an 3, nr. 364, 16 februarie 1935

(3) Surse auxiliare publicate

Achim, Viorel, *The Roma in Romanian History,* Budapesta și New York: Central University Press, 2004

Albright, Madeleine, *Fascism: A Warning,* New York: HarperCollins, 2018

Alexandrescu, Sorin, *Paradoxul român,* București: Univers, 1998

Alexandrescu, Sorin, *Mircea Eliade, dinspre Portugalia,* București: Humanitas 2006

Antohi, Sorin, „Commuting to Castalia: Noica's «School», Culture and Power in Communist Romania“, Gabriel Liiceanu, *The Păltiniș Diary: A Paideic Model in Humanist Culture.* Budapesta: Central European University Press, 2000, pp. vii–xxxii

Anton, Ted, *Eros, Magic and the Murder of Professor Culianu,* Chicago: Northwestern University Press, 1996

Antonesei, Liviu, „Modernizing, the Reform of the Calendar and Symbolic Concurrent Times", *International Journal on Humanistic Ideology,* nr. 1 (2008)

Antonesei, Liviu, „Modernity and Modernization from an Intercultural Perspective", *International Journal on Humanistic Ideology,* nr. 2 (2008)

Antonesei, Liviu, „Un model de acţiune culturală: Grupul Criterion", *Cultură şi societate,* editat de Alexandru Zub, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1991, pp. 367–396. Versiune extinsă a „Le moment Criterion. Un modelle d'action culturelle", *Culture and Society,* editat de Alexandru Zub, Iaşi: Editura Academiei RSR, 1985, pp. 189–206

Arendt, Hannah, *Rachel Varnhagen: the Life of a Jewess,* Johns Hopkins University Press, 2000

Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism,* New York: Harvest/HBJ Book, 1973

Attwood, Lynne şi Catriona Kelly, „Programmes for Identity: The New Man and the New Woman", *Constructing Russian Culture in the Age of Revolution,* Oxford: Oxford University Press, 1998, pp. 256–290

Barna, Vlaicu, *Între Capşa şi Corso,* Bucureşti: Editura Albatros, 2005

Basciani, Alberto, *Dificila Unire: Basarabia şi România Mare 1918–1940,* Bucureşti: Cartier, 2018

Bărbulescu, Mihai, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Şerban Papacostea şi Pompiliu Teodor, *Istoria României,* Bucureşti: Corint, 2002

Bejan, Cristina, „The Paradox of the Young Generation in Interwar Romania", *SLOVO, Interdisciplinary Journal of Russian, East-Central European and Eurasian Affairs,* vol. 18.2 (iarnă 2006), pp. 115 –128

Bejan, Cristina, „Review of *The Book of Life, Daily Meditations with Krishnamurti* (1995) by J. Krishnamurti", *Books of the Year,* ianuarie 24, 2015. http://booksoftheyear tumblr.com/post/108993153771/the-book-of-life-daily-meditations-with

Bejan, Cristina, „Review of *A Generation Without Beliefs* by Philip Vanhaelmeersch", *East Central Europe,* nr. 39 (2012), pp. 1–3

Benhabib, Seyla, *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt: New Edition,* New York: Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 2003

Boia, Lucian, *Dosarele Secrete ale Agentului Anton: Petru Comarnescu în Arhivele Securităţii,* Bucureşti: Humanitas, 2014

Boia, Lucian, *History and Myth in Romanian Consciousness,* traducere de James Christian Brown, Budapesta: Central European University Press, 2001

Boia, Lucian, *Romania,* traducere de James Christian Brown, Londra: Reaktion Books Ltd., 2001

Bordaş, Liviu, „Altfel despre dioptriile lui Mircea Eliade" (I)–(II), *Observator cultural,* nr. 202–203 (februarie 2008)

Bradbury, Malcolm şi James McFarlane (ed.), *Modernism 1890–1930,* Harmondsworth: Penguin, 1976

Bucur, Maria, „Between the Mother of the Wounded and the Virgin of Jiu: Romanian Women and the Gender of Heroism during the Great War", *Journal of Women's History.* vol. 12, nr. 2 (vară 2000), pp. 30–56

Bucur, Maria, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania,* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002

Bucur, Maria, „Remembering Romanian Fascism; Worrying About America", *Public Seminar,* septembrie 3, 2017

Bucur, Maria, „Treznea: Trauma, Nationalism and the Memory of World War II in Romania", *Rethinking History.* vol. 6, nr. 1 (2002), pp. 35–55

Călinescu, George, *Istoria literaturii române,* Bucureşti: Editura Minerva, 1983

Călinescu, Matei, „The 1927 Generation in Romania: Friendships and Ideological Choices (Mihail Sebastian, Mircea Eliade, Nae Ionescu, Eugène Ionesco, E.M. Cioran)", *East European Politics and Societies,* vol. 15, nr. 3 (2002), pp. 649–677

Călinescu, Matei, *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-garde, decadence, kitsch, postmodernism,* Durham, N.C.: Duke University Press, 1987

Călinescu, Matei, „Ionesco and *Rhinoceros*: Personal and Political Backgrounds", *East European Politics and Societies,* vol. 9, nr. 3 (toamnă 1995), pp. 393–432

Carp, Gabriela, Lionel Scanteye, Ion Manea şi Silvia Cinca, *Ionel Jianu şi opera lui,* Bucureşti: Roza Vânturilor, 1991

Clark, Roland, *Holy Legionary Youth,* Ithaca: Cornell University Press, 2015

Climescu, Alexandru, „Law, Justice, and Holocaust Memory in Romania", Florian, Alexandru (ed.), *Holocaust Public Memory in Postcommunist Romania,* Bloomington: University of Indiana Press, 2018

Cole, Sarah, *Modernism, Male Friendship and the First World War,* Cambridge: Cambridge University Press, 2003

Collini, Stefan, *Absent Minds: Intellectuals in Britain,* Oxford: Oxford University Press, 2006

Comarnescu, Petru, „The Rumanian and Universal in Brâncuși's Work", *Rumanian Studies: An International Annual of the Humanities and Social Sciences,* vol. I (1970), pp. 127–145

Constantiniu, Florin, *O istorie sinceră a poporului român,* București: Univers Enciclopedic, 2002

Cornea, Andrei, *De la Școala din Atena la Școala de la Păltiniș,* București: Humanitas, 2004

Cotoi, Călin, „Reactionary Modernism in Interwar Romania: Anton Golopenția and the Geopolitization of Sociology", *Nationalisms Today,* editat de Tomasz Kamusella și Krzysztof Jaskulowski, Oxford: Peter Lang, 2009, pp. 125–154

Crăciun, Camelia, *Scriitori evrei de limbă română: de la rebeli marginali la critici canonici,* Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2018

Deletant, Dennis, *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and dissent in Romania, 1965–1989,* Armonk: M.E. Sharpe, 1995

Deletant, Dennis, *Communist terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the police state, 1948–1965,* New York: St. Martin's Press, 1999

Deletant, Dennis, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and his regime, Romania 1940–1944,* Londra: Palgrave Macmillan, 2006

Drace-Francis, Alex., *The Making of Modern Romanian Culture: Literacy and the Making of National Identity,* Londra și New York: Tauris Academic Studies, 2006

Drace-Francis, Alex., „Review of *A Generation without Beliefs*", *Slavic Review,* vol. 67, nr. 4 (iarnă 2008), pp. 998–999

Drace-Francis, Alex., „Towards a Natural History of East European Travel Writing", *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe,* editat de Wendy Bracewell și Alex Drace-Francis, Budapesta și New York: Central European University Press, 2008, pp. 1–26

Duda, Gabriela, *Literatura românească de avangardă,* București: Humanitas, 2004

Evans, R.J.W., „The Successor States", *Twisted Paths: Europe 1914–1945,* editat de Robert Gerwarth, Oxford: Oxford University Press, 2007

Fabritius, Aurora, Erwin Kessler și Adrian Solomon (ed.), „Identity and Destiny: Ideas and Ideology in Interwar Romania", *Plural Magazine: Culture and Civilization,* vol. 29, nr. 1 (2007)

Faifer, Florin, „Mirare și minune", Arșavir Acterian. *Jurnal.* 1929–1945/ 1958–1990, București: Humanitas, 2008, pp. 17–25

Filip, Traian, „Cuvânt înainte" la Petru Comarnescu, *Chipurile și priveliștile Americii,* editat de Traian Filip, București: Editura Eminescu, 1974

Florian, Alexandru (ed.), *Holocaust Public Memory in Postcommunist Romania,* Bloomington: University of Indiana Press, 2018

Florian, Alexandru, „Mircea Vulcănescu, a Controversial Case", în Alexandru Florian (ed.), *Holocaust Public Memory in Postcommunist Romania,* Bloomington: University of Indiana Press, 2018

Georgescu, Diana, „Excursions into National Specificity and European Identity: Mihail Sebastian's Interwar Travel Reportage", *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe,* editat de Wendy Bracewell și Alex Drace-Francis, Budapesta și New York: Central European University Press, 2008, pp. 293–324

Georgescu, Vlad, *The Romanians: A History,* Londra: I.B. Tauris & Co Ltd. Publishers, 1991

Georgescu, Vlad, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities 1750–1831,* New York: Boulder East European Quarterly, distribuit de Columbia University Press, 1971

Gilbert, Arthur N., „Conceptions of Homosexuality and Sodomy in Western History", *Historical Perspectives on Homosexuality,* editat de Salvatore J. Licata și Robert Petersen, New York: Haworth Press, 1981, pp. 57–69

Gillespie, Michael A., „The Search for Immediacy and the Problem of the Political in Existentialism and Phenomenology", *The Blackwell Companion to Phenomenology,* editat de Hubert Dreyfus și Mark Wrathall, Oxford: Blackwell, 2006, pp. 531–544

Glendinning, Victoria, *Leonard Woolf: a Biography,* Londra și New York: Free Press, 2006

Glenny, Misha, *The Balkans: Nationalim, War and the Great Powers, 1804–1999,* New York: Viking, 1999

Gligor, Michaela, „Amintiri despre Criterion", *Origini: Romanian Roots,* „Supliment Criterion", editat de Gabriel Stănescu, vol. 8, nr. 1–3 (2004), pp. 3–4

Glover, Jonathan, *Humanity: a Moral History of the Twentieth Century,* New Haven: Yale Note Bene Press, 2001

Griffin, Roger, „Faith in an Age of Isms", *The Times Higher Education Supplement,* Londra: iulie 27, 2007

Griffin, Roger (ed.), *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus,* Londra: Arnold, 1998

Griffin, Roger, *Modernism and Fascism: The Sense of Beginning under Mussolini and Hitler,* Londra: Palgrave Macmillan, 2007

Griffin, Roger, *The Nature of Fascism,* Londra și New York: Routledge, 1991

Griffin, Roger, „Shattering Crystals: The Role of «Dream Time» in Extreme Right-Wing Political Violence", *Terrorism and Political Violence,* vol. 15, nr. 1 (primăvară 2003), pp. 57–94

Grosu, Monica, *Petru Comarnescu: un neliniștit în secolul său,* Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2008

Grudzinska Gross, Irena, *Czeslaw Milosz and Joseph Brodsky: Fellowship of Poets,* New Haven: Yale, 2009

Habermas, Jurgen, *The Philosophical Discourse of Modernity,* traducere de Frederick G. Lawrence, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1992

Harris, Ruth, *Dreyfus: Politics, Emotion, and the Scandal of the Century,* New York: Metropolitan Books, 2010

Haynes, Rebecca, „(Not) Taking Fascist Values Seriously", *The Slavonic and East European Review,* vol. 84, nr. 4 (octombrie 2006)

Haynes, Rebecca, *Romanian Policy Towards Germany, 1936–1940,* Londra: Macmillan, 2000

Heinen, Armin, *Die Legion „Erzengel Michael" in Rumänien: soziale Bewegung und politische Organisation: ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus,* München: Oldenbourg, 1986

Heinen, Armin, *Rumänien, der Holocaust und die Logik der Gewalt*, München: Oldenbourg, 2007

Herf, Jeffrey, *Reactionary Modernism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984

Herf, Jeffrey, „The Totalitarian Present", *The American Interest*, septembrie 1, 2009

Herzog, Dagmar, *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*, Princeton și Oxford: Princeton University Press, 2005

Hitchins, Keith, «*Gândirea*»: Nationalism in Spiritual Guise", *Social Change in Romania, 1860–1940: A Debate on Development in a European Nation*, editat de Kenneth Jowitt, Berkeley: University of California Press, 1978, pp. 140–173

Hitchins, Keith, „Introduction" la Lucian Blaga, *Zalmoxis: Obscure Pagan*, Iași: The Center for Romanian Studies, 2001

Hitchins, Keith, „Modernity and Angst between the World Wars: Emil Cioran and Yanko Yanev", *Cultură politică și politici culturale în România modernă*, editat de Alexandru Zub și Adrian Cioflanca, Iași: Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2005, pp. 151–165

Hitchins, Keith, *Romania 1866–1947*, New York: Oxford University Press, 1994

Ioanid, Radu, *The Holocaust in Romania: the Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime: 1940–1944*, Chicago: Ivan R. Dee, 2000

Ioanid, Radu, „Introduction" la Mihail Sebastian. *Journal 1935–1944*, traducere de Patrick Camiller, Londra: Pimlico, 2003

Ioanid, Radu, „Iorga and Fascism", *Journal of Contemporary History*, vol. 27, nr. 3 (iulie 1992), pp. 67–492

Ioanid, Radu, „The Sacralized Politics of the Romanian Iron Guard", *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 5, nr. 3 (Londra: iarnă 2004), pp. 419–453

Ioanid, Radu, *The Sword of the Archangel: fascist ideology in Romania*, traducere de Peter Heinegg, Boulder: Columbia University Press, 1990

Ionesco, Marie-France, *Portretul scriitorului în secol. Eugène Ionesco 1909–1994*, București: Humanitas, 2003

Ionescu, Ştefan Cristian, *Jewish Resistance to „Romanianization" 1940–1944*, Palgrave Macmillan: Hampshire şi New York, 2015

Iordachi, Constantin, „Charisma, Politics and Violence: the Legion of the Archangel Michael in Inter-War Romania", *Trondheim Studies on East European Cultures and Societies* (decembrie 2004)

Jennings, Jeremy şi Anthony Kemp-Welch (ed.), *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushie*, Londra: Routledge, 1997

Johnson, Paul, *Intellectuals*, Londra: Orion Books Ltd., 1988

Junginger, Horst (ed.), *The Study of Religion Under the Impact of Fascism*, Leiden: Koninklijke Brill, 2008

Katz, Jonathan Ned, *Love Stories: Sex Between Men before Homosexuality*, Chicago şi Londra: University of Chicago Press, 2001

Kessler, Erwin, „Ideas and Ideology in Interwar Romania", *Plural Magazine: Culture and Civilization*, vol. 29, nr. 1 (2007), pp. 7–21

Krimm, Bernard G., *W.B. Yeats and the Emergence of the Irish Free State 1918–1939: Living the Explosion*, Troy, New York: The Whitston Publishing Company, 1981

Laignel-Lavastine, Alexandra, *Cioran, Eliade, Ionesco L'oubli du fascisme*, Paris: Presses Universitaires de France, 2002

Laszlo, Alexandru, „Holy Fascist Youth", *Studia Hebraica*, traducere de Felicia Waldman, vol. 7 (2007), pp. 414–432

Lautmann, Rüdiger, „The Pink Triangle: The Persecution of Homosexual Males in Concentration Camps in Nazi Germany", *Historical Perspectives on Homosexuality*, editat de Salvatore J. Licata şi Robert Petersen, New York: Haworth Press, 1981, pp. 141–160

Lavric, Sorin, *Noica şi Mişcarea Legionară*, Bucureşti: Humanitas, 2007

Lévy, Bernard, *Eloges des Intellectuels*, Paris: Grasset, 1987

Liiceanu, Gabriel, Alexandru Dragomir, Dan C. Mihăilescu, Andrei Cornea, Andrei Pleşu, Ioana Pârvulescu, Sorin Vieru şi Sorin Lavric, *Despre Noica, Noica inedit*, Bucureşti: Humanitas, 2009

Liiceanu, Gabriel, *The Păltiniş Diary: A Paideic Model in Humanist Culture*, Budapesta: Central European University Press, 2000

Livezeanu, Irina, *Cultural politics in Greater Romania: regionalism, nation building and ethnic struggle: 1918–1930*, Ithaca: Cornell University Press, 1995

Livezeanu, Irina, „Generational Politics and the Philosophy of Culture: Lucian Blaga between Tradition and Modernism", *Austrian History Yearbook*, vol. 33 (2002), pp. 207–237

Loubet del Bayle, Jean-Louis, *Les non-conformistes des années 30*, Paris: Editions du Seuil, 1969, septembrie 2001

Lucey, Michael, *Gide's Bent: Sexuality, Politics and Writing*, Oxford University Press, 1995

Macovei, Monica și Adrian Coman, „Implications of HIV/AIDS of Laws Affecting Men who have Sex with Men in Romania", București: *ACCEPT* Bucharest Acceptance Group. http://accept.ong.ro/msmeng.html

Manea, Norman, „Felix Culpa", *On Clowns: the Dictator and the Artist*, New York: Grove Press, 1992, pp. 91–124

Manea, Norman, „Happy Guilt", *The New Republic*, august 1991

Manea, Norman, „Romania: Three Lines with Commentary", *On Clowns: the Dictator and the Artist*, New York: Grove Press, pp. 3–32

Manea, Norman, „Forward" la Marta Petreu, *An Infamous Past. E.M. Cioran and the Rise of Fascism in Romania*, Chicago: Ivan R. Dee, Inc., 2005

Manea, Norman, *The Hooligan's Return: A Memoir*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 2004

Mann, Michael, *Fascists*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004

Mazgaj, Paul, *Imagining Fascism: The Cultural Politics of the French Young Right 1930–1945*, Newark: University of Delaware Press, 2007

Megargee, Geoffrey P. (ed.), *The Encyclopedia of Camps and Ghettos*, vol. 3, Bloomington: University of Indiana Press, 2018

Mezdrea, Dora, *Biobibliografie: Nae Ionescu*, Brăila: Editura Istros, 2007

Mezdrea, Dora (ed.), *Nae Ionescu și discipolii săi în arhiva Securității: Nae Ionescu*, vol. 1, București: Editura Mica Valahie, 2008

Mezdrea, Dora (ed.), *Nae Ionescu și discipolii săi în arhiva Securității: Mircea Eliade*, vol. 2, București: Editura Mica Valahie, 2008

Mezdrea, Dora, *Nae Ionescu: Biografia*, vol. 2, Editura Acvila, 2002

Mezdrea, Dora, *Nae Ionescu: Biografia*, vol. 3, Brăila: Editura Istros, 2003

Mezdrea, Dora, *Nae Ionescu: Biografia*, vol. 4, Brăila: Editura Istros, 2005

Micu, Dumitru, *„Gândirea" și gândirismul,* București: Editura Minerva, 1975

Mihai, Constantin, *Europenism și dileme identitare în România interbelică: gruparea Criterion,* București: Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013

Mihai, Constantin, „Pentru o istorie intelectuală a Criterionului", *Revista Rost,* nr. 30 (august 2005)

Mihai, Constantin, „Specificitatea Criterionului" (1) și (2), *Jurnalul Literar Seria Nouă* , an 18, nr. 21–24, noiembrie–decembrie 2007,1 și 2 – an 19, nr. 1–4, ianuarie–februarie 2008

Mihaylova, Aneta, „Right-Wing Ideology and the Intellectuals in Romania during the Second World War", *New Europe College Regional Program Yearbook 2001–2002,* București: New Europe College, 2003

Mosse, George L., *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich,* Kansas: Howard Fertig, 1999

Mosse, George L., *The Fascist Revolution: Towards a General Theory of Fascism,* Kansas: Howard Fertig, 2000

Molea, Vera, *Marietta Sadova sau Arta de a trăi prin teatru,* București: Editura Bibliotecii Metropolitane, 2013

Muller, Florin, *Metamorfoze ale politicului românesc 1938–1944,* București: Editura Universității din București, 2006

Nastasă, Lucian, *Generație și schimbare în istoriografia română,* Cluj: Presa Universitară Clujeană, 1999

Nastasă, Lucian, *Itinerarii spre lumea savantă: tineri din spațiul românesc la studii în străinătate. 1864–1944,* Cluj-Napoca: Editura Limes, 2006

Nastasă, Lucian, *„Suveranii" universităților românești: Mecanisme de selecție și promovare a elitei intelectuale,* Cluj-Napoca: Editura Limes, 2007

Nagy-Talavera, Nicholas M., *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Romania,* Iași: The Center for Romanian Studies, 2001

Nagy-Talavera, Nicholas M., *Nicolae Iorga: a Biography,* Iași: The Center for Romanian Studies, 1998

Neamțu, Mihail, „Between the Gospel and the Nation: Dumitru Staniloae's Ethno-theology", *Studia Archaeus,* nr. 10 (2006), Centrul de studii religioase, Universitatea București, pp. 7–44

Nemoianu, Virgil, „Variable sociopolitical functions of aesthetic doctrine: Lovinescu vs. Western Aestheticism", *Social Change in Romania*, editat de Kenneth Jowett, Berkeley: University of California, 1978, pp. 174–207

Neumann, Victor, *Conceptuality Mystified: East-Central Europe torn between Ethnicism and Recognition of Multiple Identities*, București: Editura Enciclopedică, 2004

O'Brien, Conor Cruise, „Passion and Cunning: an Essay on the Politics of W.B. Yeats", *Passion and Cunning: Essays on Nationalism, Terrorism and Revolution*, New York: Simon and Schuster, 1988

Ó Ceallaigh, Philip și Bryan Rennie, „Mircea Eliade and Antisemitism: An Exchange", *Los Angeles Review of Books*, 13 septembrie 2018

Odets, Clifford, „Rocket to the Moon", *Waiting for Lefty and other Plays*, New York: Grove Press, 1979

Oișteanu, Andrei, „The Blind, Deaf and Dumb Jew Essay of Religious Imagology", *Studia Archaeus*, nr. 4 (2000), Centrul de istorie a religiilor, Universitatea București, fasc. 3, pp. 91–107

Oișteanu, Andrei, „Eliade's Political Engagement, Between Maximalism and Minimalism", *Studia Hebraica*, nr. 7 (2007), pp. 407–448

Oișteanu, Andrei, „Eugène Ionesco, între oroarea de a trăi și oroarea de a muri", *Revista 22*, nr. 45, 3 noiembrie 2009

Oișteanu, Andrei, „Mircea Eliade Between Political Journalism and Scholarly Work", *Studia Archaeus*, Studies in History of Religions, traducere de Felicia Waldman, nr. 1–4 (2004), pp. 323–340

Oișteanu, Andrei, „Mircea Eliade, from Opium to Cannabis to Amphetamines", *EURESIS, Cahiers Roumains d'Etudes Litteraires.*, nr. 3–4 (2007), pp. 169–181

Oișteanu, Andrei, „Mihail Sebastian și Mircea Eliade: cronica unei prietenii accidentate", *Revista 22*, nr. 49, 4–10 decembrie 2007

Oișteanu, Andrei, „Scriitorii români și narcoticele: experimentele doctorilor", *Revista 22*, nr. 24, 10–16 iunie 2008

Oldson, William O., *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*, New York: Columbia University Press, 1973

Ornea, Zigu, *Anii treizeci: extrema dreaptă românească*, București: Editura Fundației Culturale Române, 1995

Ornea, Zigu, *Junimea și junimismul*, Editura Eminescu, 1978

Ornea, Zigu, *The Romanian Extreme Right. The Nineteen Thirties,* traducere de Eugenia Maria Popescu, New York: East European Monographs, Boulder, distribuit de Columbia University Press, 1999

Ornea, Zigu, *Sămănătorismul,* București: Editura Minerva, 1971

Ornea, Zigu, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea,* București: Editura Eminescu, 1980

Pakula, Hannah, *The Last Romantic: A Biography of Queen Marie of Roumania,* New York: Simon and Schuster, 1985

Pârvulescu, Ioana, *Întoarcere în Bucureștiul interbelic,* București: Humanitas, 2006

Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism,* New York: Allen Lane, 2004

Pavel, Laura, „Eliade and his generation – metaphysical fervor and tragic destiny", *JSRI,* nr. 15 (iarnă 2006), pp. 5–19

Payne, Stanley G., *A History of Fascism: 1914–1945,* Londra: UCL Press, 1995

Perrone-Moisés, Cláudia, „Forgiveness and Crimes Against Humanity: a Dialogue between Hannah Arendt and Jacques Derrida", traducere de Irene Hirsch, 2006, http://www.hannaharendt.net/index.php/han/article/view/90/146

Perry, Thomas Amherst, *Passage to Romania: American Literature in Romania,* Iași, Oxford, Portland: the Center for Romanian Studies, 2001

Petrescu, Dan, „Tentatio Orientis Interbelica", *Cultură și societate: studii privitoare la trecutul românesc,* editat de Alexandru Zub, București: Editura Științifică, 1991, pp. 397–442

Petreu, Marta, *Diavolul* și *ucenicul său: Nae Ionescu–Mihail Sebastian,* București: Editura Polirom, 2009

Petreu, Marta, „Generația '27 între Holocaust și Gulag" (1)–(2), *Revista 22,* nr. 676–677, 18–24 februarie și 25 februarie–3 martie 2003

Petreu, Marta, *An Infamous Past. E.M. Cioran and the Rise of Fascism in Romania,* traducere de Bogdan Aldea, Chicago: Ivan R. Dee, Inc., 2005

Petreu, Marta, *Ionescu în țara tatălui,* Cluj-Napoca: Biblioteca Apostrof, 2001

Petreu, Marta, „Laignel-Lavastine: metoda franceză" (1)–(5), *Revista 22,* 1–29 iulie, 2002